

В.В. Корнієнко

КОРПУС ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Частина I:
Приділ св. Георгія
Великомученика

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського
Національний заповідник „Софія Київська”

В.В. Корнієнко

КОРПУС ГРАФІТИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

(XI – початок XVIII ст.).

**Частина I: Приділ св. Георгія
Великомученика**

КИЇВ 2009

До першої частини „Корпусу графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)” увійшли виявлені в присвяченому св. Георгію Великомученику крайньому північному приділі собору Святої Софії 482 написи та малюнки, які публікуються з детальним розбором текстів, палеографічними аналізом та датуванням. Другу частину книги складають коментарі та дослідження наявного корпусу графіті, присвячені їх інтерпретації. До книги додаються таблиці фотографій та прорисовок кожного напису чи малюнку.

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор **Любов Андріївна Дубровіна**

доктор історичних наук, професор **Ірина Борисівна Матяш**

доктор історичних наук, професор **Марія Федорівна Дмитрієнко**

доктор філологічних наук, професор **Микола Іванович Зубов**

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор **Надія Миколаївна Нікітенко**

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 2 від 23.06.2009)

Затверджено до друку Вченою радою Національного заповідника „Софія Київська” (протокол № 5 від 09.09.2009)

ПЕРЕДМОВА

Дослідження в галузі середньовічної епіграфіки відкривають доволі широкий спектр джерел, які суттєво доповнюють відомості традиційних письмових, та, на відміну від останніх, виділяються набагато більшим ступенем автентичності, позаяк тісно пов'язані в хронологічному й смисловому аспектах з тим середовищем, в якому виникли. Епіграфіку визначають як розділ історичної науки, що займається вивченням форми та змісту написів, виконаних не на основному матеріалі для письма, а на різних предметах чи випадкових, не призначених для цього поверхнях, а також питаннями історико-культурної інтерпретації з метою використання як джерела для історичних студій. Графіті Софії Київської складають колосальний корпус автентичних епіграфічних текстів доби середньовіччя та раннього модерного часу й охоплюють проміжок часу від початку XI до початку XVIII ст.

Питання вивчення софійських графіті постало у 1920/30-х рр. У 30-х рр. XX ст., коли розпочались роботи по розчищенню фресок з-під олійних малювань XIX ст., склались сприятливі умови для дослідження софійської епіграфіки, у реставраційних звітах фіксується наявність значної кількості стародавніх написів на розкритих ділянках, одночасно наголошується на необхідності їх вивчення. Проте планомірні роботи по дослідженню та введенню у науковий обіг епіграфічних пам'яток Софії Київської стали можливими лише після Другої світової війни, початок яким було покладено статтею Б. Рибаківа, що вийшла друком у 1947 р. [Рибаків 1947]. Починаючи з 1957 р. С. Висоцьким протягом двадцяти трьох років здійснювалось планомірне вивчення епіграфічних пам'яток Софії Київської, а згодом й інших архітектурних споруд середньовічного Києва: руїн Золотих Воріт та Успенського собору Києво-Печерської лаври, Михайлівської церкви Видубицького монастиря, церкви Спаса на Берестовім, Кирилівської церкви. Результатом стало введення в науковий обіг понад чотирьох сотень написів та малюнків XI – XVII ст., зведених у єдиний корпус, три частини якого у вигляді окремих монографій вийшли друком у 1966, 1976 та 1985 рр. [Висоцький 1966; 1976; 1985]. Окрім того, під час досліджень С. Висоцького у Софійському соборі були виявлені двадцять чотири вірменомовні написи, що їх було досліджено та опубліковано Г. Григоряном [Григорян 1979].

Втім, опублікований С. Висоцьким матеріал містить багато спірного в плані прочитання й, відтак, в плані інтерпретації. Вже рецензуючи перші дві книги С. Висоцького, В. Німчук, В. Борковський та А. Колесов спробували усунути деякі допущені під час публікації неточності [Борковский 1966; Німчук 1967; Колесов 1978]. У 1992 р. побачила світ стаття В. Яніна, в якій дослідник висловив ряд зауважень до ряду даних прочитань та інтерпретацій [Янин 1992]. В опублікованій того ж року монографії Т. Рождественською також були запропоновані нові прочитання та тлумачення кількох написів [Рождественская 1992]. Дещо пізніше В. Орел та А. Кулик наголосили на необхідності подальшого поглибленого вивчення слов'янських написів собору з історико-лінгвістичної точки зору, тобто, по-суті, на повторному дослідженні вже опублікованих графіті; вони ж запропонували результати власного прочитання кількох графіті, опублікованих у першій монографії С. Висоцького [Орел, Кулик 1996]. Останнім часом у працях А. Турілова [Турілов 2000] та А. Залізняка [Зализняк 2004a] результати робіт С. Висоцького

піддаються жорсткій критиці. Дослідниками було запропоновано нові прочитання, інтерпретація та датування великої кількості графіті, які доволі часто кардинально відрізнялось від опублікованих. Обидва дослідники причиною такої розбіжності вбачають у застосовуваній С. Висоцьким методиці: в тих випадках, коли прочитання за певних обставин виявляється ускладненим, „в основу реконструкції и інтерпретації кладется догадка, при этом автор исходит из убеждения в низкой грамотности писавшего, что обеспечивает необоснованно широкую свободу истолкования” [Турилов 2000, с. 28]. Крім схожого за змістом визначення, А. Залізник вказав, що уважне дослідження фотографій дозволило встановити наявність на деяких з них слідів ретушування: „Выступая в роли ретушера, С. Высоцкий ... добавлял к светлomu штриху, принадлежащему букве, тонкую черную полосу, изображающую тень; благодаря этому буква кажется выпуклой и отчетливо выступает из фона” [Залізник 2004а, с. 241]. Справедливості заради варто наголосити на тому, що, як свідчить натурне порівняння оригіналів графіті з опублікованими фотографіями, особливо у виданнях 1976 р. та 1985 р., на деяких з них дійсно помітне додаткове втручання у наведенні прорізів. Такі дії, вочевидь, варто пояснювати прагненням публікатора „донести до читателя надписи (с его точки зрения) уже прочитанные в максимально наглядной форме” [Залізник 2004а, с. 241-242]. Одразу хочемо зазначити, що наведений пасаж абсолютно немає за мету дискредитацію та приниження вартісної сторони праць С. Висоцького. Навпаки, його заслуги в галузі вивчення софійської епіграфіки не можна недооцінювати, особливо щодо розроблення та впровадження методики їх дослідження. Проте ми переконані, що будь-яке втручання у фотографію графіті неможливе, для показу прорізів застосовується прорисовка, а найбільш наочною для читача формою публікації ілюстративного матеріалу буде бінарна публікація розташованих поруч фотографії та прорисовки. Окрім неточностей у прочитанні, інтерпретації та датуванні опублікованих графіті, навіть побіжне ознайомлення дозволило констатувати наявність значної кількості недосліджених написів та малюнків, досі не введених у науковий обіг.

Відтак, необхідність перевидання та доповнення епіграфічного корпусу була передумовою тому, що з листопада 2006 р. відділом науково-історичних досліджень Національного заповідника „Софія Київська” заплановано планомірне вивчення та видання повного корпусу графіті Софійського собору, здійснення якого покладене на провідного наукового співробітника відділу, кандидата історичних наук В. Корнієнка. Роботи ведуться під керівництвом завідувачки названим відділом доктором історичних наук, професором Н. Нікітенко, яка бере особисту участь у дослідженні ряду написів. Вивчення латиничних графіті та деяких кирилических записів XVI – XVII ст. здійснюється спільно з провідним науковим співробітником відділу, кандидатом історичних наук Н. Сінкевич, а грекомовних – магістром Львівського національного університету імені Івана Франка Д. Гордієнком.

Важливою та відмінною від попередніх рисою сучасних досліджень є прийнята методика суцільного комплексного прочитання та інтерпретації графіті в контексті функціонального призначення приміщення, де вони виникли, а також середньовічного церковно-теологічного та символічного тлумачення образних архітектурно-художніх форм, з якими написи та малюнки пов'язані у топографічному й смислово-м аспектах. Застосування такого підходу, рівно як і залучення більш досконалих технічних засобів, дозволило виявити та по-новому інтерпретувати величезну кількість недосліджених на-

писів та малюнків, а також виправити допущені при публікації помилки як в плані прочитання, так і, відповідно, в плані інтерпретації. Водночас маємо зазначити, що, попри всі недоліки, напрацьована С. Висоцьким методика є, на нашу думку, найбільш вдалою для роботи. Відповідно, вивчення графіті собору включає п'ять основних етапів.

I. Огляд поверхні тиньку в межах певної ділянки стіни з метою виявлення графіті. На цьому етапі фіксуються вертикальні (від підлоги) та горизонтальні (від краю стіни) координати напису чи малюнку від їх умовної середньої точки. Висота досліджуваної поверхні стін становить близько трьох з половиною метрів від рівня сучасної підлоги.

II. Фотографування окремого графіті при бічному освітленні. Важливою умовою є розташування джерела освітлення під таким кутом, щоб максимально висвітлити прорізи. Оптимальним варіантом є кут приблизно в 45° до горизонталі рядка, завдяки чому можливо простежити на фотографії вертикальні та горизонтальні лінії прорізів. Водночас світло має падати на поверхню стіни під гострим кутом у межах 20-35°. Таке розташування дозволяє висвітлити не лише розчищені від шпаклівки прорізи, але й закриті. Для ілюстрації розмірів графіті біля нього до стіни прикріплюється мірна стрічка довжиною два сантиметри. Проте на фотографії не завжди помітні всі деталі напису чи малюнку, а в деяких випадках пошкодження та рельєф поверхні тиньку можуть спотворювати зовнішній вигляд окремих знаків. До того ж лише по ній важко відрізнити дрібні вибої, подряпини або „гнізда” доданої до тиньку соломи від прорізів, що, нерідко, закриті шпаклівкою чи слабо розчищені від неї. В окремих випадках прорізи можуть співпадати з „гніздами”, які утворились через проріз, що зруйнував вапнякову оболонку навколо зниклої вже соломки; так само прорізи літер можуть інколи співпадати з тріщинами тиньку, однак на викришених ділянках можна простежити слабкі контури прорізів літер. Ці візуальні характеристики графіті, що можуть бути виявлені лише під час дослідження їх оригіналів, у більшості випадків залишаються непомітними на фотографіях. Саме тому прорисовка контурів графіті, своєрідний горизонтальний зріз поверхні стіни, є необхідним робочим інструментом дослідника, своєрідним ключем до прочитання запису чи визначення контуру малюнка.

III. Виготовлення фотографії та прорисовка по ній контурів прорізів при натурному дослідженні графіті. Прорізи на фотографії наводяться олівцем, потім тушкою, після чого переносяться на чистий аркуш паперу, скануються для отримання негативів, адже, як показує досвід С. Висоцького, такі „виворітки” краще сприймаються. Подібне натурне дослідження дозволяє чітко визначити ті елементи, які відносяться до графіті, і які є механічними пошкодженнями. Випадкові подряпини, штрихи та вибої зображуються на прорисовці лише в тому випадку, якщо вони торкаються елементів напису чи малюнку. Важливо також зауважити, що на фотографіях, особливо, коли прорізи розчищені від шпаклівки, останні виглядають вдвічі тоншими.

IV. Складання опису графіті, який наводиться у першій частині книги за наступною схемою: розташування. Вказується місцезнаходження графіті в конкретній частині архітектурного об'єму, ділянці стіни та зображенні на фресці. При наведенні імен святих ми спиралась на дослідження Н. Нікітенко [Никитенко 2004; 2008] та, в окремих випадках, на результати вивчення графіті храму. Оскільки інформація щодо розташування буде повторюватись під час опису кожного напису або малюнку, розташованого на поверхні однієї фрески, епіграфічні пам'ятки подаються підрозділами,

а дані щодо місцезнаходження фрески, сучасного стану поверхні тиньку, кількості опублікованих та неопублікованих графіті, наявності сучасних написів, наводяться на початку підрозділу. Для більшої наочності на кількох схемах вказані вживані в описовій частині назви архітектурних об'ємів храму та місцезнаходження графіті. В додатку вказані їх вертикальні та горизонтальні координати.

Номер. Нами було прийнято рішення продовжити суцільну нумерацію, застосовувану С. Висоцьким. Відповідно, всім нововиявленим графіті надаються порядкові номери від 417-го, а вже опубліковані зберігають попередні. Дослідник нумерував графіті за хронологічним принципом, однак його було порушено вже під час публікації другої частини корпусу. З огляду на це наша нумерація виконує суто технічну роль, вказуючи виключно на порядок складання облікових карток. У тому випадку, якщо С. Висоцьким під одним номером були опубліковані різні графіті, їм надається додаткова нумерація, наприклад, № 1 (основний текст чи малюнок), № 1а (додатковий) тощо. Та ж сама система застосовується, коли під час дослідження різні записи потрапили під один номер, але додаткове вивчення довело їх різне авторство.

Історіографія. В цій частині зазначається, ким було опубліковане графіті, а також вказуються праці, в яких подано відкориговане прочитання напису. Тут же розглядаються основні розбіжності в плані прочитання тексту різними дослідниками, аналізуються спірні моменти.

Прочитання напису або опис малюнку. На цьому етапі подається вигляд напису в тому вигляді, в якому він зберігся на стіні, тобто, відповідно до оригіналу. Відсутні через пошкодження літери передаються знаком „-“. Застосовувані знаки позначають лише місця втрат тексту, їх кількість не співвідноситься з кількістю знищених літер, оскільки в багатьох випадках ми не можемо точно її встановити. Наявні літери подаються у друкованому уніфікованому вигляді кириличним, глаголичним, грецьким або латинським шрифтами, скоропис графічно не передається. У цій частині різні розміри літер графічно не передаються, за винятком чітко видимої навмисної передачі великих та малих літер. Покладені або перегорнуті літери у рядку також передаються у загальному вигляді напису. В разі спірної ідентифікації окремих літер розглядаються можливі варіанти її визначення, які, по можливості, перевіряються контекстом напису; у схемі його загального вигляду зазначається найбільш вірогідний. Якщо графіті є малюнком, то на цьому етапі наводиться його стислий опис. За необхідністю спірні в плані ідентифікації елементи малюнку розглядаються додатково.

Реконструкція тексту та переклад. Текст напису подається з розбивкою на слова та реконструкцією втрачених фрагментів. У тому випадку, якщо літера збереглась приблизно на 50% і більше, а контекст не дозволяє сумніватись у її правильній ідентифікації, вона подається як ціла, тобто, без дужок. В інших випадках реконструйовані частини тексту наводяться у дужках різної форми:

квадратних [], що позначають літери, знищені внаслідок пошкодження тиньку, однак контекст напису дозволяє їх відновити;

круглих (), в яких подаються навмисно або помилково пропущені автором літери, ці ж дужки застосовуються при розкритті титла над скороченими словами;

скісних / , що маркують випадкове подвоєння літер, коли в процесі видряпування тиньку у місці розташування знаку викришився, тому автор

змушений був поруч прокреслити його знову;

фігурних { }, які передають реконструйовані за змістом частини тексту та завершення слів у незакінчених записах.

Грекомовні графіті подаються в орфографії пам'яток із застосуванням тієї самої системи позначення реконструйованих частини, а нижче – в уніфікованому вигляді. В усіх випадках обов'язково наводиться переклад сучасною мовою, який не містить знаків позначення реконструйованих частин.

Датування. Під час датування написів або малюнків ми прагнули встановити максимально можливі граничні межі можливої їх появи на фресці, спираючись при цьому на кілька параметрів:

- **форму каналів прорізів:** дослідження великої кількості графіті дозволило окреслити три хронологічні етапи:

1) *друге десятиліття XI ст.**, тобто, час, коли ще тривали роботи по оформленню інтер'єру Софії Київської: записи мають згладжені прорізи, нерідко зі слідами фарби, що свідчить про їх виконання по сирому тиньку;

2) *друга чверть XI – кінець XVI ст.:* внутрішня поверхня каналів прорізів нерівна, що свідчить про їх видряпування по сухому тиньку;

3) *кінець XVI – кінець XVII ст.:* форма каналів прорізів відрізняється від попередньої дещо „розірваними” краями біля поверхні;

- **стратиграфію:** в окремих випадках вдається встановити передування одного графіті іншому, що дозволяє визначити гранично можливу верхню або нижню хронологічну межу появи напису, або малюнку на стіні храму;

- **палеографію:** для датування кирилических написів нами використовуються таблиці зразків написання літер, складені А. Залізняка за результатами дослідження корпусу датованих за стратиграфією новгородських берестяних грамот XI – XV ст. [Зализняк 2000], Б. Рибаківим на основі вивчення датованих епіграфічних пам'яток XI – XIV ст. [Рыбаков 1964], Є. Карським та Л. Черепніним на підставі даних писемних пам'яток XI – XVIII ст. [Карский 1928; Черепнин 1956], виконані В. Панащенко порівняльні таблиці зразків скоропису урядових документів та магістратських книг Гетьманщини середини – другої половини XVII ст. [Панащенко 1974], Я. Запаском описи рукописних книг XI – XVII ст., де автор наводить також фотографії сторінок рукописів [Запаско 1995], форми написання літер в легендах на монетах початку XI ст. Володимира, Святополка та Ярослава [Сотникова, Спасский 1983], а також, звичайно, власні спостереження над особливостями палеографії софійських датованих графіті. Назви палеографічних ознак складових літер ми наводимо відповідно до типології А. Залізняка [Зализняк 2000]. Хронологічні матриці в коментарі до графіті не наводяться, а вказуються лише ті форми написання літер, які дозволяють обмежити часові межі появи напису. При цьому варто наголосити, що форми написання інших складових запису, якщо вони не згадуються в тексті, мають ширші хронологічні рамки. Стосовно *грекомовних* написів, а також виконаних *латиницею* та *глаголицею*, то наразі ми позбавлені інструментарію для їх вузького палеографічного датування. Саме тому визначення хронології цих записів на даному етапі дослідження базується на наступному параметрі;

* Ми повністю підтримуємо концепцію Н. Нікітенко щодо заснування храму Володимиром у 1011 р. та завершення робіт за Ярослава у 1018 р. [Нікітенко Н., Нікітенко М. 1996; Никитенко 2004, с. 281-341; 2008, с. 11-29; Нікітенко 2003, с. 23-31; Нікітенко, Корнієнко 2008а, 2008б].

- *типологію:*

- для датування грекомовних написів ми наразі приймаємо твердження О. Євдокімової, що верхня хронологічна межа появи грецьких графіті має бути віднесена до кінця XIII ст. [Євдокимова 2008, с. 23]; оскільки нижня межа побутування таких написів нею відноситься до часу побудови Софії Київської, то, відповідно до нашої концепції зведення храму на рубежі правління Володимира та Ярослава, вона визначається другою чвертю XI ст.;

- для визначення часу появи латиничні графіті ми спираємось на палеографічні характеристики їх складових, чому сприяє часте вживання прямого датування, контекстний аналіз (за умови, якщо вдається встановити особу автора запису за писемними джерелами) та форму прорізів; хронологічні рамки латиничних графіті Софії Київської охоплюють проміжок часу від останньої чверті XVI до кінця XVII ст.;

- верхня хронологічна межа глаголичних записів новгородського Софійського собору відноситься А. Мединцевою до початку XII ст. [Медынцева 1978, с. 30], однак, як свідчать результати досліджень надписи на пергаменних кодексах Л. Столярової, глаголиця застосовувалась до кінця XIII ст. [Столярова 1998, с. 56-69]; відповідно, виконані глаголицею написи датуються нами в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.;

- записи обчислення кількості проведених поминальних служб виконувались у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XIV ст.; ці факти встановлені нами на підставі палеографічного датування текстової частини подібних формул.

V. Інтерпретація графіті. На цьому етапі нами здійснено спробу встановити семантику того чи іншого напису або малюнку, визначити можливі мотиваційні чинники, які спонукали їх авторів залишати їх на стінах храму. Власне цьому присвячений другий розділ монографії, по-суті, це змістовний коментар до графіті, які згруповані нами у відповідні *категорії*, присутні в описовій частині. Складовою другого розділу є три екскурси, які присвячені додатковому дослідженню окремих груп написів.

Застосована нами методика дослідження дозволила виявити величезну кількість раніше не введених у науковий обіг графіті, що зумовило розбивку запланованого нами видання епіграфічного корпусу Софії Київської на кілька випусків. До першого увійшли 480 написів та малюнків середньовіччя та раннього модерного часу, що знаходяться в приділі св. Георгія Великомученика.

Розділ І.

ГРАФІТІ ПРИДІЛА СВЯТОГО ГЕОРГІЯ ВЕЛИКОМУЧЕНИКА

І.1. Фреска з образом св. Василя Великого.

Знаходиться у південно-західному куті віми на північній грані східної лопатки переддівтарного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня тиньку збереглась відносно добре, хоча вона в багатьох місцях пошкоджена дрібними вибоями та подряпинами, місцями затерта, особливо в нижній частині. На рівні ніг святого фресковий тиньк втрачений на всю ширину лопатки, ліворуч біля ребра фреска також має втрати. Під час досліджень С. Висоцького в науковий обіг введені лише чотири записи (№№ 1, 2, 15 та грекомовний напис біля № 2). Сучасні дослідження дозволили встановити, що загальна кількість графіті на фресці становить п'ятдесят дві одиниці, що їм надано номери від 720-го до 766-го включно (табл. II, 2). Написи №№ 1, 1а, 2, 720-721, 723-730, 758 досліджувались спільно з Н. Нікітенко, малюнок № 722 – з Ю. Панченком, грекомовні записи №№ 725, 739, 744 та 745 – з Д. Гордієнком.

Графіті № 1 (табл. III, 1).

Напис вперше був опублікований С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 15-16, табл. I, 1; табл. II, 1], причому вміщений у книзі текст дещо відрізнявся від попереднього прочитання дослідником, як це видно з матеріалів звіту за 1959 р. [Висоцкий 1959, л. 73-74; у звіті графіті надано номер 24]. Прочитання коригували В. Орел та А. Кулик [Орел, Кулик 1996, с. 124-125]. Результати нових досліджень опубліковані Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 246-247, 250-251, мал. 3; 2008б, с. 367-372, іл. 1].

Враховуючи велику кількість розбіжностей в ідентифікації літер графіті, вважаємо за доцільне порівняти його окремі частини. Оскільки літери **ЅФ** вдвічі більші порівняно з іншими й завдяки розмірам вони є приналежними до обох рядків, саме від них ми будемо відштовхуватись при виділенні розглядуваних частин тексту.

*Верхній рядок праворуч від літер **ЅФ***

С. Висоцький $\text{по.}\phi^2$ (1959), $\text{ло}\epsilon^2$ або $\text{то}\epsilon^2$ (1966)

В. Орел, А. Кулик $[\text{м}]^1 \text{по.}\phi^2$

Розбіжності прочитання цієї частини включають наступне:

1) наявність або відсутність **м**: В. Орел та А. Кулик реконструювали першу літеру після великої **Ф** як **л** або, радше, **м**, про що, на їхню думку, свідчить „невеликий слід над лівим нахиленим елементом”; насправді тут ніяким чином не читається **м**, оскільки жодного сліду необхідного для **м** „елемента” на тиньку не простежується, натомість чітко читається **л**, ліва скісна якої спускається зі значним ухилом і перетинає **ф**; над **л** прокреслене титуло у вигляді горизонтальної риски, яке з'єднується з верхньою частиною літери;

2) прочитання літер як $\text{ло}\epsilon$, $\text{то}\epsilon$ чи $\text{по.}\phi$: В. Орел та А. Кулик вважали цю частину графіті приналежною до іншого запису, однак при визначенні її складових допустили доволі грубу помилку, адже жодних слідів літери **п** у тому варіанті реконструкції тексту, що його подають дослідники, не помітно

ні на стіні, ні на фотографіях С. Висоцького, якими вони користувались; останній на початку дослідження читав перші три літери верхнього рядка як **по.ѿ** [Висоцький 1959, л. 73-74], приймаючи за **п** літеру **л** (див. вище), а за **ѿ** – літеру **п** з виступом зверху, щогли якої у нижній частині з'єднало гніздо від доданої до тиньку соломи; пізніше, публікуючи графіті, він прочитав три початкові літери як **лоє** або **тоє** (перевага віддавалась першому варіанту), вважаючи їх закінченням чисельника **Ф** (500), отримавши, як слушно зазначили В. Орел та А. Кулик, невірогідну з лінгвістичної точки зору форму „пятисотлоє” або „пятисотое”, в подальшому публікатор наполягав на правильності попереднього прочитання цих знаків як літер **тоє** [Висоцький 1998б, 130].

Варто відмітити ще одну неточність: верхній рядок включає не три літери, в ідентифікації яких у дослідників виникли сумніви, а сім. Повністю збереглися чотири літери, вони впевнено читаються як **л**, **о**, **п** та **а**. За ними простежуються ще дві пошкоджені: перша має обриси кириличної **о** або грецької **δ**, а від другої помітна лише права щогла та фрагмент перемички. Їх можна реконструювати, відповідно, як **с**, **є** або **о** та **ц**, **ци**, **к**, **ка**, **ю**, **и** або **ѣ**; за контекстом в обох випадках перший варіант реконструкції літер, відповідно, **ї** та **ѳ**, виглядає найбільш прийнятним. Останній знак графіті не зберігся зовсім, він відновлюється за контекстом.

*Нижній рядок ліворуч від літер **СФ***

С. Висоцький
В.Орел, А. Кулик

вѣл¹тон²
з[а]л¹тон²

Розбіжності в прочитанні включають два основні моменти:

1) *прочитання перших трьох літер **вѣл** або **з[а]л***: при дослідженні оригіналу запису на початку чітко читається вертикальна **з** з розвилкою, за нею йде знижена вибоєм літера, а далі – **а**; тож, коригуючи цю частину тексту, рацію мали В. Орел та А. Кулик;

2) *остання літера **н** або **и***: С. Висоцький інтерпретував її як складову числівника дати, що позначає десятки (**н** = 50), хоча знак впевнено може бути визначений як **и** з горизонтальною перекладиною.

*Нижній рядок праворуч від літер **СФ***

С. Висоцький
В.Орел, А. Кулик

гиди
гиди

Як бачимо, тут дослідники солідарні, проте варто зауважити, що ця частина запису складається не з чотирьох знаків, а з десяти: першої-четвертої **гиди**, знижених п'ятої й шостої, сьомої-десятої **ости**. Дев'ята має обриси триногої **т**, бічні засічки якої, принаймні повністю збережена ліва, спускаються майже до основи щогли – палеографічна ознака, притаманна більш пізньому часу; однак варто зауважити, що подібна форма написання зустрічається і в ранньому XI ст., зокрема, у слові **Петрос** в легенді II типу монет Святополка I: "**Ѡгѣос Петрос**" (1018 р.) [Сотникова, Спасский 1983, с. 86], тож можна припустити, що автор запису цілеспрямовано надав літері такої форми; втім, означені довгі засічки могли виникнути також внаслідок зриву руки автора в процесі видряпування літери, адже пошкоджена вибоїною права засічка цілком могла бути і короткою; на-решті, не виключена можливість випадкового характеру цього штриха, подібно до схожої на діагональ **и** подряпини десятої літери **и**. На думку

Н. Нікітенко, перевагу варто віддати першому поясненню форми **т**, зваживши на символічний аспект: така **т**, утворена трьома літерами **г** (гамма) має цифрове значення, що дорівнює дев'яти ($г = 3; 3 \times 3 = 9$), а число 9 означає кінець, межу цифрової серії до її повернення до одиниці – символу Бога [Керлот 1994, с. 576, 579], тобто, використання цієї літери може означати Кінець Часів, Друге Пришестя та воскресіння праведних; можливо, саме такого значення надано формі літери на монеті Святополка, оскільки його патрон св. апостол Петро, в чиєму імені написана подібна **д**, проголошує скорий прихід дня Господнього та створення „неба нового й нової землі, що правда на них пробуває”* (2 Пет. 3: 10-13).

Отже, дослідження оригіналу графіті дозволило внести суттєві корективи в плані ідентифікації його збережених складових:

**з-а т он Ѡ Ѡ па ---
гиди --- ости**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Ѡ Ѡ о пас[цѣ] з[а] а т он г(осподьство)н д(ьн)и [пр]ости.

6530 на Пасху злату господственну дні. Прбсті.

Датування. С. Висоцький спочатку відносив час появи графіті до 6580 або 6588 (1072 або 1080) р. [Высоцкий 1959, л. 73-74], а під час публікації – до 6550 (1042) р. В. Орел та А. Кулик зазначали, що в графіті читається 6530 (1022) р. (що є малоімовірним на їх думку), або ж, найбільш вірогідно, 6540 (1032) р. Проведені нами дослідження вказують: запис розпочинається датою 6530 (1022) р. з винесеною у верхній рядок літерою **Ѡ** (30), що дозволило автору поєднати обидва рядки. У верхньому автор вказує на Пасху 6530 (1022) року, а в нижньому зазначає її характеристики, з яких можна зробити висновок, що мова йде про Кіріопасху, коли вона збігається зі святом Благовіщення: саме тому, на нашу думку, слова **златон** і **господьственои**, які характеризують Кіріопасху, написані в одному рядку обабіч дати. У 1022 р. Пасха співпала з Благовіщенням. Палеографічні ознаки складових запису не вступають у протиріччя з віднесенням часу його появи до 20-х рр. XI ст. Датування графіті 1022 р. підтверджується також його контекстним аналізом (див. екскурс 1).

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1а (табл. III, 1).

Розташоване у безпосередній близькості від запису № 1 графіті було пропущене С. Висоцьким, але частково відновлене В. Орлом та А. Куликом [Орел, Кулик 1996, с. 124-125]. Результати сучасних досліджень опубліковані Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 251, мал. 3; 2008б, с. 372. іл. 1].

Незважаючи на численні пошкодження дрібними вибоями, всі складові графіті піддаються ідентифікації:

гипомози

Права частина напису після **м** виконана доволі незграбно: непропорційно маленька **о** спускається під рядок, що обумовлено прагненням автора вмістити її у вузький простір між складовими графіті № 1 – верхньою частиною **Ѡ** та титулом над нею; **з** також непропорційно маленька, вона та дещо піднята над рядком **и** частково змикаються з іншою складовою запису № 1 **Ѡ**.

*Тут і далі цитати зі Святого Письма подаються за виданням: Біблія 1995.

На слова текст поділяється наступним чином:

Г(оспод)и помози.

Господи, поможи.

Датування. Очевидний зв'язок написів № 1 та № 1а дозволяє віднести час появи останнього до початку 20-х рр. XI ст., що не вступає в протиріччя з палеографічними ознаками його складових.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2 (табл. III, 2).

Запис опублікований С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 16, табл. I, 2; табл. II, 2], пізніше його прочитання було переосмислене та по-новому інтерпретоване дослідником [Висоцкий 1975, с. 179-180; Висоцкий 1976, 198-201, рис. 10; с. 251], а також В. Орлом та А. Куликом [Орел, Кулик 1996, с. 125]. Результати нових досліджень опубліковані Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 251-252, мал. 3; 2008б, с. 372, іл. 2; Корнієнко 2008в, с. 209-211].

С. Висоцький спочатку запропонував розглядати графіті як запис 6554 (1046) р., (щоправда при попередньому дослідженні літера **д** ним читалась як **а** [Висоцкий 1959, л. 64-65]), в якому десятки були записані за допомогою двох літер – **м** (40) та **і** (10), оскільки автор, на думку дослідника, забув, якою літерою позначається число 50. Пізніше С. Висоцький поставив під сумнів попереднє тлумачення на тій підставі, що літери, які позначають десятки – **м** (40) та **і** (10) – прокреслені не під одним титлом. Відповідно, перша частина дати розглядалась як позначення 6540-го р. (**сфм**), а літери **ід**, числове значення яких дорівнює чотирнадцяти – як вказівка індикту цього року. На думку С. Висоцького, автор графіті користувався ультраберезневим стилем літочислення, що для теплої пори 6540-го року дає саме 14-й індикт. У результаті графіті читалось як „6540, 14 (індикту)”, і датувалось 1031/1032 рр.

Таке прочитання графіті №2 дало С. Висоцькому підставу вважати його найдавнішим датованим написом Софії Київської, воно залучалось в якості аргументу на користь закладин храму Ярославом Володимировичем у 1017 р. [Висоцкий 1975, с. 180; Висоцкий 1976, с. 250-251], відповідно до даних Новгородського першого літопису: „**В лѣто 6525. Ярославъ иде къ Берестню; и заложена бысть святыя Софѣя въ Кѣевѣ**” [ПСРЛ 3, с. 180]. Завершення будівництва митрополичої резиденції С. Висоцьким приурочувалось до 1037 р., відповідно до дати цього ж літопису: „**В лѣто 6545. Заложѣ Ярославъ городъ Кѣевъ, и церковь святыя Софѣя сверши**” [ПСРЛ 3, с. 180]. Введене в науковий обіг графіті сприяло активізації дискусії щодо проблеми часу заснування Софії Київської, під час якої дана С. Висоцьким інтерпретація була піддана критиці А. Поппе [Поппе 1968, с. 94]. Останній вважав напис простою хронологічною вправою, або, якщо і датою, то ретроспективною. Таку аргументацію підтримав Ю. Асєєв, обґрунтовуючи пізню дату закладання Софії Київської [Асєєв 1979, с. 6]. Критика досягла мети, тому С. Висоцький, підводячи підсумок 23-річному дослідженню епіграфічних пам'яток Києва, жодним словом не згадав про виявлене ним раннє графіті, а собор дипломатично називався зведеним у 1037 р. [Висоцкий 1983, с. 132; Висоцкий 1985, с. 20]. Проте повернення до дослідження запису, правильність тлумачення якого підтвердив В. Янін, обстеживши оригінал в присутності Г. Логвина та Є. Боровського, переконали С. Висоцького у відповідності запропонованого ним раніше прочитання як запису 14-го індикту 6540-го року (1032 р.) [Висоцкий 1989, с. 17-18], яке набуло поширення в історіографії

[див. наприклад: Симонов 2007, с. 49-50], а саме графіті дослідники стали залучати на користь обґрунтування закладин собору Ярославом Володимировичем у 1017 р. й завершення будівництва в другій половині 30-х рр. [див. наприклад: Толочко 1983, с. 78; Тоцька 2003]. Щоправда, більш поширеною в історіографії залишається пізня дата заснування митрополичої резиденції [див. наприклад: Комеч 1987, с. 178-181; Колпакова 2007, с. 38, 507-508; Яковенко 2006, с. 54 (хоча дослідниця згадує як альтернативну дату 1017 р.); История 2007, с. 146-147, прим. 129; Попова 2008, с. 388]. Розгляд проблеми датування Софії Київської виходить за межі необхідного до даного графіті коментарю, проте варто зауважити, що на сьогоднішній день завдяки дослідженням софійської епіграфіки було виявлено ряд ранніх написів [Нікітенко, Корнієнко 2008а; 2008б], які підтверджують концепцію Н. Нікітенко щодо заснування головного митрополичого храму Київської Русі у 1011-1018 рр. на межі правління Володимира та Ярослава [Нікітенко 1999; Нікітенко 2003; Нікітенко Н., Нікітенко М. 1996].

Водночас, ті дослідники, які прийняли інтерпретацію С. Висоцького, не взяли до уваги ряд неузгодженостей в аргументації, які першими спробували усунути В. Орел та А. Кулик, що за опублікованою фотографією намагались по новому прочитати це графіті [Орел, Кулик 1995, с. 125]. Вони вважали обидві версії С. Висоцького щодо інтерпретації напису абсолютно абсурдними. На їхню думку, запис **сфм** пов'язаний із такою ж датою графіті №1, а літери **ід** (в транскрипції дослідників **id**) є початком другого рядка грекомовного графіті, розташованого вище. Однак при цьому було проігноровано аналогічні форми прорізів обох „частин” написів, що добре помітно навіть на фотографії. Тому аргументація дослідників, як і висловлені ними критичні зауваження, в свою чергу варто визнати безпідставними, на що звернув увагу сам С. Висоцький [Висоцький 1998, с. 130-131].

Головним аргументом на користь своєї версії прочитання графіті С. Висоцький залучав твердження, що запис є складовою грекомовного тексту (№ 725), розташованого над цим записом. На користь цього наводились такі доводи, як прокреслені під одним титлом літери **ід** без інверсії та написання **д** у вигляді трикутника – грецької „дельти”. Оскільки автор запису вказав рік „6540”, а поруч прокреслив число „14”, то воно, на думку дослідника, мало вказувати або день виконання запису, або індікт року. Оскільки в першому випадку необхідно було вказати назву місяця, а цього не було зроблено, С. Висоцький відкидав цей варіант. Проте для прийняття другого необхідно було, щоб біля числа індікту вказувалось його повна або скорочена назва. Оскільки графіті № 2 такого тексту не мало, вказівка індікту була „виявлена” праворуч у вигляді літери, „яку через пошкодження прочитати не вдається”. На підставі цих тверджень і була запропонована реконструкція тексту: „[В літо] 6540, 14 індікта” [Висоцький 1976, с. 199-201]. Пізніше, у відповідь на висловлені В. Орлом та А. Куликом зауваження, аргументація була посилена несподіваним висновком, що „накреслення першої літери дати (6000) теж не відповідає слов'янському „зело” [Висоцький 1998б, с. 130]. Це твердження виглядає принаймні дивним, адже ним автор суперечив результатам власних спостережень, оскільки S-подібна форма „зело” в кириличних записах року присутня в особисто досліджуваних С. Висоцьким датованих XI ст. графіті, наприклад, записів про грім у березні (№ 3) та про смерть Ярослава Володимировича (№ 8).

Прагнення датувати цей напис 1032 р., на нашу думку, пояснюється тим, що, за словами С. Висоцького „дата 6540 (в статті явна друкарська

помилка, адже замість цієї дати поставлено 5640 – В.К.) ... вважається нами беззаперечною і має важливе значення для уточнення дати будівництва Софійського собору у 1017 – 1037 рр.” [Висоцький 1998, с. 130-131]. Оскільки саме це графіті лягло наріжним каменем в основу концепції щодо дати заснування храму в 1017 р., легко зрозуміти причини, які спонукали його так жорстко обстоювати власну інтерпретацію та відмовитись від будь-яких альтернатив. Проте результати сучасних досліджень оригіналу повністю розбивають залучену аргументацію.

По-перше, відмінності у прорізах між грекомовним графіті № 725 та записом № 2 настільки очевидні, що не дозволяють вважати їх приналежними одному авторові. По-друге, запис числа „14” (ΙΔ) без інверсії не може свідчити на користь грекомовної приналежності графіті, виконаному у „візантійській традиції”, оскільки в ході дослідження софійської епіграфіки нами виявлено кириличні записи чисел як з інверсією, так і без неї: це явище притаманне давньоруським писемним пам’яткам XI – XII ст. [Симонов 2007, с. 214]. По-третє, в нижній частині Δ тиньк пошкоджений, тому вона цілком могла мати, і, судячи з зовнішнього вигляду літери, таки мала ніжки, хоча їх форму чітко встановити не вдається. Як вказують загальні обриси літери, ніжки могли бути оформлені у вигляді невеликих трикутників або „плечиків”. По-четверте, у виявлених трьох датованих XI-м ст. грекомовних графіті перша літера ς записана у вигляді лежачої вісімки, на відміну від кириличних записів цього ж часу, де літера має S-подібну форму. По-п’яте, жодних слідів розташованої праворуч від числа „14” пошкодженої літери, що позначає індікт, не виявлено. По-шосте, запис складається не з п’яти знаків, а з чотирьох. Сучасними дослідженнями встановлено, що вертикальна риска між третьою та четвертою літерами є випадковим штрихом, який виник тоді, коли в процесі прорізання літери Δ автор графіті помилково замість скісної видряпав пряму вертикальну риску, внаслідок чого змушений був повторно прокреслити Δ праворуч. Спостереження над графіті Софії Київської вказують, що у випадку допущення помилки неправильно написана літера чи штрих не закреслювались і не затирались, залишаючись у складі рядка. Випадковий характер штриха добре помітний при спостереженні над співвідношенням титла та літери – в усіх випадках прокреслене у вигляді горизонтальної риски титло виступає вперед порівняно із центральною віссю літери.

Відтак, записаний на стіні текст виглядає наступним чином:

ΣΦΜΔ

Датування. В світлі нових досліджень текст графіті має розглядатись як зазначення 6544 (1036) р. Палеографічні ознаки його складових не вступають у протиріччя з віднесенням напису до 30-х рр. XI ст. Правильність датування підтверджує контекстний аналіз (див. екскурс 1).

Категорія: поминальний або пам’ятний напис.

Графіті № 15 (табл. III, 3).

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 48, табл. XV, 2; табл. XVI, 2], прочитання коригували В. Орел та А. Кулик [Орел, Кулик 1996, с. 131; помилково подали запис під № 12].

Знаки графіті простежуються доволі чітко, лише один знак наприкінці рядка пошкоджений вибоєм:

ЖИЗНО
БОУΔ-

С. Висоцький, В. Орел та А. Кулик вбачали на місці знищеної літери ѱ. Ми повністю приймаємо запропоновану дослідниками реконструкцію, відтак текст графіті читається як **Жизновѹд[ѱ]** 'Жизнобуд'.

Датування. С. Висоцький відносив запис до XII ст., його висновкам не заперечували В. Орел та А. Кулик. Однак палеографічні характеристики двох складових графіті – в з виступом зверху й петлею кутом вперед та написаної у три змахи зіркоподібної ж – дозволяють визначити хронологічні рамки можливої появи графіті другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 720 (табл. IV, 1).

Запис опублікований Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 254, мал. 12; 2008б, с. 377, іл. 11; Корнієнко 2008в, с. 212].

Всі його складові впевнено читаються:

ΣΦΜΑ

Перша літера виглядає як лежача вісімка. Таке написання **Σ** зустрічається ще у двох датованих грекомовних графіті XI ст., одне з яких з датою 1038/39 р. виявлене О. Євдокімовою у південній сходовій вежі, а друге – на південній стіні апсиди Георгіївського приділа (№ 803). В усіх випадках титла над літерами відсутні, тож покладання вказувало на їх цифрове значення. Такого погляду дотримувався також С. Висоцький, пояснюючи цифру 9 у вигляді лежачої **Ϡ** в записі (№ 7) про поставлення владики [Висоцький 1966, с. 37]. Враховуючи наявність трьох грекомовних написів з подібним написанням року, можемо констатувати існування такої традиції, притаманної письмовій культурі XI ст.

Датування. Як і № 2, графіті складається лише з одної дати – 6541 (1033) р. Віднесення часу появи напису до 30-х рр. XI ст. підтверджується контекстним аналізом (див. екскурс 1).

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 721 (табл. IV, 2).

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 254-255, мал. 13; 2008б, с. 377-378, іл. 12; Корнієнко 2008в, с. 212-213].

Початок напису знищений вибоїною, простежуються лише три знаки:

--οβη

На місці вибою помітний схожий на лежачу трійку „знак”, ліва частина якого може бути впевнено ідентифікована як фрагмент літери, права ж, скоріше за все, є звичайною подряпиною.

Під час першого дослідження нами було припущено можливість розгляду напису як слова „Софія”, в якому початкова **Σ** написана лежачи. Проте вивчення структури інших грекомовних графіті Софії Київської дозволило з більшою впевненістю реконструювати текст як фрагмент традиційної молитовної формули, що складається зі слова **[Β]ο(η)θη βοήθει, помози'**.

Датування. Оскільки графіті в змістовному плані скоріше за все пов'язане з попереднім записом 1033 р. й не виключено, як показує форма прорізів, що обидва належать одному авторові, графіті умовно можна датувати початком 30-х рр. XI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 722 (табл. IV, 3).

Незважаючи на низький рельєф прорізів, контури малюнку добре простежуються: в іспанському щиті (у вигляді латинської літери U) зображено подвійну перегорнуту крокву, а над ним прокреслено напівкруглу смугу, яку можна розглядати як спробу намалювати лицарський намет.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті могло виникнути в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 723 (табл. IV, 4).

Запис під номером 17 подається у звіті С. Висоцького разом з фотографією та прорисовкою [Висоцький 1959, л. 63, 65], проте він не увійшов до опублікованого корпусу. В науковий обіг введений Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 253, мал. 5; 2008б, с. 374, іл. 4; Корнієнко 2008в, с. 212].

Збереженість запису добра, всі його складові впевнено ідентифікуються:

Г
И
ПОМО
ЗИ РАВОУ
СВОЕМОУ
ПЕТРОВИ

Подвоєння в наприкінці другого рядка пояснюється тим, що в процесі прорізання першої літери в тиньк частково викришився, тому автор вимушений був прокреслити її вдруге, праворуч від попередньої.

На слова текст поділяється наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу своємоу Петро/в/ви.

Господи, поможи рабу своєму Петрові.

Датування. Графіті явно тяжіє до запису 1036 р. (№ 2), що дає підстави віднести його появу до 30-х рр. XI ст. Таке датування не вступає у протиріччя з палеографічними ознаками складових напису й підтверджується контекстним аналізом (див. екскурс 1).

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 724 (табл. V, 1).

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 253, мал. 6; 2008б, с. 374-375, іл. 5; Корнієнко 2008в, с. 212].

Незважаючи на дрібні пошкодження тиньку, складові графіті простежуються чітко:

Г
И
ПОМО
ЗИ РАВОУ
СВОЕМОУ
НИКОЛИ

Порівняно з попереднім записом, графіті виконане менш охайно. Перші дві літери четвертого рядка написані з інверсією. Можливо це пояснюється тим, що в процесі видряпування перша літера **н** викришилась, тому автор змушений був прокреслити її повторно, перед самою **н**. Поверхня фрескового тиньку на початку рядка дає підстави для такого визначення, хоча впевнено це стверджувати складно.

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу своємоу Николи.

Господи, поможи рабу своєму Ніколі.

Датування. Подібно до попереднього, графіті явно тяжіє до запису 1036 р. (№ 2), відтак час його появи може бути віднесений до 30-х рр. XI ст. Палеографічні ознаки його складових не суперечать такому датуванню, яке підтверджується також контекстним аналізом (див. екскурс 1).

Категорія: МОЛИТОВНИЙ НАПИС.

Графіті № 725 (табл. V, 2).

Запис опублікований С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 250-251], проте порядкового номера йому надано не було; прочитання коригували В. Орел та А. Кулик [Орел, Кулик 1996, с. 125]. Результати нових досліджень опубліковані Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2008б, с. 373-374, іл. 3; Корнієнко 2008в, с. 211-212].

Згідно С. Висоцького, запис був виявлений у процесі повторного дослідження графіті № 2 для спростування версії А. Поппе стосовно його інтерпретації як простої арифметичної вправи або ретроспективної дати. Нагадаємо, аргументом А. Поппе було те, що дата не пов'язана з якимось текстом. На прохання С. Висоцького фресковий тиньк навколо графіті № 2 було розчищено від олійного живопису, а над ним виявлено грекомовне графіті.

Одразу необхідно зазначити, що історія виявлення цього запису нами викладена у версії С. Висоцького, вміщеній у його публікаціях. Насправді ж у звіті по дослідженню епіграфіки Софії Київської за 1959 р. міститься фотографія графіті № 2 (фото 61), над яким чітко простежується напис № 725, до фотографії також додається власноруч виготовлена С. Висоцьким прорисовка [Висоцкий 1959, л. 65]. Ми не беремося визначати причину, за якою досліднику знадобилось повторно виявляти напис під неіснуючим вже олійним живописом, тож обмежимося лише констатацією цього факту.

С. Висоцький вважав графіті фрагментом підпису до фрескового образу святого, ім'я якого, написане на початку, не збереглося. Повністю реконструкція напису дослідником не приводилась, проте можна встановити уявлюваний С. Висоцьким первинний текст, отриманий шляхом об'єднання двох графіті (№ 2 та № 725): Βασίλειος ὁ ἅγιος, Κ(ύρι)ε. (ἐν ἔτει) ςϣμ, (ἴνδικτος) ιδ 'Василій святий, Господи. (В літо) 6540 (1032), (індикт) 14' [Висоцький 1989, с. 17]. В. Орел та А. Кулик в цілому підтримали прочитання С. Висоцьким збереженого фрагменту першого речення (ὁ ἅγιος), проте літери Κε вважали не словом Κ(ύρι)ε 'Господи', а повною формулою – Κ(ύρι)ε ἐλέησόν 'Господи, помилуй'. Дослідження оригіналу графіті дозволило внести суттєві корективи у його прочитання.

Початок рядка дуже пошкоджений, простежуються лише окремі штрихи та, можливо, літера *λ*. Закінчення запису збереглося набагато краще, його складові читаються відносно чітко:

---αξοαγιοςΚε

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

{Ελεησον} [ημ]ας ο αγιος Κ(υρι)ε.

Ἐλέησόν ἡμᾶς ὁ ἅγιος Κύριε.

Помилуй нас, Святий Господи.

Досить цікавим виглядає неузгодження відмінків, адже замість звер-

нення Ὑγιε ὦ Κύριε автор графіті живив Ὑγιος ὁ Κύριε. На нашу думку, цей факт вказує, що автором запису був скоріше за все русич, а не грек.

Графіті розташоване між записами № 2, № 723 та № 724, завдяки чому може бути впевнено віднесене до середини 30-х рр. XI ст.

Датування. Як і попередні, графіті входить до комплексу написів (див. екскурс 1), що групуються навколо дати 1036 р. (№ 2), завдяки чому час його появи може бути віднесений до 30-х рр. XI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 726 (табл. VI, 1).

Графіті згадується у звіті С. Висоцького за 1959, де міститься його фотографія та прорисовка [Висоцкий 1959, л. 65, фото 61], проте воно не увійшло до опублікованого корпусу. В науковий обіг введене Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 253, мал. 7; 2008б, с. 375, іл. 6].

Літери у верхньому рядку пошкоджені дрібними вибоїнами, проте добре ідентифікуються як за змістом, так і за контурами; в нижньому ж впевнено ідентифікуються дві середні літери, перед якими можемо бачити фрагменти ще трьох, що найімовірніше можуть бути реконструйовані як **и**, **о** та **а**:

Г̄НПОМОЗИР^АВѢУСВОКМОУ
---НО---

Звертає на себе увагу написана над рядком **а**. Це вказує на те, що автор пропустив **ї**, тому змушений був написати над рядком. Загалом, графіті виконане дуже незграбно, літери мають різні розміри. Нижній рядок дуже пошкоджений. На початку збереглися окремі фрагменти трьох літер.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Г(оспод)и помози рабоу своѣмоу [Иоа]но[ви].

Господи, поможи рабу своему Иоанну.

Датування. Графіті явно тяжіє до запису № 1 про Кіріюпасху 1022 р. (див. екскурс 1), тож його появу варто віднести до початку 20-х рр. XI ст., що не вступає у протиріччя з палеографічними ознаками його складових.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 727 (табл. VI, 2).

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 253, мал. 8; 2008б, с. 375, іл. 7].

Початок рядка пошкоджений, простежуються лише літера **в** та дифтонг **оу**. Найвірогідніше реконструювати текст як слово **[ра]воу** 'рабу'. Очевидно, автор прагнув дописати своє ім'я до молитви Іоанна (№ 726).

Датування. Оскільки графіті приписане до попереднього тексту, його можна розглядати як складову комплексу записів (див. екскурс 1), що групуються навколо дати 1022 р. (№ 1). Відтак часом появи напису варто визнати початок 20-х рр. XI ст. Форма літер не суперечить такому датуванню.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 728 (табл. VI, 3).

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 254, мал. 9; 2008б, с. 376, іл. 8].

Усі складові графіті чітко простежуються:

ПОМОЗИ

Вигляд поверхні фрескового тиньку навколо запису вказує, що графіті з самого початку складалось лише з одного слова **ПОМОЗИ** 'поможи', яке є припискою до молитви Іоанна (№ 726). Враховуючи зовнішній вигляд літер та характер прорізів, графіті №№ 727-728 могли бути виконані однією людиною.

Датування. Графіті входить до комплексу записів (див. екскурс 1), що групуються навколо дати 1022 р. (№ 1), відтак його варто датувати початком 20-х рр. XI ст., що не вступає у протиріччя з палеографічними ознаками складових.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 729 (табл. VII, 1).

Графіті наявне у звіті С. Висоцького за 1959 р., дослідник наводить фотографію та прорисовку [Висоцкий 1959, л. 73], але до опублікованого корпусу його не було зараховано. В науковий обіг введене Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 254, мал. 10; 2008б, с. 376, іл. 9].

Складові пошкоджені вибоїнами, однак збережені частини та контекст дозволяють їх впевнено ідентифікувати:

Г̃ПОМОЗИРАВОУ

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(споди) помози равоу.

Господи, поможи рабу.

Датування. Графіті явно тяжіє до запису № 1 про Кіріопасху 1022 р. (див. екскурс 1), тож його появу варто віднести до початку 20-х рр. XI ст., чому цілком відповідають палеографічні ознаки його складових.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 730 (табл. VII, 2).

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 254, мал. 11; 2008б, с. 376, іл. 10].

Рядок дуже пошкоджений, його середина та закінчення не збереглись:

збережена частина тексту може бути реконструйована наступним чином:

Г̃-----РАВОУСВ---

Г(оспод)[н] ... РАВОУ СВ[ОЕМОУ]...

Господи ... рабу своему...

Датування. Як і попередні, графіті входить до комплексу записів (див. екскурс 1), розташованих навколо дати 1022 р. (№ 1). Відповідно, час його появи визначається початком 20-х рр. XI ст. Форма літер не суперечить такому датуванню.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 731 (табл. VIII, 1).

Початок та закінчення рядка знищені обвалами тиньку, простежуються лише чотири знаки:

ТЄБЕ

Другий знак скидається на літеру **с**, однак контекст напису примушує розглядати її як **є**, в якій не зберігся язичок.

Найвірогідніше, збережене слово **тебе** 'тобі' є фрагментом молитовної формули, що звернена до Господа: саме в такому значенні воно вживалось у складі інших написів, наприклад, № 109 та № 149 [Высоцкий 1976, с. 34, 59-60].

Датування. Згідно форми написання літери **в** з виступом зверху та **т** з нижньою засічкою час появи графіті може охоплювати хронологічні рамки від другої чверті XI до першої чверті XV ст.; при цьому більш ймовірною виглядає нижня межа – від другої чверті XI до першої третини XIII ст., коли такі ознаки літер зустрічаються найчастіше.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 732 (табл. VIII, 2).

Збереглося лише п'ять знаків напису, початок та закінчення якого знищені обвалами тиньку:

--помоз--

Графіті варто розглядати як фрагмент традиційної молитовної формули, від якої збереглося слово-прохання **помоз[и]** 'поможи'.

Датування. На підставі форми написання літери **м** з верхніми засічками та нахиленої вліво **з** з переломом, час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.; при цьому більш вірогідними хронологічними рамками є остання чверть XIII – перша чверть XIV ст., коли наведені палеографічні ознаки зустрічаються найчастіше.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 733 (табл. VIII, 3).

Тиньк у місці розташування графіті дуже пошкоджений, простежуються залишки літери **в**, яка розпізнається лише за контурами, та невелика **о** за нею. Зважаючи на її невеликі розміри, скоріше за все вона є складовою дифтонга **оу**.

Найбільш вірогідним виглядає реконструкція графіті як фрагмента слова **[ра]во[у]** 'рабу', що є складовою традиційної молитовної формули.

Датування. Враховуючи запропоновану вище реконструкцію дифтонга **оу**, за формою його написання зі зменшеним **о** час появи графіті може бути обмежений хронологічними рамками від другої чверті XI до першої чверті XV ст.; при цьому більш ймовірним виглядає зниження верхньої межі по першій чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 734 (табл. VIII, 4).

Графіті складається з літери **А** під дугоподібним титлом у верхньому рядку та шести вертикальних засічок у нижньому.

Датування. Нижня хронологічна межа встановлюється завдяки розташуванню графіті: воно виникло після появи запису № 737, відтак, не раніше початку XII ст. За аналогією з іншими подібними написами верхня хронологічна межа відноситься до останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 735 (табл. IX, 1).

В усіх чотирьох рядках літери ідентифікуються без ускладнень:

**ГН
ПОМ
ОЗН
РАБ**

Напис залишився незавершеним, на що вказує рівна поверхня фрескового тиньку під четвертим рядком.

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози раб{оу}...

Господи, поможи рабу...

Датування. Форма написання літери **а** з видовженою спинкою й опуклою петлею, нахиленої праворуч **з** з переломом та **м** з провисаючою петлею та прямими щоглами дозволяють віднести час появи графіті до другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 736 (табл. IX, 2).

Малюнок пошкоджений двома зашпакльованими вибоїнами, тим не менше, його контури добре простежуються. Він є схематичним зображенням кисті руки з витягнутим вперед вказівним пальцем.

Датування. Відповідно до спостережень за формою прорізів, графіті могло виникнути в період з другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 737 (табл. X, 1).

На фресці прокреслений рядок з десяти літер, з них повністю збереглися лише четверта, п'ята та дев'ята літери, решта частково пошкоджені. Графіті є рахунковою частиною запису обрахунку десяти поминальних служб (**а** = 1).

Датування. Форми написання **а** з видовженою спинкою та **а** з опуклою петлею співпадають в період від початку XII до початку XIII ст., тож запис може бути впевнено датований саме цим часом.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 738 (табл. X, 2).

На фресці прокреслена христограма, утворена шляхом поєднання двох початкових літер **І** та **Х** імені **Ἰησοῦς Χριστός** 'Ісус Христос', причому першою була прокреслена літера **Х**, а після неї, через точку перетину скісних – літера **І** в горизонтальному положенні.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 739 (табл. XI, 1).

Тиньк у місці розташування графіті пошкоджений вибоями. У верхньому рядку можемо ідентифікувати три перші літери **ΣΤΗ** та, менш впевнено, дві останні **ΟΝ**, в середньому – **Ρ** посередині та **Α** наприкінці, у нижньому – склад **ΝΑ**. Реконструкція тексту наразі ускладнена.

Датування. За типологічним методом датування час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 740 (табл. XI, 2).

Літери прокреслені доволі незграбно, вони частково пошкоджені вибоїнами та тріщинами, від останньої зберігся лише невеликий фрагмент:

рок-

Спочатку ці знаки були прийняті нами за окремий запис, проте подальші дослідження прорізів дозволили встановити одне авторство цього та наступного графіті. Оскільки розміри складових останнього значно більші, а напис не може бути віднесений до жодного його рядка, він і був прийнятий нами за інше графіті.

З відновленням втраченого фрагмента текст може бути реконструйований як слово **рок[8]** 'року'.

Датування. Відповідно до наших спостережень, графіті варто розглядати як уточнюючу приписку до № 2, відтак і датувати 1591-м р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 741 (табл. XII, 1).

Збереженість графіті непогана, в цілому його складові, за винятком знищеного значною кількістю вибоїн та подряпин останнього знаку, добре визначаються:

**ІВАН-
1591**

Перша літера верхнього рядка нахилена праворуч, її форма нагадує латиничну J.

З відновленням втрачених фрагментів та врахуванням приписки (№ 740) текст може бути представлений наступним чином:

Іван[ъ] рок[8] 1591.

Іван, року 1591-го.

Датування. Запис містить пряму вказівку року, відтак і датується 1591 р. Палеографічні характеристики складових графіті не суперечать віднесенню часу його появи до початку 90-х рр. XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 742 (табл. XII, 2).

Фрагментарно збережена рахункова частина трирядкового запису лічби поминальних служб. У верхньому та нижньому рядках збереглось по п'ять вертикальних рисок, у середньому – десять, частина з них перекреслена горизонтальною рисою.

Датування. За аналогією з іншими записами лічби, що датуються за палеографічними ознаками, час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 743 (табл. XII, 3).

Від текстової частини запису лічби збереглась лише одна літера **О**, однак через пошкодження тиньку ми не можемо встановити їх точну кількість. Так само через пошкодження тиньку ми не можемо визначити, скільки було проведено служб: збереглись лише дванадцять рисок наприкінці рядка та три їх фрагменти в середній частині.

Датування. Згідно наших спостережень подібні записи виконувались на стінах собору в проміжок часу від другої чверті XI до останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 744 (табл. XIII).

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений вибоями, внаслідок чого впевнено ідентифікуються окремі літери:

----- ομον
--- ασ- λος
--- ασ--
-- ρη--- ατος
- ο----- εκτ'τ'τ'

Реконструкція тексту наразі ускладнена.

Датування. Згідно спостережень над хронологією грекомовних графіті Софії Київської час появи запису визначається хронологічними рамками від другої чверті XI до кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 744a (табл. XIII).

Запис знаходиться безпосередньо під попереднім графіті, він на перший погляд скидається на його продовження. Однак відмінність у формі літер доволі суттєва, також наявні певні розбіжності у формі прорізів, що примушує надати йому окремий номер.

Графіті містить чотири знаки, з них непогано збереглися три:

ρα- ς

Через пошкодження α набула схожості з грецькою Δ.

Найвірогідніше реконструювати текст запису як слово ρα[ε]ς 'рабу', яке є складовою традиційної молитовної формули.

Датування. Форма написання літери ρ, яка має петлю з двома заломами, та ς з короткими вусами й широкою нижньою частиною дозволяють віднести час появи графіті найімовірніше до початку XIV – початку XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 745 (табл. XIV, 1).

Збереженість запису відносно добра, дрібними вибоями пошкоджені лише чотири передостанні літери верхнього рядка:

εορτησ- - - ν
κηρ

Реконструкція повного тексту наразі ускладнена, позаяк впевнено читається лише перше слово εορτη 'έορτή, свято'.

Датування. За типологічними методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 746 (табл. XIV, 2).

Тиньку в місці розташування першого рядка дуже пошкоджений, жодна літера не збереглась; його наявність встановлена нами за контекстом реконструйованого запису; в другому рядку від третьої літери ρ простежується лише петля кутом донизу, у третьому помітний лише дифтонг ου, в четвертому – літера ε:

з-ра
--оу--
--е--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережений текст може бути представлений наступним чином:

... [помо]з[н] ра[в]оу [ско]є[моу].

... *поможи рабу своєму.*

Датування. Форма написання вертикальної з з переломом хвоста та р з петлею кутом донизу дозволяють віднести час появи графіті до третьої чверті XII – середини XV ст., при цьому більш вірогідним буде обмежити верхню хронологічну межу другою чвертю XIV ст., адже після цього така форма написання з зустрічається порівняно рідко.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 747 (табл. XV, 1).

Фрагмент рахункової частини запису лічби, що складається з тринадцяти вертикальних засічок. Особливості прорізів вказують, що спочатку зліва направо було прокреслена горизонтальна лінія, від якої вниз видряпувались вертикальні засічки.

Датування. Згідно даних палеографічного датування подібних графіті, цей фрагмент обрахунку поминальних служб міг виникнути у проміжок часу від другої чверті XI до останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 748 (табл. XV, 2).

Текстова частина запису лічби складалась з двох літер, з них повністю збереглась перша **П**. Наявність другої встановлена нами за фрагментами двох вертикальних рисок за першою: відстань між ними дорівнює відстані між щоглами літери **н**, вони прямі, в той час як чотири збережені засічки рахункової частини нахилені ліворуч.

Датування. За аналогією з іншими записами обчислення кількості поминальних служб час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 749 (табл. XV, 3).

Запис обчислення поминальних служб у вигляді літери **П** текстової частини та двох вертикальних засічок рахункової.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних графіті, час появи нашого може бути обмежений хронологічними рамками від другої чверті XI до останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Розташовані у стовпчик вісім записів від № 750 по № 757 становлять єдиний тематичний комплекс. Особливості прорізів, розташування, форми скорочення імен та вигляд окремих літер вказують на їх виконання однією людиною.

Графіті № 750 (табл. XVI, 1).

Текстова частина запису обрахунку складається з літер **ВА** та пошкодженої третьої, яка за контекстом може бути реконструйована як

Г. Рахункова налічувала вісім вертикальних засічок, одна з яких була знищена вибоїною. Проведені вісім поминальних служб є продовженням зафіксованих у № 751 двадцяти трьох.

Графіті № 751 (табл. XVI, 2).

Текстова частина запису ідентична попередній (**ВЛГ**), у рахунковій міститься двадцять три вертикальні засічки.

Відповідно, загалом за душу згадуваної в обох записах людини було проведено тридцять одну поминальну службу. Причини виникнення двох аналогічних написів можна пояснити, наприклад тим, що верхній фіксує основну кількість оплачених відправ, а нижній – додаткову, коли руга за поминання душі була внесена повторно.

Графіті № 752 (табл. XVII, 1).

Запис лічби складається з двох рядків: верхній рядок включає літери **МІХ** текстової частини та двадцять чотири вертикальні засічки рахункової. Нижній рядок розпочинається під третьою літерою верхнього, він складається з вісімнадцяти вертикальних засічок.

Графіті № 753 (табл. XVII, 2).

Запис обрахунку поминальних служб складається з літер **МІ** та трьох вертикальних засічок рахункової частини. Він є продовженням № 754.

Графіті № 754 (табл. XVII, 3).

На відміну від попереднього графіті, текстова частина складається лише з одної літери **М**. Кількість зафіксованих служб становить двадцять дев'ять, що їх позначає рядок вертикальних засічок.

Тож загалом за душу згадуваної у записах людини було проведено тридцять три відправи.

Графіті № 755 (табл. XVIII, 1).

Текстова частина запису містить три добре збережені літери **ДЪМ**, рахункова ж пошкоджена, простежуються лише п'ятнадцять вертикальних засічок.

Графіті № 756 (табл. XVIII, 2).

Складові текстової частини літери **ІОН** написані з інверсією та під горизонтальним титлом. Рахункова налічує чотирнадцять вертикальних засічок.

Графіті № 757 (табл. XIX, 1).

Останній запис комплексу містить літери **МРА** текстової частини та двадцять вертикальних засічок рахункової.

***Датування.** Форма написання літери **в** з округлою нижньою петлею (№ 750), **ъ** з петлею кутом вперед (№ 755), **м** із провисаючою петлею та нахиленими щоглами (№ 757), а також **р** з петлею кутом вперед (№ 757) дозволяють віднести час появи комплексу до середини XII – останньої чверті XIII ст.*

***Категорія:** записи лічби.*

Графіті № 758 (табл. XIX, 2).

Початок та закінчення напису пошкоджені:

-ЛТО НОЕВД---

Літера перед **л** визначається не зовсім впевнено, через пошкодження вона набула схожості з **и** або **ы**, не виключена також її реконструкція як **в**. Тиньк тут слабо розчищений від шпаклівки, що не дозволяє відрізнити

випадкові подряпини від прорізів. За контекстом найбільш вірогідним нам виглядає останній варіант ідентифікації. Між четвертою та п'ятою літерами тиньк на відстань ще одного знаку має рівну поверхню, отже, тут нічого не було прокреслено.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

[В] л(ѣ)то {З}ноє в д(ѣ)[нь]...

В літо 7000-не (1492) у день ...

Рік в графіті не вказаний. Однак автор створив умови, за якими його можна впевнено відновити, адже закінчення **ноє** буде правильним лише тоді, коли в році вказані тисячі. В нашому випадку єдиним можливим варіантом може бути семитисячний рік; відповідно, автором свідомо була пропущена літера **з**.

У середньовіччі семитисячний рік найбільше асоціювався з початком Кінця Світу [див. наприклад: Данилевский 2001, с. 236]. Можливо, саме тим, що зазначений у графіті рік відповідає даті Другого Пришестя, автор пропустив його позначення літерою **З**, проте зберіг закінчення **ноє**, яке дозволяє з упевненістю ідентифікувати вказану дату.

Датування. За формою написання **в** з нижньою скісною до щогли, **д** з довгими широкими ніжками та широкою і час появи графіті може бути віднесений до середини XIV – останньої чверті XV ст. Таке датування підтверджує також факт вживання прийменника **в** без кінцевого **ѣ**, що часто зустрічається серед писемних пам'яток XIV – XV ст. [Словник 1977, 205-207]. На думку Н. Нікітенко, яку ми повністю поділяємо, цей запис міг виникнути під впливом подій 1480-х р., коли Київ у 1482 р. був розорений ордами кримського хана Менглі Гірея, а через шість років, у 1488 р. Київщина знову зазнала нападу з боку орди. Адже, згідно Мефодія Патарського, на праці якого і спиралось визнання 7000-го року як початку Другого Пришестя, перед початком сьомого тисячоліття безбожні агаряне повстануть проти царства грецького та Господь передасть християнські землі в руки варварам, „и никто же вѣдѣтъ иже вѣзможетъ стати съпротивѣ имъ” [Слово Мефодія 1863, с. 224]. Відтак запропонованому датування часу появи запису початком 80-х рр. XV ст. не суперечать ані палеографічні ознаки його складових, ані контекстний аналіз (див. екскурс 1).

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 759 (табл. XX, 1).

Початок верхнього рядка пошкоджений вибоями, збереглись лише окремі фрагменти літер, окремі складові інших рядків також пошкоджені:

-----о-нравоу
свое-оумонск
-вн

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

...[пом]о[з]нравоу св[о]ємоу Монск[е]вн.

... поможи рабу своєму, Мойсееві.

Датування. Форма написання літери **а** з верхньою засічкою, **м** з провисаючою петлею й вертикальними щоглами, прямолінійної **р** з округлою великою петлею дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XII – середини XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 760 (табл. XX, 2).

Початок рядка знищений вибоїною:

--помозни

Зовнішній вигляд каналів прорізів дозволяє визначити, що графіті № 759 та № 760 скоріше за все виконані однією особою, хоча загальна форма літер дещо відрізняється.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст можна представити наступним чином:

... **помози** **мн**.

... *поможи мені*.

Припустимо, що автором цього графіті був згадуваний у попередньому записі Мойсей. У цьому контексті напис можна розглядати як приписку до основного тексту для посилення молитви з метою досягнення своєрідного кумулятивного ефекту. Однак не виключено, що графіті № 759 було виконане на замовлення, тоді записи варто розглядати як такі, в яких автор спочатку просить Господньої допомоги для замовника Мойсея, а потім молити за себе особисто.

Датування. Оскільки записи № 759 та № 760 виконані скоріше за все одним автором, час їх появи визначатиметься другою чвертю XII – серединою XIV ст. Палеографічні ознаки складових графіті не суперечать такому датуванню.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 761 (табл. XXI, 1).

Обведене круглою рамкою графіті складається з чотирьох знаків:

в а н н

Щогла літери **в** не збереглась. Діагонально **н** слугує видовжена спинка **а**.

Графіті має розглядатись як ім'я **Иван(ъ)** 'Іван', що стоїть у називному відмінку й може бути співвіднесене з формулою „*Писав такий-то*”.

Датування. Форма написання літери **а** з видовженою спинкою, **в** зі скісною до щогли нижньою петлею та **н** з нахиленою перекладиною час появи графіті може бути віднесений до середини XV – початку XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 762 (табл. XXI, 2).

Нижня частина графіті не простежується, з його складових можемо бачити лише невеликий хрестик та літери **мо**. Оскільки запис був обведений круглою рамкою, від якої збереглась верхня половина, можна встановити, що втрачено один або два рядки.

Структура та загальний вигляд прорізів графіті ідентичний попередньому, тож вони виконані одним автором. Відтак найвірогідніше реконструювати текст як ім'я в називному відмінку: **Мо[исн](н)** 'Мойсей'.

Датування. Факт виконання цього і попереднього графіті одним автором, на що вказують зовнішній вигляд прорізів та стиль оформлення, дозволяє окреслити час появи запису серединою XV – початком XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 763 (табл. XXI, 3).

Графіті суттєво пошкоджене вибоями та подряпинами, що частково зашпакльовані. Тим не менше, за допомогою збережених частин усі складові

малюнка добре піддаються реконструкції: на фресці видряпаний проквітлий хрест. Вершина щогли та кінці перекардини розширюються у вигляді трикутників. Від її основи відходять два паростки, які, закруглюючись, піднімаються майже до перекардини, де розширюються у вигляді крапель. Дещо вище основи відходять два менші паростки, що заокруглюються всередину.

Датування. Прорізи графіті пошкоджені та зашпакльовані, тому хронологічні рамки його появи визначаються широким проміжком часу від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 764 (табл. XXII, 1).

Дворядкове графіті сильно пошкоджене. Верхня велика літера може бути визначена як **н** або дзеркальна **а**. У нижньому рядку чітко читається лише перша **м**, друга літера може бути ідентифікована як **л** або **о**, остання – як **в** або **Е**-подібна **є**.

Датування. Хронологічні рамки можливої появи графіті охоплюють другу чверть XI – кінець XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 765 (табл. XXII, 2).

На фресці прокреслені сім горизонтальних засічок, розташованих у стовпчик, їх розміри зменшуються від гори до низу. Графіті дещо нагадує записи обрахунку поминальних служб.

Датування. Відповідно до форми прорізів графіті могло виникнути в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 766 (табл. XXII, 3).

Незважаючи на зашпаклювання окремих прорізів, усі складові графіті чітко простежуються. Вони включають прокреслені у стовпчик п'ятнадцять горизонтальних засічок, з яких середня вдвічі перевищує за розмірами інші. Відповідно, над та під нею знаходиться по сім рисок. Отже, як і в попередньому випадку, в основу обрахунку покладено число сім.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час можливої появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

I.2. Фреска із зображенням Чесного хреста.

Знаходиться у північно-західному куті віми на схід від арки-переходу до вівтарної частини приділа св. апостолів Петра і Павла (табл. II, 1). Нижня частина фрески має втрати на всю ширину, у правій частині біля ребра лопатки також наявні значні втрати. Поверхня фрескового тиньку пошкоджена дрібними вибоїнами, окремі з яких зашпакльовані. Під час досліджень С. Висоцьким у науковий обіг було введено два графіті, що отримали номери 141 та 214. Сучасні дослідження дозволили виявити ще двадцять два графіті, що отримали номери 141а (оскільки було опубліковане в складі номеру 141), від 767-го до 787-го включно (табл. II, 2). Тож загальна кількість видряпаних на фресці графіті становить двадцять чотири одиниці.

Графіті № 141 (табл. XXIII, 1).

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 55-56, табл. XLIX, 2; L, 2].

Перед трирядковим записом прокреслені літери **м** та **ѿ**, причому остання є надрядковою, вписаною у кутове титло. Завдяки такому розташуванню літер вони сприймаються належними до обох рядків. Стосовно самого запису, то під час публікації С. Висоцький допустив суттєві помилки в плані прочитання та реконструкції тексту:

иґнатиѿпетр[ѿ]¹ | роуѿ²мои³ѿли⁴д[иѿ⁵] | мар[и]ѿ⁶

Відтак, маємо детальніше розглянуті основні моменти різночитання:

1) остання літера першого рядка дослідником реконструйована як **ѿ**, проте автор запису всюди вживає **ѿ**;

2) склад **ѿѿ** був прочитаний на місці подвоєної літери **м**; власне подвоєння виникло через те, що в процесі видряпування першої **м** тиньк викришився (від неї збереглась лише ліва частина), тому автор прокреслив поруч ще одну **м**; саме пошкоджена літера і була прийнята за два знаки **ѿ** та **ѿ**;

3) літери **ои** були поставлені на місці складу **ли**;

4) замість іншого складу **ли** дослідник прочитав **ли**;

5) запропонована реконструкція двох останніх літер як **иѿ** спирається на неправильну ідентифікацію складових всього рядка, тому не може бути прийнятою, тим більше, що за літерою **д** впевнено читається **р**;

6) нижній рядок дійсно містить п'ять знаків, проте два останні дуже пошкоджені, внаслідок чого прорізи літери, яку С. Висоцький прочитав як **ѿ**, виділити зі скупчення подряпин, тріщин та вибоїн не виявляється за можливе.

У цілому ж збереженість запису відносно добра, практично всі його складові можуть бути визначені:

**ѿиґнатиѿпетр--
момманѿандр--
марн-**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

М(ѿѿѿ) ѿ(ѿѿ) Иґнатиѿ Петр[ѿ] Ро/м/манѿ Андр[ѿѿ] Мари[и].

Матір Божа, [поможи] Ігнатію, Петру, Роману, Андрію та Марії.

С. Висоцький вважав автором графіті Ігнатія, який просить допомоги у Богоматері за себе, Петра, ймовірно, свою дружину Лідію (фраза **роуѿ мою Лиѿиѿ** була складена на підставі неправильного визначення літер другого рядка), в кінці звертаючись до Богоматері просто по імені – Марія. Поставлені перед графіті грецькі літери С. Висоцький відновлював як дослівне „Богоматір”, а не „мати Бога” – ѿ(ѿѿ) М(ѿѿѿ) замість М(ѿѿѿ) ѿ(ѿѿ). Проте той факт, що літера ѿ вписана у кутове титло, дозволяє розглядати її як надрядковий знак, тобто, фраза мала починатись з літери М. Відповідно, грецький запис має відновлюватись у звичній формі М(ѿѿѿ) ѿ(ѿѿ).

Структура запису, зверненого до Богоматері відповідає скороченому варіанту традиційної формули „Господи, поможи рабу своєму”. Він містить звернення, замість традиційного „Господи” – „Матір Божа”, та імена п'яти прохачів, тож графіті, очевидно, виконане на замовлення.

Датування. С. Висоцький відносив напис до XII ст. Форма написання літер **д** з довгими ніжками, **ѿ**-подібної **ѿ**, **р** з петлями кутом вперед та кутом вгору, **ѿ** з засічками або без них, **ѿ** з вусами, які дорівнюють висоті петлі, дозволяють уточнити датування, обмеживши хронологічні рамки появи графіті останньою третиною XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 141a (табл. XXIII, 1).

Запис помітний на фотографії та прорисовці графіті № 141 [Висоцький 1976, табл. XLIX, 2; L, 2], однак в коментарі до останнього не згадувався.

Текстова частина складається з одної пошкодженої літери **А**, рахункова – з п'яти вертикальних засічок, з'єднаних в основі горизонтальною лінією.

Датування. Час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XII ст. Верхня хронологічна межа впевнено визначається завдяки тому факту, що нижній рядок попереднього запису зсунутий саме через графіті № 141a.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 214 (табл. XXIII, 2).

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 99, табл. CIV, 2; CV, 2]. Суттєвих розбіжностей між наведеним ним прочитанням та оригіналом не виявлено, відмінності включають лише два моменти:

1) в першому рядку збереглось не п'ять літер, а шість: остання хоча і пошкоджена, але від неї залишилась нижня округла петля та частина щогли; збережені частини та контекст дозволяють відновити її як **в**;

2) також у верхньому рядку дослідник вказав надрядкову **п** під скісним титулом, проте в оригіналі чітко простежується хрестовидне титуло.

Закінчення двох верхніх рядків знищене обвалом тиньку, проте збереженість решти складових непогана:

мѣѡфев---
мартавъд---
іѡслепъко

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст може бути представлений наступним чином:

М(ѣѡ)ѡѡ **фев**[рарѡ] ... **март**а **въ** **Д** ... **Іѡ**(анъ) **слепъко**.

Місяця лютого ... березня в 4-те ... Іоанн Слепко.

Датування. С. Висоцький відніс графіті до XIII – XIV ст. Утім, форми написання літер **в** з виступом, **А**-подібної **д**, **м** з провисаючою петлею й нахиленими щоглами, **р** з петлею кутом вперед, **W**-подібної **ѡ**, **ъ** з петлею кутом вперед та покриттям примушують переглянути датування графіті, яке, найімовірніше, виникло у проміжок часу від останньої третини XII до початку XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 767 (табл. XXIV, 1).

Текстова частина запису включала три літери. Від першої залишилась права щогла, за контекстом її можна реконструювати як **П**, за нею чітко читаються **ѡ** та **А**. Від рахункової частини збереглось лише чотири фрагменти вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних графіті приділа, час появи запису визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 768 (табл. XXIV, 2).

На фресці помітна фігура у вигляді літери **П**, перекладаина якої прокреслена подвійною рисою. Від середини „перекладаини” вгору

піднімаються невеликі вертикальні засічки – подвійна ліворуч та одинарна праворуч. Реконструювати малюнок можна як зображення хреста, основа якого спирається на одноступінчасту прямокутну Голгофу. Саме остання, вочевидь, і збереглась від малюнку, верхня частина якого знищена обвалом тиньку.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 769 (табл. XXV, 1).

Літери **МІХ** текстової частини запису обчислення кількості поминальних служб простежуються дуже чітко, однак від рахункової збереглися лише п'ять фрагментів вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними записами, що впевненіше датуються на підставі палеографічних ознак, хронологічні межі появи графіті визначаються другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 770 (табл. XXV, 2).

Перші дві літери пошкоджені горизонтальною подряпиною, що створює враження їх закреслення. Закінчення напису не збереглося, за останньою літерою простежуються лише вертикальна риска. Тим не менше, ми можемо констатувати незавершеність запису, позаяк розміри пошкодженої ділянки незначні, а слідів його ймовірного продовження не виявлено:

+мсрѣа--

З відновленням пропущених фрагментів збережений текст виглядає наступним чином:

М(ѣ)с(а)ць а...

Місяць а...

Датування. За формою написання **а** та **ѣ** з округлими петлями, а також дзеркальної **ц**, час появи графіті окреслюється проміжком часу від другої чверті XI до останньої чверті XIII ст.; при цьому більш імовірною нижньою хронологічною межею варто визнати середину XII ст., адже саме від цього часу найчастіше зустрічається написання дзеркальної **ц**.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 771 (табл. XXVI, 1).

Запис складається з двох літер **Ѕ**. Відстань між ними дозволяє „вписати” у залишене поле ще два знаки. Відповідно, цілком можливою була б інтерпретація графіті як запису року, проте зовнішній вигляд поверхні тиньку між літерами, незважаючи на окремі подряпини, вказує, що жодного елемента тут не було накреслено. Отже, графіті із самого початку включало лише дві складові. Причому при прорізуванні другої рука автора зіскочила, тому нижня петля літери замість округлої набула гострої форми.

Датування. S-подібна форма **ѕ** вказує, що запис було виконано у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XV ст.

Категорія: абетки, складки та окремі літери.

Графіті № 772 (табл. XXVI, 2).

Збереженість запису дуже добра, чітко читається його текстова та рахункова частини. Перша містить літери **МОТР**, остання – шістнадцять

вертикальних засічок, з'єднаних у своїй основі горизонтальною лінією.

Датування. Форма написання літери **т** з нижньою засічкою та прямолінійною **р** з округлою петлею дозволяє окреслити граничні межі появи графіті другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 773 (табл. XXVI, 3).

Збереженість графіті задовільна, його складові добре простежуються, лише середня частина останньої літери викришилась:

НАСТААА

Перші чотири літери розглядаються нами як текстова частина, а три останні **а** – як рахункова (**а** = 1), саме тому автор запису зробив їх вдвічі меншими.

Датування. Форма літер **а**, що мають округлу петлю простого вигляду та краплеподібну, дозволяє визначити час появи графіті серединою XIII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 774 (табл. XXVII, 1).

Текстової частини графіті виявити не вдалось, очевидно, вона була знищена через пошкодження тиньку. Проте не виключено, що її не існувало з самого початку. Рахункова частина складається з трьох рядків вертикальних засічок. Верхній, середина якого не збереглась, нараховує п'ять невеликих вертикальних засічок на початку та ще п'ять в кінці, у середньому простежується тринадцять вертикальних засічок, у нижньому – десять.

Датування. За аналогією з іншими подібними графіті час появи запису визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 775 (табл. XXVII, 2).

Текстова частина, що становить верхній рядок, містить літери **ІW** з горизонтальним титлом над ними. Рахункова складається з двох рядків. Перший включає горизонтальну лінію, від якої на початку згори донизу прокреслена довга вертикальна риска, а на деякій відстані знизу догори – сорок вертикальних засічок, розміри яких збільшуються до кінця рядка. Другий рядок складається з горизонтальної лінії та вертикальної засічки на ній, направленої вниз. Очевидно, цю частину запису варто розглядати як підготовку до обрахунку додаткових поминальних служб, які, що засвідчує відсутність вертикальних засічок, так і не були проведені.

Датування. W-подібна форма написання **w** дозволяє окреслити час появи графіті хронологічними рамками від початку XII до останньої третини XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 776 (табл. XXVII, 3).

Дворядковий запис лічби без текстової частини. Автор графіті прокреслив горизонтальну лінію, яка стала віссю верхнього рядка. Вертикальні засічки, яких нараховується двадцять сім, видряпувались зверху донизу від цієї лінії. Через наявність на стіні запису № 772 автор був вимушений розпочати другий рядок, аналогічно до першого: спочатку була прокреслена горизонтальна лінія, від якої згори вниз були видряпані

двадцять чотири вертикальні засічки. Тож загальна кількість поминальних служб становитиме п'ятдесят одну.

Датування. Оскільки через наявність на стіні запису № 772 автор змушений був перенести лінію рядка, запис міг виникнути у проміжок часу від другої чверті XI до першої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 777 (табл. XXVIII, 1).

Текстова частина становить верхній рядок графіті, всі її складові добре простежуються: літери **МИ** та **X** над ними, вписану у дугоподібне титло. Рахункову оформлено у вигляді горизонтальної лінії, від якої знизу вгору прокреслені вертикальні засічки; їх налічується три.

Форма прорізів вказує, що графіті № 777 та № 778 виконані одним автором.

Датування. За аналогією з подібними графіті, час появи запису визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.; за формою написання літери **χ** без засічок нижня хронологічна межа найвірогідніше має бути обмежена другою чвертю XII ст., адже саме з цього часу вона зустрічається найчастіше.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 778 (табл. XXVIII, 2).

Верхній рядок містить малюнок хреста, текстову частину в складі літер **ИЛИА** та дві вертикальні засічки. Нижній рядок, який виступає вперед, складається з довгої горизонтальної лінії, від якої згори донизу прокреслені дванадцять вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до даних палеографічного датування подібних графіті, час появи запису визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст. Позаяк записи № 777 та № 778 виконані одним автором, нижня хронологічна межа може бути піднята до другої чверті XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 779 (табл. XXIX, 1).

Запис фрагментований. Текстова частина у складі літер **МР** з хрестоподібним титлом над ними збереглась повністю, від рахункової ж залишилися дві вертикальні засічки. Решта знищена обвалом тиньку.

Форма прорізів та вигляд літер вказують, що графіті № 779 та № 780 виконані однією людиною.

Датування. Форма написання прямолінійної літери **ρ** з маленькою округлою петлею дозволяє обмежити час можливої появи графіті другою чвертю XI – серединою XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 780 (табл. XXIX, 2).

Як і в попередньому випадку, графіті пошкоджене обвалом тиньку. Текстова частина зберегла всі три літери **ΛΓϞ**, а, від рахункової залишилися лише чотири вертикальні засічки.

Датування. Оскільки графіті № 779 та № 780 виконані однією людиною, на підставі форми написання літери **ρ** (№ 779) час появи останнього визначається другою чвертю XI – серединою XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 781 (табл. XXX, 1).

Текстова частина запису в складі літер **ГРИ** під дугоподібним титлом

збереглась повністю, натомість закінчення рахункової знищене обвалом тиньку, простежується лише дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **р** з округлою петлею, що не змикається зі щоглою, хронологічні рамки появи графіті визначаються початком XII – останньою чвертю XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 782 (табл. XXX, 2).

Запис дворядковий. Верхній складають текстова частина та рахункова. Перша містила дві або три поставлені під горизонтальне титло, з них збереглась лише перша **П**. За ними простежуються шістнадцять вертикальних засічок, хоча їх загальну кількість встановити не вдається через пошкодження тиньку. Нижній рядок становить продовження рахункової частини, тут помітні сімнадцять засічок, з них перші чотири у верхній частині з'єднані горизонтальною лінією.

Датування. Оскільки записи лічби датуються за палеографічними ознаками в межах другої чверті XI – останньою чвертю XIV ст., час появи графіті можна обмежити цими ж хронологічними рамками.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 783 (табл. XXXI, 1).

Збереженість графіті дуже добра, всі його складові впевнено ідентифікуються. Текстова частина містить ім'я **Никола** 'Нікола', рахункова складається з двадцяти одної вертикальної засічки. Через основу перших чотирьох та середні частини інших проходить горизонтальна лінія. Починаючи від п'ятої, їх розміри зростають, внаслідок чого змикаються з засічками № 784. Обидва записи виконані однією людиною.

Датування. Відповідно до датування подібних записів, час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст. Оскільки записи № 783 та № 784 виконані однією людиною, найімовірніше обмежити хронологічні рамки виконання запису другою третьою XII – першою чвертю XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 784 (табл. XXXI, 2).

Текстова частина складається з літер **ѠѢ**, рахункова – з двадцяти чотирьох засічок, через основу яких проходить горизонтальна лінія. Починаючи від сьомої, їх розміри зростають, внаслідок чого вони частково змикаються засічками попереднього запису.

Датування. За аналогією з іншими записами лічби хронологічними рамками появи графіті варто визнати першу чверть XI – останню чверть XIV ст. Втім, форма написання літери **f** без бічних засічок дозволяє з великим ступенем вірогідності звизити їх до другої третини XII – першої чверті XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 785 (табл. XXXII, 1).

Текстова частина запису складається записаних у стовпчик літер **М** та **Р**, розділених горизонтальною рисою. Рахункова містить п'ять вертикальних засічок, через середину яких проходить довга горизонтальна лінія.

Датування. Форма написання прямолінійної **р** з петлею кутом вперед та проведення аналогії з подібними записами дозволяють окреслити межі появи графіті серединою XII – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 786 (табл. XXXII, 2).

Текстова частина включає літери **ГТ**, рахункова – п'ять **а** ($a = 1$) та десять вертикальних засічок, з них п'ять останніх вдвічі більші за розмірами. Через верхню частину перших п'яти та середину п'яти наступних рисок проходить горизонтальна лінія; вона починається від верхньої частини передостанньої **а**. Остання ж **а** прокреслена під горизонталлю, внаслідок чого опускається під рядок. Таким чином, загальна кількість проведених поминальних служб становитиме п'ятнадцять. Зміни у формі лічби в рамках одного напису чітко вказують на можливість його виконання не одномоментно, а протягом певного часу, та, ймовірно, різними особами.

Датування. Форма написання літер **а** з опуклою петлею, з видовженою спинкою та з пласким верхом дають підстави віднести час появи графіті до другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 787 (табл. XXXII, 3).

Текстова частина запису лічби містить літери **КО**, прорізи яких відмінні за прорізи розташованої нижче одинадцяти збережених вертикальних засічок рахункової (закінчення рядка не збереглося). Очевидно, літери були видряпані раніше й, не виключено, іншим автором. Форма прорізів засічок ідентична складовим запису № 781, тож з великою долею ймовірності можемо визнати їх виконання однією людиною.

Датування. Оскільки записи № 781 та 787 виконані скоріше за все однією людиною, можемо визначити хронологічні рамки появи останнього початком XII – останньою чвертю XIII ст.

Категорія: запис лічби.

I.3. Південна сторона апсиди (табл. II, 1).

Фреска нижнього регістру на висоті до двох метрів від підлоги містить зображення орнаменту, верхнього – орнаменту на відстані п'ятдесят сантиметрів від ребра виступу апсиди та образи трьох святих святительського чину, із заходу на схід – св. Власія, єпископа Севастійського, св. Мартіна Сповідника, Папу Римського (649-653/655 рр.), св. Прокла, Патріарха Константинопольського (434-446 рр.), визначених завдяки наявності трьох графіті – підписів до фрескових образів (№№ 856, 923, 930). На рівні близько одного метра фресковий тиньк має втрати, в інших місцях він пошкоджений дрібними вибоями. Під час досліджень С. Висоцького в науковий обіг було введено шість графіті, що отримали номери 124, 125, 126, 127, 155 та 251. Сучасні дослідження дозволили виявити на цій ділянці стіні сто шістьдесят чотири написи та малюнки, включно з вже опублікованими. Відповідно, нововиявлені графіті отримали номери 124а, 126а, 251а, від 788-го до 941-го, плюс 904а (табл. II, 2). У верхній частині фрески знаходяться також кілька сучасних написів, які до корпусу не ввійшли.

Графіті № 124 (табл. XXXIII, 1).

Вперше запис був опублікований Б. Рибаківим [Рибаков 1947, с. 55], пізніше він увійшов до зводу С. Висоцького [Висоцкий 1976, с. 45-46, табл. XXX, 2; XXXI, 2]. Прочитання графіті коригували В. Янін [Янин 1992, с. 26] та Т. Рождественська [Рождественская 1992, с. 136]:

Б. Рибаків	хохохо ¹ крѣ ² лоша нин ³ нъсвѣти ⁴ богороо ⁵ ди ци ⁶
С. Висоцький	хохохо ¹ крѣ ² лоша нин ³ нъсвѣти і ⁴ богоро ⁵ ди ци ⁶

В. Янін **хо**¹**о**¹**л**¹ъ | **кр**²**ъ**²**л**²**о**²**ш**²**а** | **ни**³**н**³**ъ**³**с**³**в**³**а**³**т**³**и** | **і**⁴**б**⁴**о**⁴**г**⁴**о**⁴**р**⁴**о**⁴**д**⁴**и** | **ц**⁶**и**⁶
Т. Рождественська **хо**¹**о**¹**х**¹**о**¹**х**¹ъ | **кр**²**ы**²**ъ**²**л**²**о**²**ш**²**а** | **ни**³**н**³**ъ**³**с**³**в**³**а**³**т**³**и** | **і**⁴**б**⁴**о**⁴**г**⁴**о**⁴**р**⁴**о**⁴**д**⁴**и** | **ц**⁶**и**⁶

Отже, маємо ряд суттєвих розбіжностей в публікації графіті:

1) *прочитання двох останніх літер як хо, лъ або хъ*: візуально вони відрізняються від чотирьох попередніх, адже верхня частина **х** пошкоджена, **о** в усіх випадках має округлу форму, однак в останньому наближається до трикутника; проте детальне дослідження цієї частини оригіналу напису дозволило встановити, що п'ята та шоста літери є третім складом **хо**;

2) *прочитання третьої літери ъ або ы*: стан збереження тиньку в цьому місці досить добрий, тому **ъ** тут читається однозначно;

3) *подвоєння літер н (друга та третя) чи його відсутність*: загалом, в цьому рядку не десять знаків, а дванадцять, тому подальші розрахунки подаватимуться згідно нашої нумерації літер; відтак на місці другої літери знаходиться велика вибоїна, зверху та знизу якої простежуються фрагменти двох вертикальних щогл; третя та четверта літери – подвоєні **н** – „з'єднані” двома паралельними горизонтальними зашпакльованими штрихами, очевидно, тріщинами; на місці дев'ятої літери знаходиться кругла вибоїна, над якою помітна паралельна риска, що нагадує покриття сусідньої десятої **а**; дослідження зовнішнього вигляду вибоїн на місці другої та дев'ятої літер дозволили встановити, що в процесі їх прорізування тиньк значно викришився, тому автор змушений був видряпувати ці літери вдруге поруч;

4) *відсутність, наявність літери і або малюнку хреста*: тиньк тут доволі добре зберігся, ми можемо впевнено ідентифікувати літеру як **і** з засічкою та перемичками;

5) *подвоєння о наприкінці четвертого рядка між літерами р та д*: збереженість тиньку в цьому місці добра, жодних слідів подвоєння не спостерігаємо;

6) всі дослідники проігнорували третій знак наприкінці п'ятого рядка, який може бути сприйнятий за **і** або **с**; останній варіант визначення літери є найбільш прийнятним, на що вказує вигин та відсутність пересічки, оскільки приблизно так передано **с** у третьому рядку напису; за цією літерою тиньк пошкоджений вибоєм, що нині зашпакльований, тут могли знаходитись ще дві-три літери, не більше.

Відповідно, незважаючи на дрібні пошкодження, практично всі складові графіті добре простежуються:

хохохо
крълоша
н-нинъсв-ати
ібогороди
рис

Відтак, з розбивкою на слова та реконструкцією втрачених частин текст може бути представлений наступним чином:

Хо хо хо крьлошан/[н]/иннъ св/[а]/атні Богородици С{ава}.

Хо, хо, хо, клірошанин святої Богородиці Сава.

Ім'я автора запису визначено нами як найбільш вірогідно відповідно до початкової літери та можливої кількості втрачених знаків (два-три).

Датування. Б. Рибаків та С. Висоцький відносили графіті до XII ст. Форма написання літери **ѣ** та **ѥ** з високою петлею, **і** з пересічкою, **р** з петлею кутом донизу та пересічкою під петлею дозволяють уточнити хронологічні рамки появи графіті останньою чвертю XII ст. – початком XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 124а (табл. XXXIII, 1).

Дві літери **ов** добре помітні на опублікованій С. Висоцьким фотографії запису № 124 [Висоцький 1976, табл. XXX, 2], проте вони не згадувались в коментарі. Деякі відмінності між формою літер та каналами прорізів обох записів примушують виділити це графіті окремо.

Датування. Через те, що автор попереднього напису був змушений зсунути рядки, хронологічні межі появи графіті відносяться до другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 125 (табл. XXXIII, 2).

Запис опублікований С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 46, табл. XXXII, 2; XXXIII, 2]. Включені до нього дослідником літери **ма** та **м** є складовими інших графіті (№ 828 та № 829). Тож напис включає шість добре збережених літер:

ХОХОВА

Датування. С. Висоцький відносив графіті до XII ст., оскільки вважав написи № 124 та № 125 приналежними одному авторові. На думку дослідника, автор розпочав видряпувати графіті, проте, вишкрябавши кілька літер, помітив, що місця для задуманого напису мало, тому він покинув його та почав писати дещо ліворуч. Дійсно, обидва написи доволі подібні як за формою прорізів, так і за загальними обрисами літер. Форма написання **а** з округлою петлею та **в** з виступом зверху дозволяють віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XIII ст., однак, враховуючи значну подібність обох записів та їх ймовірне виконання одним автором, більш очевидною хронологічною межею варто визнати останню чверть XII – початок XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 126 (табл. XXXIV, 1).

Вперше графіті було опубліковане Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 55], пізніше воно увійшло до корпусу С. Висоцького [Висоцький 1976, с. 46, табл. XXXII, 3; XXXIII, 3]:

Б. Рибаків

даікозоу^{1*} | мою

С. Висоцький

даікозу | мою

Маємо виділити лише різночитання в ідентифікації останнього знаку першого рядка як літери **у** чи дифтонга **оу**; дослідження оригіналу [Корнієнко 2009в, с. 326] дозволило впевнено визначити його як **у**:

**даікозу
мою**

* Як видно з публікації Б. Рибаків [Рибаків 1947] в усіх випадках для передачі літери **у** застосовуються **ѣ**, тож при порівнянні обох варіантів прочитання графіті № 126 **оникѣ** (**ѣ**) замінений нами на **ѣкъ**.

Особливості написання четвертої літери **к** верхнього рядка дали підстави С. Висоцькому припустити можливість її визначення як **в**, однак подібна форма написання останньої серед графіті собору нами поки що не зустрінута.

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Даі козү мою.

Дай козу мою.

Датування. Б. Рибаків та С. Висоцький відносили напис до XII ст. Форма написання **а** з округлою петлею, **А**-подібною літери **д**, **к** з відворотом ліворуч на верхній скісній, **У**-подібною **ү**, вертикальною **з** з переломом, **і** з перемичкою та засічками дозволяють окреслити час можливої появи графіті другою третьою XII – першою чвертю XIII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 126а (табл. XXXIV, 1).

Прорізи літер помітні на фотографії запису № 126 [Висоцький 1976, табл. XXXII, 3], хоча в коментарі до цього графіті вони не згадувались. Розбіжності у характері прорізів примушують розглядати обидва записи окремо.

Верхній рядок складався з восьми знаків, через пошкодження з них впевнено ідентифікуються лише три літери: третя **п**, четверта та шоста **о**; восьма літера може бути визначення як **к** або **и** з довгою перемичкою, що виступає за праву щоглу (за контекстом останній варіант виглядає більш прийнятним); загальну кількість літер у нижньому рядку встановити важко, більш-менш впевнено ідентифікуються лише дві – **о** та **є**:

--по-о-и

---оє--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

... по[м]о[з]и ... [св]оє[моу].

... поможи ... своєму.

Датування. Попереднє графіті явно вписане у поле між цим написом та вертикальними засічками № 898; відтак хронологічні межі появи графіті варто віднести до другої чверті XI – першої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 127 (табл. XXXIV, 2).

Опубліковане Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 55], пізніше – С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 46, табл. XXXII, 1; XXXIII, 1]. Зауваження щодо різночитання обох публікаторів аналогічні до № 126 [Корнієнко 2009в, с. 326].

Збереженість запису добра, всі його складові чітко читаються:

ДАІКО

ЗҮ

МОЮ

У цілому загальний вигляд обох написів дуже подібний, тож цілком припустимо визнати їх приналежними одному авторові.

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Даі козү мою.

Дай козу мою.

Датування. Б. Рибаків та С. Висоцький датували графіті XII ст., проте форма написання А-подібної літери **д**, вертикальної **з** з переломом, **і** з перемичкою та засічками, **к** з відворотом вліво на верхній скісній, У-подібної **у** примушують радше говорити про другу третину XII – першу чверть XIII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 155 (табл. XXXV, 1).

Запис був опублікований С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 67-68, табл. LVIII, 3; LIX, 3]. Складові графіті збереглись добре, розбіжностей між опублікованим дослідником прочитанням та оригіналом не виявлено:

**Филиппа
прокопѣ
оульяны**

У записі зафіксовані три імені в родовому відмінку: **Филиппа Прокопѣ Оульяны** ‘Філіппа, Прокопія, Уляни’, що вказує на його замовний характер.

Датування. С. Висоцький відніс напис до XII ст. Форма написання **п** з виступом зверху, криволінійної **р** з петлею кутом донизу, дзеркальної прямої

у, **ы** з петлею кутом вперед та **ь** з округлою петлею дозволяють уточнити датування графіті, обмеживши час його можливої появи останньою третьиною XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 251 (табл. XXXV, 2).

Вміщене у корпусі софійської епіграфіки графіті [Висоцький 1976, с. 67-68, табл. LVIII, 3; LIX, 3] складається з малюнка та супроводжуючого напису праворуч, що лише частково був опублікований дослідником: три останні літери четвертого рядка **вон** та перша літера п’ятого **н**. Окрім того, до супроводжуючого напису були зараховані текстова частина запису обрахунку поминальних служб (№ 898) та слово „Георгій” (№ 251a), що розташоване дещо нижче ліворуч від малюнка.

Попередні результати дослідження опубліковані В. Корнієнком [Корнієнко 2009a].

Супроводжуючий напис зберігся фрагментарно: перший рядок знищений іншим написом (№ 898), тому ідентифікувати літери не вдається, орієнтовна кількість пошкоджених знаків становить один або два; незважаючи на дрібні пошкодження, літери другого рядка відносно добре ідентифікуються, вони помітні на опублікованій дослідником прорисовці; у третьому рядку збереглась лише перша літера (показана С. Висоцьким), інші знищені вибоїною, їх орієнтовна кількість – одна або дві; літери четвертого та п’ятого рядка добре читаються:

--
лонѣ
д -
на вон
н у

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:
[Zъ]лон ѣд[є] на воннѣ.

Нікчемний йде на війну.

Цей напис жартівливого характеру добре узгоджується з незграбною фігурою воїна, представленої малюнком озброєної людини з непомірно великою головою, на яку буквально поставлено конічний шолом. У правій руці воїн тримає короткий спис, у лівій – щит. С. Висоцький, як це помітно з публікації, більше схилився розглядати предмети озброєння як стрілу та лук, проте така трактовка нам видається малоімовірною: „стріла” позбавлена оперення, яке мусив би передати автор, а „лук” вояка тримає за тятиву, що теж є неприродним. До того ж, на правій руці пальці вказані, а на лівій вони відсутні, більш логічним поясненням цьому буде те, що вони заховані під щит. На думку О. Мусіна, який досліджував графіті в прорисовці С. Висоцького, в руці воїна знаходиться не щит і не лук, а „павеза подпрямоугольной формы” [Мусин 2005, с. 246]. Повторне вивчення оригіналу графіті дозволяє з більшою впевненістю розглядати предмети озброєння в руках людини все ж таки як спис та щит. Схематично передано риси обличчя – великі очі, ніс та рот. Одяг зображено за допомогою рядів скісних ліній. С. Висоцький, публікуючи графіті, відмітив малоімовірну його атрибуцію як образ святого Георгія, котрому присвячено приділ та подібність цьому зображенню малюнків воїнів новгородського хлопчика Анфіма. Дійсно, якщо придивитись до прокреслених ним на бересті фігур, можна знайти деякі спільні деталі, зокрема, доволі великі голови з проробленими деталями обличчя, та, в одному випадку, зображення на ній шолому [Арциховский 1957, с. 223, рис. 7-9]. Однак ця характеристика не дає підстав визнати в авторові малюнка дитину, рівно як і заперечити таку можливість; щоправда висота розташування графіті – на рівні півтора метра від горизонталі стародавньої підлоги (вище грудей людини середнього зросту) – додає додаткових аргументів першому твердженню.

Датування. Відповідно до спостережень над формою написання **а** з пласким верхом, **в** з округлими петлями, **Δ**-видної **д**, **Ч**-подібної **у** та **ѣ** з петлею, яка опускається під рядок, а також того факту, що перший рядок супровідного напису знищений № 898, графіті могло виникнути у проміжок часу від кінця XII до першої чверті XIII ст.

Категорія: антропоморфне зображення.

Графіті № 251a (табл. XXXV, 2).

Опубліковане С. Висоцьким у складі № 251 [Высоцкий 1976, с. 67-68, табл. LVIII, 3; LIX, 3], воно розглядалось як підпис до малюнка. Структура каналів прорізів напису дещо відрізняється від прорізів останнього, що дозволяє зробити висновок про приналежність обох різним авторам.

Збереженість запису непогана, лише друга літера знищена круглим вибоєм:

г-орги

У тексті зафіксоване лише одне слово – ім'я в називному відмінку **Г[є]рги** 'Георгій'.

Датування. Форма написання літер **г** з виступом зверху та прямолінійної **д** з округлою петлею дозволяють віднести час появи напису до другої чверті XI – першої чверті XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 788 (табл. XXXVI, 1).

Вигляд поверхні тиньку вказує, що графіті з самого початку складалось лише з однієї літери **Ф**.

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити, що графіті могло виникнути у проміжок часу від другої чверті XI до середини XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 789 (табл. XXXVI, 2).

Тиньк навколо запису рівний, тож графіті з самого початку містило лише дві складові – літери **IG**. Перша простежується гірше, рельєф її прорізів незначний.

Датування. За формою прорізів час імовірної появи напису визначається другою чвертю XI – серединою XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 790 (табл. XXXVI, 3).

Запис лічби, що містить лише рахункову частину, складається з тридцяти трьох вертикальних засічок, дві з яких втрачені; останні дев'ять дещо нахилені ліворуч. Через рядок проходить пряма лінія граф'ї, яка слугує йому віссю. Закінчення запису, очевидно, навмисно пошкоджене шістьма скісними рисками.

Датування. За аналогією з іншими записами лічби, що датуються на підставі палеографічних ознак, час появи графіті відноситься до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 791 (табл. XXXVII, 1).

На фресці прокреслений рядок з одинадцяти вертикальних засічок; перша та остання приблизно вдвічі більші порівняно з іншими. На нашу думку, запис можна розглядати як обрахунок поминальних служб, де не було зазначене ім'я людини.

Датування. Відповідно до даних палеографічного датування подібних записів, час появи графіті варто окреслити другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 792 (табл. XXXVII, 2).

Запис зберігся добре, лише остання літера верхнього рядка частково пошкоджена вибоїною, проте легко ідентифікується як дзеркальна **α**:

ИΩΑΝΔ
α

Нижній рядок містить лише схожий на літеру **χ** знак. Враховуючи специфіку подібних графіті, нами він інтерпретується як зображення „андріївського” хреста, що, рівно як „грецький” та „латинський”, також зустрічається у текстах [Факкани 1999, с. 330]. Однак ми не виключаємо можливості його визначення як літери **χ**, тоді запис варто розглядати як незавершений.

Наразі можемо впевнено встановити, що графіті складається з імені в родовому відмінку **Иоана** ‘*Іоанна*’.

Датування. Відповідно до форми написання дзеркальних **α** та широкої **ι** графіті найімовірніше з'явилося на стіні вівтаря у проміжок часу від середини XII до третьої чверті XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 793 (табл. XXXVIII, 1).

Збереженість графіті добра, всі його складові впевнено визначаються:

Гип

Поверхня тиньку за третьою літерою рівна, що вказує на відсутність тут інших знаків: графіті залишилось недописаним.

Реконструкція тексту виглядатиме наступним чином:

Г(оспод)и п{омози}.

Господи, поможи.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести напис до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 794 (табл. XXXVIII, 2).

Рівна поверхня тиньку навколо літери вказує, що графіті включало лише одну літеру **В**.

Датування. Форма написання **в** з направленою кутлом вперед нижньою петлею дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 795 (табл. XXXVIII, 3).

Літери частково пошкоджені, проте ідентифікуються без труднощів:

агѣа

ѕ-

Вибій над верхнім рядком графіті знищив титло, а вертикальна подряпина знищила в нижньому рядку літеру **і** (на її наявність вказує аналогічний текст запису № 831). Відтак, наявний текст може бути реконструйований як **А(гъ)гѣа ѕ[І]** 'Аггія, 16'.

Датування. Форми написання літери **а** з опуклою петлею та **ѣ** з виступаючою над рядком щоголою та петлею, яка має два заломы, вказують, що графіті могло виникнути в проміжок часу від другої третини XIV до середини XV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 796 (табл. XXXIX).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2008г, с. 294-295, іл. 1].

Збереженість запису відносно добра, практично всі його складові впевнено ідентифікуються:

нженхрови

мѣтанообра

зоующеживотворѣще

тронцитристѣпѣприносѣще

всако нѣнеѡв-рзѣмноет-

лоакоцарю--ѣхъприкмлю--

ангельскѣнѣвидимодарыно

саще--нѣма

Посередині п'ятого рядка знаходиться інше графіті (№ 797), наприкінці тиньк пошкоджений, проте літери, крім останньої, добре читаються. Дванадцята літера знищена вибоїною, над нею знаходилося титло, фрагмент якого у вигляді невеликого горизонтального штриха помітний над тринадцятою літерою **р**. У шостому рядку посередині дві літери знищені вибоєм (десята – одинадцята), закінчення також не збереглося. Восьмий рядок втратив дві літери в середній частині внаслідок пошкодження тиньку.

Порівняно з попередньою нашою публікацією пропонуємо дещо іншу реконструкцію останньої літери п'ятого рядка: збережений фрагмент примушує відновлювати її радше як **є**, а не **ѣ**.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

**Ижеи херувимъ тинно образующе животворяще Троици трис(ва)тоуоу
пѣс(нь) приносяще всако нѣне ѿвр(ѣщи) зѣмноє т[є]ло тако Царю [вс]ѣхъ
прикляю[ще] ангельскъ нѣвидимо дары носяще [чи]нѣма.**

Подібно до херувимів, які таємничо уявляються животворящий Трійці трисвяту пісню виголошуючими, усяке зараз відкинъ земне тіло, подібно до того, як Царю всіх приймаючому ангельськими чинами невидимо дари підносяться.

Датування. За формою написання **а** з опуклою петлею, **в** з округлою петлею, **з** з округлою нижньою петлею, **А**-подібною **Д, ж** типу „неповний жук” з опуклими нижніми та прямими верхніми скісними, розімкнутою **к** зі зменшеним верхом, криволінійною **р** з петлею кутом донизу, **т** без засічок, вертикальної дзеркальної **ѣ**, **ѣ** з округлою петлею, **ы** з низькою перемичкою, **ѣ** з округлою та наведеною кутом вперед петлями графіті датуються другою чвертю – серединою XII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 797 (табл. XL, 1).

Графіті є записом лічби, який включає лише рахункову частину, що складається з п'ятнадцяти видимих вертикальних засічок. Тиньк у середній частині рядка пошкоджений вибоїною, можливо, тут знаходилося ще дві-три риси.

Датування. Оскільки автор „Херувимської пісні” змушений був оминати цей запис, ми можемо визначити хронологічні рамки його можливої появи другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 798 (табл. XL, 2).

Тиньк у місці розташування графіті пошкоджений дрібними вибоїнами та подряпинами, прорізи не дуже чіткі, вони частково закриті шпаклівкою. Зображення складається з двох частин.

У нижній простежується рядок одинадцяти вертикальних засічок, причому перші дві через пошкодження набули форми літери **и** з високою перекладиною та засічками, які зникаються, або літери **п** з прокресленою подвійною лінією перекладиною. Над цим рядком видряпані кілька дугоподібних вертикальних рисок, які нагадують прокреслені по кілька разів ліві та праві круглі дужки. Над останніми знаходяться дві групи знаків, що нагадують „дужки”, які покладені горизонтально відкритою стороною донизу. Ці групи знаків дещо зміщені ліворуч від центральної вісі графіті.

Нижню частину ми можемо умовно визначити як запис обрахунку поминальних служб, що, однак, не пояснює зміст прокресленого над ними малюнку. Як вказують форма прорізів, обидві складові виконані одним автором, відтак, очевидно, становлять єдиний комплекс, інтерпретація якого наразі лишається відкритою.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 799 (табл. XLI, 1).

Напис дуже пошкоджений, втім, його складові можна ідентифікувати:

мцанюна

Від другої літери **ц** збереглась лише вертикальна щогла та хвіст; за відстанню між нею та першою літерою **м** можна визначити, що **ц** була дзеркальною. Від третьої літери **а** чітко простежується округла петля, від п'ятої **ю** збереглась лише права частина. Розміри літер збільшуються до кінця рядка. Вигляд поверхні тиньку навколо графіті вказує, що воно залишилось незавершеним.

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

М(тсц)ца нюна ...

Місяця червня ...

Датування. Форма написання **а** з округлою петлею й плоским верхом, дзеркальної **ц** та **ю** з високою перемичкою дозволяють віднести час появи графіті до кінця XIII – першої третини XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 800 (табл. XLI, 2).

Літери першого рядка не збереглися, загальна їх кількість може становити чотири або п'ять; другий рядок зберігся набагато краще, знищена лише одна літера, яка за контекстом впевнено визначається як **и**; закінчення трьох нижніх рядків не збереглось:

Л-ТЄГ̄А
ЗАММ---
ШЪ---
Н----

Текст може бути реконструйований наступним чином:

... [мо]л[и]те Г(оспод)а за мм [гре]шъ[наго] Н...

... моли́ть Господа за мене, грішного Н...

Запис складений за традиційною формулою зверненої до святого або святих молитви, тож початок напису мав включати імена святих або лише звернення „Святі”. Останнє слово графіті, від якого збереглась лише перша літера, було вказівкою імені автора молитви.

Датування. За формою написання літери **а** з округлою петлею, Ъ-подібної **з**, **т** без засічок та **ш** з піднятою над рядком платформною час появи запису визначається другою третиною XII – першою третиною XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 801 (табл. XLII, 1).

На фресці видряпаний малюнок списа з великим листовидним наконечником.

Датування. Вигляд каналів прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – середини XVI ст.

Категорія: предмети релігійного вжитку та артефакти.

Графіті № 802 (табл. XLII, 2).

Запис пошкоджений обвалом тиньку, простежується літера **М**, праворуч від якої збереглися фрагменти двох вертикальних рисок. Їх можна розглядати як залишки літери **и**, **ц** або початку рядка вертикальних засічок. Через пошкодження надійна реконструкція тексту унеможливлена, проте нам виявляється за більш імовірно вважати графіті початком запису обрахунку кількості проведених поминальних служб.

Датування. Відповідно до запропонованої нами інтерпретації час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 803 (табл. XLIII, 1).

Графіті дуже пошкоджене вибоїнами, перший, третій та четвертий рядки не збереглися зовсім, у другому читаються лише п'ять початкових літер, у п'ятому – три, перша з яких прокреслена у вигляді лежачої вісімки, що маркує початок цифрового значення наступних знаків:

τοδου---

ςφο-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережений текст може бути представлений наступним чином:

... το(ν) δου[λον] ... ςφο{α-θ}

... τὸν δοῦλον ... ςφο{α-θ}

... рабу... 657(1-9).

Датування. Остання цифра в даті не збереглась, тому рік може бути прочитаний від ςφο (6570) до ςφοθ (6579), тобто, хронологічні межі появи запису коливатимуться від 1062 до 1071 рр.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 804 (табл. XLIII, 2).

Графіті практично знищене, в обох рядках збереглося лише по дві літери:

-нп-----
-в-є-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережений текст може бути представлений наступним чином:

[Г](оспо)дн п[омози] ... [с]в[о]є[моу] ...

Господи, поможи ... своєму...

Датування. За формою написання літери **в** з округлою нижньою петлею графіті найімовірніше датувати другою чвертю XI – серединою XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 805 (табл. XLIV, 1).

Вигляд поверхні тиньку вказує, що графіті з самого початку містило лише одну літеру **в**.

Датування. Форма написання **в** з округлою нижньою петлею дозволяє віднести час можливої появи графіті до другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 806 (табл. XLIV, 2).

Запис складається з однієї літери **н**. Її права щогла значно опускається вниз. Це вказує на те, що в процесі прорізування літери рука автора зіскочила.

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити, що найвірогіднішим часом появи графіті є проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 807 (табл. XLIV, 3).

Запис складається лише з однієї літери **Н**, діагональна перемичка якої дуже видовжена, вона перетинає праву щоглу. Відповідно, можемо встановити, що в процесі видряпування літери рука автора зіскочила, як і в попередньому випадку. В цілому графіті № 806 та № 807 дуже подібні, очевидно, що вони виконані однією людиною.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – серединою XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 808 (табл. XLV, 1).

Збереженість графіті добра, пошкоджені лише сьома та восьма літери:

КОЛОКІРО-

Текст складається лише з одного слова: імені в називному відмінку **Колокіро[ς]** ‘*Колокір*’. Форма імені виглядає доволі дивною, адже воно мало писатись з другою **α**, а саме – **Καλοκίρος** ‘*Калокір*’.

Датування. Якщо застосувати до грецького запису кириличну палеографію, ми можемо віднести час появи графіті початку XII – кінця XIII ст. за формою написання ІС-подібної **к** та **ρ** з округлою петлею, верх якої не змикається із прямою щоглою.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 809 (табл. XLV, 2).

Вигляд поверхні тиньку вказує, що графіті з самого початку складалось лише з однієї літери **Ζ**.

Датування. Форма написання вертикальної з переломом **ζ** дозволяє визначити можливі межі появи напису другою чвертю XI – серединою XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 810 (табл. XLVI, 1).

Запис складається лише з однієї літери **В**.

Датування. Форма літери **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, дозволяє віднести появу графіті до проміжку часу від другої чверті XI до останньої чверті XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 811 (табл. XLVI, 2).

Усі літери графіті впевнено читаються:

+ГНПОМОЗИ

На слова текст поділяється наступним чином:

Г(оспо)ди помози.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання нахиленої вправо літери **з** переломом, **и** з високою перекладаиною та **м** з провисаючою петлею й нахиленими щоглами графіті час появи графіті визначається кінцем XIII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 812 (табл. XLVII, 1).

Вигляд поверхні тиньку вказує, що запис включав лише літери **ГѠ** під горизонтальними титлом: скорочений варіант традиційної молитовної формули, що включає лише слово-звернення **ГѠ(споди)** 'Господи'.

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити, що запис виник у проміжок часу від другої чверті XI до середини XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 813 (табл. XLVII, 2).

Незважаючи на дрібні пошкодження, всі три складові запису впевнено ідентифікуються: літери **Ѳ** та, на деякій відстані від неї, **БѦ**.

Датування. Форма написання дзеркальної **Ѧ** та **Ѳ** з округлою петлею дозволяють окреслити час появи графіті другою чвертю – серединою XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 814 (табл. XLVII, 3).

Графіті складається з восьми вертикальних засічок, розташованих групами – три, три, дві. Перші дві групи складають верхній рядок, остання – нижній. Запис нагадує обрахунок проведених поминальних служб, але повної впевненості у такій інтерпретації немає.

Датування. За типологічними методом час можливого виконання графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 815 (табл. XLVIII, 1).

На фресці видряпані шість вертикальних засічок. У цілому зовнішній вигляд графіті подібний до записів лічби поминальних служб.

Датування. За аналогією з подібними графіті хронологічні рамки появи запису окреслюються другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 816 (табл. XLVIII, 2).

Пошкоджене графіті складається з літер текстової частини **КО** під горизонтальними титлом та вертикальної засічки рахункової за ними.

Датування. Палеографічні ознаки подібних записів дозволяють датувати графіті другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 817 (табл. XLVIII, 3).

Збереженість графіті незадовільна, його складові пошкоджені вибоями. Впевнено читається лише одна літера **р**. Ліворуч від неї простежується знак, схожий на петлю дзеркальної **Ѧ**, а праворуч – три вертикальні риси, посередині яких проходить вибоїна.

Датування. Форма написання прямолінійної **р** з направленою кутом вперед петлею дозволяють датувати напис серединою XII – кінцем XIV ст.

Категорія: фрагмент запису.

Графіті № 818 (табл. XLIX, 1).

Текстова частина запису лічби містить літери **МѦ**, розміри яких удвічі менші порівняно з вертикальними засічками рахункової, що їх налічується дванадцять.

Датування. За формою написання дзеркальної **Ѧ** з округлою петлею та видовженою спинкою час появи графіті можна віднести до середини XII – початку XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 819 (табл. XLIX, 2).

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису лічби, що складається з десяти вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до даних палеографічного датування подібних записів, час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 820 (табл. XLIX, 3).

Запис пошкоджений вибоїнами, проте добре помітно, що він складався з двох літер **ГИ** під горизонтальними титлом.

Текст є скороченим варіантом традиційної молитовної формули, що включає лише слово-звернення **Г(оспод)и** ‘Господи’.

Датування. Форма прорізів свідчить, що напис виник у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 821 (табл. L, 1).

Текстова частина запису містить чотири літери **ΛΑΖΑ**, що чітко ідентифікуються, незважаючи на пошкодження перших двох. Рахункова складається з п'ятнадцяти добре збережених вертикальних засічок.

Датування. За формою написання вертикальної **ζ** з розвилкою нижня хронологічна межа появи запису окреслюється початком XII ст., верхня ж за аналогією з подібними графіті визначається останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 822 (табл. L, 2).

На фресці видряпане зображення руки від ліктя до кисті, на якій позначені пальці. Схоже, що людина мала тримати в руці хрест, подібно до малюка на фресці із образом св. Пантелеймона [Высоцкий 1966, табл. XLVI]. Рівна поверхня тинку в місці ймовірного продовження хреста вказує, що графіті залишилось незавершеним.

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити, що малюнок виник у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 823 (табл. LI, 1).

Літери пошкоджені, закінчення рядка не збереглося:

+κєβ- - -

З відновленням втрачених фрагментів та розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Κ(υρι)є β[οηθη]...

Κύριε βοήθει...

Господи, поможи...

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 824 (табл. LI, 2).

Запис складається з трьох знаків. Вибоїна пошкодила два початкові, що унеможливило їх однозначне прочитання. Перший може бути ідентифікований як літера **Ϝ** або **ψ**, другий нагадує **φ**, **ц**, Ш-подібну **ω**,

останній без ускладнень читається як **ц**. На нашу думку, найбільш логічним прочитанням буде наступне: **ψ w ц**. Відповідно літери складають цифровий ряд сотень: 700 (**ψ**), 800 (**w**), 900 (**ц**).

Датування. Позначення дев'яти сотень через **ц** замість **▲** під південнослов'янським впливом поширюється з другої чверті XV ст. [Щепкин 1999, с. 143-144; Симонов 2007, с. 62]. З огляду на це та враховуючи форму прорізів графіті варто датувати другою чвертю XV – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 825 (табл. LII, 1).

Запис пошкоджений, з чотирьох знаків впевнено визначаються три:

~гъ▲

У графіті зазначене ім'я в родовому відмінку [**▲**](**гъ**)(**гъ▲**) 'Аггія'.

Датування. Форма написання **г** з виступом зверху дозволяє окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XI – початком XV століття; контекстний аналіз дозволяє більш впевнено датувати його верхньою хронологічною межею.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 826 (табл. LII, 2).

Рівна поверхня тиньку навколо літери вказує, що графіті складалось лише з одної літери **З**.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи запису в межах другої чверті XI – останньої чверті XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 827 (табл. LII, 3).

Збереженість запису непогана, з шести його складових впевнено читаються п'ять:

-рості

Зафіксоване у записі слово є частиною літургійного проголошення [**п**]**рості** 'прбсті'.

Датування. Верхня частина літери **р** не простежується, але помітно, що її петля була направлена кутом вгору або кутом вперед; останнє виглядає більш вірогідним. Відтак форма написання прямолінійної **р** з петлею кутом вперед дозволяє датувати напис серединою XII – кінцем XIV ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 828 (табл. LIII, 1).

С. Висоцький помилково включив перші два знаки цього графіті до складу № 125 [Высоцкий 1976, с. 46, табл. XXXII, 2; XXXIII, 2].

Текстова частина запису лічби містить дві добре збережені літери **М▲**, рахункова – десять вертикальних засічок.

Датування. Форма написання дзеркальної **▲** дозволяє віднести час появи графіті до середини XII – третьої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 829 (табл. LIII, 2).

Одна літера запису була помилково включена С. Висоцьким до графіті № 125 [Высоцкий 1976, с. 46, табл. XXXII, 2; XXXIII, 2].

Графіті складається з літери **М** текстової частини та шести

вертикальних засічок рахункової, з'єднаних у вершині горизонтальною лінією. Закінчення не збереглося.

Датування. Аналогія з іншими записами лічби, які більш надійно датуються на підставі палеографічних ознак, дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 830 (табл. LIV, 1).

Збереженість графіті добра, всі літери, прорізані гострим тонким предметом досить впевненою рукою, чітко читаються:

**хрис
т**

Поверхня тиньку за літерою **т** рівна, тож можемо констатувати, що запис залишився незавершеним.

Найбільш вірогідною буде реконструкція тексту графіті як імені в родовому відмінку **Христ{ини}** 'Христини'.

Датування. За формою написання літери **р** з петлею кутом донизу та **ху** вигляді ножиць з двома верхніми засічками час появи напису визначається серединою XII – серединою XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 831 (табл. LIV, 2).

Складові запису, який вписаний у коло орнаменту фрески, що створює враження обведення графіті круглою рамкою, впевнено читаються:

**агѣа
SI
агѣа**

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

А(гѣ)гѣа SI А(гѣ)гѣа.

Аггія, 16, Аггія.

Датування. За формою написання літер **а** з верхньою засічкою, **с**-подібної **ѣ**, **г** із петлею, що торкається коромисла та **а** з язичком у вигляді кутка запис може бути датований серединою XII – третьою чвертю XIV ст.; контекстний аналіз дозволяє з більшою впевненістю говорити про верхню хронологічну межу появи напису.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 832 (табл. LIV, 3).

Фрагмент рахункової частини запису лічби, який складається з двох рядків по шість видимих вертикальних засічок у кожному.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних записів, час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Розташовані у стовпчик вісім записів від № 833 до № 840 становлять єдиний тематичний комплекс. Загальний вигляд складових комплексу та їх компактне розташування вказують на його виникнення та побутування у відносно короткий проміжок часу.

Графіті № 833 (табл. LV, 1).

Збереглась лише рахункова частина у вигляді сорока вертикальних

засічок, частина з яких наприкінці закреслена двома горизонтальними лініями.

Графіті № 834 (табл. LV, 2).

Текстова частина у складі двох літер **НИ** збереглась добре, перша літера прокреслена доволі незграбно, діагональна перемичка не змикається зі щоглою. Рахункова частина пошкоджена в середній частині, простежується сорок три вертикальні засічки.

Графіті № 835 (табл. LVI, 1).

Текстова та рахункова частини збереглись повністю: перша містить літери **МІ**, друга – двадцять три вертикальні засічки.

Графіті № 836 (табл. LVI, 2).

У текстовій частині запису лічби маємо три літери **ИМІ**, з яких середня значно опускається під рядок. За ними прокреслені сорок вертикальних засічок, через середину яких проходить горизонтальна лінія.

Графіті № 837 (табл. LVII, 1).

Текстова частина графіті складається з літер **НІ**, рахункова – з тридцяти дев'яти вертикальних засічок, що закреслені двома горизонтальними рисками.

Графіті № 838 (табл. LVII, 2).

Графіті є продовженням попереднього обрахунку, на що вказує ідентична текстова частина – літери **НІ**. Рахункова містить дванадцять вертикальних засічок, закреслених горизонтальною лінією.

Відповідно до сукупності даних обох графіті, за душу згадуваної в них людини було проведено п'ятдесят одну поминальну службу.

Графіті № 839 (табл. LVIII, 1).

Текстова частина складається з поставлених під горизонтальне титло літер **ІW**, рахункова – з чотирьох вертикальних засічок.

Графіті № 840 (табл. LVIII, 2).

Фрагмент рахункової частини у вигляді шести вертикальних засічок, дещо нахилених ліворуч. Його приналежність до цієї групи встановлюється завдяки ідентичності прорізів.

Датування. За формою написання і простої (№№ 835, 836, 839) та з перемичкою (№№ 837, 838), а також III-подібної **w** (№ 839), час появи комплексу визначається останньою чвертю XII – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 841 (табл. LVIII, 3).

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літери **ВА**, рахункова складалась з сорока вертикальних засічок (одна з них знищена вибоєм), перекреслених посередині горизонтальною лінією.

Датування. Формою літери **а** з видовженою спинкою та **в** з округлою нижньою петлею дозволяють окреслити хронологічні рамки можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 842 (табл. LVIX, 1).

Збереглась лише рахункова частина у вигляді пошкодженого вибоями рядка з двадцяти вертикальних засічок, перекреслених двома горизонтальними рисками. Прорізи ідентичні графіті № 841, тож можемо

констатувати виконання обох однією людиною.

Датування. Враховуючи одне авторство № 841 та № 842, час появи останнього відноситься до другої чверті XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Розташовані у стовпчик вісім записів від № 843 до № 850 становлять єдиний тематичний комплекс. Загальний вигляд складових комплексу та їх компактне розташування вказують на його виникнення та побутування у відносно короткий проміжок часу.

Графіті № 843 (табл. LVIX, 2).

Фрагмент середньої частини запису лічби у вигляді шести вертикальних засічок, закреслених посередині горизонтальною лінією. Його приналежність до комплексу встановлена завдяки ідентичності прорізів.

Графіті № 844 (табл. LVIX, 3).

Текстова частина запису нараховувала три літери, з них збереглися дві перші **ДИ**, остання ж знищена вибоєм; за контекстом її можна відновити як **М**. Рахункова також пошкоджена, вона зберегла тридцять одну вертикальну засічку, що перекреслені трьома горизонтальними рисками.

Графіті № 845 (табл. LX, 1).

Графіті складене за повною формулою записів лічби, воно містить зображення хреста, літери **НИКО** текстової та тридцять шість вертикальних засічок, закреслених посередині горизонтальною лінією, рахункової частин.

Графіті № 846 (табл. LX, 2).

Складений за повною формулою запис складається з малюнка хреста, літер **ИО** текстової частини та перекреслених у середній частині довгою лінією десяти вертикальних засічок рахункової.

Графіті № 847 (табл. LXI, 1).

Як і попередні, добре збережений запис має всі складові повної формули запису лічби: невеликий хрестик на початку, літери **НКФ** текстової частини та двадцять чотири вертикальні засічки рахункової, перекреслені посередині горизонтальною рисою.

Графіті № 848 (табл. LXI, 2).

Текстова частина запису збереглася добре, впевнено визначаються її складові – літери **МИХ**. Рахункова пошкоджена вибоєм у середній частині, простежуються тридцять три вертикальні засічки, перекреслені посередині горизонтальною лінією.

Графіті № 849 (табл. LXII, 1).

Добре збережений запис лічби містить усі три складові повної формули: зображення хреста на початку рядка, літери **МА** скороченого запису імені та позначення проведених тридцяти дев'яти поминальних служб у вигляді відповідної кількості вертикальних засічок, перекреслених посередині горизонтальною рисою.

Графіті № 850 (табл. LXII, 2).

Фрагмент рахункової частини запису у вигляді двадцяти дев'яти вертикальних засічок, закреслених у середній частині горизонтальною лінією.

Датування. За формою написання літери **а** з опуклою петлею (№ 849), **Δ**-подібної **д** (№ 844), **м** з провисаючою петлею й скісними щоглами (№ 849)

та широкої о (№№ 845, 846) комплекс датується останньою третьою XII – початком XIII ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 851 (табл. LXIII, 1).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2009в, с. 326].

Початок та закінчення рядка пошкоджені, перша літера ще розпізнається за контурами, натомість від п'ятої збереглась лише щогла з верхньою засічкою:

козү--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

... козү [м]{ою}.

... козу мою.

Датування. Форма нахилена вліво з з розвилкою та ү з перемичкою дозволяють визначити час появи графіті серединою XII – серединою XV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 852 (табл. LXIII, 2).

Запис лічби містить зображення хреста та шість вертикальних засічок за ним, які перекреслені двома горизонтальними лініями, причому нижня співпадає з перекладиною хреста.

Датування. Проведення аналогії з подібними графіті дозволяє датувати запис другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 853 (табл. LXIII, 3).

Вигляд поверхні тиньку навколо запису вказує, що графіті складалось лише з двох літер **ГИ**, поставлених під дугоподібне титло.

Перед нами скорочений запис традиційної молитовної формули, що включає лише слово-звернення **Г(оспод)и** 'Господи'.

Датування. Форма прорізів вказує, що напис виконано в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 854 (табл. LXIV, 1).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2009в, с. 326].

Тиньк навколо запису пошкоджений, простежуються лише три знаки:

ко

з-

Текст графіті може бути відновлений як слово в давальному відмінку **коз[ү]** 'козу', яке, очевидно, є частиною фрази „дай козу мою”.

Датування. Форма написання вертикальної з розвилкою з дозволяє датувати запис початком XII – першою третьою XV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 855 (табл. LXIV, 2).

Збереженість графіті добра, вибоями знищені кілька складових, проте контекст дозволяє впевнено їх відновити:

**Гѣпомо--свое
моугригор-ю**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів, текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помо[зи] своємоу Григор[и]ю.

Господи, поможи своєму Григорію.

Звертає на себе увагу те, що автор традиційної формули молитви допустив помилку, пропустивши слово „рабу”. Загалом, запис виконано доволі незграбно, його рядки нерівні.

Датування. Форма написання літери **в** з направленою кутом вперед нижньою петлею, криволінійної **р** з петлею кутом донизу, а також прямолінійної **р** з округлою петлею, дозволяють датувати напис початком XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 856 (табл. LXV, 1).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2008б, с. 523,525].

Усі п'ять знаків впевнено читаються:

ВЛАСИ

На нашу думку, в графіті зафіксований скорочений грекомовний варіант імені в називному відмінку **Βλαση(ος)** ‘**Βλάσιος, Власій**’. Звичайно ж, не можна виключати реконструкцію імені як скороченого варіанта кириличного **Власи**, у якому опущена остання **и**. Однак на користь запропонованого нами варіанта свідчать подібні грекомовні написи біля постатей святих у святительському чині Михайлівського приділа на південній стіні апсиди, опубліковані С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 25, рис. 3, 4, 5]. Вони зберегли повну структуру слова, в тому числі й закінчення **ος**, подібно до імені в графіті № 977. Приклади, коли закінчення відсікались, причому без усіляких знаків скорочення, зустрічаються в пам'ятках грекомовної епіграфіки. Зокрема, це відмітила О. Скржинська, вивчаючи напис на мармуровій плиті XI ст. із Керченського музею [Скржинская 2000, с. 95-96].

Датування. Зовнішній вигляд каналів прорізів вказує, що літери були видряпані по сирому фресковому тиньку. Завдяки цьому напис може бути датований періодом 1014/1015-1018 рр., коли тривали роботи по оформленню інтер'єру Софії Київської [Нікітенко, Нікітенко 1996, с. 33-35; Никитенко 2004, с. 328]. Палеографічні ознаки складових графіті повністю узгоджуються з його датуванням першою чвертю XI ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 857 (табл. LXV, 2).

Запис лічби у вигляді малюнка хреста та трьох вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними графіті хронологічні рамки можливої появи напису окреслюються другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 858 (табл. LXVI, 1).

Запис складається з малюнка хреста та трьох вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 859 (табл. LXVI, 2).

Фрагмент (початок) запису обрахунку кількості поминальних служб

у вигляді зображення хреста та літери **П**.

Датування. Відповідно до наших спостережень над хронологічними рамками побутування подібних графіті, напис датується в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 860 (табл. LXVI, 3).

Добре збережений запис обчислення проведених поминальних служб складається з малюнка хреста та одинадцяти вертикальних засічок за ним.

Датування. Час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст. за типологічним методом.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 861 (табл. LXVII).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2009в, с. 329-330, іл. 3].

Незважаючи на значні пошкодження, особливо двох верхніх рядків, більшість складових графіті можуть бути впевнено прочитані або ж реконструйовані за збереженими фрагментами та контекстом:

—ѢСАЦАМАА
-----ОМЪСОУЩІЕ
-ОСКОУРОУБОГОУѢ
НАОСЪ-ЪДНЬ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

[М]ѢСАЦА МАА [рѣх]омъ соущіе [в]оскуроуꙋ Богоу Ѣ{зъ} на осъ[м]ъ д(ѣ)нь.

Місяця травня сказали суці: „Воскуроу Богові я на восьмий день”.

Датування. Форма написання літери **а** з опуклою петлею, **в** з високою петлею та виступом зверху, **А**-подібної **д**, криволінійної **р** з петлею кутом донизу, **С**-подібної **у**, **ъ** з високою петлею, **ь** з високою петлею та покриттям, **Ѣ** з округлою петлею, що опускається під рядок, час появи напису може бути віднесений до останньої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 862 (табл. LXVIII, 1).

Запис обчислення кількості проведених поминальних служб виконаний за повною формулою: наявні малюнок хреста, літери **ВА** текстової частини та, пошкоджена вибоєм, рахункова, що зберегла сорок одну засічку, які посередині перекреслені двома горизонтальними лініями.

Датування. Форма написання **а** з розкритою петлею дозволяє окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XII – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 863 (табл. LXVIII, 2).

Початок напису не зберігся, у верхньому рядку передє простежуються невиразні фрагменти літери:

-----ПРАВУСВОЕМУ
ФЕДУ

Вигляд поверхні тиньку вказує, що нижній рядок складався лише з чотирьох знаків.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст

можна представити наступним чином:

... [помог]и рабѹ своєму Федѹ{лѹ}.

... поможи рабу своєму, Федулу.

Датування. За формою написання літери **а** з опуклою петлею, **в** з високою петлею, широкою **о**, прямолінійною **р** з округлою петлею, К-подібною **ѹ** (остання в другому рядку) час появи графіті визначається кінцем XIII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 864 (табл. LXIX, 1).

Верхній рядок запису є початком абетки, що доволі часто зустрічається в епіграфіці [Рождественская 1992, с. 90-91, 105], нижній містить види складів, утворених за допомогою перших двох літер абетки:

АВВГ
АВ Ба

Складається враження, наче на стіні видряпана граматична вправа. Втім, це цілком узгоджується не лише з уявленнями святенності абетки, а й з її практичним значенням, адже оволодіння грамотою сприймалось у середньовіччі як залучення до книжкової традиції, що мала сакральний характер [Рождественская 1992, с. 16].

Датування. Форма написання літер **а** з опуклою петлею та покриттям, з опуклою петлею та пласким верхом, з округлою петлею у вигляді краплі, **в** з округлою петлею та високою петлею з заломом, дозволяють окреслити час появи графіті серединою XIII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 865 (табл. LXIX, 2).

Текстова частина запису обчислення кількості проведених помилкових служб містить літери **ѲФѲ**, рахункова – два ряди по чотирнадцять вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних графіті час появи запису може бути віднесений до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Розташовані у стовчик тридцять два записи від № 866 до № 897 становлять єдиний тематичний комплекс. Загальний вигляд складових комплексу та їх компактне розташування вказують на його виникнення та побутування у відносно короткий проміжок часу. Наразі це найбільший комплекс написів, виявлений у межах архітектурного об'єму собору.

Графіті № 866 (табл. LXX, 1).

Текстова частина графіті містить літери **ИѲ**, з яких перша дуже пошкоджена, однак за контурами може бути ідентифікована. Рахункова частина виглядає як рядок з двадцять однієї вертикальної засічки, що посередині перекреслені горизонтальною лінією.

Графіті № 867 (табл. LXX, 2).

Текстова частина напису нараховує три літери **ИАК**, з яких перша збереглась частково у вигляді двох щогл. У рахунковій частині бачимо дев'ятнадцять вертикальних засічок, перекреслених нерівною горизонтальною лінією.

Графіті № 868 (табл. LXX, 3).

Запис складений за повною формулою, він містить малюнок

хреста, фрагментарно збережену літеру **А** текстової частини та шістьдесят перекреслених горизонтальною лінією вертикальних засічок рахункової.

Графіті № 869 (табл. LXXI, 1).

Від текстової частини дворядкового запису збереглись лише дві вертикальні риси-щогли. За ними простежується вертикальна засічка, а на деякій відстані – ще тридцять шість, які перекреслені фрагментарно збереженою горизонтальною лінією. Оскільки нижня частина щогл першої літери знаходиться на рівні середини другого рядка, це дало нам підстави розглядати графіті як дворядковий запис лічби. У нижньому бачимо тридцять дев'ять вертикальних засічок, також перекреслених горизонтальною лінією.

Графіті № 870 (табл. LXXI, 2).

Рахункова частина запису лічби. Початок рядка маркує довга вертикальна засічка, від верхньої частини якої прокреслена горизонтальна риска. Під останньою видряпані двадцять вертикальних засічок, перекреслених посередині горизонтальною лінією. Скидається на те, що ці двадцять рисок доповнюють запис № 868, адже з його тридцять восьмою засічкою співпадає перша лінія нашого запису, що маркує початок рядка.

Графіті № 871 (табл. LXXII, 1).

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису лічби: у верхньому простежуються двадцять сім вертикальних засічок, у нижньому – двадцять, з них шість останніх перекреслені горизонтальною лінією.

Графіті № 872 (табл. LXXII, 2).

Добре збережений запис лічби складений за повною формулою: прокреслене зображення хреста, дві літери **ГА** текстової частини та перекреслені посередині горизонтальною рисою двадцять одна вертикальна засічка рахункової.

Графіті № 873 (табл. LXXII, 3).

Скорочена формула запису лічби в складі літер **МН** текстової частини та збережених тридцять одної вертикальної засічки, які були перекреслені горизонтальною лінією.

Графіті № 874 (табл. LXXIII, 1).

Запис лічби, який містить літери **ІW** у текстовій частині та тридцять сім перекреслених посередині горизонтальною лінією вертикальних засічок рахункової.

Графіті № 875 (табл. LXXIII, 2).

Початок запису дуже пошкоджений, однак ми можемо виділити малюнок хреста, дві літери **НО** текстової частини, які впевнено ідентифікуються за збереженими частинами та контекстом. У рахунковій частині міститься тринадцять вертикальних засічок, що були перекреслені посередині горизонтальною лінією, яка частково збереглась.

Графіті № 876 (табл. LXXIII, 3).

Фрагмент запису лічби, який складається з дев'яти вертикальних засічок, перекреслених посередині горизонтальною лінією.

Графіті № 877 (табл. LXXIV, 1).

Складений за повною формулою запис лічби в декількох місцях пошкод-

жений вибоями. Так, текстова частина в складі шести літер „позбулась” четвертої та шостої; втім, остання зберегла щоглу. Відтак впевнено простежуються малюнок хреста, перші три літери **ВАР** та п’ята **А**. Початок рахункової частини має значні втрати, ми можемо бачити лише тридцять чотири вертикальні засічки, які закреслені кількома горизонтальними рисками.

Графіті № 878 (табл. LXXIV, 2).

Порівняно з попереднім записом, збереженість цього графіті можна назвати ідеальною: чітко читаються літери **САВ** та тридцять дев’ять закреслених кількома горизонтальними рисками вертикальних засічок за ними.

Графіті № 879 (табл. LXXV, 1).

Запис складений за повною формулою. Друга літера його текстової частини пошкоджена, однак збережені фрагменти дозволяють її ідентифікувати як **а**. Третя літера за обрисами схожа на **z** з виступом зверху, за контекстом вона розглядається нами як одиничний приклад особливої моделі літери **χ**. Відтак текстова частина має читатись як **ΖΑΧΑ**. Рахункова частина налічує, як і в попередньому випадку, тридцять дев’ять закреслених кількома лініями вертикальних засічок.

Графіті № 880 (табл. LXXV, 2).

Велика вертикальна тріщина, яка пошкодила попередній запис, повністю знищила другу літеру в текстовій частині, тому простежуються лише малюнок хреста та **Π** за ним. Стосовно рахункової, то вона повністю збереглась у вигляді сорока вертикальних засічок, закреслених кількома горизонтальними рисками.

Графіті № 881 (табл. LXXVI, 1).

Графіті збереглось добре, незважаючи на згадувану вище велику тріщину, яка проходить між двома складовими **И** та **А** текстової частини. Рахункова частина запису налічує тридцять чотири вертикальні засічки, через середину яких прокреслена горизонтальна лінія. Перед записом прокреслений невеликий хрестик.

Графіті № 882 (табл. LXXVI, 2).

Верхній рядок запису лічби містить традиційні для його формули складові: малюнок хреста, дві літери **ВА** та закреслені кількома лініями вісімнадцять вертикальних засічок. В нижньому їх нараховуємо десять, які так само закреслені кількома рисками.

Графіті № 883 (табл. LXXVII, 1).

У кількох місцях запис пошкоджений вибоями, однак усі його частини добре визначаються: малюнок хреста, написані з інверсією літери **ΠИ** та закреслені кількома горизонтальними рисками тридцять дев’ять вертикальних засічок.

Графіті № 884 (табл. LXXVII, 2).

Як і в попередньому випадку, запис зберіг всі свої складові: зображення хреста, дві літери **ИА** текстової частини та сорок вертикальних засічок, що закреслені кількома горизонтальними рисками наприкінці рядка.

Графіті № 885 (табл. LXXVII, 3).

Запис так само виконаний за повною формулою: хрест, літери **ИОА**, причому остання в дзеркальному відображенні, та вертикальні засічки. Відмінною рисою цього запису від інших складових комплексу є те, що з

тридцяти дев'яти вертикальних засічок кожна десята вдвічі більша за інші.

Графіті № 886 (табл. LXXVIII, 1).

Графіті пошкоджене в кількох місцях вибоями. Рахункова частина постраждала менше, тож, незважаючи на втрати тиньку, ми можемо чітко встановити, що вона становить сорок вертикальних засічок, які були закреслені кількома рисками. Перша ж літера текстової частини не збереглась, вибоїна на її місці за контурами скидається на **А**. Друга впевненіше читається як **В**. Перед записом прокреслений невеликий хрестик.

Графіті № 887 (табл. LXXVIII, 2).

Запис зберігся непогано, його складові добре визначаються: малюнок хреста, дві літери **ХР** та чотирнадцять закреслених кількома рисками вертикальних засічок.

Графіті № 888 (табл. LXXIX, 1).

Початок запису дуже пошкоджений, тому його текстова частина не може бути впевнено ідентифікована, ми можемо виділити тут малюнок хреста, щоглу та півколо – все, що залишилось від двох літер. Найвірогідніше реконструювати їх як **ІW**. У рахунковій частині наявні дев'ятнадцять вертикальних засічок за ними, вони не закреслені.

Графіті № 889 (табл. LXXIX, 2).

Незважаючи на вибої, складові повної формули запису лічби добре читаються. Його текстова частина містить три літери **МІХ**, а рахункова – шістдесят засічок, які закреслені кількома горизонтальними рисками. Перед записом прокреслений невеликий хрестик.

Графіті № 890 (табл. LXXX, 1).

Запис дуже пошкоджений вибоями, його рахункова частина збереглась погано, однак ми можемо встановити, що вона складалась з двадцяти п'яти вертикальних засічок, закреслених посередині горизонтальною лінією. Перед ними видряпане зображення хреста та літери **АГ** текстової частини.

Графіті № 891 (табл. LXXX, 2).

Вигляд поверхні тиньку навколо літер вказує, що запис лічби складався лише з текстової частини – літер **ІОА**. На нашу думку, їх варто розглядати як підготовку до обрахунку поминальних служб, які з певних причин так і не були проведені.

Графіті № 892 (табл. LXXX, 3).

Подібно до інших повних формул записів лічби, графіті складається з малюнка хреста, літери **З** текстової частини та двадцяти вертикальних засічок, закреслених кількома горизонтальними рисками. **З** сильно нахилена вліво, завдяки чому дещо скидається на **м**.

Графіті № 893 (табл. LXXXI, 1).

Запис складається з зображення чотириконечного хреста на початку рядка та тридцяти одної вертикальної засічки, що закреслені кількома горизонтальними рисками. Тиньк дуже пошкоджений, посередині рахункової частини знаходиться великий вибій. Однак, оскільки кінці засічок виходять за межі вибою, ми змогли встановити їх точну кількість.

Графіті № 894 (табл. LXXXI, 2).

Як і в попередньому випадку, текстова частина пропущена, тож фор-

мула містить лише малюнок хреста та тридцять вісім закреслених горизонтальною лінією вертикальних засічок.

Графіті № 895 (табл. LXXXI, 3).

Запис виконаний доволі незграбно. Складові текстової частини літери **ИОА** мають різні розміри, остання вдвічі більша за дві перші. Створюється враження, що вона була приписана пізніше, коли вже з'явилися перші засічки, яких налічується тридцять три. Перед записом прокреслене зображення хреста.

Графіті № 896 (табл. LXXXII, 1).

Складові графіті дуже пошкоджені. В текстовій частині знаходилося дві літери, з них збереглась лише перша **Х**. Друга знищена вибоєм, за контурами та контекстом вона може бути реконструйована як **Р**. У рахунковій частині маємо двадцять одну вертикальну засічку.

Графіті № 897 (табл. LXXXII, 2).

Тиньк у місці розташування запису дуже пошкоджений, однак можна простежити малюнок хреста, дві літери **ЛА** та одинадцять вертикальних засічок.

Датування. Форми написання літери **а** з опуклою петлею із засічкою (№ 867) або із пласким верхом (№ 884), з видовженою спинкою (№ 897) та дзеркальної (№ 885), **в** з округлою нижньою петлею (№№ 877, 878), вертикальної із переломом **z** (№ 879) або нахиленої вліво із переломом хвоста (№ 892), простої, без засічок **i** (№№ 874, 889, 891), **р** з петлею кутом вперед (№ 877) або округлою петлею при прямій щоглі (№ 887), кутової **w** (№ 874), дозволяють датувати комплекс записів лічби серединою XII ст. – першою чвертю XIII ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 898 (табл. LXXXIII).

С. Висоцький вважав три літери **КОМ** текстової частини запису лічби складовою графіті № 251 [Высоцкий 1976, с. 67-68, табл. LVIII, 3; LIX, 3]. Рахункова частина графіті є на сьогодні найбільшою, вона налічує сто тридцять чотири вертикальні засічки, кожна десята з яких вдвічі більша за інші.

Датування. Оскільки написи № 125 та № 126 явно вписані між довгими засічками, а також той факт, що запис перериває згаданий вище комплекс, верхня хронологічна межа його можливої появи визначається першою чвертю XIII ст. Текстова частина графіті пошкодила верхній рядок супроводжуючого напису малюнка № 251, завдяки чому нижня хронологічна межа визначається кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 899 (табл. LXXXIV, 1).

Текстова частина графіті складається з літер **А, Х** та **Г**, написаних у вигляді монограми: спинка **А** є одночасно скісною **Х**, до якої примикає **Г**. Рахункова частина складається з тридцяти чотирьох вертикальних засічок, кожна десята з яких вдвічі довша за інші; вибоєм наприкінці рядка знищено ще кілька складових обрахунку. Форма прорізів та оформлення текстової частини № 899 та № 900 примушують розглядати обидва записи приналежними руці одного автора.

Датування. Видовжена спинка літери **а** дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 900 (табл. LXXXIV, 2).

Як і в попередньому випадку, текстова частина складається з літер **М, И**

та **Х**, прокреслених у вигляді монограми: права щогла **М** є лівою щоглою **И**, до якої примикає **Х**. У рахунковій частині міститься сорок дві вертикальні засічки, кожна десята з яких вдвічі більша за інші.

Датування. Оскільки записи № 899 та 900 виконані одним автором, ми можемо віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 901 (табл. LXXXV, 1).

На фресці прокреслений малюнок у вигляді невеликої колоподібної фігури, від якої в різні сторони прокреслені кілька рисок. Середня частина зображення пошкоджена вибоєм, через що ми не можемо реконструювати його загальний вигляд.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 902 (табл. LXXXV, 2).

Запис складається лише з однієї літери **А**.

Датування. Згладжена поверхня каналів прорізів вказує, що літера була видряпана по вогкому тиньку. Відповідно, час появи графіті може бути визначений 1014/1015-1018 рр., коли тривали оздоблювальні роботи в Софійському соборі. Палеографічні характеристики літери не вступають у протиріччя з таким датуванням.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 903 (табл. LXXXV, 3).

Збереженість запису непогана, чітко простежуються записані в рядок літери **РА** та літера **Б** над останньою. Очевидно, текст має бути реконструйований як слово **раб(ъ)** 'раб'.

Датування. За формою написання літери **а** з видовженою спинкою та прямолінійної **р** з петлею кутом донизу графіті датується останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 904 (табл. LXXXVI).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2009в, с. 326].

Незважаючи на пошкодження окремих складових та знищення закінчення нижнього рядка, збереженість графіті непогана, більшість знаків можуть бути впевнено визначені:

**Ѡа-козѹ
моюпопо--**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів, текст виглядає наступним чином:

Ѡ(А)а[н] козѹ мою попо[ви].

Віддай козу мою попові.

Датування. За формою написання літери **а** з опуклою петлею та видовженою спинкою, нахиленої вліво **з** з переломом, **м** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами, **к** з нижньою скісною до щогли, Ц-подібної **ѹ**, куткової **Ѡ** та **ю** з направленою вгору перемичкою час появи графіті визначається останньою чвертю XIV – першою чвертю XV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 904а (табл. LXXXVI).

Через велику схожість прорізів спочатку обидва графіті були прийняті нами за один напис, однак деякі відмінності у формах написання літер примушують розглядати їх окремо.

Незважаючи на часткове пошкодження вибоями та подряпинами, складові графіті добре ідентифікуються:

НІКОЛА

Перша літера скидається на **п**, проте за контекстом вона має розглядатись як **н** із високо піднятою горизонтальною перемичкою.

Текст складається лише з імені в називному відмінку **Нікола** 'Нікола'.

Датування. Форма написання дзеркальної **а**, **к** зі зменшеним верхом, **н** з високою горизонтальною перемичкою та **о** з прямою лівою стороною дозволяють віднести час появи графіті до середини XIV – третьої чверті XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Розташовані у стовпчик сім записів від № 905 до № 911 становлять єдиний тематичний комплекс. Особливості прорізів, розташування, форми скорочення імен та вигляд окремих літер вказують на виконання цих записів у відносно короткий проміжок часу та, найімовірніше, однією людиною.

Графіті № 905 (табл. LXXXVII, 1).

Текстова частина запису включає дві літери **КО**, рахункова – п'ятнадцять вертикальних засічок, останні закреслені кількома горизонтальними лініями.

Графіті № 906 (табл. LXXXVII, 2).

Скорочена формула запису складається з малюнка хреста та тридцяти восьми вертикальних засічок за ним, закреслених кількома горизонтальними рисками.

Графіті № 907 (табл. LXXXVIII, 1).

Складові текстової частини літери **КОГ** простежуються дуже чітко, натомість рахункова частина в кількох місцях пошкоджена вибоями, простежуються двадцять шість вертикальних засічок, перекреслених горизонтальною рисою, яка проходить через їх середину. Закінчення рядка дугою піднімається вгору.

Графіті № 908 (табл. LXXXVIII, 2).

Текстова частина запису в складі літер **ИОА** збереглась добре, а рахункова пошкоджена кількома вибоями, можемо бачити лише двадцять шість вертикальних засічок, закреслених посередині горизонтальною лінією.

Графіті № 909 (табл. LXXXIX, 1).

Запис виконаний за повною формулою: наявне дещо пошкоджене зображення хреста, літеру **М** текстової частини та двадцять вісім вертикальних засічок.

Графіті № 910 (табл. LXXXIX, 2).

Збереженість запису добра, всі його складові дуже чітко простежуються. Вони містять дві літери **ЛА** текстової частини та п'ять закреслених кількома горизонтальними рисками вертикальних засічок рахункової.

Графіті № 911 (табл. XC, 1).

Запис виконаний за повною формулою, він включає малюнок хреста,

дві літери **ЄР** текстової частини та двадцять дев'ять вертикальних засічок рахункової, що закреслені двома горизонтальними рисками.

Датування. За формою написання літер **а** з опуклою петлею (№ 908, 910), **є** з направленим донизу язичком (№ 911) та прямолінійної **р** з округлою петлею (№ 911) комплекс датується в межах останньої третини XII – першої чверті XIV ст.

Категорія: записи лічби.

Графіті № 912 (табл. ХС, 2).

Скорочена формула обрахунку поминальних служб у вигляді рядка з шістдесяти вертикальних засічок; деякі з них вдвічі довші за інші.

Датування. За аналогією з подібними записами, час появи яких визначається на підставі палеографічних ознак, графіті може бути датоване другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 913 (табл. ХСІ, 1).

Напис складається з двох літер **А**. Петля трохи більшої за розмірами першої літери у нижній частині пошкоджена вертикальною подряпиною, яка надала останній схожості з **а**. Проте при дослідженні оригіналу графіті було встановлено, що означена подряпина механічним шляхом з'явилась пізніше, тож літера має бути реконструйована як дзеркальна **а**, поруч з якою прокреслена дещо менша літера **а** у звичній формі.

Датування. Дзеркальна **а** та **а** з округлою петлею й покриттям дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XII – першої чверті XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 914 (табл. ХСІ, 2).

На фресці прокреслені дві літери **НІ**, що є, очевидно, текстовою частиною запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом датування час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 915 (табл. ХСІ, 3).

На фресці подвійною лінією прокреслена зав'язана у вузол стрічка.

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити межі можливої появи графіті від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 916 (табл. ХСІІ, 1).

Малюнок зберігся фрагментарно, але в цілому ми можемо реконструювати його вигляд як зображення прокресленої подвійною рискою стрічки, зав'язаною у вузол: сюжет, аналогічний попередньому графіті.

Датування. Форма прорізів вказує, що малюнок був виконаний у проміжок часу між другою чвертю XI – серединою XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 917 (табл. ХСІІ, 2).

Усі складові запису добре простежуються:

БОВОГО

ДО

Напис нагадує граматичну вправу по утворенню складів.

Датування. За формою написання літери **в** з виступом зверху, **Δ**-подібної **д** та **о** з засічкою зверху напис може бути датований у межах кінця XI – останньої чверті XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 918 (табл. ХСІІІ, 1).

Перший знак верхнього рядка скидається на глаголичну **ћ** (**к**), другий – на **ѡ** (**оу**). Подібні написання означених літер зустрічаються в писемних пам'ятках, зокрема, у київських глаголичних листках, факсимільне видання яких додане до праці В. Німчука [Німчук 1983], у південнослов'янській епіграфіці, наприклад, у хумському графіті другої половини XII ст., на бачанській плиті кінця XI ст. [Katicic, Novak 1988, s. 210, 236; Horvat 2006, s. 28-29, 35]. Перший знак нижнього рядка впевнено ідентифікується як глаголична **ѣ** (**и**), форма якої практично тотожна означеній літері новгородських графіті, наприклад, у записі № 10 Софійського собору [Медынцева 1978, с. 206], а також у глаголичних написах № 2 та № 5 на давньоруських кодексах XI-XIII ст. [Столярова 1998, с. 60-63, 66-67]. Ідентифікувати другий знак, схожий на літеру **х** складно, найбільше його форма скидається на дещо схематично видряпану глаголичну **ѣ** (**ж**) з відсутніми нижніми петлями або на **ѡ** (**м**); останній варіант виглядає більш імовірним, оскільки схожа форма зустрічається у глаголичних написах № 2 та № 4 на пергаментних кодексах [Столярова 1998, с. 60-66].

Датування. За типологічним методом час можливої появи глаголичного графіті може бути окреслений першою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 919 (табл. ХСІІІ, 2).

Запис зберігся фрагментарно, частина знаків практично знищена:

- ѡ -- тѣ роу

Від першої літери збереглися лише довгі нижні засічки, які дозволяють реконструювати її як **д**.

Текст може бути реконструйований як ім'я у давальному відмінку [Д]ѣ[ми]тѣроу 'Дмитру'.

Датування. Форма написання літер **ѡ** та **ѣ** з високими петлями, а також **д** з довгими ніжками, дозволяє віднести час появи графіті до першої чверті XIV – останньої чверті XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 920 (табл. ХСІІІ, 3).

Графіті дуже пошкоджене вибоями, характер яких дозволяє припустити навмисне пошкодження запису церковною цензурою:

- м - - - - - с -

н - - - - - ѣ

от да - - б -

Через значні пошкодження напису реконструювати повний текст напису не виявляється за можливе, лише в нижньому рядку можна умовно встановити наявність дієслова **отѣдати** 'віддати', від якого збереглися чотири початкові літери **отда**.

Датування. Форма написання **Δ**-подібної **д** та **ы** з високою перемичкою дозволяють віднести час появи графіті до середини XII –

початку XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 921 (табл. XCIV, 1).

Закінчення обох рядків не збереглося через пошкодження тиньку:

Г-помоз--
мугрѣс---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)[и] помоз[и] ... [своє]мү грѣс[ънамү].

Господи, поможи ... своєму грішному.

Датування. За формою написання м з провисаючою петлею та нахиленими щоглами, п з виступом зверху, прямолінійної р з петлею кутом вгору, ѣ, що, як і р, повністю знаходиться у рядку, графіті може бути датоване першою чвертю XII – першою чвертю XIII ст.

Категорія: МОЛИТОВНИЙ НАПИС.

Графіті № 922 (табл. XCIV, 2).

Збереженість запису добра, лише один знак з дев'яти (восьмий) пошкоджений вибоєм:

Митрофа - ъ

У тексті зафіксоване лише одне ім'я в називному відмінку **Митрофа[н]**ъ 'Митрофан'.

Датування. Форма написання літери **и** з діагональною перемичкою, **ф** з довгою щоглою й маленькою голівкою, **ъ** у формі ламаної вісімки, а також форма прорізів, дозволяють окреслити час можливої появи графіті останньою чвертю XV – кінцем XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 923 (табл. ХCV, 1).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2008б, с. 525].

Усі складові напису чітко простежуються:

MATHN

3 відновленням пропущених фрагментів текст виглядає як запис імені в називному відмінку Μαρτην(ος) 'Μαρτῖνος, *Мартин*'.

Датування. Вигляд каналів прорізів вказує, що літери були видряпані по сирому фресковому тиньку, подібно до графіті №№ 856, 930, 970, 977 та 978. Завдяки цьому воно може бути віднесене до 1014/1015-1018 рр., коли тривали роботи по оформленню інтер'єра храму. Палеографічні ознаки складових напису повністю узгоджуються з його датуванням першою чвертю XI ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 924 (табл. XCV, 2).

Рахункова частина запису лічби в складі тридцяти чотирьох вертикальних засічок, розміри яких поступово зростають.

Датування. За аналогією з подібними записами, час появи яких визначається на підставі палеографічних ознак текстових частин, графіті можна датувати другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 925 (табл. ХСVІ, 1).

Запис лічби виконаний за скороченою формулою: він складається з літер **АН** текстової частини та сорока вертикальних засічок рахункової. Кожна десята вдвічі більша порівняно з іншими. Прорізи № 925 та № 926 ідентичні, отже, обидва вони виконані одним автором.

Датування. Форма написання літери **а** з розкритою петлею дає підстави окреслити хронологічні межі появи графіті другою чвертю XII – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 926 (табл. ХСVІ, 2).

Як і попередній, запис містить дві літери **МА** текстової частини та сорок вертикальних засічок, з яких кожна десята вдвічі більша за інші. Власне завдяки цьому можна встановити їх загальну кількість, позаяк середня частина рядка пошкоджена вибоєм. Нагадаємо, № 925 та № 926 приналежні руці однієї людини.

Датування. На підставі форма написання літери **а** з розкритою петлею час появи графіті визначається другою чвертю XII – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 927 (табл. ХСVІІ).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2009в, с. 326, іл. І].

Графіті було виявлене ще Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 55], проте текст напису не приводився з огляду на „непристойність” останнього: згідно інтерпретації дослідника „коза” – пюпитр (Б. Рибаків вважав, що „козою” називали пюпитр для нот – В. К.) навела клирошанина на очень вольные мысли, и он тут же, в алтаре, написал совершеннейшую непристойность о козе и о бесе, но не успел ее закончить” [Рыбаков 1963, с. 64]. Не увійшло графіті й до корпусу С. Висоцького.

Складові запису добре читаються, незважаючи на окремі пошкодження та нерозчищені від шпаклівки прорізи наприкінці нижнього рядка:

**спра
шива
кѣса
козасѣѣ
сомѣпоітѣки
вабаранѣи**

Передостання літера п’ятого рядка ідентифікується не зовсім впевнено: за контекстом вона відновлена нами як **к** особливої форми написання, у якій нижня скісна далеко відсунута вперед.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Спрашиваѣ(ѣ) са коза с(ѣ) вѣсом(ѣ) є(и) поіти кива баран(ѣ) єи.

Питається коза: „Із бісом їй піти?” Киває баран: „Так!”

Датування. За формою написання літер **а** з видовженою спинкою, **в** з округлою нижньою петлею, нахиленою вправо **з** з переломом, **к** з відворотом вліво, прямолінійною **р** з петлею кутом вниз, **і** з перемичкою та засічками, час появи графіті може бути віднесений до середини XII – першої чверті XIII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 928 (табл. ХCVIII, 1).

Трьохрядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб складається лише з рахункової частини: у верхньому рядку маємо дев'ять вертикальних засічок, у середньому та нижньому – по десять.

Датування. Провівши аналогію з подібними записами можемо визначити час появи нашого графіті другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 929 (табл. ХCVIII, 2).

Напис складається лише з однієї великої літери **Δ**.

Датування. Рівна поверхня каналів прорізів вказує, що вона була видряпана по вогкому тиньку. Відповідно, час появи графіті відноситься до 1014/1015 – 1018 рр., коли тривали оздоблювальні роботи в храмі.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 930 (табл. ХСІХ, 1).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2008б, с. 526].

Запис складався з п'яти знаків, однак останній був знищений вибоєм:

ПРОК-

Текст графіті може бути реконструйований як запис імені в називному відмінку Прок[λ](ος) 'Проклос, Прокл'.

Датування. Характер прорізів вказує на виконання напису по си-рому тиньку, що дозволяє віднести час його появи до 1014/1015 – 1018 рр. Палеографічні ознаки складових графіті не вступають у протиріччя з таким датуванням.

Категорія: підпис до фрескового образу. Графіті цінне також тим, що на сьогоднішній день зображення практично знищене віконним прорізом, від постаті святого збереглась неповна ліва частина, тому за іконографією абсолютно неможливо ідентифікувати образ святого.

Графіті № 931 (табл. ХСІХ, 2).

Запис дуже пошкоджений вибоями та подряпинами, причому характер останніх може вказувати на свідоме пошкодження літер (до речі, праворуч розташоване інше, можливо, також пошкоджене цензурою графіті № 920). У верхньому та нижньому рядках впевнено не ідентифікується жодна літера, в середньому можна розпізнати другу **Υ** та, менш впевнено, четверту **Β**.

Датування. Написана в дзеркальному відображенні вертикальна **υ** дає підстави датувати напис серединою XII – серединою XV ст.; найімовірніше буде обмежити ці хронологічні рамки останньою чвертю XIII – останньою чвертю XIV ст., коли подібні форми літери зустрічаються найчастіше.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 932 (табл. С, 1).

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб у вигляді рядка сорок одної вертикальної засічки; перші перекреслені горизонтальною рискою.

Датування. За типологічним методом час появи графіті можемо віднести до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 933 (табл. С, 2).

На фресці доволі схематично зображено постать святого. Тулуб пере-

даний півколом, посередині якого проведені дві скісні риски у вигляді літери „X”. Верхні її частини переходять у німб. Голова оформлена незамкненим донизу овалом, у верхній частині якого прокреслені очі. Збереглась ліва рука – довга риска, що відходить від середини тулуба і наприкінці перекреслена двома скісними засічками у вигляді „X”, що позначають пальці. Хоча ноги фігури пошкоджені, проте складається враження, що вони були оформлені у такому ж стилі.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті було видряпане в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 934 (табл. С, 3).

Початок та закінчення запису знищені вибоями, простежуються лише три літери **ВАН**. Залишки останнього знаку нагадують верхню частину **Ъ**. Відтак найбільш вірогідно буде реконструкція тексту як імені в називному відмінку **[И]ван[ъ]** ‘Іван’.

Датування. За формою написання літери **а** з увігнутою перемичкою, **в** зі скісною до щогли високою нижньою петлею та **н** з горизонтальною перекладиною, час появи графіті може бути окреслений останньою чвертю XIV – останньою чвертю XV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 935 (табл. СІ, 1).

На початку та наприкінці рядка тиньк пошкоджений, простежуються лише шість літер, розташованих попарно: **АО, ИС, НТ**.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести хронологічні рамки появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 936 (табл. СІ, 2).

Дуже пошкоджений запис лічби виконаний за скороченою формулою: наявні текстова частина у складі двох літер **КО** та фрагмент рахункової, що зберіг п’ять вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних записів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 937 (табл. СІІ, 1).

На фресці видряпане слово **Ніка** ‘Перемагай’, яке серед графіті собою зустрічається поруч зі складовими теонімограми. Відмінною рисою цього запису є те, що в ньому замість звичного **Н** або **І** вжито **У** (іпсилон). Графіті прорізане по напису № 938.

Датування. Форма прорізів вказує, що напис міг виникнути від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 938 (табл. СІІ, 2).

У верхньому рядку запису впевнено ідентифікується лише літера **Ѧ**. Також тут помітний знак, що нагадує перегорнуту **т**. Найвірогідніше буде визначити його як літеру **ш** або **Ш**-подібну **Ѱ**. У нижньому рядку збереглися лише чотири літери: **Ѧ** на початку та **ТѢТ** наприкінці.

Датування. Відповідно до отриманої в ході вивчення каналів прорізів

інформації час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 939 (табл. СІІ, 1).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів малюнок може бути датований другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 940 (табл. СІІ, 2).

Початок та закінчення запису не збереглися, простежується лише одна літера **Д**.

Датування. Форма літери **д** з увігнутою перемичкою та видовженою спинкою дають підстави віднести час появи графіті до другої чверті – останньої чверті XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 941 (табл. СІV).

На фресці добре простежується п'ять великих літер:

напрѣ

Найвірогідніше реконструювати текст як слово в називному відмінку **напрѣ{століє}** 'напрестоліє'. „Напрестолієм” або антимінсом називають шовковий плат із часткою святих мощів, що покладається на престолі.

Датування. Форми написання прямолінійної літери **р** з петлею куттом донизу, **ѣ** з виступаючими над рядком прямою щоглою та під рядком петлею дають підстави датувати запис серединою XIV – останньою чвертю XV ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

I.4. Північна сторона апсиди (табл. ІІ, 1).

Фреска нижнього регістру на висоті до двох метрів від підлоги містить зображення орнаменту, верхнього – орнаменту на відстані п'ятдесят сантиметрів від ребра виступу апсиди та образи трьох святих святительського чину, із заходу на схід – св. Єпифанія Кіпрського, св. Павла Неокесарійського, св. Васіана Лавдійського, визначених завдяки наявності трьох графіті – підписів до фрескових образів (№№ 970, 977, 978). На рівні близько двох метрів від підлоги фресковий тиньк має значні втрати, його поверхня практично по всій площині надзвичайно пошкоджена численними дрібними вибоями. Жодне з тридцяти семи графіті не ввійшло до опублікованого С. Висоцьким корпусу, відтак вони одержали порядкові номери від 942-го по 978-й включно (таб. ІІ, 2).

Графіті № 942 (таблиця СV, 1).

Особливістю цього запису лічби варто назвати передування рахункової частини, яка налічує двадцять сім вертикальних засічок, текстовій, що складається з літери **Д**. Вочевидь, обчислення кількості проведених поминальних служб велось справа наліво.

Датування. Форма написання гостроверхої з верхньою засічкою літери **д** на трикутних ніжках дозволяє віднести час можливої появи графіті до другої чверті XI – третьої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 943 (таблиця СV, 2).

Текстова частина запису містить літери **МХ**, рахункова – двадцять

три вертикальні засічки. Над літерою **х** помітна горизонтальна риска, можливо, титло.

Датування. Відповідно до наших спостережень над хронологічними рамками побутування подібних записів, графіті варто датувати другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 944 (таблиця CVI, 1).

Запис пошкоджений вибоями, які знищили другу та четверту літери так, що з восьми знаків простежується шість:

+ н - ʎ - є н ʎ

Тим не менше, незважаючи на пошкодження текст може бути відновлений як іменник у давальному відмінку: **н[г]ʎ[м]єнʎ** ‘ігумену’. В цьому випадку прокреслений на початку рядка хрест може замінити стандартну формулу „Господи, поможи рабу своєму”.

Датування. За формою написання літер **н** з горизонтальною перемичкою та **ʎ**-подібних **ʎ** час появи графіті може бути віднесений до середини XIV – першої чверті XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 945 (таблиця CVI, 2).

Текстова частина запису містить чотири літери **МІХА**, рахункова – десять вертикальних засічок, з’єднаних у вершині горизонтальною лінією.

Датування. Написання **м** з **ʎ**-подібною петлею вказує, що графіті виникло у проміжок часу від останньої чверті XII до останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 946 (таблиця CVII, 1).

Рахункова частина запису лічби у вигляді п’яти вертикальних засічок.

Датування. За аналогією типологічним методом датування час появи графіті варто окреслити рамками другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 947 (таблиця CVII, 2).

Незважаючи на дрібні пошкодження, всі складові запису впевнено ідентифікуються:

АААААААА

Текст може бути співвіднесений із так званим розспівом з „аленею”, що виникає внаслідок поєднання співу алілуя з ананайкою: їх з’єднання утворює розспів „алененена...луія” і складає певну мелодійну формулу без слів [Владышевская 2006, с. 414, 422-423]. Запис „алаліін” доволі подібний до „алені”, тож найімовірнішим буде визнання його прикладом розспіву.

Датування. За формою написання **а** з опуклою гострою петлею й покриттям та **л** з покриттям час появи графіті визначається початком XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 948 (таблиця CVII, 3).

Рахункова частина запису лічби у вигляді чотирьох вертикальних засічок, інші складові традиційної формули відсутні.

Датування. На підставі спостережень за хронологією подібних записів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 949 (таблиця CVIII, 1).

Подібно до попереднього, запис лічби складається лише з чотирьох вертикальних засічок рахункової частини.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 950 (таблиця CVIII, 2).

Складові запису пошкоджені вибоями, проте можемо встановити, що його текстова частина складається з літери **Λ**, рахункова містить тридцять шість вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до часу побутування подібних записів можемо датувати графіті другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 951 (таблиця CVIII, 3).

Невеликий фрагмент рахункової частини запису лічби, який складається з п'ятнадцяти пошкоджених вибоями вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з датованими на підставі палеографічних ознак подібними записами, графіті відноситься до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 952 (таблиця CIX, 1).

Скорочена формула запису лічби у вигляді двох літер **IIΛ** текстової частини та тридцяти одної вертикальної засічки рахункової.

Датування. Незважаючи на пошкодження вибоями, ми можемо встановити, що літера **λ** була написана з опуклою петлею та видовженою спинкою, що дозволяє датувати графіті початком XII – початком XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 953 (таблиця CIX, 2).

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, що складається з тридцяти пошкоджених вибоями вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 954 (таблиця CX, 1).

Тиньк у місці розташування графіті дуже пошкоджений вибоями, тому з усього напису відносно впевнено ідентифікуються лише п'ять літер: **Π** та, на деякій відстані від неї, **ϞϞΩΠ**. Через значні пошкодження реконструкція тексту та інтерпретація запису наразі ускладнені.

Датування. За формою прорізів час виникнення графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 955 (таблиця CX, 2).

Невелика частина запису обчислення кількості поминальних служб, що складається з восьми пошкоджених вибоями вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується проміжком часу від другої чверті XI до останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 956 (таблиця СХ, 3).

Як і в попередньому випадку, маємо фрагмент (закінчення) запису лічби, що нараховує десять вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 957 (таблиця СХІ, 1).

Текстова частина запису лічби складається з літер **᠑᠐᠑**. Перша й друга пошкоджені вибоєм, однак за збереженими фрагментами можуть бути впевнено визначені. В рахунковій частині бачимо сорок вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних написів час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 958 (таблиця СХІ, 2).

Запис обчислення кількості проведених поминальних служб виконаний за повною формулою, він містить малюнок хреста, дві літери **᠑᠕** текстової частини та десять вертикальних засічок рахункової.

Датування. Згідно даних хронології записів лічби час можливої появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 959 (таблиця СХІІ, 1).

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису лічби, що складається з вісімнадцяти вертикальних засічок.

Датування. Оскільки за палеографічними ознаками подібні графіті датуються в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст., цей фрагмент має бути віднесений до цього ж часу.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 960 (таблиця СХІІ, 2).

Запис дуже пошкоджений. Його текстова частина містила три знаки, проте збереглися лише перший **᠕** та другий **ᠨ**. Рахункова частина також збереглась фрагментарно, нараховуємо лише двадцять чотири вертикальні засічки у верхньому рядку та дві – в нижньому.

Датування. За аналогією з подібними графіті хронологічні рамки появи запису визначатимуться другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 961 (таблиця СХІІ, 3).

Текстова частина запису, яка складалась з трьох літер, збереглась погано, простежується лише друга **ᠲ**, що через подряпину у верхній частині може бути помилково визначена як **в** з виступом зверху. Рахункова частина розташована на деякій відстані від текстової, тут збереглося одинадцять засічок.

Датування. За типологічним методом час виникнення графіті окреслюється другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 962 (таблиця СХІІІ, 1).

Запис складається з двох літер **᠕᠕** текстової частини та розташованих

на деякій відстані від них дев'яти вертикальних засічок рахункової.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних написів графіті могло з'явитись у проміжок часу від другої чверті XI до останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 963 (таблиця СХІІІ, 2).

Початок та закінчення напису знищені вибоями, простежуються лише три літери **ДРИ**. На нашу думку, найбільш вірогідним буде реконструювати текст як запис імені в родовому відмінку **[М]арн[и]** 'Марії'.

Датування. Форма написання літер **а** з увігнутою перемичкою та криволінійної **р** з петлею кутом донизу дозволяють датувати графіті серединою XIV – серединою XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 964 (таблиця СХІІІ, 3).

Фрагмент рахункової частини запису лічби з дев'яти засічок.

Датування. На підставі палеографічного датування подібних записів час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 965 (таблиця СХІV, 1).

Фрагмент рахункової частини запису лічби з двадцяти семи вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 966 (таблиця СХІV, 2).

Текстова частина запису лічби у вигляді двох літер **ДН** збереглась добре, натомість рахункова має деякі втрати, тож від неї залишилось тридцять вісім вертикальних засічок, кожна десята з яких удвічі довша за інші; засічки перекреслені двома горизонтальними рисками.

Датування. Форма написання літери **а** з округлою петлею та проведення аналогії з подібними записами дозволяють віднести час появи графіті до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 967 (таблиця СХІV, 3).

Рахункова частина запису лічби складається з трьох вертикальних засічок, через верхню частину яких прокреслена горизонтальна лінія, завдяки чому він набув вигляду триногої **т**.

Датування. За типологічним методом хронологічні рамки появи графіті визначаються другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 968 (таблиця СХV, 1).

Як і в попередньому випадку, запис містить лише рахункову частину, що складається з п'яти вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до спостережень над хронологією подібних записів графіті могло виникнути у проміжок часу від другої чверті XI до останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 969 (таблиця CXV, 2).

Усі чотири складові напису простежуються добре:

КО

НН

Над верхнім рядком прокреслена довга горизонтальна лінія.

На нашу думку, найвірогідніше буде реконструювати ці чотири літери як скорочений запис імені в називному відмінку **Нико(ла)** 'Нікола'.

Датування. За формою написання літери **ѐ** зі збільшеним верхом при короткій ніжці та широкої **і** час появи графіті визначається кінцем XIV – останньою чвертю XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 970 (таблиця CXVI).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2008б, с. 526].

Усі складові дворядкового запису добре визначаються:

ЄПНФА

НН

Над чотирма першими літерами верхнього рядка прокреслена горизонтальна риска, лівий край якої дещо заокруглений.

Текст може бути реконструйований як ім'я в називному відмінку **Επιφανη(ος)** 'Επιφάνιος, *Єпифаній*'.

Датування. Вигляд каналів прорізів вказує, що літери були видряпані по сирому тиньку, подібно до графіті №№ 856, 923, 930, 977 та 978. Відтак його можна датувати 1014/1015-1018 рр., коли тривали роботи по оформленню інтер'єра храму. Палеографія складових напису повністю відповідає першій чверті XI ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 971 (таблиця CXVII, 1).

Незважаючи на дрібні пошкодження, всі складові добре читаються:

м̃ногрѣшнѣпслѣд

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Мно(го)грѣшнии п(н)с(а)л(ъ) Ф(є)д(оръ).

Многогрішний писав Федір.

Датування. За формою написання гостроверхої **д** на високих ніжках, **н** з горизонтальною перемичкою, **ф** з маленькою голівкою та довгою щоглою, **ѣ** та **ы** з петлями, що мають два заломы, а також враховуючи форму прорізів, графіті має бути датоване серединою XV – кінцем XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 972 (таблиця CXVII, 2).

Фрагмент рахункової частини запису лічби, що складається з одиннадцяти вертикальних засічок у верхньому рядку та семи в нижньому.

Датування. За аналогією з подібними записами час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 973 (таблиця CXVIII, 1).

Частково збережена рахункова частина з десяти вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до отриманих у ході вивчення подібних записів

даних графіті датується другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 974 (таблиця CXVIII, 2).

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису лічби, що складається з двадцяти шести вертикальних засічок у верхньому рядку та двох у нижньому.

Датування. За типологічним методом час появи графіті відноситься до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 975 (таблиця CXIX, 1).

Частково збережена рахункова частина запису лічби містить тридцять видимих вертикальних засічок, які закреслені двома горизонтальними рисками.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 976 (таблиця CXIX, 2).

Фрагмент рахункової частини запису лічби з десяти вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до даних палеографічного датування подібних записів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 977 (таблиця CXX).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2008б, с. 526-527].

Під час попередньої публікації нами було запропоновано прочитання та реконструкція тексту як Παβελ(ος) Σομονοβητ(ης) Παῦλος Σομονοῦ της, Павло Соманітський'. У відповідності до такого прочитання образ святого був гіпотетично визначений як образ неокесарійського єпископа прп. Павла [Корнієнко 2008б, с. 526-527]. Під час приватної бесіди дослідниця А. Захарова звернула нашу увагу на інший можливий варіант прочитання епітета святого – ὁμολογητής 'сповідник'. Відповідно, образ на фресці міг бути впевнено ідентифікований як образ константинопольського архієпископа IV ст. Павла Сповідника. Зважаючи на це, нами було проведене повторне дослідження графіті, яке дозволило внести корективи у попереднє прочитання:

Παβελ(ος) Σ¹ομον²οβ³ητ(ης)

Розбіжності містять три основні моменти:

1) під час попереднього вивчення напису ми спирались на факт опускання закінчень у записах групи, тому літери Λ та Σ були визначені приналежними до різних слів; водночас форма вибою між двома літерами доволі схожа на невелику літеру ο, відтак ця частина може реконструюватись як закінчення першого слова ΜΟΙΣ;

2) прорізи літери пошкоджені вибоєм, тому вона ідентифікувалась нами за збереженими контурами як Ν, однак може бути визначена і як Λ; відтак прийнятий спочатку за праву щоглу Ν штрих має бути визнаний складовою подряпиною, а не прорізом;

3) як і в попередньому випадку, прорізи літери пошкоджені, тож вона визначалась нами за контурами як Β; втім, так само не виключене прочитання тут літери Γ, пошкодження у нижній частині якої набули схожості з нижньою петлею Β.

Отже, збережений текст може бути представлений наступним чином:

ПАВЕ Λ - СО МОΛΟ ΓΗΤ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Παβελ[ο]ς Ομολογητ(ης).

Παῦλος Ὁμολογητής.

Павло Сповідник.

Звертає на себе увагу форма написання слова „Παῦλος” через βε, а не αῦ, адже саме остання зустрічається у синхронному до нашого графіті написі в барабані центрального купола [Белецкий 1960, с. 188]. Загалом вживання βε замість αῦ відповідає транслітерованій грецькими літерами кириличній формі „Павълъ” з традиційним останньої правилом передачі слов’янських ъ та ѣ грецькими ε та ο*. На жаль, наразі ми не можемо встановити причину, яка спонукала автора комплексу підписів до фрескових образів святительського чину приділяти передати саме кириличну форму імені святого в грекомовній транскрипції.

Датування. Вигляд каналів прорізів вказує, що літери були видряпані по сирому тиньку, подібно до графіті №№ 856, 923, 930, 970 та 978. Завдяки цьому появу запису можемо віднести до 1014/1015-1018 рр. Палеографія складових графіті повністю узгоджується з його датуванням другою чвертю XI ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 978 (таблиця СХХІ).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2008б, с. 527].

Тиньк у місці розташування графіті значно пошкоджений вибоями та подряпинами, закритими нині шпаклівкою, проте добре помітно, що запис складався лише з одного рядка, від якого збереглися три початкові знаки:

ΒΑΣ--

На нашу думку, найвірогідніше реконструювати текст як запис імені в називному відмінку Βασ[ηαν](ος) ‘Βασιανός, *Vasian*’. Звичайно ж, збережені літери передбачають можливість реконструкції імені також як „Василій”. Однак така реконструкція хибна, позаяк святителів з таким ім’ям було декілька, тож за необхідне для автора було вказати епітет святого, подібно до графіті № 977, в якому, окрім вказівки імені Павло уточнено – Сповідник. Проте, як показують дослідження фрескового тиньку, графіті складалось з одного рядка, тобто, містило лише ім’я святого.

Датування. Через пошкодження неможливо простежити, було графіті видряпане по сирому тиньку чи ні. Враховуючи типологічну близькість виконаних однією особою написів №№ 856, 923, 930, 970 та 977, можемо стверджувати, що графіті з’явилося у 1014/1015-1018 рр.

Категорія: підпис до фрескового образу.

* Нам залишилась недоступною робота Г. Кунстмана, де розглядається правило відповідності ѣ та ѡ // о та е, тому ми скористались посиланням на цю працю О. Майорова [Майоров 2006, с. 20, прим. 41].

1.5. Фреска з образом невідомого святого.

Знаходиться на північній стіні віми (табл. II, 1). Практично вся постать святого втрачена, зберігся лише її невеликий фрагмент: праве плече та частина німбу. Всі три написи публікуються вперше, їм надано номери 979, 980 та 980а (табл. II, 2). Останнє було включене до корпусу пізніше, позаяк його виділення саме як графіті потребувало додаткового дослідження. Ще в двох місцях можливо знаходяться фрагменти рахункових частин записів лічби, однак наразі ми не можемо стверджувати цього впевнено, тож до корпусу вони не увійшли.

Графіті № 979 (табл. СХХІІ, 1).

П'ять видимих знаків графіті пошкоджені вибоями, з них біль-менш впевнено визначаються три:

- - К О
А

На місці першої та другої літер верхнього рядка бачимо чотири щогли, що дозволяє реконструювати їх як склад **ни**.

На нашу думку, найбільш вірогідно розглядати ці літери як запис імені в називному відмінку **Нико[л]а** 'Нікола'.

Датування. Видовжені форми літер, які близькі в стилі виконання до в'язі, а також форма прорізів дозволяють окреслити час можливої появи напису кінцем XV – кінцем XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 980 (табл. СХХІІ, 2).

На фресці видряпане зображення людського обличчя; яке дуже подібне до малюнка святого на фресці з образом св. Ірини (№ 1018).

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити, що графіті було виконане у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 980а (табл. СХХІІ, 3).

Графіті є записом лічби, верхній рядок якого становить текстова частина з одної літери **А**, а нижній – фрагмент рахункової в складі шести засічок.

Датування. Форма написання літери **а** з опуклою петлею, а також аналогія з іншими подібними записами, дозволяють датувати графіті початком XII – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

1.6. Фреска із зображенням сцени мучеництва.

Знаходиться на північній стіні передвівтарного компартимента на схід від арки-переходу до північної внутрішньої галереї (табл. II, 1). Поверхня зображення має значні втрати, вона пошкоджена дрібними вибоями та подряпинами. Виявлені тут графіті не увійшли до корпусу С. Висоцького, всі дванадцять вводяться в науковий обіг вперше, їм надано номери від 981-го по 992-й включно (табл. II, 2).

Графіті № 981 (таб. СХХІІІ, 1).

На фресці прокреслена теонімограма, утворена з двох початкових літер **І** та **Х** слів **Ἰησοῦς Χριστός**. Вона відрізняється від традиційної **ΙΘ ΧΘ**, що може викликати сумніви у запропонованій нами інтерпретації. Проте аналогі існують, зокрема, подібна форма скорочення імені Христа вжита у малюнку на гальці з Білоозера, де зображено хрест на Голгофі, а обабіч –

літери **I** та **X** [Захаров 2004, с. 216, рис. 220,4].

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 982 (таб. СХХІІІ, 2).

Початок та закінчення рядка не збереглися, простежуються лише дві літери **ТМ**.

Датування. За формою триногої **т**, а також виглядом каналів прорізів, час появи графіті може бути визначений другою чвертю XV – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 983 (таб. СХХІV, 1).

На фресці прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи графіті закриті шпаклівкою, що унеможливлює датування малюнка за таким критерієм, як їх форма; відтак малюнок датується в межах другої чверті XI – останньої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 984 (таб. СХХІV, 2).

По тиньку прокреслений чотириконечний хрест, кінці якого роздвоюються під кутом приблизно в 45°.

Датування. Оскільки прорізи закриті шпаклівкою, можемо встановити лише, що малюнок міг з'явитись на стіні храму в період від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 985 (таб. СХХV, 1).

Запис складається з рівнобічного трикутника, що до нього вписано схожий на латинську **L** знак, та трьох вертикальних засічок за ним.

У цілому спостерігається відповідність цього графіті записам обрхунку поминальних служб. Відповідно, поставлений на початку рядка знак має розглядатись як його текстова частина. За своєю формою він нагадує глаголичну літеру **▲**, хоча повної тотожності не спостерігаємо, адже в трикутник вписана **L** а не **T**: саме остання форма літери зустрічається в інших епіграфічних та писемних пам'ятках, наприклад, у київських глаголичних листках X ст. [Німчук 1983], на бачанській плиті кінця XI ст., у хумському графіті другої половини XII ст. [Katicic, Novak 1988, s. 210, 236; Horvat 2006, s. 28-29, 35] та новгородських глаголичних графіті XI – початку XII ст. [Медынцева 1978, с. 28-30]. Глаголична **▲** має подвійне фонетичне значення, тому використовувалась для передачі **ѣ** або **ѧ** [Иванова 2005, с. 30]. У новгородській епіграфіці **▲** відповідає саме останній варіант, що дає нам підстави ідентифікувати його кириличний відповідник як літеру **ѧ**.

Датування. Оскільки текстова частина виконана глаголицею, за типологією хронологічні рамки графіті варто окреслити другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 986 (таб. СХХV, 2).

Запис складається з шести відносно добре збережених знаків:

гипомо

Загалом, його виконано доволі неохайно, складові мають різний

розмір, місцями рука автора зривалась, тому літери отримували надто довгі щогли: всі ці факти видають руку не зовсім вправного писця.

З розбивкою на слова та реконструкцією відсутніх фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помо{зи}.

Господи, поможи.

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити, що графіті виникло у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 987 (таб. CXXVI, 1).

Зображення виглядає як дещо нахилені вліво дві паралельні риски, які зверху замикає рівнобічна трапеція меншою стороною донизу. Від правого кута широкої сторони трапеції вгору прокреслено невелику овальну фігуру. Через фрагментарність зображення його інтерпретація ускладнена, можливо, автор намагався намалювати випростану руку.

Датування. Вигляд прорізів дозволяє віднести графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 988 (таб. CXXVI, 2).

На фресці прокреслений шестикінецьний хрест, що складається зі щогли, перекладини та нахиленого ліворуч підніжжя.

Датування. За формою прорізів малюнок має датуватись другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 989 (таб. CXXVII, 1).

Права частина верхнього рядка знищена вибоєм, на поверхні тиньку простежуються лише чотири знаки:

Їм-
мє

Датування. Форма літери Ї з довгими вусами вказує, що запис скоріше за все виник у проміжок часу між початком XII – першою третьою XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 990 (таб. CXXVII, 2).

Початок та закінчення рядка знищені, можемо бачити лише вісім знаків:

-ѣсцѧфѣвр-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

[М]ѣс(ѧ)цѧ фєвр[арѧ]...

Місяця лютого...

Датування. За формою написання літери в з великою верхньою петлею, р з прямою щоглою та округлою петлею, ц, яка повністю знаходиться у рядку, ѣ з високою петлею, що опускається під рядок, графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.; більш імовірним часом появи графіті варто визнати середину XII – першу чверть XIII ст., коли форми написання ц та ѣ зустрічаються найчастіше.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 991 (таб. СХХVII, 1).

Закінчення рядка знищене вибоєм, збереглось лише п'ять знаків напису:

МЄМΔΙ--

Реконструйований текст запису виглядає наступним чином:

Με(σλцΔ) μμαι[Δ] ...

Місяця травня...

Датування. Форма написання дзеркальної **Δ** та **ε** з засічкою на язичку дозволяють датувати графіті серединою XII – третьої чвертю XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 992 (таб. СХХVII, 2).

Чотири знаки запису простежуються доволі чітко:

ΜΕЦΔ

Форма прорізів та загальний вигляд літер дуже подібні до попереднього напису, ймовірно, що вони виконані однією людиною.

Текст складається лише з одного слова **με(σλ)цΔ** 'місяця'.

Датування. За формою написання літери **ц** з платформою по низу рядка час появи графіті має бути окреслений у межах другої чверті XI – останньої чверті XV ст. Якщо припустити єдине авторство записів № 991 та № 992 ці рамки можуть бути звужені до середини XII – останньої чверті XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.7. Фреска із зображенням сцени увірування.

Знаходиться на північній стіні передвівтарного компартимента на захід від арки-переходу до північної внутрішньої галереї (табл. II, 1). Зображення має значні втрати, поверхня тиньку надзвичайно сильно пошкоджена численними вибоями та подряпинами. На фресці виявлено три графіті, яким надано номери 993, 994 та 995 (табл. II, 2).

Графіті № 993 (таб. СХХIX).

Поверхня тиньку в місці розташування графіті пошкоджена численними дрібними вибоями, які знищили більшу частину малюнку. За збереженими фрагментами можна встановити, що на фресці було намальовано птаха: помітні частина крила, шия та грудка. Через поганий стан графіті складно визначити, якого саме птаха тут було зображено. На нашу думку, найімовірніше ототожнити його з голубом.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити межі можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 994 (таб. СХХХ, 1).

На фресці прокреслений чотириконечний хрест, основа якого спирається на трикутну Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається проміжком часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 995 (таб. СХХХ, 2).

Незважаючи на численні пошкодження, простежити контури малюнка

цілком можливо: автор намалював чотириконечний проквітлий хрест. Щогла прокреслена за допомогою двох паралельних рисок, зверху та знизу замкнених прямокутниками. Перекладина складається з двох частин: її ліва та права сторони примикають до щогли, не перетинаючи її. Обидві складові перекладини прокреслені двома паралельними рисками, замкненими кутами назовні. Від місця переходу прямої до кута вгору та вниз відходять однолінійні пагони, які заокруглюються до середини закінчень щогли.

Датування. Незважаючи на пошкодження тиньку, за формою прорізів можемо встановити, що графіті було прокреслене у проміжок часу між другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

I.8. Фреска з образами трьох іудейських мучеників-отроків Ананії, Азарії та Мисаїла.

Знаходиться на північній стіні другого із заходу компартимента (табл. II, 1). Вона має втрати у південній частині, проте збереженість тиньку досить добра, тож під час дослідження можна було очікувати знаходження тут великої кількості графіті. Проте встановлено, що тут був прокреслений лише один малюнок, який одержав порядковий номер 996 (табл. II, 2).

Графіті № 996 (табл. CXXXI, 1).

Малюнок птаха із човноподібним тілом великим дзьобом та довгими трипалими лапами прокреслений дуже тонким гострим предметом, найімовірніше голкою. За своєю зовнішністю птах найбільше асоціюється з півнем.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести хронологічні рамки можливої появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

I.9. Фреска з образом пророка Софонії.

Знаходиться в арці між західним та другим із заходу компартиментами на південній грані лопатки стіни (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований завдяки графіті, в якому зазначене його ім'я (№ 997). Збереженість тиньку досить добра, незважаючи на дрібні вибої та подряпини. Всі три графіті, яким надано номери 997, 998 та 999 (табл. II, 2), публікуються вперше. У верхній частині фрески знаходиться сучасний напис, який, звісно, до нашого корпусу не включений.

Графіті № 997 (табл. CXXXII).

Збереженість запису відносно добра, з семи знаків шість збереглося повністю, вони впевнено ідентифікуються:

софо
ни-

Остання літера у нижньому рядку знищена великим вибоєм, від неї залишилась лише ліва частина у вигляді щогли та фрагменту перемички.

Текст складається з імені в називному відмінку **Софони** [ia] 'Софонія'.

Датування. За збереженими залишками останньої літери «можна встановити, що її перемичка була нахилена вгору; це факт дозволяє датувати графіті другою чвертю XIV – серединою XV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 998 (табл. СXXXIII, 1).

Збереженість запису задовільна, простежуються лише окремі його складові. Початкова літера набула форми нахиленої ліворуч великої **є** або **w** з дещо піднятою лівою частиною. Над її верхньою петлею прокреслена **а**, а дуже видовжена нижня петля ніби огортає літеру **и**. На нашу думку, знаки **w**, **а** та **и** можуть бути визначені як монограма скороченої форми імені **Иѡа(нъ) 'Іоанн'**. Реконструкція ж всього тексту наразі ускладнена, позаяк у подальшому можемо виділити лише дві триногі літери **т**.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 999 (табл. СXXXIII, 2).

На фресці прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

I.10. Фреска з зображенням орнаменту.

Знаходиться в північно-східному куті західного компартимента на західній грані лопатки стіни (табл. II, 1). Збереженість тиньку непогана. Тут виявлено два графіті, яким надано номери 1000 та 1001 (табл. II, 2). У верхній частині фрески знаходиться сучасний напис, не включений до корпусу.

Графіті № 1000 (табл. СXXXIV, 1).

На фресці зображено чотириконечний хрест. Цікавою особливістю цього зображення є можливість простежити процес видряпування малюнка: автор кілька разів проводив гострим тонким предметом по поверхні фрески, що добре помітно в лівій частині перекладини, де наявні кілька ліній замість однієї.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті могло з'явитись у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1001 (табл. СXXXIV, 2).

На поверхні тиньку прокреслено знак, схожий на велику літеру **А** зі вписаним до її петлі хрестом латинської форми.

Схожий малюнок був виявлений на гальці з Білоозера: він має вигляд трьох ліній, що розходяться від однієї точки, з'єднаних поперечною (перегорнута, розділена навпіл літера **А** – В.К.); в кінці на центральній вісі прокреслений косий хрест. С. Захаров назвав цей знак схематичним зображенням хреста зі знаряддями страстей [Захаров 2004, с. 216, рис. 220, 3]. Направленість ліній цього малюнка визначалась С. Захаровим у відповідності до отвору для підвішування: оскільки останній був просвердлений над широкою частиною знаку, літера **А** виявилась перегорнутою. Виявлений серед графіті Софії Київської знак дозволяє припустити, що отвір був прокреслений людиною, не обізнаною із значенням видряпаного на гальці символу, тому останній виявився „перегорнутим”.

Подібний до запису № 1001 знак зафіксований також серед графіті (№ 8) Круглої церкви у Преславі: літера **А** з прокресленим на її вершині

хрестом, середня частина перекладини якої спускається майже до основи літери, утворюючи латинську *v* [Медынцева, Попконстантинов 1984, с. 56, табл. VIII, 1, 2]. Публікатори розглядали літеру як кириличний малий юс (ѡ) або тамгоподібний знак. Дійсно, серед пам'яток болгарської епіграфіки зустрічається подібне написання малого юса, показовими є, наприклад, графіті з Тирново [Попов 1984, с. 70, 72, 170]. На теренах Київської Русі за матеріалами новгородських берестяних грамот А. Залізник фіксує появу подібного написання ѡ з останньої чверті XIII ст. Водночас у грекомовній епіграфіці зустрічається схоже написання альфи [див. наприклад: Степанова 2006, с. 116].

Тож ми можемо припустити, що у всіх трьох випадках автори графіті прокреслили літеру ѡ та показали її зв'язок з малюнком хреста, який у глаголичних текстах також передає першу літеру абетки.

Датування. За формою прорізів зображення має бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.11. Фреска з образами мч. Софії та Любові.

Знаходиться на північній стіні західного компартимента (табл. II, 1), вона має втрати у середній частині, а поверхня стародавнього тиньку пошкоджена дрібними вибоями, місцями доволі щільно розташованими. Всі графіті зосереджені в правій частині стіни біля медальйону з образом мч. Софії. Під час досліджень С. Висоцького з означеної ділянки введено в науковий обіг два графіті: № 260 та № 270, причому під останнім номером було опубліковано виконані різними авторами малюнок та напис, тож останньому надано номер 270а. Крім них виявлено ще дев'ять графіті: №№ 1002-1008, 1163-1164 (табл. II, 2). Запис № 1008 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 260 (табл. CXXXV).

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 120, табл. CXLIII].

Дослідник не зовсім впевнено зазначив, що на фресці зображений голуб, який тримає у дзьобі схожий на хрест з розширеними до краю раменами предмет. Дійсно, подібний сюжет зустрічається у християнському мистецтві: для прикладу можемо навести зображення голубиць, що тримають у дзьобі виноградне гроно, на плиті та верху вівтарної огорожі IX ст., які знаходяться в музеї Хорватських археологічних пам'яток у Спліті [Jaksic 2006, s. 78-83]. Проте вигляд птаха не зовсім відповідає його визначенню саме як голуба, адже звертає на себе увагу дуже довгий хвіст, що вдвічі перевищує довжину тіла, а також видовжена голова. Предмет, який птах „тримає у дзьобі”, насправді є не хрестом, а чашею. До того ж положення голови та чаші дозволяють говорити радше не про тримання у дзьобі, а про клювання з чаші. Отже, на нашу думку, автор графіті зобразив павича, який харчується із чаші.

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити, що графіті було прокреслене в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 270 (табл. CXXXVI).

Під цим номером С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 120, табл. CXLVII; CXLVIII] опубліковані малюнок проквітлого хреста та запис молитви, хоча про їх зв'язок говорити складно. Саме тому ми вирішили розділити обидва графіті. Оскільки С. Висоцький відніс їх до малюнків, додатковий номер 270а надано напису.

На фресці подвійною рисою прокреслений проквітлий шести-кінечний хрест, який складається зі щогли, перекладини та таблички над головою Ісуса Христа. Основа хреста незамкнена, лінії щогли плавно переходять у паростки, які, закручуючись, піднімаються до її вершини. Над символічною табличкою обабіч щогли прокреслені поставлені під дугоподібне титло складові теонімограми: **ИГ Х[Г]** (остання літера знищена вибоєм, однак впевнено реконструюється за контекстом).

Датування. С. Висоцький на підставі визнання приналежності графіті № 270 та № 270а одному авторові вважав за можливе віднести малюнок до XII – XIII ст. Дійсно, запис № 270а розташований близько до малюнка, але виконані вони різними авторами, як показують дослідження прорізів та форм літер. Відтак для датування малюнку ми можемо залучити лише такий критерій як форма прорізів, за яким графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 270а (табл. CXXXVI).

Опубліковане С. Висоцьким в складі № 270 [Висоцький 1976, с. 120, табл. CXLVII; CXLVIII].

Початок напису знищений обвалом тиньку, однак збережені складові впевнено визначаються:

---омоѝравоуѝсвоѝмоуѝноуѝ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережений текст можна представити наступним чином:

... [п]омоѝи равоуѝ своѝмоуѝ Иноуѝ.

... поможи рабу своєму Іону.

Датування. С. Висоцький відносив напис до XII – XIII ст. За формою написання **а** з округлою петлею, нахиленої вправо **ѝ** з переломом та виступом зверху, **и** з довгими верхніми засічками, криволінійної **р** з петлею кутом донизу час появи графіті може бути уточнений: його хронологічними рамками є остання третина XII – початок XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1002 (табл. CXXXVII, 1).

Збереженість запису дуже добра, практично всі його складові впевнено визначаються:

Гѝпомъѝ-равуѝсвоѝмуѝвасилѝви

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помъѝ[и] равуѝ своѝмуѝ Василѝви.

Господи, поможи рабу своєму Василю.

Датування. Форми написання **в** з виступом зверху, нахиленої вліво літери **ѝ** з переломом, прямолінійної **р** з округлою петлею, **У**-подібної **у** та **ѡ** з високою петлею й виступом зверху дозволяють віднести час появи графіті до другої чверті XI – першої чверті XIV ст. При цьому більш вірогідними виглядатимуть хронологічні рамки від останньої чверті XIII до першої чверті XIV ст., коли означені форми літер, особливо **ѝ** та **ѡ**, зустрічаються найчастіше.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1003 (табл. СXXXVII, 2).

Усі складові чітко простежуються:

ґи помози

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози.

Господи, поможи.

Датування. Форми написання нахиленої вліво **з** з переломом, **и** з короткими верхніми засічками та **п** з виступом зверху дозволяють окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XIII ст., при цьому більш вірогідною виглядає остання чверть XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1004 (табл. СXXXVII, 3).

Незважаючи на дрібні пошкодження, всі шість складових запису, що залишився незавершеним, простежуються добре:

ґипомо

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помо{зи}...

Господи, поможи...

Датування. Форма написання літери **ї** з виступом зверху дозволяє визначити час можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1005 (табл. СXXXVIII, 1).

Усі десять знаків незавершеного запису добре читаються:

ґипомозира

На слова текст поділяється наступним чином:

Г(оспод)и помози ра{боу}...

Господи, поможи рабу...

Датування. За формою написання вертикальної **з** з розвилкою, **м** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами, прямолінійної з округлою петлею **р**, яка повністю знаходиться у рядку, графіті може бути датоване в межах початку XII – першої чверті XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1006 (табл. СXXXVIII, 2).

Початок верхнього рядка знищений обвалом тиньку, тож від незакінченого запису залишилось лише сім складових:

--абусво

є

Збережена частина тексту поділяється на слова наступним чином:

... [р]абусвоє{мус}.

... рабу своєму.

Датування. За формою написання **а** з покриттям, **в** з відкритою петлею, **в** з переломом при щоглі та **є** з язичком донизу час появи графіті може бути віднесений до початку XII – кінця XIV ст.; при цьому більш імовірними хронологічними рамками є початок XII – перша чверть XIII ст., коли означені форми **в** та **в** зустрічаються найчастіше.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1007 (табл. СXXXVIII, 3).

Через значні пошкодження тиньку в місці розташування графіті неможливо визначити загальну кількість літер та рядків. Ми можемо бачити лише три пошкоджені літери **ОФИ**.

На нашу думку, найбільш вірогідним буде реконструювати текст як ім'я в називному відмінку **[Г]офи[а]** 'Софія'.

Датування. Прорізи пошкоджені та закриті шпаклівкою, тож хронологічний діапазон можливої появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1008 (табл. СXXXIX, 1).

Перші три знаки ідентифікуються не зовсім впевнено, шостий, дев'ятий та десятий хоча й пошкоджені вибоїнами, проте визначаються задовільно:

МЛАДЕНЕЦЪ

Відповідно до запропонованої ідентифікації літер, текст може бути відновлений як слово **младенець** 'немовля', хоча при цьому не зрозуміло лишається значення літери **м** на початку рядка.

Датування. За формою прорізів графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст., що не суперечить палеографічним ознакам його складових.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 1163 (табл. СXXXIX, 2).

Незважаючи на низький рельєф прорізів, складові графіті – літери **ЛВ** – впевнено визначаються. Над ними знаходиться подряпина, яку помилково можна прийняти за титул.

Датування. Форма написання **в** з нижньою петлею кутом вперед дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1164 (табл. CXL).

На фресці зображена христограма, утворена шляхом поєднання двох початкових літер **І** та **Х** слів **Ἰησοῦς Χριστός**. Літера **І** прокреслена у вертикальному положенні через точку перетину скісних **Х**, тобто так, як вона має стояти в рядку. Ця особливість відрізняє її від іншої христограми (№ 738), прокресленої у вівтарній частині приділа.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

I.12. Фреска з образами мч. Надії та Віри.

Знаходиться на західній стіні західного компартимента (табл. II, 1). У середній частині тиньк має значні втрати, його поверхня місцями пошкоджена вибоями. Біля медальйону з образом мч. Надії (образ визначений завдяки збереженому дипінті) виявлено два графіті, яким надано номери 1009 та 1009а (табл. II, 2).

Графіті № 1009 (табл. CXLI).

Складові запису пошкоджені вибоями, деякі з них нерозчищені від шпаклівки; відтак, він зберіг лише сім складових:

Складові верхнього рядка можуть бути визначені як скорочена форма запису імені в називному відмінку **АНД(р'їи)** 'Андрій', друга – як родинне ім'я **М'БТК[овичь]** 'Меткович, Миткович, Митькович', яке зустрічається в писемних пам'ятках з XV ст.: острозький воєвода Пашко Миткович, боярин Роман Миткович [Словник 1977, с. 597].

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло в проміжок часу від кінця XVI ст. до останньої чверті XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1009а (табл. CXLI).

Розташований праворуч від третього знаку верхнього рядка попереднього запис складається з літер **ОСТА**. Вигляд прорізів, розміри та форма літер примушують розглядати обидва як виконані різними авторами, хоча, не виключено, пов'язані у смислового контексті.

На нашу думку ці чотири літери варто розглядати як скорочену форму запису імені в називному відмінку **ОСТА(тнин)** 'Євстафій'.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.13. Фреска з зображенням орнаменту.

Знаходиться в південно-західному куті західного компартимента на північній грані лопатки стіни (табл. II, 1). Поверхня тиньку пошкоджена дрібними вибоями, але в цілому її збереженість непогана. Тут було виявлено два графіті, яким надано номери 1010 та 1010а (табл. II, 2). Запис № 1010 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1010 (табл. CXLII).

Складові запису видряпані тонким предметом, рельєф прорізів незначний. У верхньому рядку впевнено визначаються літери СЕРОЛ та, на деякій відстані, S; у нижньому – МР. Загальну кількість знаків встановити не виявляється за можливе.

Відштовхуючись від ідентифікованих літер, можемо запропонувати найбільш логічну реконструкцію тексту, яка виглядатиме наступним чином: Serol[ow]s[ky] m(anu) p(ropria).

Цеполовський, рукою власною.

Датування. За такими критеріями як форма прорізів та типологія можемо встановити, що графіті виникло в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1010а (табл. CXLII).

Запис містить два знаки. Перший, пошкоджений №-1010, за обрисами може бути визначений за монограма **ки**, **ин** чи **ни**, або окрема літера **и** або **н**, в обох випадках з одною зайвою діагоналлю, або як «, в якій петля знаходиться дещо нижче середини вертикальної спинки. Друга літера нагадує пошкоджену **к** або **v**.

Датування. Форма прорізів дозволяє визначити час появи графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.14. Фреска з образом св. рівноапостольної Марії Магдалини.

Знаходиться в арці-переході між західними компартиментами приділів св. Георгія та свв. апостолів Петра і Павла на східній грані лопатки західної стіни (табл. II, 1). Образ ідентифікований завдяки виявленому С. Висоцьким запису № 44, що містив ім'я святої. Крім опублікованого дослідником нами виявлено ще два графіті № 1011 та № 1012.

Графіті № 44 (табл. CXLIII, 1).

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 90, табл. XLIII, 1; табл. XLIV, 1], прочитання коригував А. Залізник [Зализняк 2004а, с. 282]:

С. Висоцький

марна¹магдал[нна]²

А. Залізник

марн[а]¹магдал[ынн]²

Різничитання включають два основні моменти:

1) четвертої літери **а** або **па** : в цьому місці збереженість тиньку добра, тому, незважаючи на дрібні вибої, літера **а** читається впевнено;

2) трьох останніх літер **нна** або **ынн**: стан тиньку дозволяє відносно впевнено зафіксувати тут залишки двох останніх літер **ни**; третя спірна літера фактично знищена кількома подряпинами, тому визначити її фрагменти не виявляється за можливе.

Відтак, записаний на стіні текст виглядає наступним чином:

марнамагдал-ни

Стосовно тексту, то допустимі два можливі варіанти його реконструкції:

1) **Марна Магдал[н]ни.**

2) **Марна Магдал[ы]ни.**

Марія Магдалина.

Датування. С. Висоцький відносив напис до XII ст. Форми написання літери **а** з видовженою спинкою, А-подібної **д** та прямолінійної **р** з округлою петлею дозволяють датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати початок XII ст., від якої подібна форма **д** регулярно зустрічається протягом століття.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1011 (табл. CXLIII, 2).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи малюнка повністю закриті шпаклівкою, тож час його появи визначається широкими хронологічними рамками від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1012 (табл. CXLIV).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2009в, с. 327-329, іл. 2].

Прорізане гострим тонким предметом, найвірогідніше голкою. Його окремі складові знищені дрібними вибоями та тріщиною, проте в цілому збереженість запису непогана:

**прос-ѡтъ-омѡщенѡуъ
тотвори мь--вѣмъ+**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст

може бути представлений наступним чином:

Прос[т]ѣтъ [Ѡ]мѣ аще на чѣто творимъ [нѣ] вѣмъ.

Пробачать Фомі, адже що творимо не відаємо.

Датування. Форми написання літери **а** з покриттям, **в** з переломом при щоглі, **є** з направленим донизу язичком, **н** з верхньою засічкою, **п** з виступом зверху, криволінійної **р** з округлою петлею, **ч** у вигляді чаші, **ъ** з виступом зверху, **ѣ** з петлею кутом вперед та **ѧ** без перекладини дозволяють датувати графіті другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

I.15. Фреска з образом св. Ірини.

Знаходиться в арці між західними компартиментами приділів св. Георгія та свв. Петра і Павла на західній грані західної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня фрескового тиньку збереглась відносно добре. На фресці виявлено дев'ять графіті, яким надано номери від 1013-го до 1021-й; № 1013 та № 1021 досліджувались спільно з Н. Сінкевич. Під № 1021 прокреслений сучасний напис, автор якого намагався зімітувати літери стародавнього графіті.

Графіті № 1013 (табл. CXLV).

Запис обведений овальною рамкою, яка відкривається до ребра стовпа. Над верхнім рядком подвійними незамкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест. Складові напису простежуються відносно добре:

+
пере-идимко
федоров-

П'ята літера верхнього рядка виглядає як **д**, поверх якої прокреслені інша або інші літери. Складність у визначенні цієї частини запису перешкоджає цілісній реконструкції тексту, впевнено можемо прочитати особисте та родове ім'я в називному відмінку **Димко Федоров[ъ]** 'Дімко Федоров'.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті могло виникнути в проміжок часу від кінця XVI до кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1014 (табл. CXLVI, 1).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1015 (табл. CXLVI, 2).

Закінчення графіті не збереглося через затертість тиньку:

гипомознравоу своемоуи в---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози раву своєму Ив[анови].

Господи, поможи рабу своєму Івану.

Датування. Форма написання **в** з округлою петлею та вертикальної **з** з переломом дозволяють датувати графіті першою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1016 (табл. CXLVII, 1).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час можливої появи малюнка визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1017 (табл. CXLVII, 2).

Незважаючи на низький рельєф прорізів, складові малюнка добре простежуються: людське обличчя, на якому відкритим доверху видовженим овалом позначено ніс.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 1018 (табл. CXLVIII, 1).

Контури малюнка добре простежуються: овал обличчя з позначенням очей, брів, носа та рота, замкнений овальний німб навколо голови та фрагмент лівої руки.

Датування. За формою прорізів можемо встановити, що графіті виконане в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 1019 (табл. CXLIX, 1).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи закриті шпаківкою, що унеможлиблює датування за таким критерієм як їх форма, тож хронологічні межі графіті охоплюють період від другої чверті XI до останньої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1020 (табл. CXLIX, 2).

На поверхні тиньку прокреслено шестикінецьний хрест, який складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа хреста спирається на двоступінчасту незамкнену низу Голгофу.

Датування. За формою прорізів малюнок може бути датований в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1021 (табл. CL).

Рельєф прорізів доволі низький, утім, складові напису відносно добре простежуються:

IAN Kalcky

Третя літера прізвища має вигляд вертикальної риски, що дозволяє ідентифікувати її як **i**, **j**, **l** або **t**; два останні варіанти реконструкції виглядають найбільш прийнятними, тому передбачаємо два можливі варіанти прочитання тексту:

1) Ian Kalcky.

Ян Кальський.

2) Ian Katcky.

Ян Катський.

Датування. Форма прорізів та типологія запису дозволяють окреслити час можливої появи графіті останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.; в разі прийняття другого варіанта прочитання напису контекстний аналіз напису дозволяє звузити хронологічні рамки до останньої чверті XVII – початку XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.16. Фреска із зображенням орнаменту.

Знаходиться у південно-східному куті західного компартимента на північній грані західної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість тиньку добра, незважаючи на вибої, подряпини та тріщини. Тут виявлено три графіті – № 1022, № 1023 та № 1024 (табл. II, 2).

Графіті № 1022 (табл. CLI, 1).

Запис складається з літер **КЄ**, зверху та знизу обмежених горизонтальними рисками.

Напис є скороченим варіантом традиційної молитовної формули, яка складається лише зі слова-звернення $\text{Κ(υρ)ε 'Κύριε, Господи'}$.

Датування. За типологічним методом час можливої появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIII ст.

Категорія: МОЛИТОВНИЙ НАПИС.

Графіті № 1023 (табл. CLI, 2).

Незважаючи на пошкодження, збереженість запису непогана, майже всі його складові впевнено читаються:

ГѢПОМ-ЗІРАВЖСВО
--НИКОЛѢ

Незначна висота запису від рівня підлоги дозволяє зробити припущення, що, виконуючи його, людина стояла на колінах.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и пом[о]зи рабѣ сво[ѣмъ] Николѣ.

Господи, поможи рабу своєму Ніколі.

Датування. За формою написання літери **в** з округлою петлею, вертикальної **з** з переломом, **к** зі зменшеним верхом, **м** з верхніми засічками, **п** з виступом зверху, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору та **ѣ** з петлею кутом вперед графіті можна датувати кінцем XI – серединою XII ст.

Категорія: МОЛИТОВНИЙ НАПИС.

Графіті № 1024 (табл. CLII).

Зображення складається з чотирьох півкіл. Два нижні з'єднуються між собою, утворюючи неправильної форми коло. Зверху їх перетинає відкрите вправо третє півколо, а на деякій відстані знаходиться відкрите вліво четверте. Між двома останніми прокреслена літера **А**.

Датування. Форма написання **а** з довгою гострою петлею та видовженою спинкою дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.17. Фреска із зображенням Чесного хреста.

Знаходиться у південно-східному куті західного компартимента на західній грані північної лопатки третього від вітряра південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). На поверхні тиньку виявлено кілька сучасних написів та чотири стародавні графіті, яким надано номери від 1025-го до 1028-го (табл. II, 2). Напис № 1026 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1025 (табл. CLIII, 1).

Незважаючи на дрібні пошкодження окремих літер та низький рельєф

прорізів, усі складові запису, розташовані в три групи, впевнено визначаються:

ρ̄о со мо
ана а

Датування. Форма написання прямолінійної ρ з округлою петлею дозволяє окреслити час появи графіті другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1026 (табл. CLIII, 2).

Опубліковане Н.Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 167, табл. XL].

На фресці прокреслені три великі літери **NZR**.

Датування. За типологічним методом час появи графіті має бути віднесений до останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1027 (табл. CLIV, 1).

Вісім складових напису простежуються добре, хоча не виключено, що перед ними були прокреслені ще літери:

м̄а г̄дн г̄дн

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:
... м̄а Г(оспо)ди Г(оспо)ди.
... мене, Господи, Господи.

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити, що графіті виконано в проміжок часу від кінця XVI до кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1028 (табл. CLIV, 2).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест. У верхньому рядку обабіч перекладки записана теонімограма **ІГ ХГ**, у нижньому – слово **НИКА**. Над кожною парою літер автор вказав титло у вигляді шестипроменевої зірки.

Датування. Форма написання і з пересічкою дозволяє встановити, що малюнок виконано в проміжок часу від останньої чверті XII до першої чверті XV ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

I.18. Фреска з образом св. апостола Іакова, брата Господнього.

Знаходиться в арці між західним та другим з заходу компартиментами на північній грані північної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість тиньку непогана, незважаючи на дрібні пошкодження. Тут виявлено три графіті – № 1029, № 1030 та № 1030а (табл. II, 2).

Графіті № 1029 (табл. CLV, 1).

На фресці прокреслене відкрите донизу півколо.

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити, що малюнок виконано в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1030 (табл. CLV, 2).

Запис доволі сильно пошкоджений, у трьох рядках збереглося по кілька знаків:

м̄ц̄а-є-ра

р̄м̄іа-----

в̄ла---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст можна реконструювати наступним чином:

М(ѣс̄м̄)ца [ф]є[вр]ар̄м̄ **ІА** {в̄ъ д̄(ѣ)нь} **Вла**[сн]...

Місяця лютого 11-го в день Власія...

Датування. За формою написання літери а з видовженою спинкою та прямолінійної д̄ округлою петлею графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1030а (табл. CLV, 2).

Тиньк праворуч від першого рядка попереднього графіті пошкоджений великим вибоєм, однак біля нього ми можемо розпізнати прорізи літери **Ф**. Стіввідношення записів № 1030 та № 1030а наразі встановити складно, як і визначити загальну кількість літер в останньому.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті відноситься до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

I.19. Фреска із зображенням орнаменту.

Знаходиться у південно-західному куті другого із заходу компартимента на північній грані східної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). На поверхні тиньку видряпаний один малюнок, який отримав порядковий номер 1031 (табл. II, 2).

Графіті № 1031 (табл. CLVI).

На фресці прокреслене зображення хреста типу Безант [Смирнова 2007, с. 295], що складається з п'яти кіл: центрального та чотирьох навколо нього. В нашому випадку ліве та праве дещо опущені донизу.

Датування. Форма прорізів дозволяє визначити, що графіті виникло в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

I.20. Фреска з образом св. апостола Іуди, брата Господнього.

Знаходиться в арці між другими із заходу компартиментами приділів св. Георгія та свв. апостолів Петра і Павла на східній грані східної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня тиньку пошкоджена численними вибоями. Тут виявлено чотири графіті, що отримали номери 1032а та 1032б, позаяк становлять один тематичний комплекс, 1033 та 1034 (табл. II, 2).

Графіті № 1032а (табл. CLVII, 1).

Літери записані у стовпчик над правим плечем постаті святого:

И

Л

И

-

У нижній частині запис пошкоджений вибоєм, тому слідів четвертої літери простежити не вдається.

Графіті № 1032б (табл. CLVII, 2).

Стовпчик літер розташований над лівим плечем постаті святого, де мало б знаходитися дипінті з його ім'ям:

Λ
Β
Ο
Γ

Друга та третя літери написані інверсією, що обумовлене прагненням автора розташувати запис у чотири рядки, подібно до № 1032а.

З відновленням втрачених фрагментів загальний текст написів № 1032а та № 1032б виглядає наступним чином:

Ηλη[α](ς) αἴγιος.

Ἡλίας ὁ ἄγιος.

Ілля святий.

Датування. Форма написання дзеркальної α дозволяє віднести можливу появу графіті до проміжку часу від середини XII до третьої чверті XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1033 (табл. CLVIII, 1).

Початок напису знищений великим вибоєм, збереглося лише п'ять знаків:

--ΗΛΙΑΣ

Між третьою та четвертою збереженими літерами знаходиться вертикальна риска, яка може бути прийнята за дещо нахилену вліво щоглу, складову літери «, однак це не узгоджується з закінченням слова, характерного для грекомовного напису. Відтак поява „щогли” може бути пояснена наступним чином: автор після третьої літери **и** розпочав писати **α** зі спинки, проте, помітивши, що для петлі місця недостатньо, дещо відступив праворуч. Втім, якщо допустити виконання запису слов'янином, четверта літера може бути визнана як «; в такому разі автор змішав кириличні та грецькі літери, написавши кирилицею слово **и** додавши до нього грецьке закінчення. Проте нам більш імовірним видається все ж таки ідентифікувати третю літеру як **α**.

Збережена частина тексту є іменем у називному відмінку Ηληας 'Ἡλίας, *Ілля*'.

Датування. За типологічним методом датування час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1034 (табл. CLVIII, 2).

Складові запису дуже пошкоджені вибоями, їх прорізи закриті шпаклівкою та, в більшості випадків, деформовані:

п-мo
зи
раб-

Незначна висота напису вказує, що графіті було виконане людиною, яка стояла на колінах.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

... п[о]можи раб[у] ...

... поможи рабу ...

Датування. Форма написання літери **в** з округлою петлею, нахиленої вліво **з** з переломом та **п** з виступом зверху дозволяють віднести час появи графіті до другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.21. Фреска з образом св. первосвященника Аарона.

Знаходиться в арці між другими з заходу компартиментами приділів св. Георгія та свв. апостолів Петра і Павла на західній грані західної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня тиньку пошкоджена численними вибоями, однак збереженість її непогана. Тут виявлено одинадцять стародавніх графіті, що отримали номери від 1035-го до 1045-го (табл. II, 2).

Графіті № 1035 (табл. CLIX, 1).

На фресці прокреслений чотириконечний хрест.

Верхня частина щогли має трикутне розширення, нижня спирається на Голгофу у вигляді відкритого до низу півкола, причому щогла перетинає її, утворюючи обернений зубцями донизу тризуб. Перекладаина має розширення у вигляді трикутників.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1036 (табл. CLIX, 2).

На поверхні тиньку прокреслений невеликий чотириконечний хрест та складові теонімограми **ИС Х[Г]**. Під час видряпування **с** рука автора зісковзнула, на що вказує довгий штрих донизу. Верхня частина **х** знищена вибоїною, внаслідок чого вона скидається на **л**.

Датування. Форма написання літери **х** з маленьким верхом та широким низом дозволяє віднести час появи графіті до останньої чверті XII – останньої чверті XV ст.; при цьому більш імовірною нижньою хронологічною межею є середина XIV ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1037 (табл. CLX, 1).

Малюнок пошкоджений вибоями, але в цілому ми можемо уявити його структуру: простий чотириконечний хрест, основа якого спирається на прямокутну одноступінчасту Голгофу, а верхня частина щогли й кінці перекадини розширюються у вигляді трикутників.

Датування. За формою прорізів час появи малюнка визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1038 (табл. CLX, 2).

На фресці зображено прокреслений подвійною рисою чотириконечний хрест, основа якого спирається на одноступінчасту трапецієвидну Голгофу, всередині якого колом передане зображення черепа Адама. У верхній частині хреста обабіч щогли прокреслені складові теонімограми

ІГ ХЪ, у нижній – слово **НИКА**.

Датування. Форма написання **а** з опуклою петлею й видовженою спинкою та **ъ** з округлою петлею дозволяють віднести час появи графіті до початку XII – початку XIII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1039 (табл. CLXI, 1).

На поверхні тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи пошкоджені вибоями та закриті шпаклівкою, відтак час появи графіті визначатиметься другою чвертю XI – останньою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1040 (табл. CLXI, 2).

На фресці прокреслені літери **ІГ ХРИ**.

Датування. За формою написання літери **р** з відкритою петлею, що не звужується до низу, час появи графіті визначається першою чвертю XI – першою чвертю XIII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1041 (табл. CLXII).

Всі складові запису пошкоджені вибоями та потертістю тиньку:

- ипомози равоу

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

[Г](оспод)и помози равоу ...

Господи, поможи рабу ...

Датування. За формою написання **в** з виступом зверху, нахиленої вліво **з** з переломом та прямолінійної **р** з округлою петлею час появи графіті окреслюється в рамках другої чверті XI – першої чверті XIV ст.; при цьому більш імовірною верхньою хронологічною межею є перша чверть XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1042 (табл. CLXIII, 1).

Фрагмент малюнка хреста: збереглось ліве рамено, яке розширюється у вигляді трикутника.

Датування. Прорізи закриті шпаклівкою, тож час появи зображення визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1043 (табл. CLXIII, 2).

На фресці прокреслений чотириконечний хрест, основа якого спирається на прямокутну одноступінчасту Голгофу. Щогла хреста перетинає останню та опускається нижче.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1044 (табл. CLXIV, 1).

На поверхні тиньку прокреслений чотириконечний хрест, кінці якого розширюються у вигляді трикутників.

Датування. За формою прорізів час появи графіті відноситься до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1045 (табл. CLXIV, 2).

Вигляд поверхні тиньку навколо літери вказує, що графіті з самого початку складалось лише з одної літери **Ѕ**.

Датування. За формою написання S-подібної s графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.22. Фреска із зображенням орнаменту.

Знаходиться у південно-західному куті передвітарного компартимента на північній грані східної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня тиньку має втрати у верхній та нижній частинах, однак її збереженість доволі непогана. На фресці виявлено тринадцять графіті, яким надано номери від 1046-го по 1058-й включно (табл. II, 2).

Графіті № 1046 (табл. CLXV, 1).

Запис доволі сильно пошкоджений, у верхньому рядку з трьох знаків простежуються два перші **МЄ**, поставлені під горизонтальне титлю; у нижньому, що також складався з трьох літер, простежується лише остання **ІА**.

Найбільш імовірною буде наступна реконструкція тексту:

М(Ѣ)с(Ѧц)[Ѧ] [ма]ІА ...

Місяця травня ...

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1047 (табл. CLXV, 2).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1048 (табл. CLXV, 3).

На поверхні тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1049 (табл. CLXVI, 1).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1050 (табл. CLXVI, 2).

На поверхні тиньку прокреслено Андріївський хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє встановити, що графіті виконано в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1051 (табл. CLXVI, 3).

Малюнок частково пошкоджений вибоями, однак збережена частина дозволяє скласти уявлення про його вигляд: чотириконечний хрест, кінці

якого розширюються у вигляді трикутників.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1052 (табл. CLXVII, 1).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи малюнка відноситься до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1053 (табл. CLXVII, 2).

На поверхні фрескового тиньку доволі незграбно прокреслена літера **S**, верхня петля якої набагато більша за нижню.

Датування. За формою написання S-подібної **s** графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1054 (табл. CLXVII, 3).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1055 (табл. CLXVIII).

Середня частина малюнка пошкоджена вибоїною, однак його збережені складові сприяють повній реконструкції загального вигляду: квадрат, розділений чотирма лініями на вісім частин. У лівій верхній частині фігури прокреслено по одній з літер в кожному сегменті: **G**, **W** та **H**. Найвірогідніше реконструювати цей напис як кириличну форму грецького **ὦ ὦν** ‘*Суций, Вічний*’, що є одним з імен Господніх, яке застосовувалось тоді, коли мова йшла про заповіт між Богом та людьми [Дьяченко 1993, с. 696]. Відповідно до такої інтерпретації запису вказана нами перша літера **G** має ідентифікуватись як фрагментарно збережена **Θ**, від якої залишилась ліва частина. На нашу думку, графіті є символічним зображенням євхаристичного хлібу.

Датування. Округла **w** без перемички, **n** з горизонтальною перемичкою, а також форма прорізів, дозволяють датувати графіті останньою чвертю XIII – кінцем XVI ст.; при цьому більш імовірними часовими рамками появи малюнка варто визнати останню чверть XIII ст., для яких означені форми написання **w** є найбільш відповідними.

Категорія: предмети релігійного вжитку та артефакти.

Графіті № 1056 (табл. CLXIX, 1).

На фресці зображено постать мученика: добре помітно відкритий донизу овал обличчя, прокреслений подвійною лінією, овальний німб, зрізаний у нижній частині овалом тулуба; ліва рука святого опущена вздовж тіла, права зігнута в лікті й притиснута до грудей, вона тримає хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 1057 (табл. CLXIX, 2).

На поверхні тиньку прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1058 (табл. CLXX).

Незважаючи на дрібні пошкодження, практично всі складові запису добре читаються:

ГНПОМО
ЗІРАВУ А
СВОЄМУ ФЕДОРОВИНАМОНОГА--Т

Наприкінці третього рядка дві літери знищені вибоєм, а остання **а** піднята вгору, оскільки завершити напис автору заважав кут стіни.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози раву своєму Федорови на монога [лѣ]та.

Господи, поможи рабу своему Федору на многая літа.

Датування. За формою написання літери **а** з відкритою петлею, **в** з високою петлею, нахиленої вліво **з** з переломом, прямолінійної **р** з округлою або кутом вперед петлею графіті датується в межах останньої чверті XII – першої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідним буде окреслити нижню хронологічну межу останньою чвертю XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.23. Фреска з образом св. Онуфрія.

Знаходиться в арці між південно-західним восьмигранним стовпом потрійної аркади та другим від вітваря південним хрещатим стовпом між передвівтарними компартиментами приділів св. Георгія та свв. апостолів Петра і Павла на східній грані східної лопатки хрещатого стовпа (табл. II, 1). На поверхні тиньку, доволі сильно пошкодженому дрібними вибоями, виявлено два графіті, яким надано номери 1059 та 1060 (табл. II, 2).

Графіті № 1059 (табл. CLXXI, 1).

Поверхня тиньку дуже пошкоджена вибоями, проте в цілому можемо визначити, що тут прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1060 (табл. CLXXI, 2).

На фресці прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

I.24. Ділянка личкувального розчину на південно-західній грані південно-західного восьмигранного стовпа потрійної аркади (табл. II, 1).

Поверхня збереглась відносно добре, хоча місцями помітні залишки фарби пізнішого часу. Тут виявлено графіті № 1061 та № 1062 (табл. II, 2).

Графіті № 1061 (табл. CLXXII, 1).

На поверхні тиньку прокреслена півовальна фігура, вкрита численними рисками та засічками. Певну систему простежити не вдається, лише у

верхній частині помітно щось на зразок зображення сітки. Єдине, що можна чітко встановити, так це цілеспрямований характер прорізів. Можливо, даний малюнок є виявом творчості дитини, на що можуть вказувати як манера його виконання, так і невелика висота від рівня підлоги.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті прокреслене по сирому личкувальному розчині, відтак його появу варто віднести до другого десятиріччя XI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1062 (табл. CLXXII, 2).

На поверхні личкувального розчину прокреслено чотириконечний хрест.

Датування. Графіті, як свідчить форма прорізів, було прокреслене по сирому тиньку, тож його варто датувати другим десятиріччям XI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

I.25. Ділянка личкувального розчину на південній грані південно-західного восьмигранного стовпа потрійної аркади (табл. II, 1).

Місцями на поверхні досліджуваної ділянки збереглись фрагменти фарби та шпаклівки пізнішого часу. Тут виявлено чотири графіті, які отримали номери від 1063-го по 1066 включно (табл. II, 2).

Графіті № 1063 (табл. CLXXIII, 1).

На поверхні тиньку прокреслено простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів, вказує, що малюнок виконано по сирому розчину, тож час появи графіті відноситься до другого десятиріччя XI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1064 (табл. CLXXIII, 2).

На поверхні личкувального розчину прокреслено чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи значно розширені та повністю зашпакльовані, що не дозволяє датувати графіті за таким критерієм як їх форма; втім, імовірно, його варто датувати, як і розташовані поруч малюнки, другим десятиліттям XI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1065 (табл. CLXXIV, 1).

На поверхні тиньку прокреслений чотириконечний хрест, обабіч кінців перекладини якого прокреслені літери **IG XE**.

Датування. Малюнок було виконано по сирому личкувальному розчину, тобто, у другому десятиріччі XI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1066 (табл. CLXXIV, 2).

Фрагментарно збережений напис, у якому більш-менш впевнено можна визначити п'ять знаків: **M** на початку, **ΛЮВ** під титлом у вигляді перегорнутої літери **т** посередині та **X** наприкінці рядка, що він опускається до підлоги.

Датування. Форми написання літер **в** з округлими щоглою та петлями, **м** з нахиленими щоглами й провисаючою петлею та **ю** з високою нахиленою вгору перемишкою характерні для скоропису XV ст., тож хронологічними рамками появи графіті варто визнати кінець XIV – кінець XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

I.26. Ділянка личкувального розчину на південно-східній грані південно-західного восьмигранного стовпа потрійної аркади (табл. II, 1).

Поверхня тиньку пошкоджена дрібними вибоями, місцями збереглися залишки пізнішого розчину та фарби. На означеній ділянці виявлено три графіті, № 1067, № 1068 та № 1069 (табл. II, 2). Запис № 1067 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1067 (табл. CLXXV, 1).

Збереженість напису відносно добра, практично всі його складові впевнено читаються:

Florya
Bartos Sosnowsky

Текст напису виглядає наступним чином:

Floria(n) Bartos(z) Sosnowsky.

Флоріан Бартош Сосновський.

Не зовсім зрозумілим лишається значення та зв'язок з текстом маленької **n** під четвертою літерою другого рядка.

Датування. За типологічним методом датування час появи запису визначається останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1068 (табл. CLXXV, 2).

Складові запису прорізані доволі глибоко, чітко читаються літери **И**, **В** та **А**, причому **в** має довгі виступи зверху та знизу. На нашу думку, текст варто відновлювати як ім'я в називному відмінку **Ива(нъ) 'Іван'**.

Датування. За формою написання літери **а** з перемичкою, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли та **и** з діагональною перемичкою графіті має бути датоване серединою XVII – початком XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1069 (табл. CLXXVI).

Доволі дрібні складові запису в середній частині знищені вибоями та подряпинами, внаслідок чого у верхньому рядку впевнено визначаються три початкові літери **ГДИ**, в середньому – початкові **СВО**, в нижньому – велика **О**. Для впевненої реконструкції тексту даних недостатньо, можемо лише встановити іменник-звернення **Г(оспо)ди** та займенник **сво[его]**. Загалом, структура подібних написів для цього часу передбачає дієслово-прохання „помиліи” або „спаси”.

Датування. Запис виконаний писарським скорописом, характерним для періоду від кінця XVI до кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.27. Фреска з образом св. Іоанна Предтечі.

Знаходиться в арці між південно-східним восьмигранним стовпом потрійної аркади та передв'їттарним південним хрещатим стовпом між передв'їттарними компартиментами приділів св. Георгія та свв. апостолів Петра і Павла на західній грані західної лопатки передв'їттарного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Доступ до фрески ускладнений через експозиційні ковпаки, зведені над виявленими *in situ* залишками стародавньої підлоги. Поверхня тиньку пошкоджена вибоями, має ряд

невеликих втрат. На фресці виявлено сім графіті, що отримали номери 1070-1074, 1165-1166 (табл. II, 2). Записи № 1073, № 1074 та № 1166 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 1070 (табл. CLXXVII, 1).

Середня частина графіті знищена довгим вибоєм, нині зашпакльованим. У верхньому рядку читається перша **W**, в нижньому – **ТВ** на початку та **Ь** в кінці.

Датування. Форма написання округлої **w** та **ы** без перемички дозволяють віднести час можливої появи графіті до початку XII – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1071 (табл. CLXXVII, 2).

Закінчення рядка пошкоджене, внаслідок чого впевнено читаються лише чотири початкові знаки:

мрѣа--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст можна представити наступним чином:

М(ѣса)ца ѣ[нваря] ...

Місяця січня ...

Датування. За формою написання **а** з довгою спинкою в складі **ѣа** та дзеркальної **ц** час появи графіті визначається в рамках другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому більш імовірно підняти нижню хронологічну межу до другої чверті XII ст., коли подібні форми написання **ц** зустрічаються найчастіше.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1072 (табл. CLXXVIII, 1).

Усі складові напису чітко ідентифікуються:

ѠӣӣѠъ свѣтъ

Реконструкція повного тексту наразі ускладнена, можемо виділити лише прикметник **свѣтъ** 'святий'.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею „подушкою” та **ъ** з високою петлею час появи графіті може бути віднесений до останньої чверті XIV – середини XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1073 (табл. CLXXVIII, 2).

З чотирьох знаків запису впевнено читаються три початкові **KRA**. Останній прокреслений у вигляді вертикальної риски, яка значно опускається під рядок, й може розглядатись як **i**, **j**, **l** або **s**; останній варіант виглядає найбільш вірогідним. Вигляд поверхні тиньку вказує, що графіті з самого початку включало лише чотири складові. Тож, очевидно, воно залишилось незакінченим.

На нашу думку, запис мав містити родинне ім'я автора, проте визначити, представник якої саме родини залишив свій автограф на стіні храму, проблематично, оскільки імена багатьох з них розпочинаються з літер **Kras** [Niesiecki 2, s. 692-702].

Датування. Застосування типологічного методу дозволяє окреслити хронологічні рамки можливої появи графіті останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1074 (табл. CLXXIX, 1).

Опубліковане Н.Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 165, табл. XXXIX].

Складові напису, незважаючи на окремі пошкодження, читаються доволі впевнено як записане у називному відмінку ім'я Јап 'Јан', який є, очевидно, автором запису.

Датування. Відповідно до типологічного методу датування графіті виникло у проміжок часу від останньої чверті XVI до кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1165 (табл. CLXXIX, 2).

На фресці прокреслені розташовані у стовпчик сім горизонтальних засічок.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1166 (табл. CLXXX).

Середня частина запису пошкоджена вибоями, проте в цілому його збереженість досить добра:

**Jan O-odrynsky
octo--1622**

Повний текст виглядає наступним чином:

Jan O[b]odrynsky octo[b](e)[r] 1622.

Јан Ободринський, жовтень 1622.

Датування. Графіті містить пряму вказівку дати виконання – жовтень 1622 р.

Категорія: пам'ятний напис.

I.28. Фреска із зображенням орнаменту.

Знаходиться у південно-східному куті передвітарного компартимента на північній грані західної лопатки передвітарного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня тиньку збереглась добре. На фресці виявлено одне графіті, якому надано номер 1075 (табл. II, 2).

Графіті № 1075 (табл. CLXXXI).

Напис складається з двох пошкоджених літер **КЄ** під прямокутним титлом: скорочений варіант традиційної молитовної формули, що містить лише слово-звернення **К(υρ)ε 'Κύριε, Господи'**

Датування. За типологічним методом датування час появи графіті має бути окреслений у межах другої чверті XI – останньої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.29. Фреска з образом пророка Авакума.

Знаходиться в південно-східному куті передвітарного компартимента на західній грані північної лопатки передвітарного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня тиньку збереглась добре. На фресці виявлено чотири графіті, яким надано номери 1076, 1076а, 1077 та 1078 (табл. II, 2).

Графіті № 1076 (табл. CLXXXII, 1).

Невеликий запис лічби у вигляді п'яти вертикальних засічок рахункової частини у верхньому рядку та двох літер **ΚΘ** текстової – в нижньому.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1076a (табл. CLXXXII, 1).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2009в, с. 326].

Усі чотири складові запису впевнено визначаються:

к о з

а

Текст, що складається лише з одного слова **коза** ‘коза’, на нашу думку, варто розглядати в контексті записів у вівтарній частині приділа, де також згадується коза.

Датування. За формою написання вертикальної Ъ-подібної літери **з** графіті датується другою чвертю XII – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 1077 (табл. CLXXXII, 2).

Незважаючи на численні пошкодження, складові запису простежуються доволі добре:

а с

а н о м о н с і

На початку верхнього рядка знаходиться схожий на букву **з** знак, проте вигляд „прорізів” не дозволяє впевнено розглядати його саме як літеру.

Аналогів вжитому в другому рядку слову **аномонсі** нам виявити не вдалося. Можливо, його варто розглядати як записане у слов’янській транскрипції грецьке **ἀνάγνωσις** ‘читання’. Дві літери у верхньому найвірогідніше слід розглядати як скорочене слово **агнос** ‘святий’.

У новгородській церкві Феодора Стратилата на Ручью Т. Рождественська виявила графіті, яке дослідниця розглядає як русифікований грецький напис **πάντα ἔτοι – панте єти** ‘весь час, всі часи’, тобто, ‘вічність’ [Рождественская 2007, с. 351]. У писемних пам’ятках XV – XVI ст. доволі часто вживаються грецизми, що дослідники пояснюють або ж свідомою грекізацією та архаїзацією (Л. Жуковська, Д. Ворт), або ж новим південнослов’янським (М. Гальченко), чи болгарським та молдавським впливами (А. Турілов)*.

Відповідно, напис може розглядатись як транслітерація грекомовного словосполучення „Святе читання”.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.; враховуючи час поширення грецизмів більш вірогідними хронологічними межами виглядають кінець XIII – початок XVI ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 1078 (табл. CLXXXIII).

Запис пошкоджений, втім, більшість його складових вціліла й впевнено читається:

моленнекоства

тоесофикорабе

б--аннос д

равн-с-ас-нин

* Ми не ставили собі за мету детальне дослідження цієї проблематики, а скористались оглядом основних робіт по темі, що приводиться в праці В. Ульяновського [Ульяновський 2004, с. 12, прим. на с. 46].

З розбивкою на слова та відновленням втрачених складових текст виглядає наступним чином:

Моленіє ко Святоѣ Софїи о рабѣ Б(о)[ж](нѣ)[н] Аннѣ о сдрави[н] {н} с[п]ас[є]нніи.
Моління до Святої Софії за рабу Божу Анну за здоров'я та спасіння.

Текст графіті тотожний виявленому С. Висоцьким графіті в приділі Іоакима та Анни [Висоцкий 1976, с. 110, табл. СХХІ, 2; СХХІІ, 2]. Саме цей запис, краще збережений (який був, щоправда, під № 230 опублікований зі значними помилками), значно сприяв для реконструкції тексту № 1078. В обох записах згадується одна й та сама Анна, на замовлення якої, скоріше за все, виконані обидва записи.

Датування. За формою написання літери **а** з округлою петлею та видовженою спинкою, **А**-подібної **д**, прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується другою чвертю ХІ – початком ХІІІ ст.; при цьому найвірогідніше віднести нижню хронологічну межу появи напису до початку ХІІ ст., від якої подібна форма написання літери **д** зустрічається регулярно протягом століття.

Категорія: молитовний напис.

I.30. Фреска з образом св. Кіра.

Знаходиться на північній грані північної лопатки передвітарного хрещатого стовпа в арці між передвітарним компартиментом та вімою (табл. ІІ, 1). Збереженість тиньку досить добра, незважаючи на дрібні вибої та подряпини. Під час досліджень С. Висоцького в науковий обіг було введено два графіті, № 11 та № 12, в тому числі виділені нами № 11а, № 11б та № 12а. Загальна кількість графіті на фресці становить шістдесят дев'ять одиниць, до яких входять, окрім вищезгаданих, написи та малюнки від № 1079 до № 1140, а також № 1086а та № 1108а (табл. ІІ, 2). Записи № 1086 та № 1108 вивчалися спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 11 (табл. CLXXXIV).

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 47, табл. XV, 1; XVI, 1], прочитання й інтерпретацію коригували В. Німчук [Німчук 1967, с. 88], В. Янін [Янін 1983], Є. Кабанець [Кабанець 1992], В. Орел та А. Кулик [Орел, Кулик 1996, с. 130]; нові результати вивчення напису містяться в статті В. Корнієнка [Корнієнко 2008д, с. 37-39, іл. 2]:

С. Висоцький	М ¹ мц а м а і а кѣ ² -- ³ ѣ то п лѣ ⁴ [н] ⁵ хкмх ⁺ ѣ ⁶ кзѣ ⁷
В. Німчук	М ¹ мц а м а і а кѣ ² -- ³ ѣ то п лѣ ⁴ [к] ⁵ ън [а] ⁶ зъ ⁷ хкмх ⁺ ѣ ⁶ кзѣ ⁷
В. Янін	М ¹ мц а м а і а кѣ ² -- ³ ѣ то п лѣ ⁴ [н] ⁵ ахкмх зѣ ⁶ зѣ ⁷ кѣ ⁷
В. Орел, А. Кулик	М ¹ мц а м а і а кѣ ² [єсть] ³ ѣ то п лѣ ⁴ [к] ⁵ ън [а] ⁶ зъ ⁷ [х]хкмх ѣ ⁶ зѣ ⁷ кѣ ⁷
Є. Кабанець	М ¹ мц а м а і а кѣ ² [єк] ³ ѣ то п лѣ ⁴ ън ⁵ кхкмх і ѣ ⁶ кзѣ ⁷

Розбіжності включають наступні моменти:

1) *приналежність великої літери М записові № 11:* С. Висоцький згадував про розташовану праворуч від першого рядка графіті № 11 **М**, однак чітко не висловився про її належність до тексту; В. Німчук та Є. Кабанець зосередили свою увагу на коригуванні інших частин тексту; В. Янін вказав, що **М** над першим рядком не має відношення до графіті, позаяк форма її написання відрізняється від аналогічних знаків у тексті; В. Орел та А. Кулик вважали літеру першим рядком графіті, яка, очевидно, є ініціалом його автора; дослідження оригіналу графіті примушують виділити велику літеру **М** в окремий запис, можливо, в змістовному плані пов'язаний з даним текстом

(див. коментар до № 11а);

2) *приналежність записові буквосополучення кє*: С. Висоцький, В. Янін та Є. Кабанець вважали літери приналежними № 11; оскільки В. Німчук коригуванню піддавав прочитання іншої частини запису, це питання він не розглядав; В. Орел та А. Кулик встановили, що ці літери є приналежними окремому графіті; останню тезу підтвердили дослідження оригіналу (див. коментар до № 11б);

3) *реконструкція двох втрачених літер*: В. Орел та А. Кулик реконструювали на їх місці слово **єсть**, в якому перші два знаки **є** та **с** відновлені гіпотетично, а третій-четвертий **ть** – на основі цих двох знищених літер; Є. Кабанець вважав, що тут була записана помилкова дата з інверсією **єк**, що протиставлена розташованому ліворуч **кє**; дослідження оригіналу графіті дозволило встановити, що на початку ці дві літери в рядку взагалі не простежуються, причому вигляд поверхні фрескового тиньку в цьому місці дозволяє стверджувати про навмисний характер їх пошкодження; під титлом можна побачити схожий на петлю проріз, проте встановлено, що він є елементом пошкодження літер, закреслених круговими подряпинами, а потім затертих; тож від цієї частини тексту залишилось лише пряме титло;

4) *літера ѣ або ѣ*: восьма літера рядка була визначена С. Висоцьким як **ѣ**, таке прочитання підтримали В. Янін та Є. Кабанець; натомість В. Німчук, В. Орел та А. Кулик у відповідності до оригіналу правильно ідентифікували її як **ѣ**; в подальшому таку ідентифікацію прийняв сам С. Висоцький [Висоцький 1998а, с. 147; 1998б, с. 132];

5) *прочитання закінчення рядка*: публікуючи напис, С. Висоцький подав закінчення (десята-одинадцята літери) як **[н]ѣ**, однак в подальшому реконструював його як **[к]ѣ** [Висоцький 1998а, с. 147; 1998б, с. 132]; В. Німчук відновлював закінчення як слово **[к]ѣн[ѣзѣ]**, цього ж дотримувались В. Орел та А. Кулик; натомість В. Янін підтримав попереднє (1966 р.) тлумачення тексту С. Висоцьким, проігнорувавши наявність добре збереженої літери **н** (дванадцята літера); суперечність спробував усунути Є. Кабанець, зазначивши, що „знак твердості поставлен неправильно: сначала пропущен как не имеющий звукового выражения, потом вписан слева, как если бы это слово читалось с конца, но при традиционной левосторонней записи” [Кабанець 1992, с. 93]; дослідження оригіналу графіті дозволило встановити, що закінчення рядка читається як слово **[к]ѣн[ѣзѣ]**;

6) *значні суперечності викликає ідентифікація семи початкових літер нижнього рядка*: проведене нами дослідження оригіналу напису дозволило встановити, що перша з них, яку В. Орел та А. Кулик реконструювали її як **х**, В. Янін – як **а**, Є. Кабанець – як **к**, не збереглась зовсім, натомість решта ідентифікується без ускладнень як **х**, **к**, **м**, **л** (всі дослідники читали її як **х**), **п** (на її місці С. Висоцький подавав невеликий хрестик, В. Янін – **з**, Є. Кабанець – **і**, В. Орел та А. Кулик вказали тут не зовсім зрозумілий знак, який зовні скидається на **і**), **ѣ** (В. Янін визначав її як **є**); В. Янін вважав, що ця частина рядка складається з десяти літер, окрім зазначених вище, не збережена восьма, дев'ята **з** (середня складова останніх літер **кзе** рядка; В. Орел та А. Кулик також відносили її до цієї частини запису) та десята **ѣ** (за літеру була прийнята пошкоджена невеликою тріщиною верхня частина **є** означених літер **кзе**); причиною, яка послужила таким великим розбіжностям у прочитанні рядка ми вважаємо те, що ці, поставлені під титла літери, неможливо перевірити за контекстом напису, тому їх ідентифікація узгоджувалась з інтерпретацією прочитання зашифрованого рядка (тобто,

замість того щоб розшифровувати текст на підставі встановлених літер, дослідники будували алгоритм розшифрування запису, що автоматично „підтягувало” за собою визначення окремих літер);

7) *прочитання останніх літер рядка кзе*: В. Янін вважав середню з приналежною до згаданого вище рядка, а **ке** – іншим рядком, в якому повторена дата події **ке** (= 25); В. Орел та А. Кулик в цілому підтримали таку розбивку цієї частини тексту, хоча **ке** вони вважали іншим графіті; дослідження оригіналу дозволило встановити, що всі три літери стоять під одним титлом, тож вони є приналежними одному слову, яким закінчується запис № 11.

Варто відмітити ще одну неточність: у верхньому рядку під титлом над літерами **мца** чітко читається надрядкова **с**, пропущена іншими дослідниками.

Наведені вище спостереження дозволили визначити практично всі складові графіті:

^с
мцамаіа
 --**Ѹтопль-ъна--**
 -**хкм̄л̄п̄ѡ, кзе**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст перших двох рядків виглядає наступним чином:

М(ѣ)с(а)ца маіа {КС} Ѹтопль [к]ъна[зъ] ...

Місяця травня у 26-те утонув князь ...

Питання відновлення тексту нижнього рядка наразі лишається відкритим. На нашу думку, в напрямку до його розв'язання найближче підійшли В. Орел та А. Кулик, які вважали, що поставлені під титла літери треба розглядати як послідовність грекомовних аббревіатур. Наприклад, згідно версії дослідників, літери **хк** або **іа** можна інтерпретувати як **Ἰησοῦς Κύριε** та **Ἰησοῦς Χριστός** (хоча в останньому випадку доцільніше було б замість **Χριστός** писати **Θεός**, а в першому замість **Ἰησοῦς** – **Χριστός**, щоб грекомовні аббревіатури відповідали словосполученням, що їх розкривають – В.К.). Звичайно ж, ці варіанти реконструкції не можуть бути прийняті безумовно, проте в цілому рядок можна розглядати як скорочений варіант молитовної формули, хоча не обов'язково грекомовної. Причому автор в цьому тексті звертається безпосередньо до князя, на що вказують літери **кзе**. Адже, на відміну від інших літер, вони поставлені під одне титло, знаходяться дещо нижче рядка і мають більші розміри. Тобто слово, яке може бути реконструйоване як **к(ъна)зе** 'князю', свідомо виділене.

Датування. С. Висоцький відповідно до власної інтерпретації напису датував його кінцем XI ст., пов'язуючи зі смертю князя Ростислава Всеволодовича у 1093 р., інші дослідники не заперечували цьому твердженню. Форми написання літери **а** з округлою петлею, нахиленої вліво з переломом, **к** зі зменшеним верхом, **м** з нахиленими щоглами та провисаючою петлею, **п** з виступом зверху та **ъ** з нахиленою щоглою й петлею кутом в цілому не суперечать такому датуванню, адже згідно наведених палеографічних ознак час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.; втім, деякі сумніви може викликати **Ѹ** з короткими вусами, яка більше притаманна часові від кінця XII ст. Однак цю палеографічну ознаку ми вважаємо раннім варіантом подібного написання літери, адже, відповідно до інтерпретації тексту (див. екскурс 2), час появи графіті дійсно має бути

віднесений до 1093 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 11а (табл. CLXXXIV).

Опубліковане С. Висоцьким у складі № 11 [Высоцкий 1966, с. 47, табл. XV, 1; табл. табл. XVI, 1]. Нові результати досліджень опубліковані В. Корнієнком [Корнієнко 2008д, с. 39, іл. 2].

Запис складається з однієї літери **М**.

На перший погляд літера може бути віднесена до графіті № 11, проте деякі відмінності зовнішнього вигляду каналів прорізів та форма самої літери в порівнянні з текстом дозволяють виділити її як окреме графіті.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – останньої чверті XVI ст.; якщо прийняти припущення про контекстний зв'язок № 11 та № 11а, останній варто датувати початком 90-х рр. XI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 11б (табл. CLXXXIV).

Опубліковане С. Висоцьким у складі № 11 [Высоцкий 1966, с. 47, табл. XV, 1; табл. табл. XVI, 1]. Нові результати досліджень опубліковані В. Корнієнком [Корнієнко 2008д, с. 39, іл. 2].

Запис складається з літер **КЄ**, поставлених під горизонтальне титло, що є стандартним скороченням до одного слова-звернення **Κ(υρ)ε ' Κύριε, Господи** – традиційної молитовної формули.

Датування. Відповідно до хронології грекомовних графіті Софії Київської час появи напису може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 12 (табл. CLXXXV).

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 48, табл. XV, 2; табл. XVI, 2], прочитання коригував А. Залізняк [Зализняк 2004а, с. 281]; результати нових досліджень опубліковані В. Корнієнком [Корнієнко 2008а].

А. Залізняк в цілому підтримав прочитання напису С. Висоцьким, заперечення викликала лише ідентифікація двох літер у другому рядку:

С. Висоцький

окт¹▲¹мвр▲²въ:φіпереста

А. Залізняк

окт¹мвр[▲]²въ:φіпереста

Розбіжності включають два основні моменти:

1) *четверта літера* **▲** або **φ**: тиньк у цьому місці пошкоджений, проте ідентифікація літери як **φ** не повинна викликати сумнівів;

2) *ступінь збереженості восьмої* **▲**: незважаючи на дрібні пошкодження, контури літери **▲** простежуються цілком задовільно.

Варто відмітити ще кілька неточностей:

1) у першому рядку С. Висоцький відмічав наявність погано збереженої літери **ц** перед **▲**, але прийняті ним за прорізи штрихи виявились подряпинами (праворуч такі ж подряпини набули схожості з літерою **к**, вони наводяться в прорисовці);

2) перші чотири літери третього рядка були пропущені при публікації напису, натомість вони добре простежуються: перша, декоративно оформлена у вигляді грецької **π** літера **п** (на прорисовці С. Висоцького вона набула форми **▲**) та друга є частково пошкоджені дрібними вибоїнами, між ними та іншими літерами рядка проходить лінія рамки; проте дослідження

каналів прорізів доводять їх приналежність запису № 12, водночас фіксуючи появу цих літер пізніше за основний текст;

3) під четвертою літерою **р** нижнього рядка прокреслений невеликий хрест; загалом, малюнок хреста в тексті добре узгоджується з даними слов'янської епіграфіки та рукописної традиції, він оформлював як його початок, так і закінчення [Рождественская 1992, с. 17; Факкани 1999, с. 330-331];

4) обидва дослідники неправильно ідентифікували шостий знак другого рядка як **а**, адже дослідження оригіналу дозволило встановити, що в цьому місці знаходяться дві літери, пошкоджена **ъ** та **в**.

Відтак, повторне вивчення напису дозволило визначити всі його складові:

**О К Т О М Ъ В Р А В Ъ : Ѡ П Е Р Е С Т А
П Е Т Р В И Л Ъ С Л А В Ъ К
П О Г Р Ъ В Е Н Ъ**

З розбивкою на слова текст може бути представлений наступним чином:
М(Ѡ)с(мц)а октомъвра въ :Ѡі переставилъ сѧ Петръ) а въ К погръвенъ.
Місяця жовтня у 19-е преставився Петро, а в 20-те був похований.

Датування. С. Висоцький за характером почерку та нарисів окремих літер графіті відносив його до XI – XII ст. За формою написання літери **а** з округлою загостреною петлею, **в** з виступом зверху, **іс**-подібної **к** з засічкою на щоглі, **т** без засічок, **Ѡ** з верхньою засічкою й високою петлею, яка примикає до коромисла, вертикальної **ъ** найбільш вірогідними хронологічними рамками появи напису варто визнати другу третину XII – початок XIII ст. Відповідно до інтерпретації тексту (див. екскурс 3) час його появи відноситься до 1147 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 12а (табл. CLXXXV).

Опубліковане С. Висоцьким у складі № 12 [Висоцький 1966, с. 48, табл. XV, 2; табл. XVI, 2]. З чотирьох літер напису **МОНО** дослідник визначив три, пропустивши другу **о**, від якої збереглась лише ліва половина.

Датування. Для надійного палеографічного датування даних бракує, проте факт зміщення праворуч третього та четвертого рядків запису № 12 свідчить на користь передування йому № 12а. Відповідно, верхня хронологічна межа появи останнього визначатиметься 1147 р., нижня ж відноситиметься до другої чверті XI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1079 (табл. CLXXXVI, 1).

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1080 (табл. CLXXXVI, 2).

Початок та закінчення напису не збереглись, простежуються лише літери **ОМО**: середня частина слова [п]омо[зи] 'поможи'.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1081 (табл. CLXXXVII, 1).

Запис пошкоджений, з п'яти знаків визначаються лише три: ΒΟ та Θ, що є складовою слова βο[η]θ[η] 'βοήθει, поможи'.

Датування. Відповідно до хронології грекомовних записів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1082 (табл. CLXXXVII, 2).

Початок та закінчення рядка пошкоджені:

-εβοηθ-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

[K](υρι)ε βοηθ[η].

Κύριε βοήθει.

Господи, поможи.

Датування. Згідно даних хронології грекомовних софійських графіті, напис можна датувати другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1083 (табл. CLXXXVII, 3).

Розташований ліворуч від попереднього напис складається з п'яти літер **НИКОΛ**. Найвірогідніше, вони є скороченим записом імені в давальному відмінку **Никол(ε)** 'Ніколі', що має розглядатись як припис до № 1082.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1084 (табл. CLXXXVIII, 1).

Складається з трьох добре видимих знаків **ИΘΘ**.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1085 (табл. CLXXXVIII, 2).

Запис доволі сильно пошкоджений у середній частині:

κεβοηθη - - - ο - -

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережений текст виглядає наступним чином:

K(υρι)ε βοηθη ... [δ]ο[υλον] ...

Κύριε βοήθη ... δοῦλον...

Господи, поможи рабу...

Датування. Відповідно до хронології грекомовних записів собору графіті варто датувати в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1086 (табл. CLXXXIX).

Тиньк у місці розташування графіті пошкоджений, внаслідок чого більша частина його складових знищена. У першому рядку можемо ідентифікувати літери ΕΝ на початку та Ρ посередині, в другому – початкові ΘΕΟΣ та середню Ο, у нижньому – лише Ι.

Через пошкодження реконструкція тексту ускладнена, ми можемо лише відновити слово **Θεος** 'Θεός, *Господь*'. З меншою ймовірністю в першому рядку читається прийменник **εν** 'в, на, перед', адже не виключено, що літери є початком іншого слова.

Датування. За типологічним методом датування час появи графіті відноситься до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1086а (табл. CLXXXIX).

Початок та закінчення напису не збереглись, простежуються лише п'ять знаків **COYKO**.

Датування. Форма написання **у**, яка повністю знаходиться в рядку, час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – першої чверті XV ст.; при цьому більш імовірними хронологічними рамками варто визнати середину XII – початок XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1087 (табл. CXС, 1).

Незважаючи на те, що ліва частина малюнка знищена, збережена права дозволяє реконструювати його загальний вигляд: проквітлий чотириконечний хрест, прокреслений потрійними рисками. В основі щогла роздвоюється й розходить пагонами, які піднімаються до перекладини. Дещо вище роздвоєння основи подвійною рисою прокреслено коло, вплетене в нижню частину щогли.

Датування. Оскільки автор запису № 1095 змушений був оминати перекладину хреста, час його появи окреслюється в межах другої чверті XI – середини XIV ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1088 (табл. CXС, 2).

На фресці прокреслений шестикінецьний хрест, який складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа, кінці яких розширюються у вигляді слабо виражених трикутників.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1089 (табл. CXCI, 1).

Запис частково пошкоджений, однак в цілому його збереженість задовільна:

Г П О М О З И Р А В У - В О - М У З - - - - -

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози раву [с]во[е]му З...

Господи, поможи рабу своєму З...

Датування. За формою написання літери **в** з петлею кутом вперед, нахилених ліворуч та праворуч літер **з** з переломом, прямолінійної **р** з округлою петлею графіті може бути віднесене до другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1090 (табл. CXCI, 2).

Запис частково пошкоджений вибоями:

ВЪ--МЦА
МААПРЕСТА--

Друга та третя літери верхнього рядка не збереглися, однак поверхня тиньку навколо них рівна, титло збереглось дуже добре, що вказує на навмисний характер пошкодження (подібно до № 11).

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст можна представити наступним чином:

Въ -- м(ѣсѣ)ца маѣ прѣста[вилъ сѣ] ...

У --, місяця травня, преставився ...

Датування. За формою написання літери **а** з опуклою петлею, **Е**-подібної **є**, **м** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами, **п** з виступом зверху й прямолінійної **р** з округлою петлею час появи графіті може бути віднесений до початку XII – кінця XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1091 (табл. СХСII).

Прочитання перших шести рядків графіті, яке спиралось на сучасний текст „Херувимської пісні“, було опубліковане Н. Нікітенко [Никитенко 2007, с. 278; Никитенко 2008, с. 195].

Графіті виконане доволі впевненою рукою, практично всі складові десяти рядків ідентифікуються без ускладнень:

іже іхъ
 ровимо
 оишобра
 зоюще
 іживотво
 раще і тро
 ици три
 веа то і пѣс---
 приноси
 мовсаконы

При нашій попередній публікації [Корнієнко 2008г, с. 296] перші чотири літери третього рядка ми запропонували читати як слово **оїни**, таке тлумачення спиралось на близькість за звучанням слову **оими**, що перекладається як іменник множини *воїни* [див. наприклад: Словарь II, с. 526]. Проте подальший аналіз тексту та детальніше ознайомлення з принципами роботи середньовічних перекладачів літургійної чи гімнографічної літератури дозволило запропонувати більш коректне прочитання цієї частини як **о іни** ‘*по-іншому, інакше*’, в значенні *незвичного, відмінного від усталеного*, що виступає синонімом більш усталеному слову **танно** ‘*таємничо*’. Відтак з розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Іжеї х'єровимо о іни образующеї животворящеї Трои/і/іци три(с)вєѣтої п'єс[нь] приносимо всако ны{не} ...

Подібно до херувимів, які по-іншому уявляються животворящий Трійці трисвяту пісню виголошуючими, усяке нині ...

Датування. За формою написання в 3 округлою нижньою петлею,

ж з дугами ліворуч та праворуч, вертикальної з з переломом, простої та з перемичкою і, широкого очного о, прямолінійної р з округлою або направленою кутом вгору петлею, т без засічок, ґ-подібної ґ в складі дифтонга оґ, цї з платформою по низу рядка, ѣ та ы з петлями, які мають два заломі, час появи графіті окреслюється хронологічними рамками від середини XIII до початку XIV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 1092 (табл. СХСІІІ, 1).

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2008д, с. 39-40, іл. 3].

Запис доволі сильно пошкоджений, втім, практично всі його складові можуть бути ідентифіковані:

ДАНѢП--А
РОСѢСЛАВА

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

ДАНѢ П[ри]А РОСТИСЛАВА.

Нехай не буде прийнято Ростислава.

Датування. Форма написання літери а з округлою петлею, дельтовидної д, прямолінійної р з округлою петлею, ѣ з нахиленою щоглою та петлею кутом вперед час появи графіті може бути віднесений до кінця XI – кінця XII ст.; контекстний аналіз (див. екскурс 2) дозволяє датувати його початком 90-х рр. XI ст.

Категорія: напис-прокляття.

Графіті № 1093 (табл. СХСІІІ, 2).

Запис прокреслений по № 1094, втім, майже всі його складові можуть бути визначені:

ГѢПОМОЗІРАВОУ
--О--МОУАМИНѢ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу [св]о[є]моу аминѢ.

Господи, поможи рабу своєму. Аминь.

Датування. Форма написання літери в з округлою петлею, нахиленої вліво з з переломом, прямолінійної р з округлою петлею, ѣ з виступом зверху дозволяють окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XI – серединою XIII ст.; при цьому більш імовірною верхньою хронологічною межею варто визнати першу чверть XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1094 (табл. СХСІV, 1).

Запис практично знищений попереднім, можемо розібрати лише **МЦА** у верхньому рядку та **Є** під ними; в обох випадках літери поставлені під пряме титло. З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережений текст виглядає наступним чином:

М(ѣса)ца ... {вѣ} Є {дѣнь}...

Місяця ... у 5-ий день ...

Датування. Оскільки графіті пошкоджене № 1093, його хронологічними рамками варто визнати межі другої чверті XI – середини

XIII ст.; при цьому більш імовірною верхньою хронологічною межею є перша чверть XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1095 (табл. СХСІV, 2).

Складові рядка дуже пошкоджені, рельєф прорізів в окремих місцях ледь слабпомітно:

мсц▲- єн-

Не зовсім зрозумілою є визначення пошкодженого п'ятого знаку, що його можна реконструювати як **и**, **ы** або **ь**.

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст можна представити наступним чином:

М(т)с(▲)ц▲ ... єн[в]{ар▲} ...

Місяця ... січня...

Датування. Форма написання літери **▲** без перекладини дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XII – середини XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1096 (табл. СХСV, 1).

Початок верхнього рядка не простежується, збереглися лише три знаки літери **ИРА**; нижній рядок включав лише дві літери **БА**. Родовий відмінок слова **рава** 'раба' дозволяє припустити, що на початку містилось дієслово-прохання, звернене до Господа: *пом'яни, помилуй* або *спаси*.

Датування. За формою написання літери **а** з видовженою спинкою та прямолінійної **р** з петлею кутом вперед графіті може бути датоване в межах середини XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1097 (табл. СХСV, 2).

Графіті доволі сильно пошкоджене, збереглися лише три початкові літери **ПОМ**, що їх найвірогідніше розглядати як фрагмент слова **пом[ози]** 'поможи'.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1098 (табл. СХСV, 3).

Невеликий фрагмент запису, від якого збереглися три знаки **ИПО**, що їх найвірогідніше варто розглядати як початок традиційної молитовної формули **[Г](оспод)и по[мози]** 'Господи, поможи'.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1099 (табл. СХСV, 4).

Початок та закінчення запису не збереглися, читаються лише літери **АБ** та залишки **О**. Найвірогідніше реконструювати це слово **[р]або[у]** 'рабу'.

Датування. Написання літери **а** з опуклою петлею та формою прорізів дозволяють окреслити час появи запису в межах кінця XI – останньої чверті XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1100 (табл. СХСХVI).

Запис дуже пошкоджений вибоями, внаслідок чого в рядках введено ідентифікуються лише окремі літери:

—o—
—и—
кiрo---
--и-----o
--8--
тє

Хоча запис значно пошкоджений, загальний зміст тексту, зважаючи на його структуру та ідентифікацію зображених в арці святих може бути реконструйований наступним чином:

o {ar}и{и} Kіpo{c} И{oанoс} {п}o{мил}8{и}тє.

О, святі Кір та Іоанн, помилуйте.

Датування. Форма написання літери к з відворотом вліво на нижній скісній, прямолінійної р з округлою петлею, и звичайного вигляду дозволяють датувати графіті в межах другої чверті XII – останньої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1101 (табл. СХСХVII, 1).

Початок та закінчення запису не збереглися:

--рѣшън----

Збережений фрагмент графіті дозволяє реконструювати його як іменник *рѣшънникъ* 'грішник' або прикметник *рѣшънъ* 'грішний'. В софійській епіграфіці це слово зустрічається здебільшого у вигляді прикметника в складі молитов, тому найбільш вірогідною буде реконструкція тексту як [г]рѣшън[аго] 'грішного'.

Датування. За формою написання літери ш з піднятою платформою та ѣ з високою петлею час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1102 (табл. СХСХVII, 2).

Прорізи літер пошкоджені та частково закриті шпаклівкою, втім, вони можуть бути визначені:

-----аиларнона

Від тексту залишилось лише ім'я у родовому відмінку *Иларнона* 'Іларіона' та остання літера а попереднього слова.

Датування. Форма написання а з видовженою спинкою та криволінійної р з округлою петлею дозволяють окреслити час появи графіті в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1103 (табл. СХСХVIII, 1).

Усі п'ять складових запису пошкоджені вибоями, однак можуть бути визначені, хоча, особливо в нижньому рядку, не зовсім впевнено:

ψа
тми

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст можна представити наступним чином:

Ψа(лѣ) Т(н)м(о.ѡ.є)н.

Писав Тимофій.

Датування. Форма написання літери **а** з видовженою спинкою дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1104 (табл. СХСVIII, 2).

Вигляд поверхні тиньку вказує, що запис складався лише з однієї поставленої під горизонтальне титло літери **ѡ**.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1105 (табл. СХСVIII, 3).

Над записом прокреслена довга горизонтальна лінія, можливо, складова рамки. Дві останні літери верхнього рядка пошкоджені вибоєм. Нижній рядок зсунутий ліворуч, він розпочинається приблизно на рівні середини верхнього; третя та четверта літера пошкоджені вибоями, від них простежуються окремі фрагменти:

**мѣагогѡша
о.ѡ.є--є.н.ѡ.є**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

М(ѣса)ѡа гогѡша о.ѡ.є[нѡ] є.н.ѡ.є.

Місяця ... (?) дня першого.

Датування. Форма написання літери **д** з верхньою засічкою, **ѡ** з платформною по низу рядка та пересічкою на щоглі, дозволяють окреслити час появи графіті серединою XII – кінцем XIV ст.; при цьому більш імовірною нижньою хронологічною межею є початок XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1106 (табл. СХСIX, 1).

Незакінчений напис за традиційною молитовною формулою складається з п'яти знаків:

ѣпом

Текст реконструюється наступним чином:

Г(о.спод)и пом{о.зи}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання **о** з прямою лівою частиною та **п** з виступом зверху час появи запису визначається хронологічними рамками від кінця XI до середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1107 (табл. СХСIX, 2).

Літери прокреслені доволі впевнено, прорізи широкі та глибокі:

**̄А̄ Р̄ М̄
̄І̄ ̄Г̄ ̄Х̄ ̄Є̄**

С. Висоцький виявив подібний запис (№ 391) у Кирилівській

церкві, який включав поставлені під титла літери **ΑΡ** та **ΜΛ** (в останньому буквopolученні за фотографією радше читати **ΜΛ** – В.К.). Дослідник припускав можливість розглядати запис як слова „Архангел Михаїл”, інтерпретуючи їх як робочу позначку під час оздоблювальних робіт в церкві [Высоцкий 1986, с. 95-96, табл. ЛП, 1, 2]. Проте розміщення нашого запису на фресці в приділі св. Георгія примушує поставити під сумнів таку інтерпретацію.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1108 (табл. СС).

Тиньк у місці розташування графіті доволі пошкоджений, внаслідок чого в усіх рядках впевнено ідентифікуються лише окремі складові:

ε ν - η - - - - - θ - - - - - κ ο - - - - - ε
 λ ε - - - - - τ - - ο τ - - - α - -
 - ο υ σ - τ ο - θ α - - - ν - - - - - τ
 - - - - - δ - - - - -

Через значні пошкодження реконструкція тексту наразі ускладнена.

Датування. Застосування типологічного методу дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1108a (табл. СС).

Запис складається з трьох записаних у стовпчик літер **Α** (від нижньої літери збереглися лише окремі складові). При попередньому дослідженні було прийнято нами за складову № 1108, адже всі три літери розташовані на рівні трьох його рядків. Подальші дослідження дозволили встановити, що між літерами та текстом наявний досить широкий проміжок..

Літери **α** зустрічались серед графіті приділа окремо або в складі запису лічби поминальних служб. Однак відмінність між нашим графіті та означеними записами примушують шукати інше пояснення поставлених в стовпчик **α**. На нашу думку, найвірогідніше розглядати літери як позначення слів:

Α(γῆος), Α(γῆος), Α(γῆος).

Свят, Свят, Свят.

Це слова пісні або гімну τὸ τρισάγιον (Трисвяте), що співається в літургії св. Іоанна Златоустого та св. Василя Великого при малому вході [Дьяченко 1993, с. 733]; слова „**Αγῆος, Αγῆος, Αγῆος**” зображені на знаменах ангелів у куполі Софії Київської навколо центрального медальйона [Белецкий 1960, с. 188]. Відтак графіті може бути інтерпретоване як скорочений запис молитви „**Αγιος ὁ Θεός, Αγιος Ἰσχυρός, Αγιος Ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς**” ‘Святий Господь, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас’.

Датування. За формою написання **α** з опуклою розкритою петлею (другий рядок) графіті можна датувати другою третьою XII – кінцем XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1109 (табл. ССІ, 1).

Графіті складається з семи нахилених праворуч вертикальних засічок, чотири останні з яких перетинають інші дві нахилені ліворуч засічки.

Датування. За формою прорізів графіті може бути віднесене до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1115 (табл. CCIV, 1).

Графіті складається з восьми вертикальних засічок різної довжини. Третя у верхній частині над рядком зігнута під прямим кутом ліворуч, а потім вниз. Четверта риска вигнута так само праворуч.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1116 (табл. CCIV, 2).

Початки обох рядків запису не простежуються, літери b та q верхнього рядка „перерізані” посередині нижньою лінією рамки № 12:

--βοθ-Τωσϛ
--λοσ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

... βο(η)θ[η] τω(v) σου [δου]λος.

... βοήθει τὸν σου δοῦλος.

... *поможи своєму рабу.*

В останньому слові автор помилково вжив замість δοῦλον ‘рабу’ неправильне в даному випадку δοῦλος ‘раб’. Ця помилка дозволяє вбачати у авторові русича.

Датування. Оскільки перший рядок пошкоджений рамкою графіті № 12, яке датується 1147 р., час появи напису обмежується рамками від другої чверті XI до середини 40-х рр. XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1117 (табл. CCV, 1).

Добре помітне на фотографії та прорисовці запису № 12, проте в коментарі не розглядалось [Высоцкий 1966, табл. XV, 2; XVI, 2]. Незавершений напис складається з одинадцяти знаків:

Г̃нпомозирав

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г̃(оспод)и, помози рав{ор}...

Господи, помози рабу...

Датування. За формою написання літери **а** з округлою петлею, нахиленої вліво **з** з переломом хвоста, **и** з довгими верхніми засічками, **п** з виступом зверху, прямолінійної **р** з петлею кутом вперед графіті датується серединою XII – кінцем XIII ст.; при цьому найбільш вірогідною нижньою хронологічною межею є остання чверть XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1118 (табл. CCV, 2).

Добре помітне на фотографії та прорисовці запису № 12, проте в коментарі не згадувалось [Высоцкий 1966, табл. XV, 2; XVI, 2]. Вигляд поверхні тиньку вказує, що напис з самого початку включав лише літеру **А**.

Датування. Форма написання **а** з видовженою спинкою дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1119 (табл. CCV, 3).

Через пошкодження складових графіті вдається ідентифікувати лише початкову літеру **Δ** верхнього рядка та передостанню **Θ** нижнього.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1120 (табл. CCVI).

Нижній рядок добре помітний на фотографії запису № 12, С. Ви-соцький вказав його і на прорисовці, щоправда, у дуже зміненому вигляді [Высоцкий 1966, табл. XV, 2; XVI, 2].

Складові запису в цілому простежуються добре:

Δηος
Θεοφίλος

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Ο αγνος Θεοφίλος.

’Ο ἄγιος Θεόφίλος.

Святий Феоділ.

Датування. За формою написання літери **η** з верхніми та нижніми засічками, **λ** з покриттям, **θ** з верхньою засічкою, **φ** з верхньою та нижньою засічками, час появи графіті може бути віднесений до середини XII – середини XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1121 (табл. CCVII, 1).

Невеликий фрагмент запису, в якому впевнено ідентифікуються дві початкові літери **ΖΗ**.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч літери **ζ** з розвилкою час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.; імовірно верхньою хронологічною межею є кінець XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1122 (табл. CCVII, 2).

Запис складається з чотирьох знаків:

Α
Β α ζ

Літери **α** виконані схематично, складаючись лише зі спинки та перемички.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **ζ** з розвилкою час появи графіті визначається другою чвертю XI – серединою XV ст.; при цьому більш імовірним буде підняти нижню межу до останньої чверті XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1123 (табл. CCVII, 3).

Початок напису знищений вибоєм, збереглось лише п'ять знаків:

--**ΑΣΒΑΤ**

Через пошкодження реконструкція повного тексту унеможливлена, можемо відмітити лише наявність прикметника **σβατ(ъ)** 'святий'

Датування. Форма написання літери **β** зі скісною до щогли нижньою петлею дозволяє окреслити час появи графіті серединою XII – серединою XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1124 (табл. CCVIII, 1).

Перший рядок запису обчислення кількості поминальних служб

включає літеру **Δ** текстової частини та одинадцять вертикальних засічок рахункової. Вдругому, третьому та четвертому рядках знаходиться по десять вертикальних засічок, що закреслені посередині горизонтальною лінією.

Датування. За типологічним методом запис датується в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1125 (табл. CCVIII, 2).

Напис частково пошкоджений № 1120, внаслідок чого окремі складові не простежуються:

- ε - -
ε λ ε η - - -
η α κ - ο -

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

[K](υ)ρι ε ελεη[σον] {τον} Ηακ(ο)[β]ο[υ].

Κύριε ἐλέησον τόν Ἰάκωβον.

Господи, помилуй Якова.

Датування. Відповідно до даних хронології грекомовних написів Софії Київської графіті має бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1126 (табл. CCVIII, 3).

Початок та закінчення напису не збереглися, простежуються лише три літери **ΟΜΟ**, що їх варто розглядати як фрагмент слова [п]ομο[зи] ‘поможи’.

Датування. Форма прорізів вказує на можливу появу графіті в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1127 (табл. CCIX).

На фресці у стовпчик прокреслені десять горизонтальних засічок.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1128 (табл. CCX).

Трьохрядковий запис обрахунку поминальних служб. Текстова частина у вигляді трьох літер **ΙΑΚ** складає верхній рядок, рахункова – середній (вісім вертикальних засічок) та нижній (п’ятнадцять вертикальних засічок).

Датування. За формою написання літери **α** з видовженою спинкою запис може бути датований у межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1129 (табл. CCXI, 1).

Загальний вигляд літер дуже подібний до № 1130, однак деякі відмінності у формі прорізів примушують розглядати ці два записи окремо. Вигляд поверхні тиньку навколо напису вказує, що слово **ραβου** ‘рабу’ не було складовою якогось більшого за обсягом тексту.

Датування. За формами написання літери **α** з видовженою спинкою, **β**, як помітно зі збереженої частини, з петлею кутом вперед, прямолінійної **ρ** з петлею кутом вперед, а також **Υ**-подібної **ϣ**, час появи графіті може бути

віднесений до другої чверті – середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1130 (табл. ССХІ, 2).

Збереженість запису відносно добра, майже всі його складові простежуються:

по моно^{II}
о н -- по м о ч ъ

Реконструкція тексту та його інтерпретація наразі ускладнені.

Загалом, дещо схожі написи, текст яких складений за принципом літорії, зустрічаються серед графіті інших архітектурних споруд. Зокрема, в церкві Феодора Стратилата на Ручью Т. Рождественська виявила два хронологічно близькі (XIV – XV ст.) до нашого написи (№ 56 та № 66) [Рождественская 2007, с. 344-346, 351, 353]; подібний запис більш раннього часу (IX – XI ст.) був виявлений у водозбірній цистерні житлового будинку VII кварталу Херсонеса [Бжустковска 2006, с. 56, фото 2].

Датування. За формою написання літери **ч** у формі бокальчика з дещо зсунутою праворуч ніжкою та **п** з високою перемичкою, а також формою прорізів, графіті датується в межах середини XIV – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис (?).

Графіті № 1131 (табл. ССХІІ, 1).

Текстова частина запису обрахунку поминальних служб містить дві літери **МИ**, рахункова – чотирнадцять вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними записами лічби час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1132 (табл. ССХІІ, 2).

Початок рядка пошкоджений, на місці першої літери простежуються невиразні фрагменти; над другою та третьою прокреслене півколо, що може умовно розглядатись як титло:

-ц ѡ ен ѣ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст можна представити наступним чином:

[М](ѣс ѡ)ц ѡ ен ѣ {ри ѡ} ...

Місяця січня ...

Датування. За формою написання Е-подібною літери **є** та гостроверхої **ѡ** з V-подібним язичком графіті можна датувати третьою чвертю XIII – третьою чвертю XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1133 (табл. ССХІІІ, 1).

Усі складові чітко простежуються:

гн по
мо з н

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **z** з переломом хвоста та **п** з виступом зверху час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XII – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1134 (табл. ССХІІІ, 2).

Фрагмент рахункової частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді шести вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними записами, часом появи графіті варто визнати другу чверть XI – останню чверть XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1135 (табл. ССХІІІ, 3).

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб, що складається з чотирьох вертикальних засічок у верхньому рядку та п'яти – у нижньому.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних записів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1136 (табл. ССХІV, 1).

Складові графіті впевнено читаються:

И О А Н А

Текст містить лише одне ім'я в родовому відмінку **Иоана** 'Іоанна'. Структура та вигляд окремих літер практично тотожні № 792, що дозволяє визначити їх приналежність одному авторові.

Датування. За формою написання дзеркальних **а** та широкої **о** графіті датуються другою чвертю XII – третьою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1137 (табл. ССХІV, 2).

Складові графіті чітко визначаються – поставлені під горизонтальне титло літери **КЄ**, що є скороченим варіантом написання традиційної формули молитви: **Κ(υρ)ι**є 'Кύριε, Господи'

Датування. За формою написання ІС-подібної **к** з невеликою відстанню між щоглою та скісними напис може бути віднесений до другої чверті XII – початку XIII ст., що не суперечить хронології грекомовних графіті Софії.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1138 (табл. ССХV, 1).

Чотирьохрядковий запис обрахунку поминальних служб, що складається лише з рахункової частини – двадцяти двох вертикальних засічок: по шість у першому, третьому та четвертому рядках і чотирьох – у другому.

Датування. За аналогією з подібними записами лічби час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1139 (табл. ССХV, 2).

Запис практично знищений, простежується лише одна літера **А**.

Датування. За формою прорізів можемо встановити, що графіті виникло у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1140 (табл. ССХVI).

На фресці прокреслений шестикінецьний хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на трьохступінчасту Голгофу.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні межі можливої появи графіті від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

I.31. Фреска із зображенням орнаменту.

Знаходиться в південно-східному куті віми на східній стороні північної лопатки переддівтарного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Стан поверхні тиньку доволі непоганий, хоча в окремих місцях спостерігаємо щільно розташовані дрібні вибої. На фресці виявлено двадцять два графіті, яким надано номери від 1141-го по 1162-й включно (табл. II, 2). Грекомовний напис № 1158 досліджувався спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 1141 (табл. ССХVII, 1).

Чотирирядковий запис обрахунку кількості поминальних відправ. Його текстова частина в складі трьох крапок та двох літер **ГЄ** займає верхній рядок, наступні три – рахункова: другий налічує п'ять вертикальних засічок, закреслених кількома скісними рисками, третій – п'ять дуже пошкоджених вибоєм, четвертий – чотири нахилені ліворуч, дві останні з яких пошкоджені вибоєм.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1142 (табл. ССХVII, 2).

Запис обрахунку поминальних служб у вигляді двох літер **ЄО** текстової частини та трьох вертикальних засічок рахункової.

Датування. За аналогією з подібними записами, які впевненіше датуються за палеографічними ознаками, час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1143 (табл. ССХVIII, 1).

Запис дуже пошкоджений численними вибоями, його середня частина практично знищена:

---ВГНПО---
---ΟΥ-----
---ВО-----

АКТОВН

Незважаючи на численні пошкодження, текст може бути повністю реконструйований:

[Г]в[АТЧ]и Г[оспод]и по[мози раб]оу св[оємоу Феофил]актовн.

Святий Господи, поможи рабу своєму Феофілактіві.

Датування. Форма написання літери **а** з округлою петлею дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1144 (табл. ССХVIII, 2).

Запис доволі сильно пошкоджений, простежується перша рядкова **М** та друга надрядкова **Г**, що можуть розглядатись як залишки скороченої форми слова **м(ѣ)с(а)[ца]** 'місяця'.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1145 (табл. ССXVIII, 3).

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб складається з одної літери **К**, рахункова – трьох вертикальних засічок за нею.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1146 (табл. ССXIX, 1).

Запис обрахунку поминальних служб складається з одної літери **Є** текстової частини та семи вертикальних засічок рахункової, причому дві останні змикаються верхніми частинами. На початку рядка перед **є** помітні подряпини, схожі на фрагменти літери, однак чітко визначити їх саме так доволі проблематично; можливо, тут було прокреслено хрест.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1147 (табл. ССXIX, 2).

Закінчення верхнього та нижнього рядків знищені вибоями:

апрл--
мцако--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст можна представити наступним чином:

Апрл[а] м(ѣс)ца К о...

Квітня місяця 20-го о...

Через те, що титло над літерою **к** не простежується, виділення її як числа дня не зовсім впевнене, хоча за контекстом вона має розглядатись саме так.

Датування. За формою написання літер **а** з відкритою петлею й верхньою засічкою та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XII – першої чверті XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1148 (табл. ССXX, 1).

Запис лічби, в якому рахункова частина, що складається з трьох засічок, передує текстовій у вигляді літер **ГЄ**, за якими простежується ще одна вертикальна риска.

Датування. За аналогією з подібними записами лічби час появи графіті визначається другою чвертю XI – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1149 (табл. ССXX, 2).

Вигляд поверхні тиньку довкола напису дозволяє визначити, що графіті з самого початку включало лише чотири літери: поставлені під горизонтальне титло **ГИ** та склад **ПО** за ними.

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и по{моги}.

Господи, поможи.

Датування. За формою графіті можна датувати другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1150 (табл. ССХХ, 3).

Запис сильно пошкоджений, унаслідок чого з усіх трьох рядків упевнено ідентифікуються лише окремі літери: початкові **ИА** у першому рядку, останні **ОГ** в другому та середня **О** в третьому.

Датування. За формою прорізів час появи напису може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1151 (табл. ССХХІ, 1).

Малюнок складається з майже паралельних п'яти горизонтальних та чотирьох (дві довгі, дві короткі) вертикальних рисок, які перетинаються між собою, утворюючи сіткоподібну фігуру.

Датування. За формою прорізів можемо визначити, що малюнок виник у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1152 (табл. ССХХІ, 2).

На фресці прокреслені розташовані у стовпчик дванадцять горизонтальних засічок.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1153 (табл. ССХХІІ, 1).

Вигляд поверхні тиньку навколо поставлених під пряме титло літер **ГИ А** традиційного скорочення слова **Г(оспод)и** 'Господи' – вказує, що запис з самого початку складався лише з цих складових.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1154 (табл. ССХХІІ, 2).

На фресці прокреслений восьмикінечний хрест, який складається зі щогли, перекладини, символічної таблички над головою Ісуса Христа та нахиленого ліворуч підніжжя.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті періодом з другої чверті XI до кінця XVI ст. Згідно спостережень І. Смирнової, в XI–XIII ст. зображення восьмикінечних хрестів відносно рідкісні, великого розповсюдження вони набули не раніше XIV ст. [Смирнова 2007, с. 257], тому більш вірогідним часом виконання малюнка варто назвати XIV – XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1155 (табл. ССХХІІ, 3).

Напис складається з чотирьох літер **НИКА**, причому дві перші записані з інверсією.

Датування. За формою прорізів графіті може бути віднесене до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1156 (табл. ССХХІІІ, 1).

Усі складові запису впевнено читаються:

Г҃И ПОМОЗН

Над літерою **п** прокреслено квадрат, значення якого та його зв'язок з написом встановити складно.

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч літери **з** з переломом графіті може бути датоване другою чвертю ХІ – першою чвертю ХІV ст.; при цьому більш імовірною верхньою хронологічною межею варто визнати кінець ХІІ ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1157 (табл. ССХХІІІ, 2).

На фресці прокреслений восьмикінечний хрест, що складається зі щогли, перекладини, символічної таблички над головою Ісуса Христа та горизонтального підніжжя.

Датування. За формою прорізів час появи графіті має бути віднесений до другої чверті ХІ – кінця ХVІ ст. Відповідно до спостережень І. Смирнової над часом розповсюдження зображень восьмикінечних хрестів [Смирнова 2007, с. 257], найвірогідніше датувати малюнок у межах ХІV – ХVІ ст., подібно до № 1154.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 1158 (табл. ССХХІV, 1).

Частина складових запису знищена вибоями:

ας κ̅εβο - - ητον - - - - ο - -
- νατο

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Α(γ)ης Κ(υ)ριε β[οη]θη τον [δουλον σ]ο[υ Ιγ]νατ(η)ο.

Ᾱγιε (ᾠ) Κύριε βοήθει τὸν δοῦλόν σου Ἰγνατίω.

Святий Господи, поможи рабу своєму Ігнатію.

Варто відмітити вживання неправильного відмінку слова „Святий”: Ᾱγῆος замість Ᾱγίε. Цей факт дозволяє припустити, що Ігнатій, який згадується в тексті молитви, був слов'янином.

Датування. Застосування кириличної палеографії дозволяє визначити час появи графіті за формою написання літери **α** з довгою спинкою, віднісши його появу до другої чверті ХІ – кінця ХІІІ ст., що не суперечить загальній хронології грекомовних записів Софії.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1159 (табл. ССХХІV, 2).

На фресці видряпаний знак, що нагадує прокреслену подвійною рискою покладену праворуч літеру **К** з довгою щоглою та короткими скісними.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час можливої появи графіті до другої чверті ХІ – кінця ХVІ ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1160 (табл. ССХХV).

Тиньк у місці розташування графіті дуже пошкоджений, тому переважна більшість дрібних літер запису з шістнадцяти рядків не піддається ідентифікації. Відтак, повна реконструкція та, відповідно, інтерпретація, тексту наразі ускладнені. З великою долею вірогідності ми можемо відновити шостий, сьомий та восьмий рядок, текст яких виглядатиме наступним чином:

...[на] мно[га л]єга [Г]ω[а]н[ови]...

... на многая літа Іоаннові...

Датування. Форми написання літери **а** з опуклою петлею та довгою спинкою, **п** з виступом зверху та округлої **ω** дозволяють датувати графіті початком XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1161 (табл. ССХХVI, 1).

Запис складається з трьох великих літер **ІАК**, що їх найвірогідніше розглядати як скорочений запис імені в називному відмінку **Іак(овъ)** 'Яків'.

Датування. За формою написання дзеркальної **а** запис може бути датований у межах середини XII – третьої чверті XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

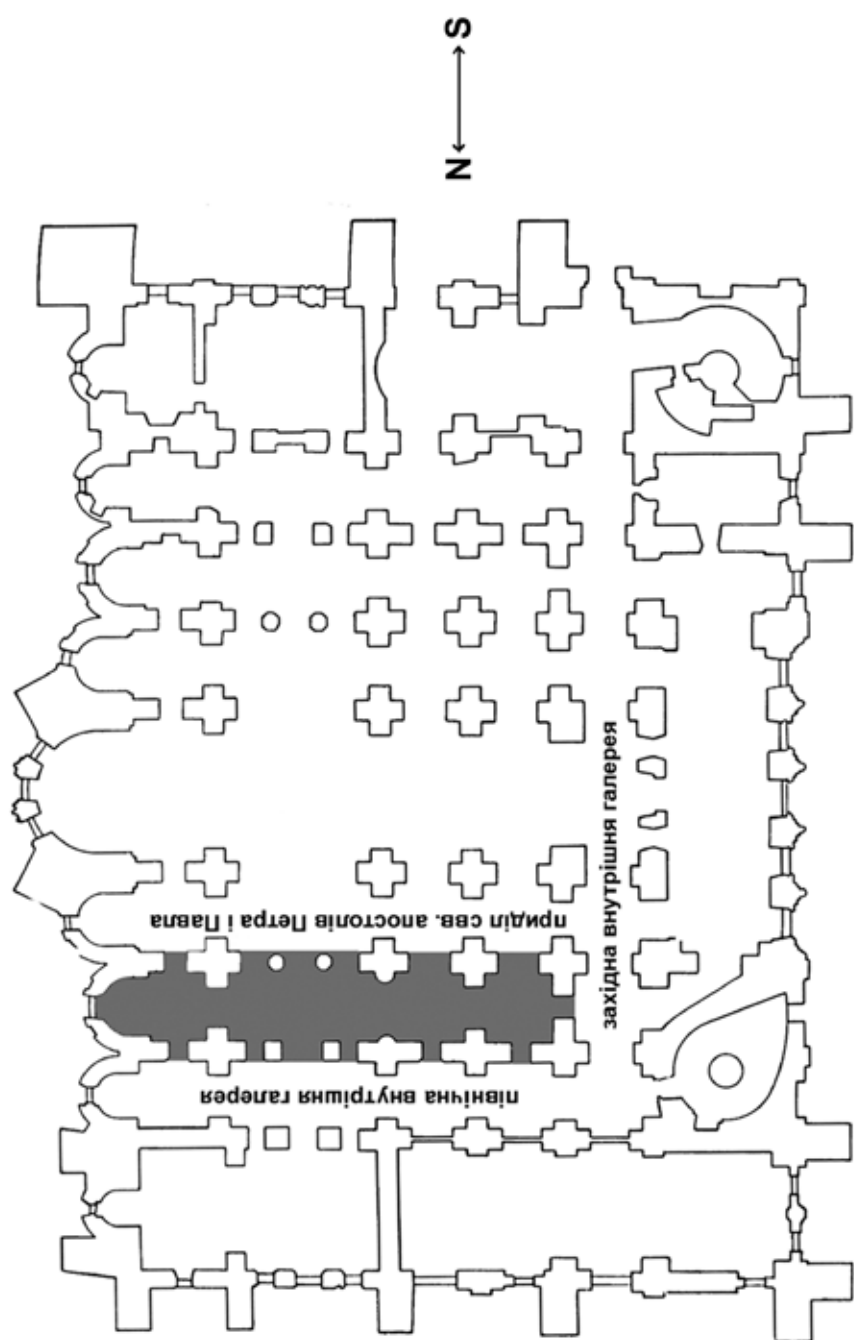
Графіті № 1162 (табл. ССХХVI, 2).

Незважаючи на пошкодження, вигляд поверхні тиньку дозволяє встановити, що запис складається з двох літер **КЄ**, які є скороченням до одного слова-звернення текстом традиційної молитовної формули **Κ(υρ)ιЄ** 'Κύριε, Господи'.

Датування. Відповідно до хронології грекомовних написів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

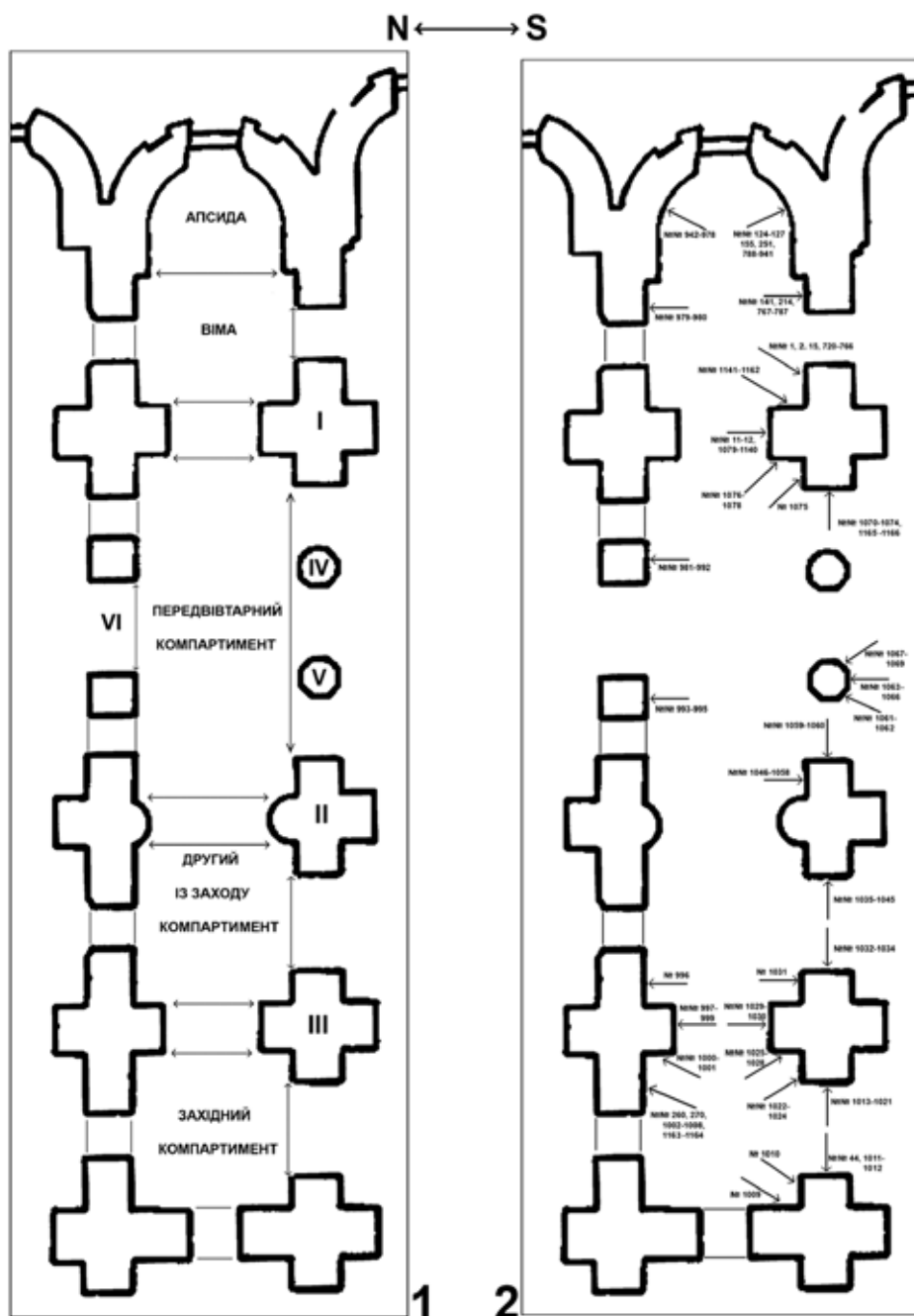
Категорія: молитовний напис.

ТАБЛИЦІ ІЛЮСТРАЦІЙ

Таблиця І

План першого поверху Софії Київської із позначенням архітектурного об'єму досліджуваної ділянки.

Таблиця II

1 – план Георгіївського приділа із позначенням його архітектурних об'єктів.

Умовні позначення: I – передвівтарний південний хрещатий стовп; II – другий від вітара південний хрещатий стовп; III – третій від вітара південний хрещатий стовп; IV – південно-східний восьмигранний стовп потрійної аркади; V – південно-західний восьмигранний стовп потрійної аркади; VI – перехід до північної внутрішньої галереї

2 – план Георгіївського приділа зі схемою розташування графіті.

1

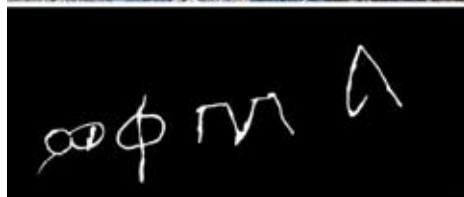
2

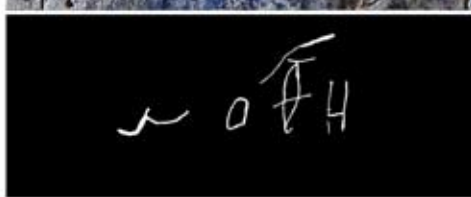
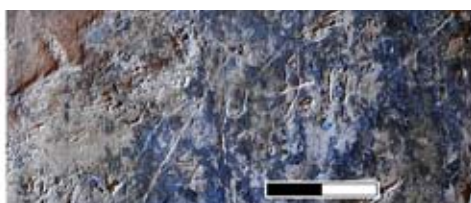
3

Таблиця III

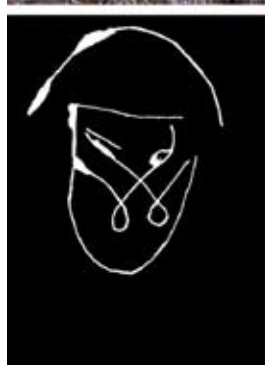
Фото та прорис графіті: 1 - № 1, № 1а, 2 - № 2, 3 - № 15.

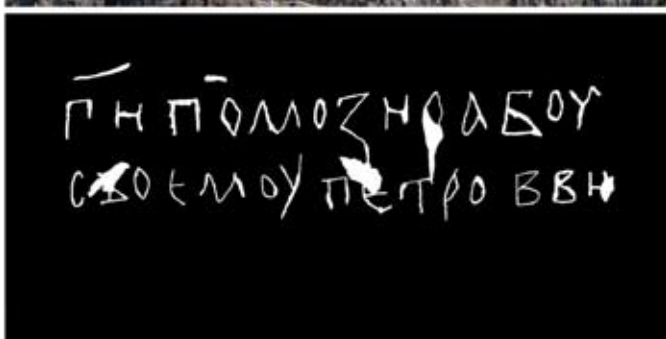
1

2

3

4

Таблиця IV

Фото та прорис графіті: 1 – № 720, 2 – № 721, 3 – № 722, 4 – № 723.

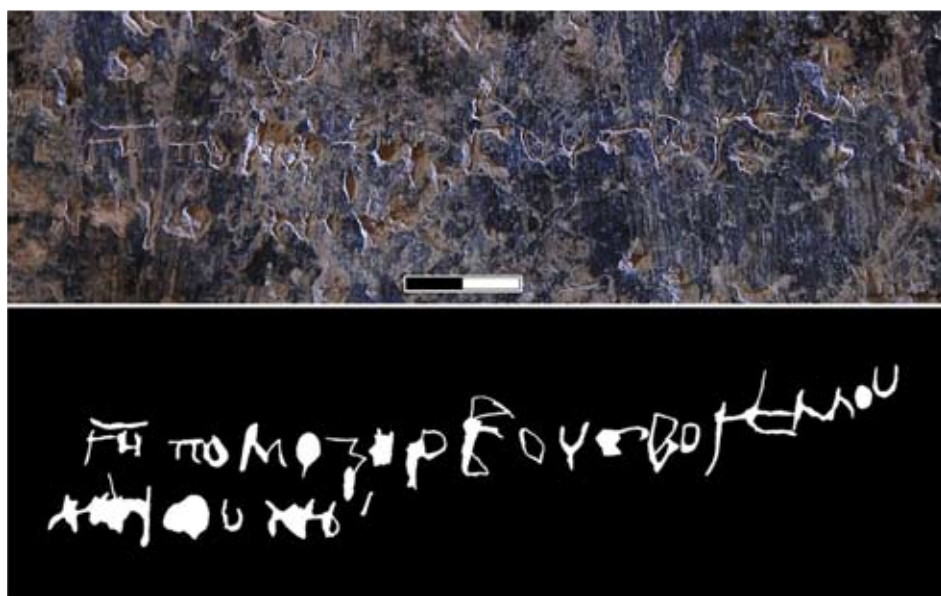
1

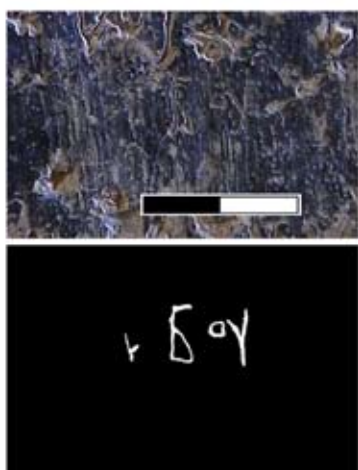
2

Таблиця V

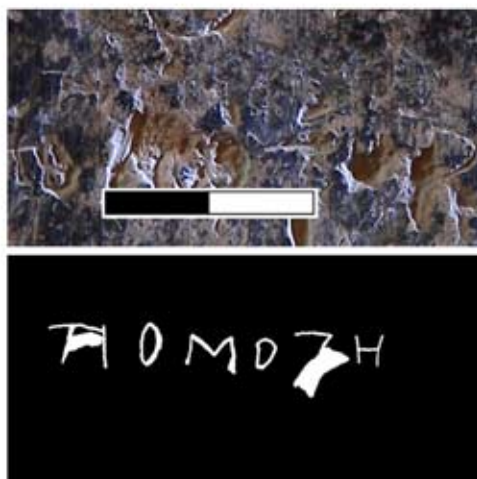
Фото та прорис графіті: 1 - № 724, 2 - № 725.

1

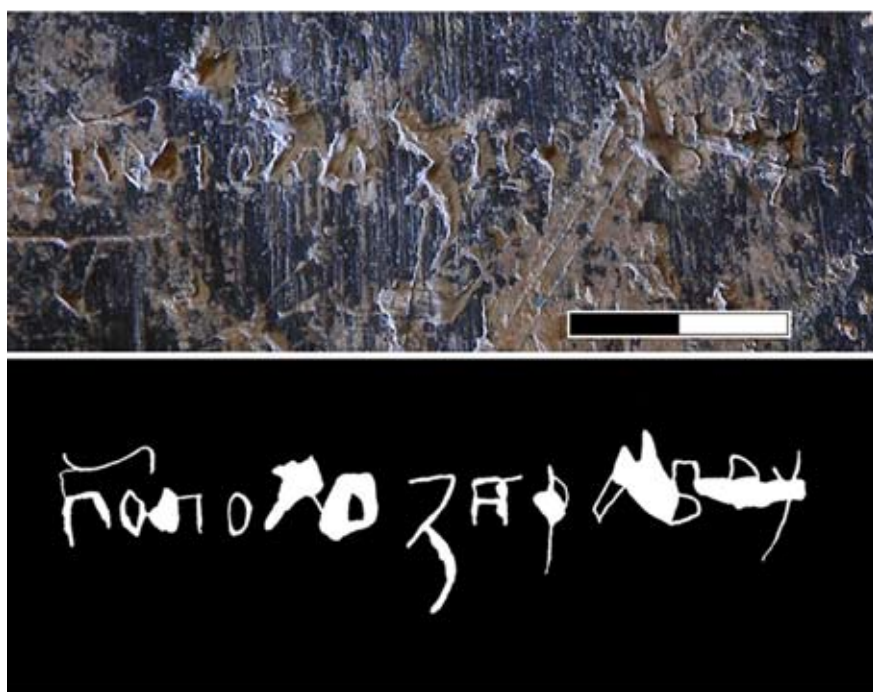
2

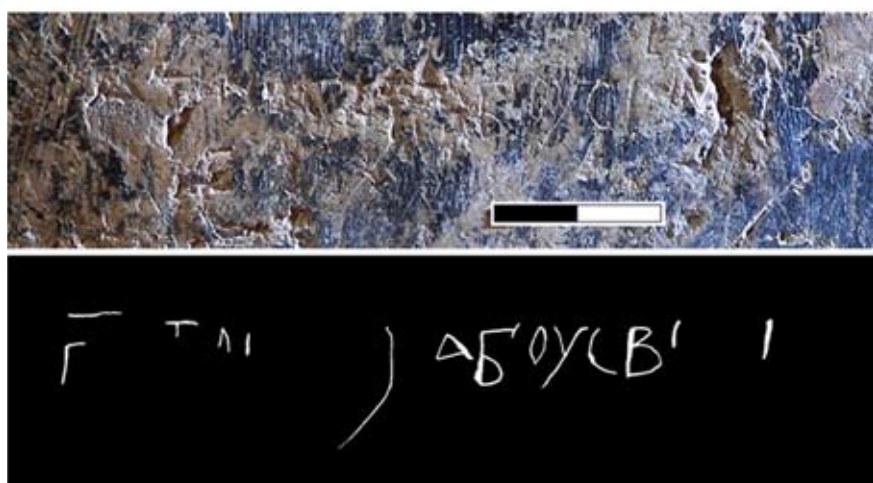
3

Таблиця VI

Фото та прорис графіті: 1 – № 726, 2 – № 727, 3 – № 728.

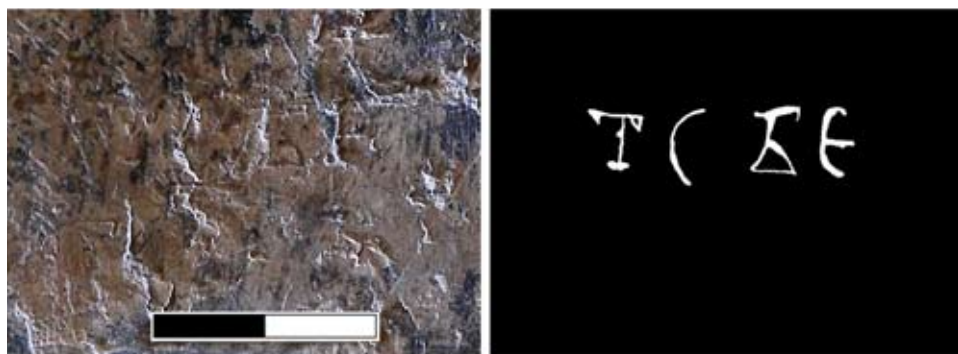
1

2

Таблиця VII

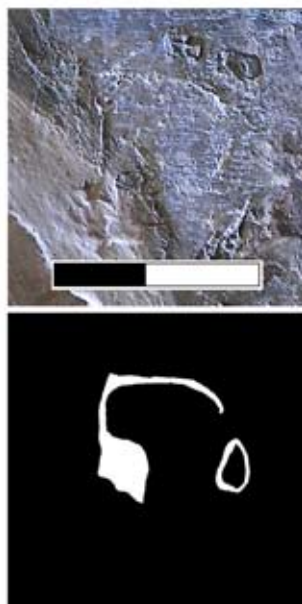
Фото та прорис графіті: 1 – № 729, 2 – № 730.

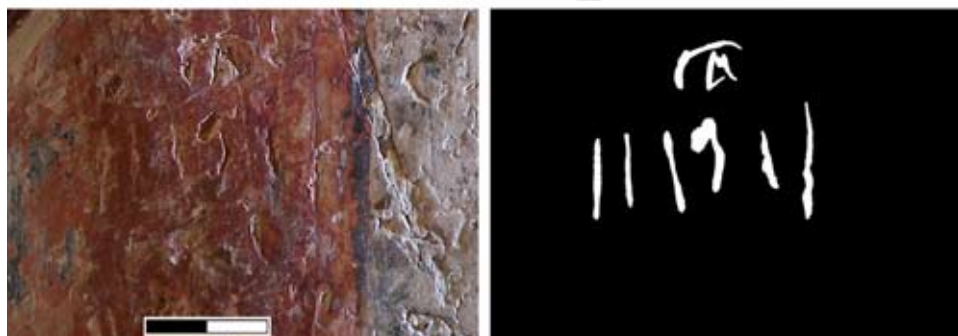
1

2

3

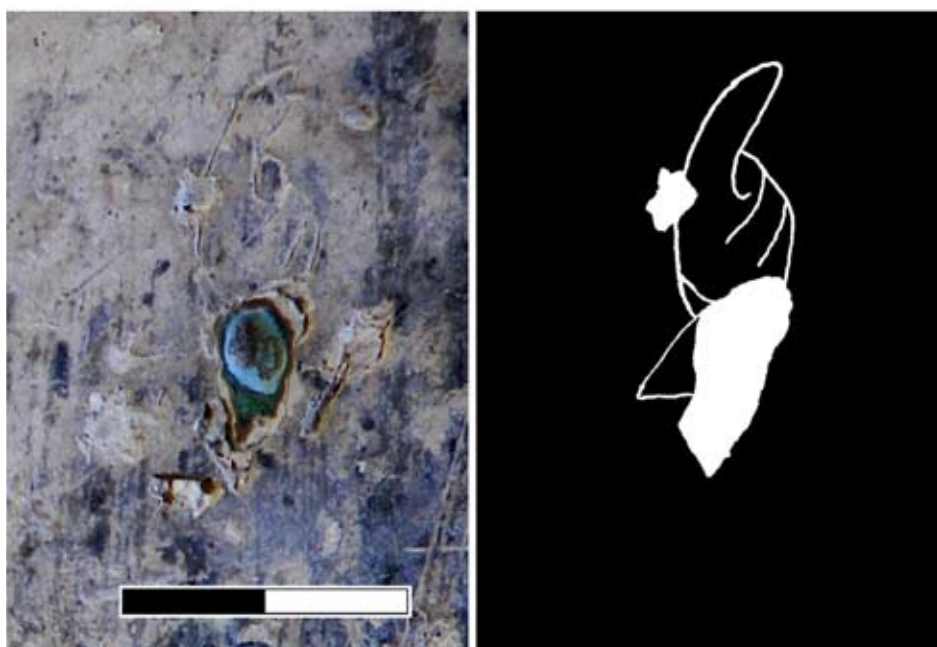
4

Таблиця VIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 731, 2 - № 732, 3 - № 733, 4 - № 734.

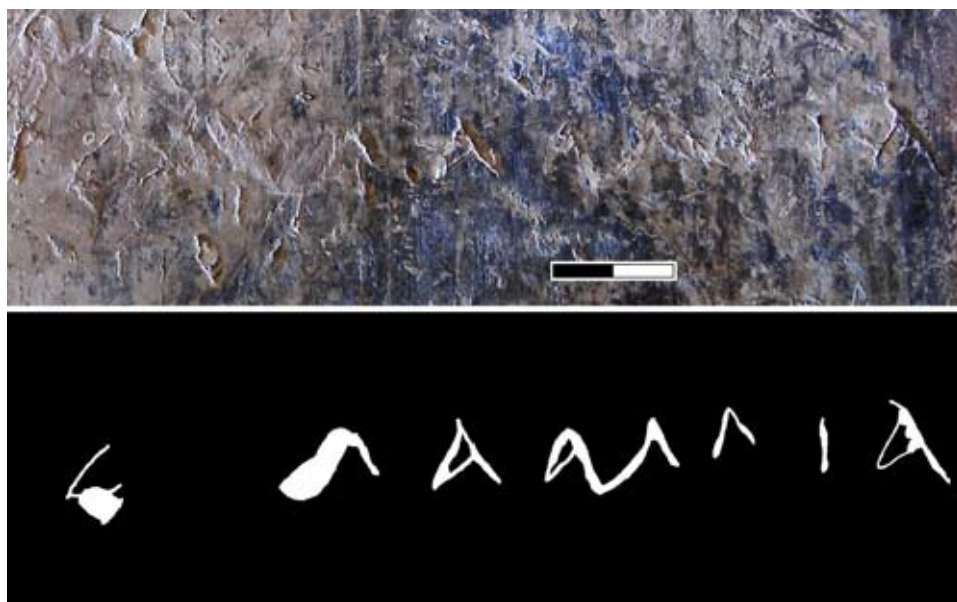
1

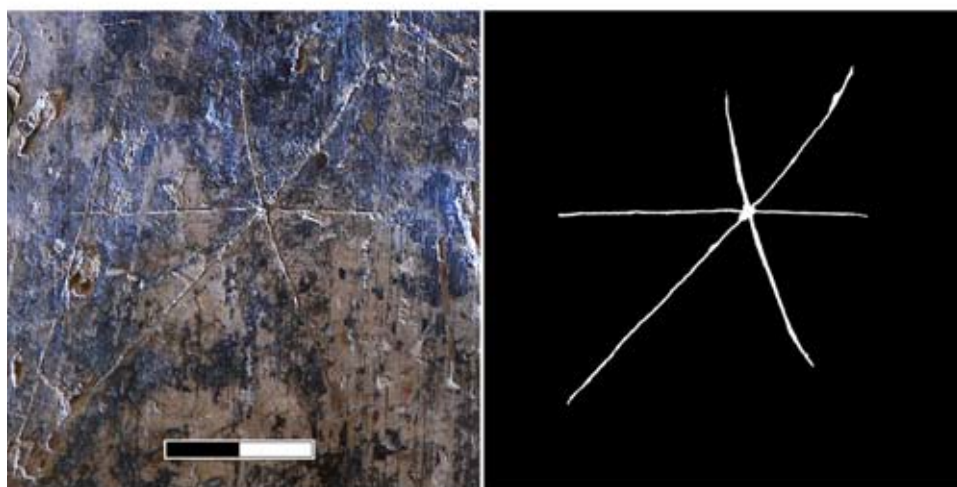
2

Таблиця ІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 735, 2 – № 736.

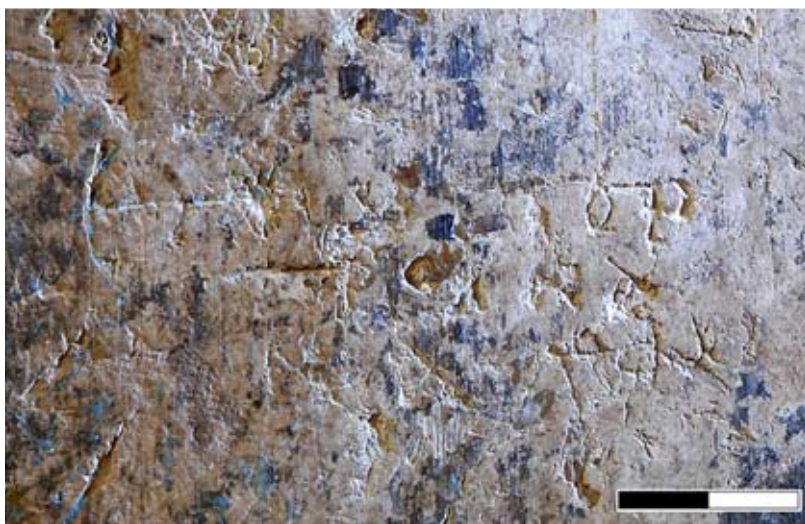
1

2

Таблиця Х

Фото та прорис графіті: 1 – № 737, 2 – № 738.

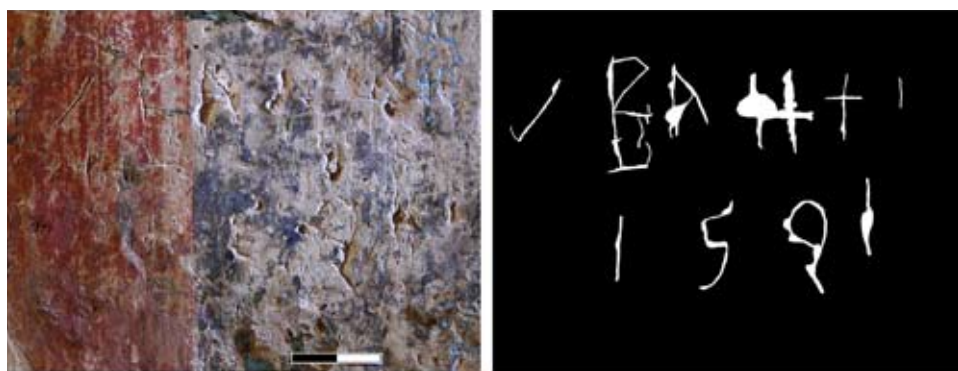
1

2

Таблиця XI

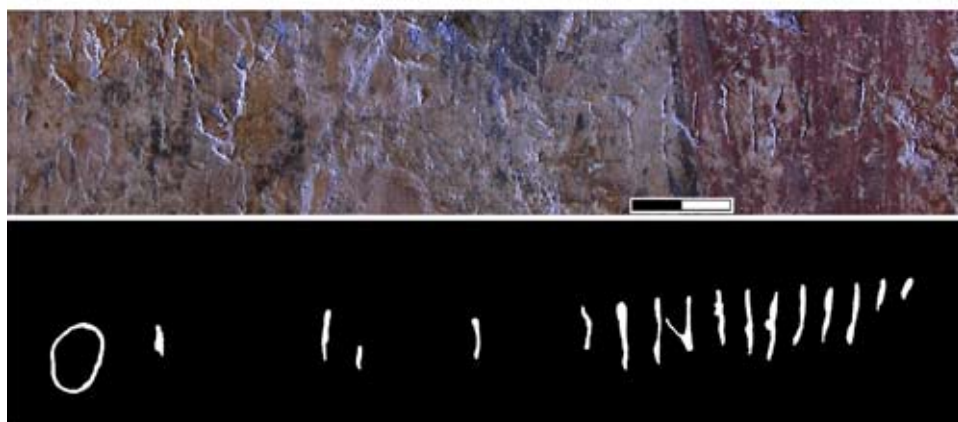
Фото та прорис графіті: 1 – № 739, 2 – № 740.

1

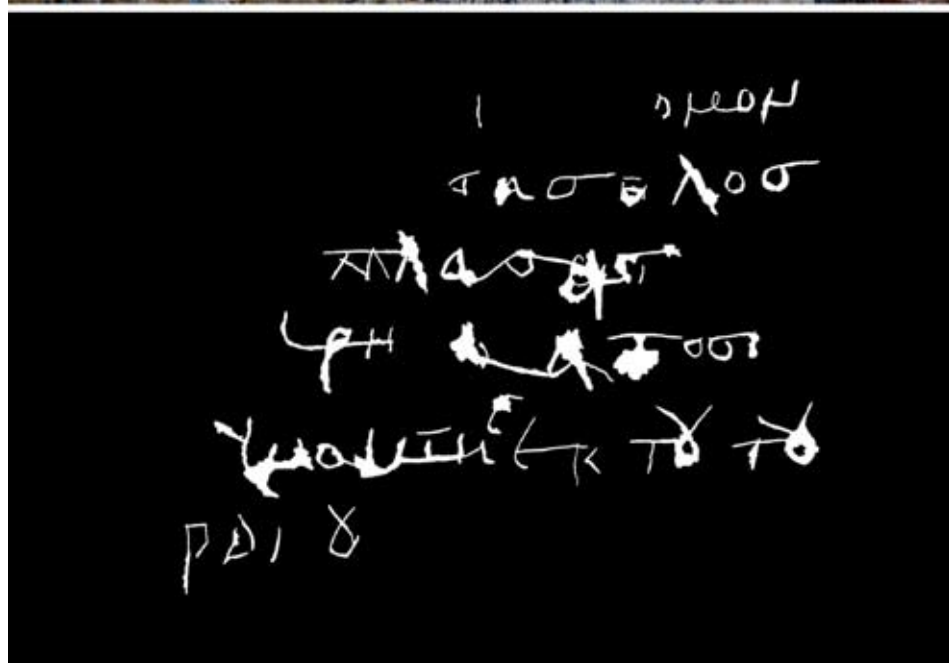
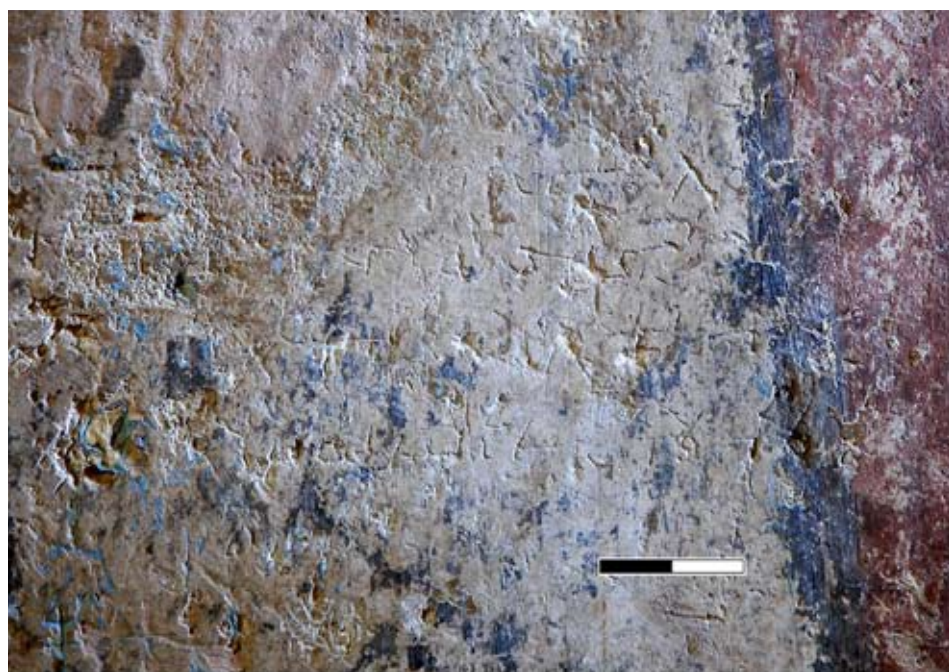
2

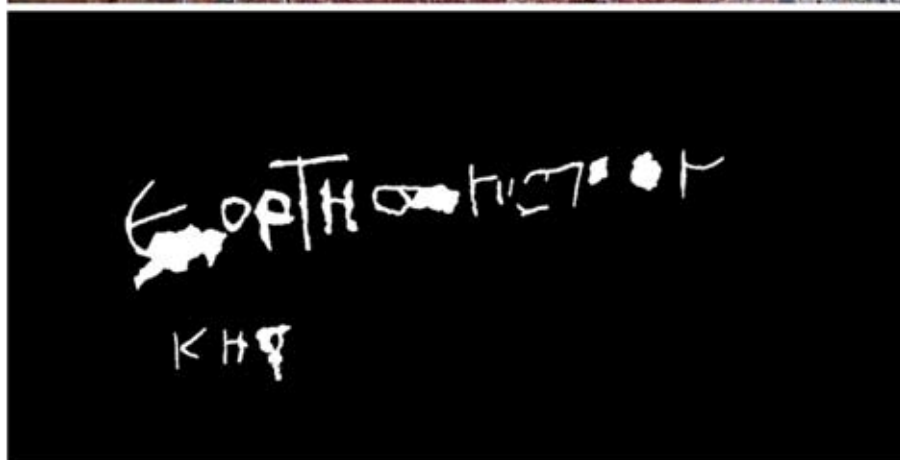
3

Таблиця XII

Фото та прорис графіті: 1 – № 741, 2 – № 742, 3 – № 743.

Таблиця XIII
Фото та прорис графіті № 744 та № 744а.

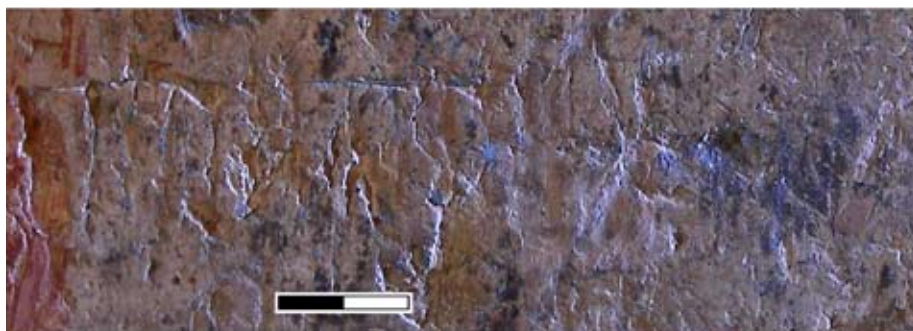
1

2

Таблиця XIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 745, 2 – № 746.

1

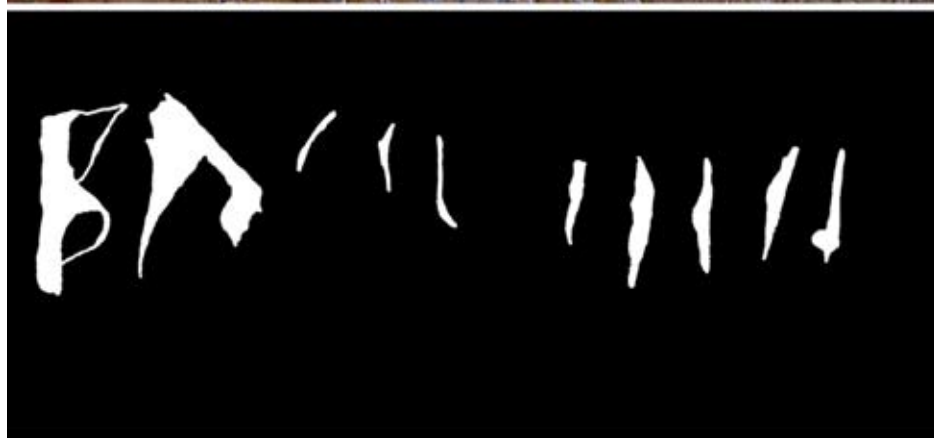
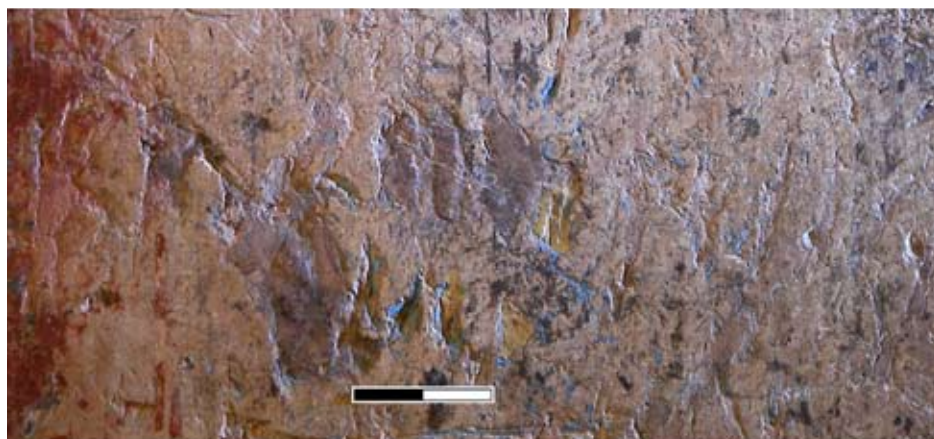
2

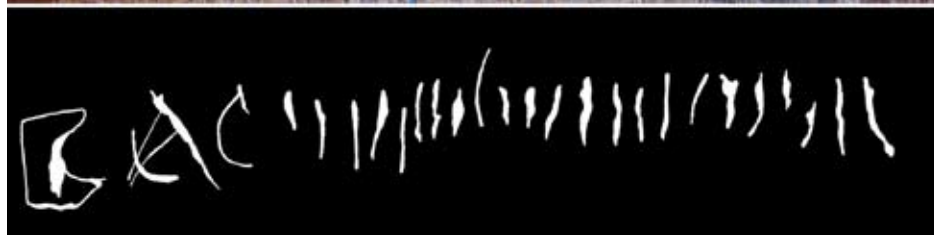
3

Таблиця XV

Фото та прорис графіті: 1 – № 747, 2 – № 748, 3 – № 749.

1

2

Таблиця XVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 750, 2 – № 751.

1

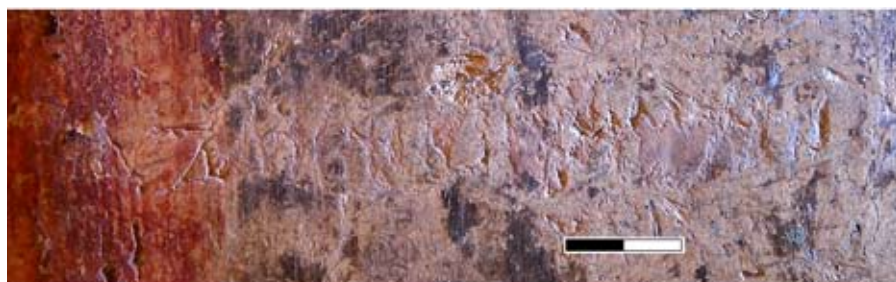
2

3

Таблиця XVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 752, 2 – № 753, 3 – № 754.

1

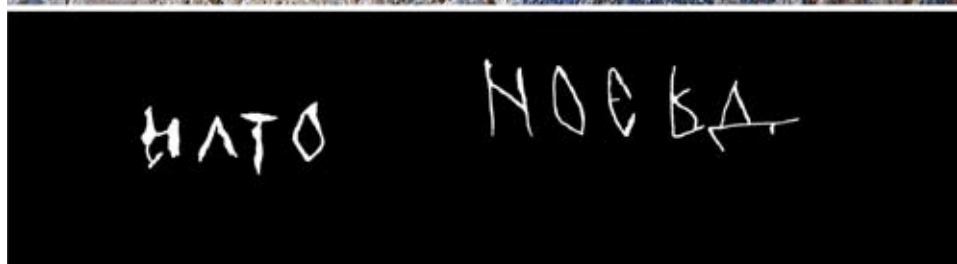
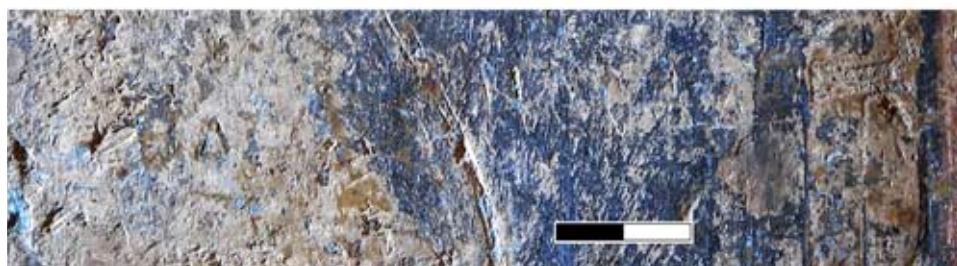
2

Таблиця XVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 755, 2 – № 756.

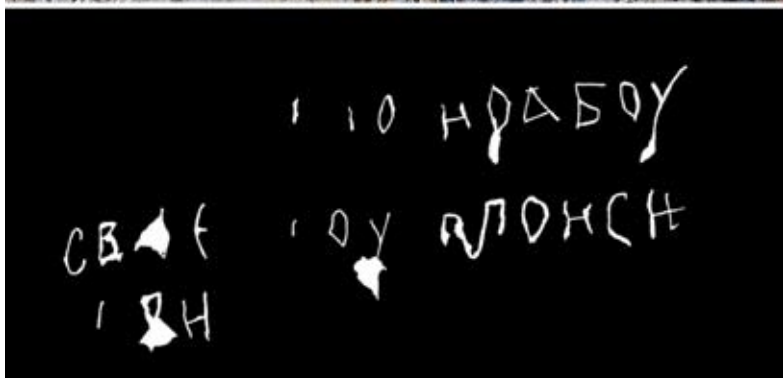
1

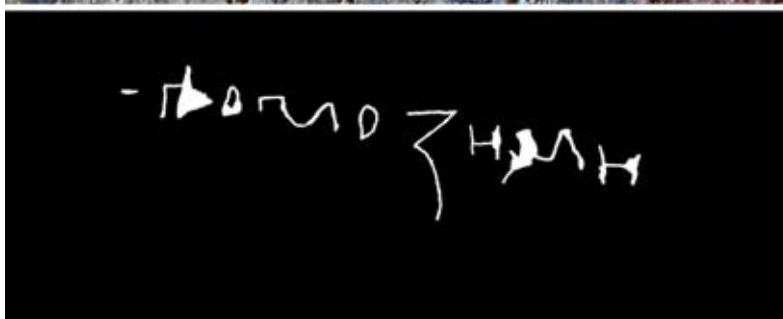
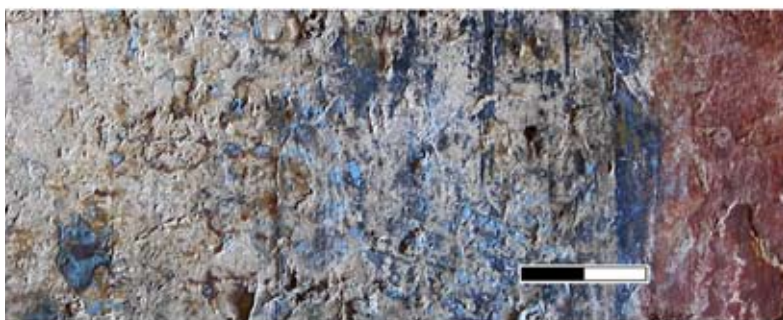
2

Таблиця XIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 757, 2 – № 758.

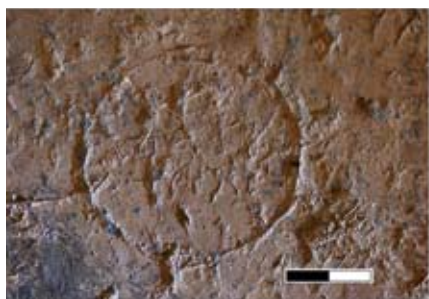
1

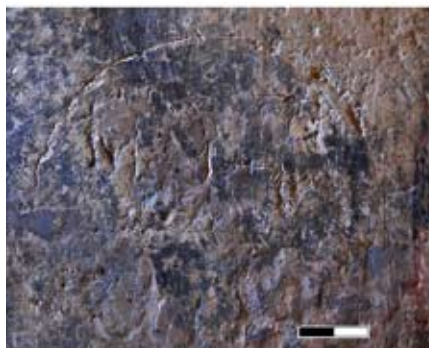
2

Таблиця XX

Фото та прорис графіті: 1 – № 759, 2 – № 760.

1

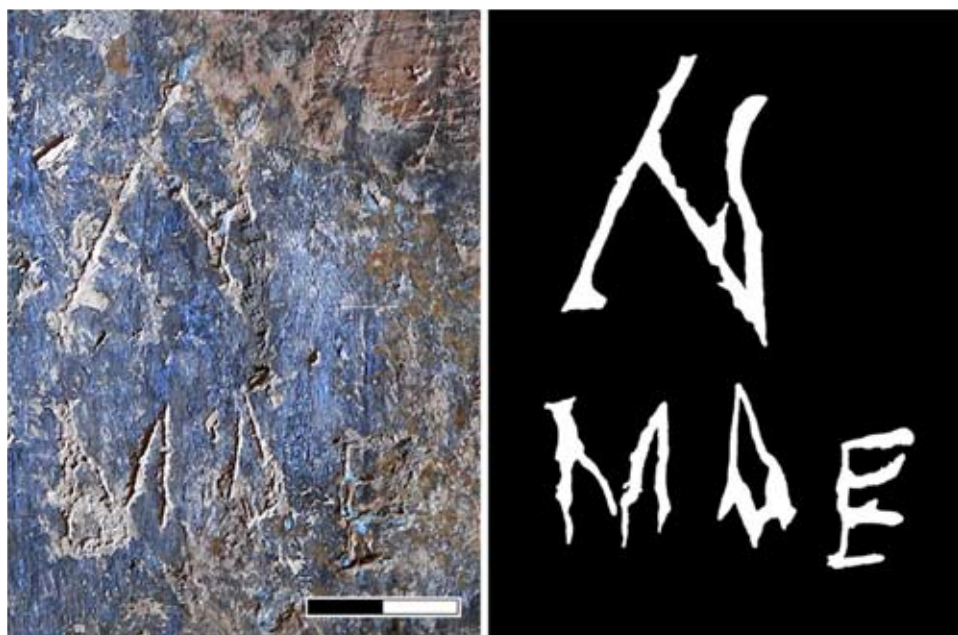
2

3

Таблиця ХХІ

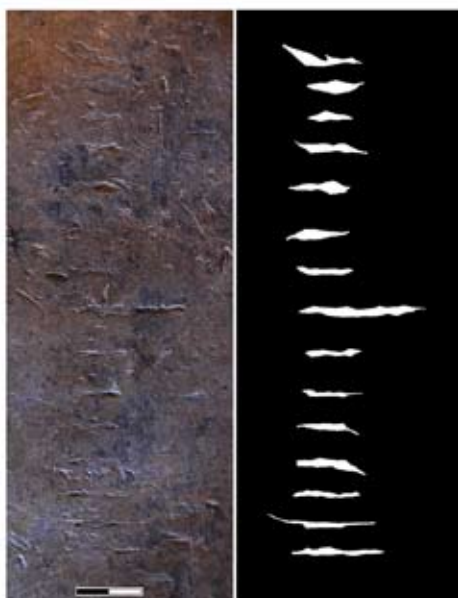
Фото та прорис графіті: 1 – № 761, 2 – № 762, 3 – № 763.

1

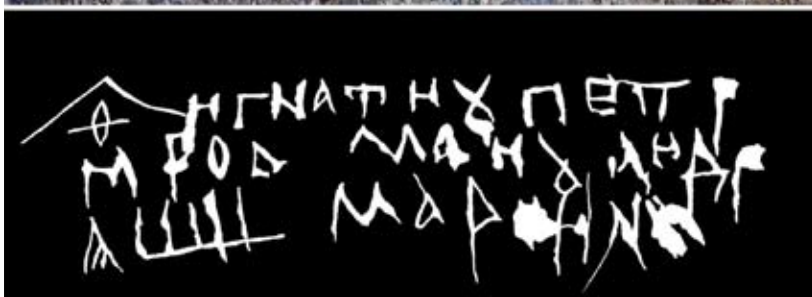
2

3

Таблиця ХХІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 764, 2 – № 765, 3 – № 766.

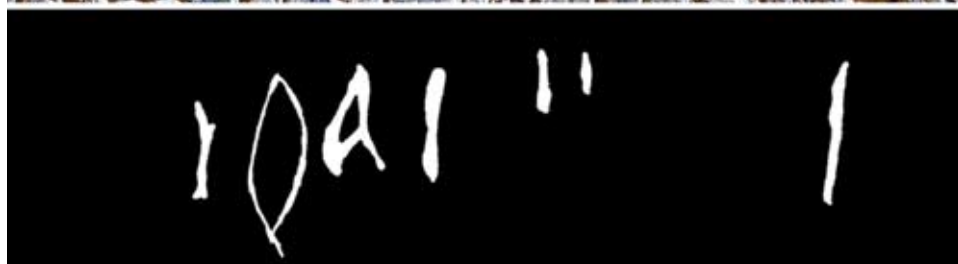
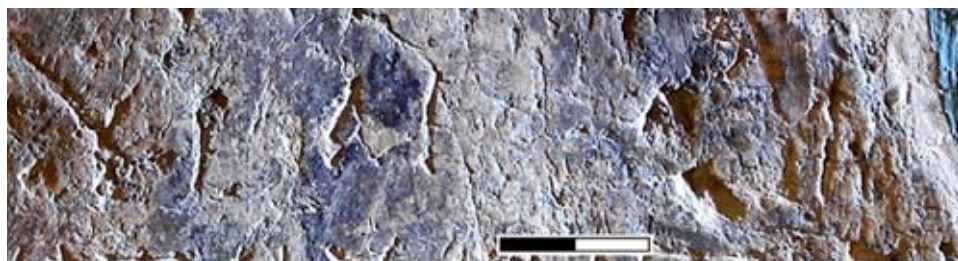
1

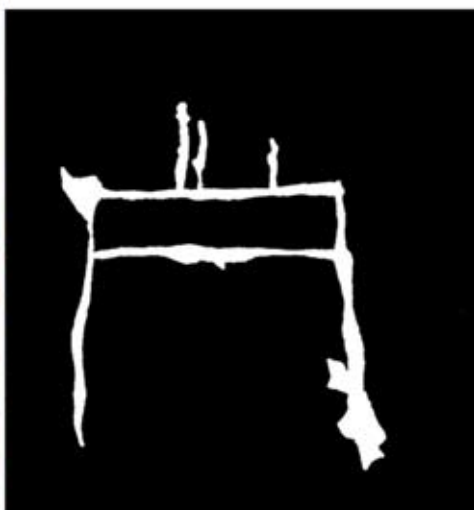
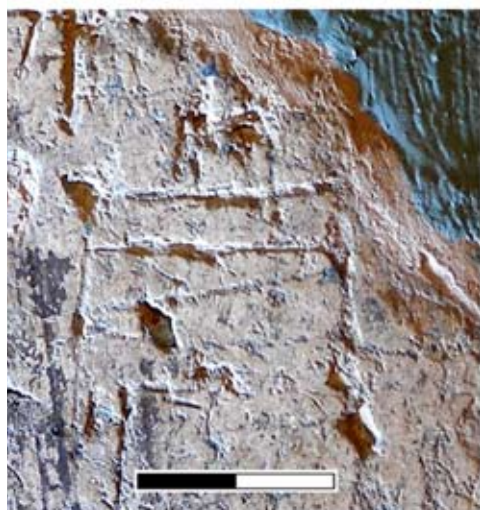
2

Таблиця XXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 141 та № 141а, 2 – № 214.

1

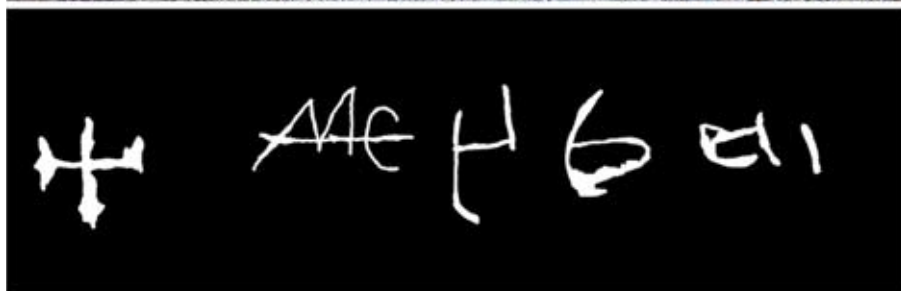
2

Таблиця XXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 767, 2 – № 768.

1

2

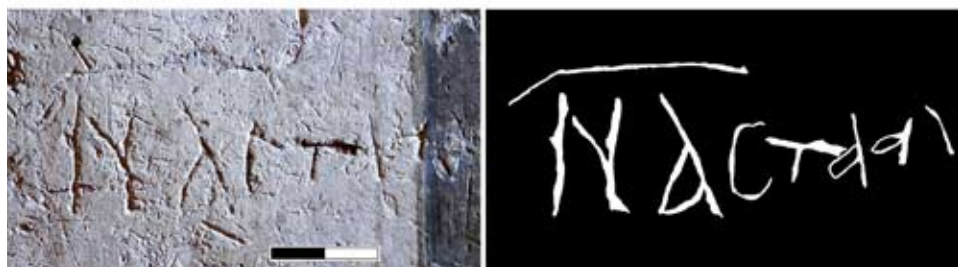
Таблиця XXV
Фото та прорис графіті: 1 – № 769, 2 – № 770.

1

2

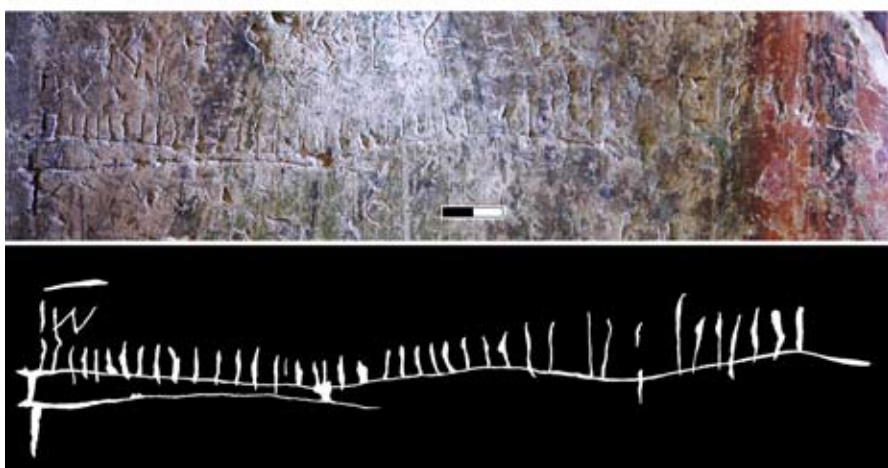
3

Таблиця XXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 771, 2 – № 772, 3 – № 773.

1

2

3

Таблиця XXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 774, 2 – № 775, 3 – № 776.

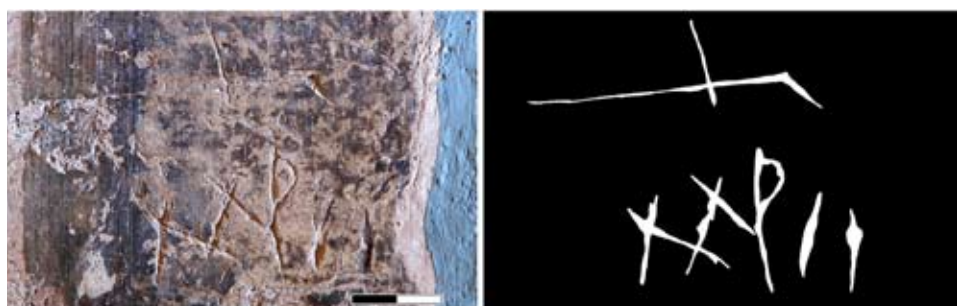
1

2

Таблиця XXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 777, 2 – № 778.

1

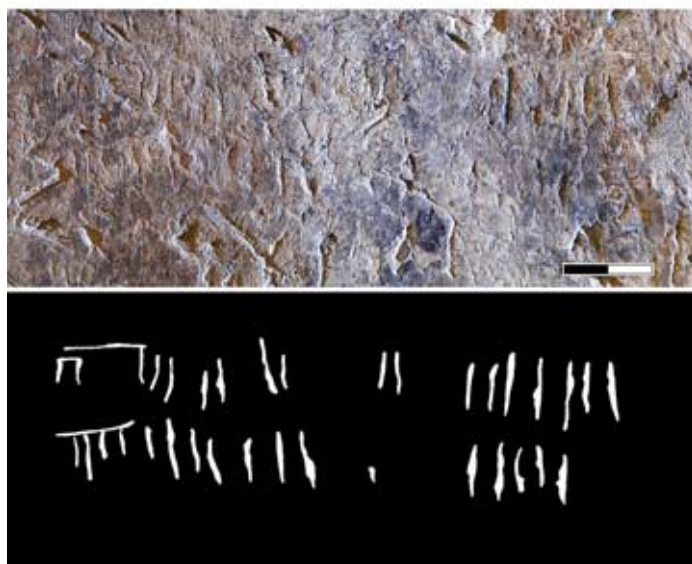
2

Таблиця XXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 779, 2 – № 780.

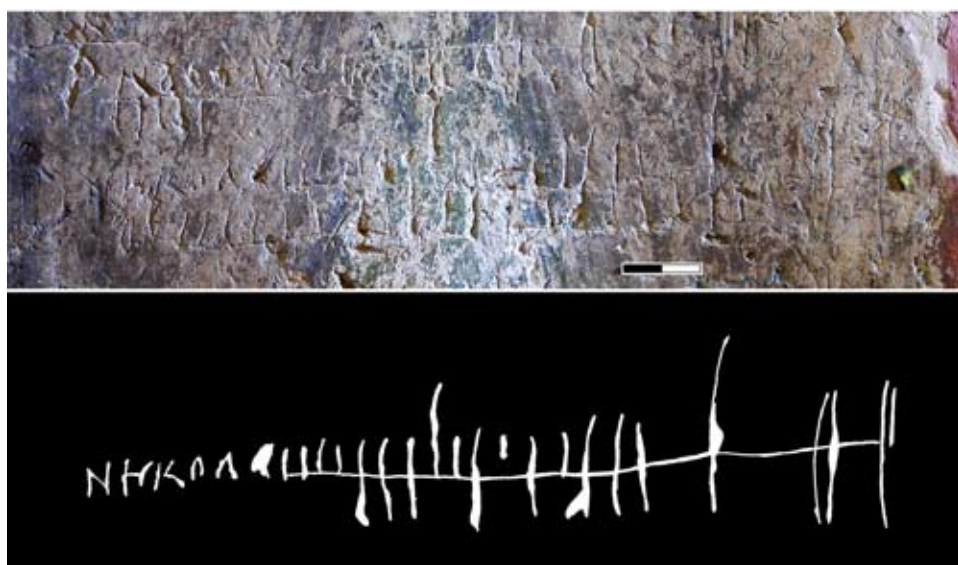

1

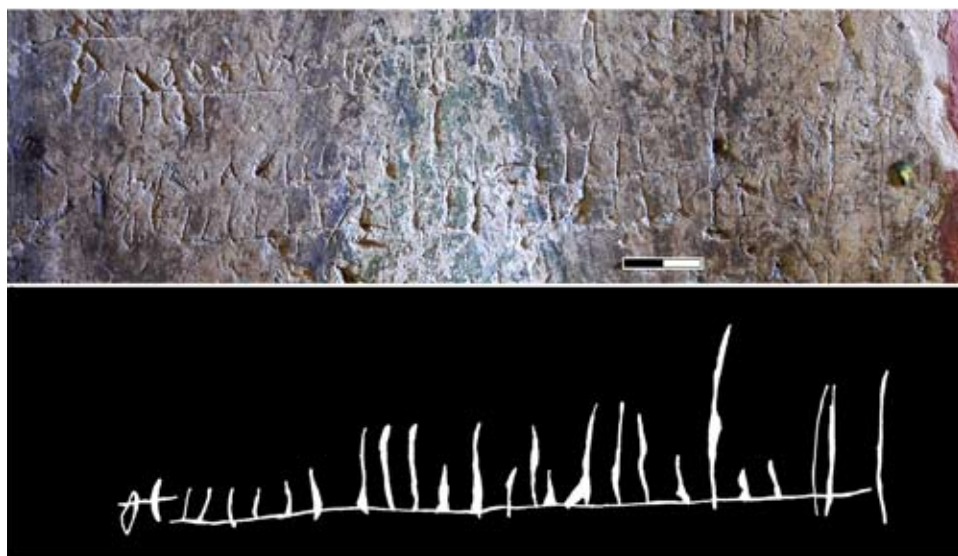

2

Таблиця XXX
Фото та прорис графіті: 1 – № 781, 2 – № 782.

1

2

Таблиця XXXI

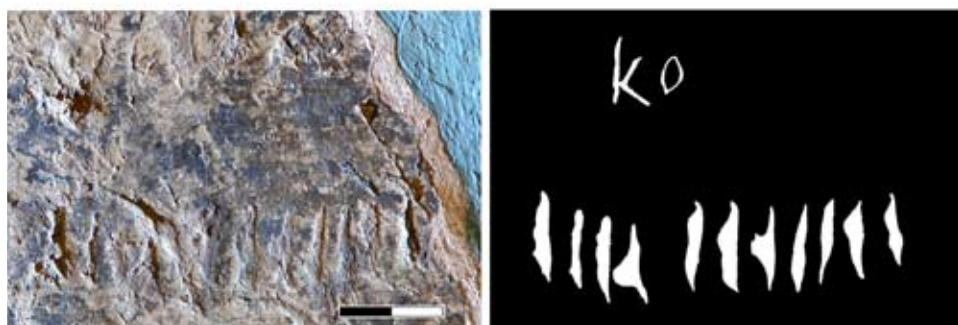
Фото та прорис графіті: 1 – № 783, 2 – № 784.

1

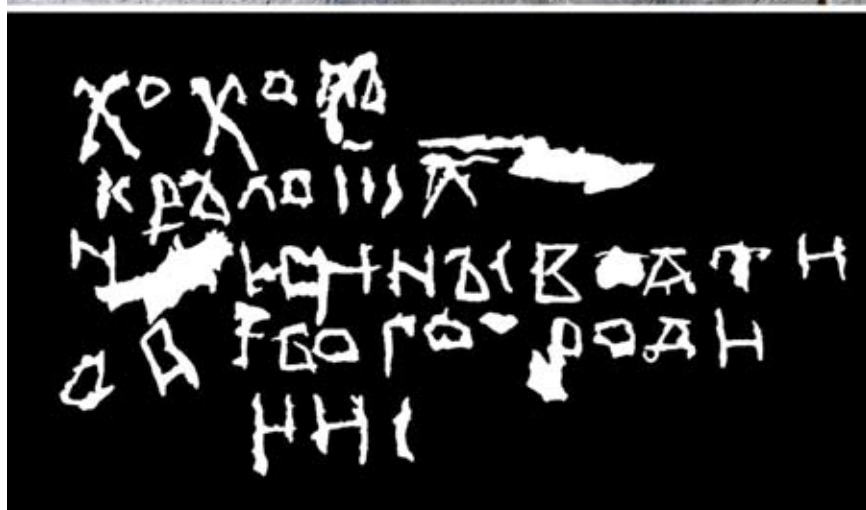
2

3

Таблиця XXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 785, 2 – № 786, 3 – № 787.

1

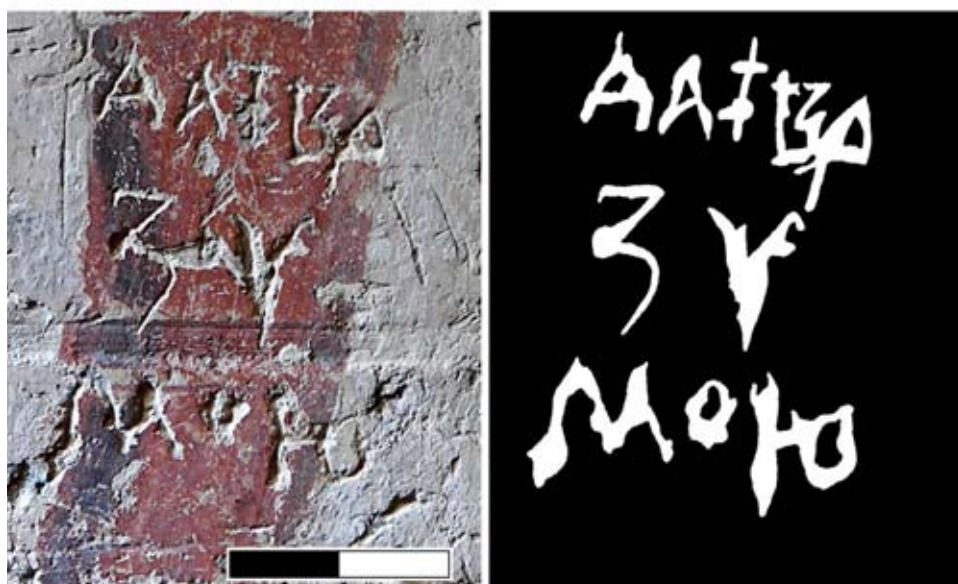
2

Таблица XXXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 124 та 124а, 2 – № 125.

1

2

Таблиця XXXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 126 та 126а, 2 – № 127.

1

2

Таблиця XXXV

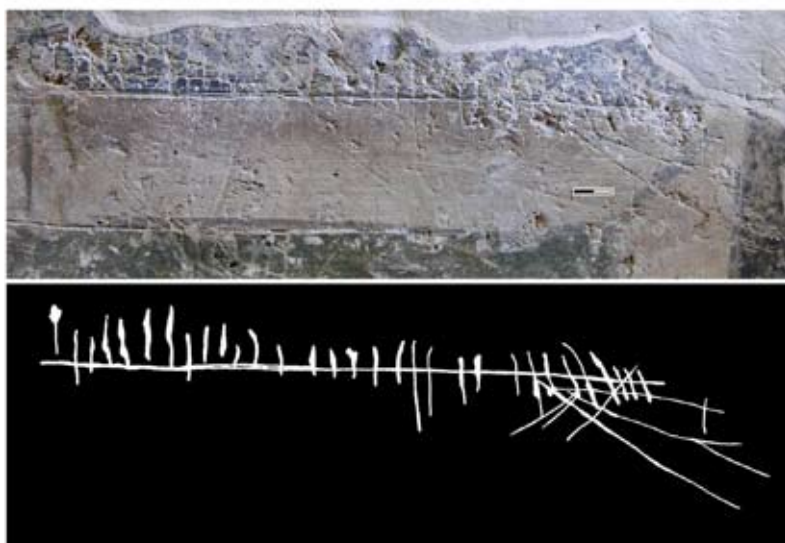
Фото та прорис графіті: 1 – № 155, 2 – № 251 та № 251а.

1

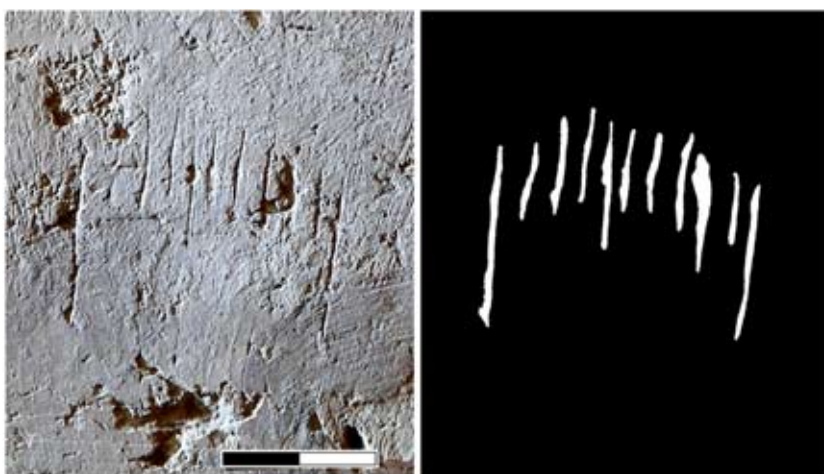
2

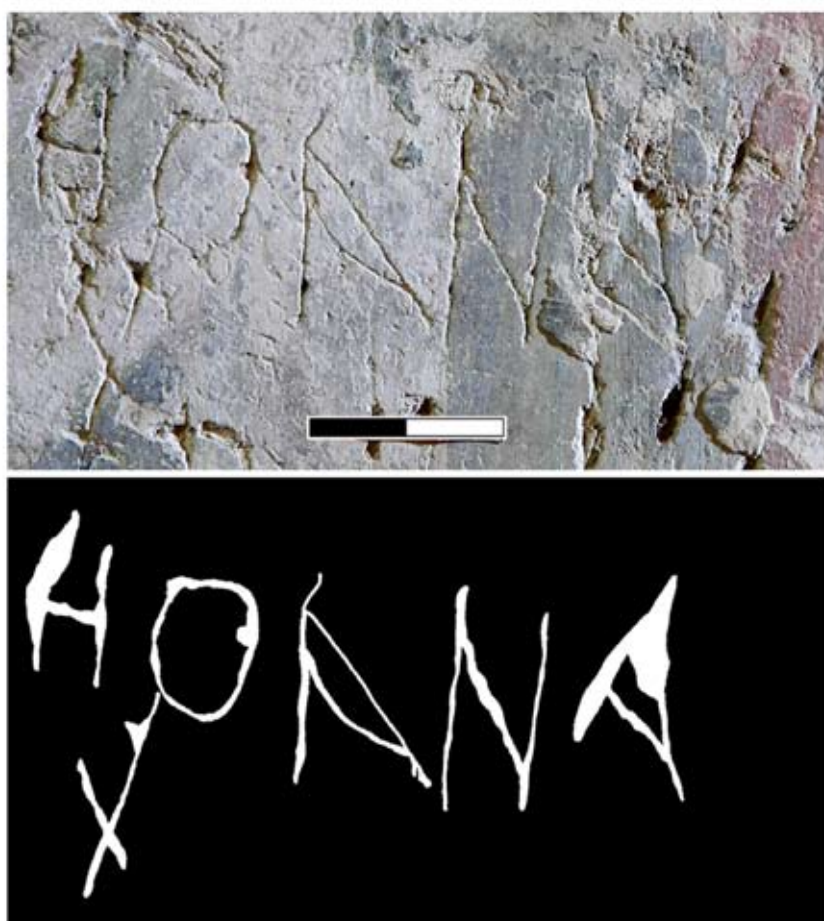
3

Таблиця XXXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 788, 2 – № 789, 3 – № 790.

1

2

Таблиця XXXVII

Фото та прорис графіті: 1 - № 791, 2 - № 792.

1

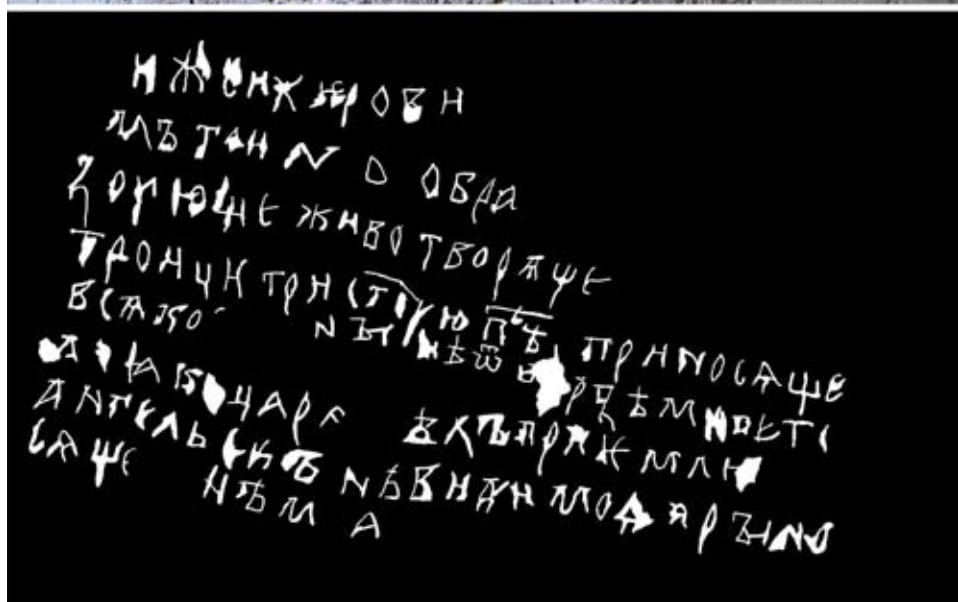
2

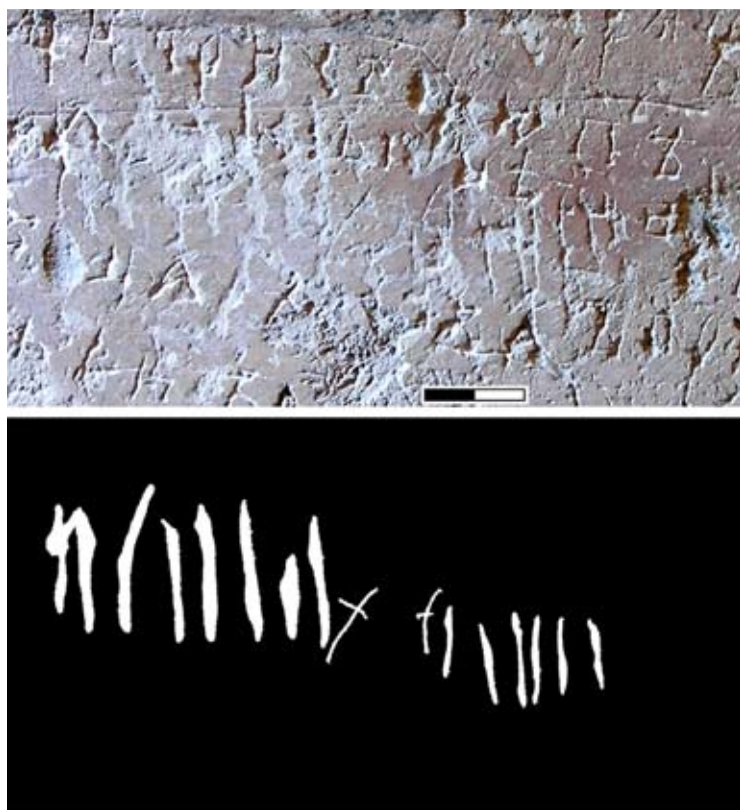
3

Таблиця XXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 793, 2 – № 794, 3 – № 795.

Таблиця XXXIX
Фото та прорис графіті № 796.

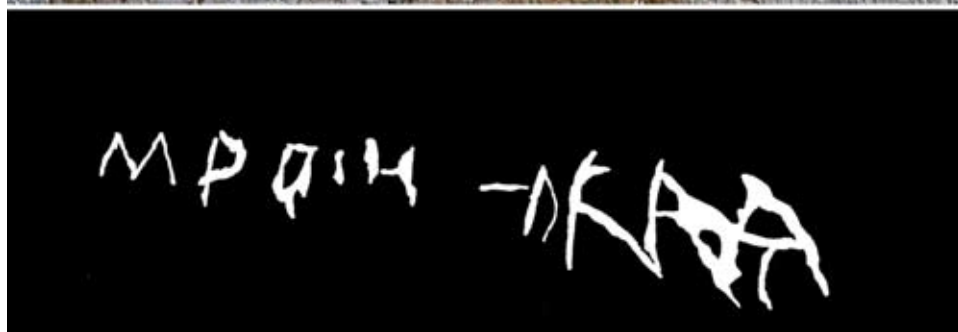
1

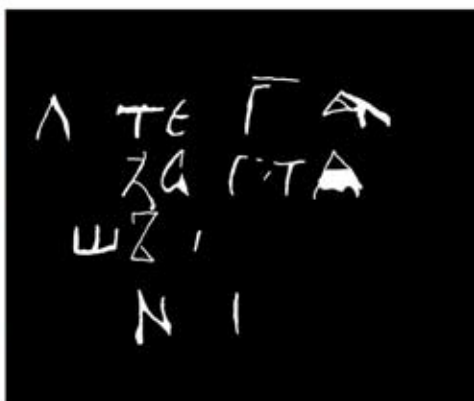
2

Таблиця ХІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 797, 2 – № 798.

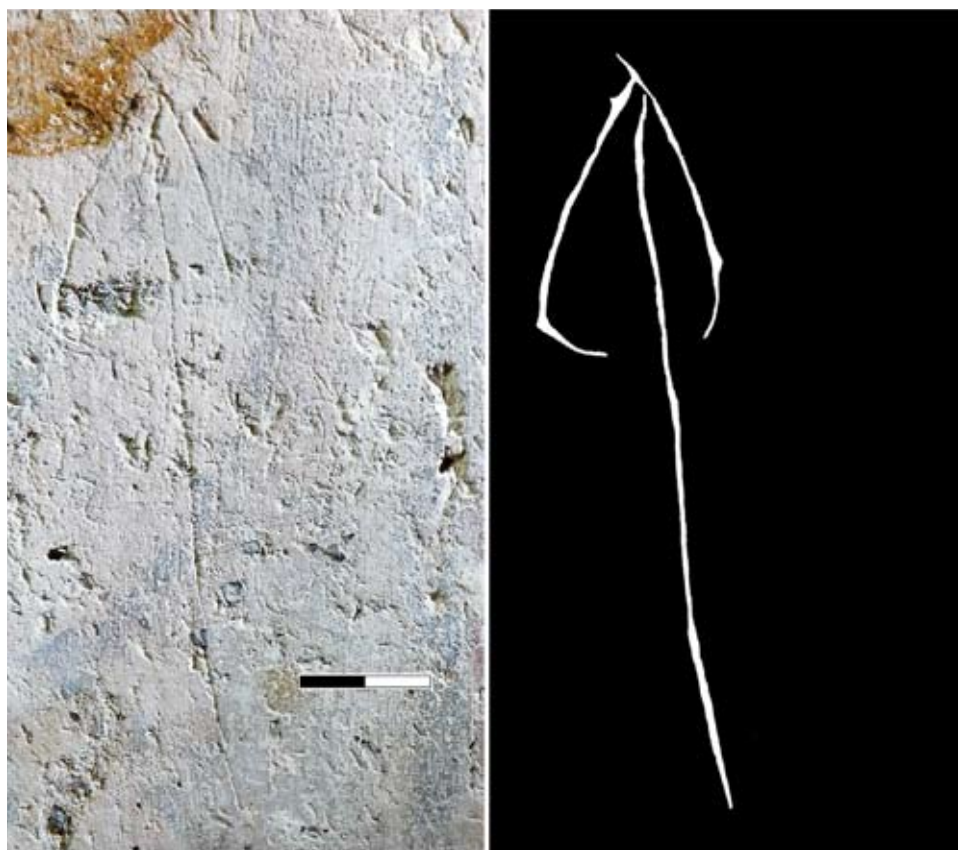
1

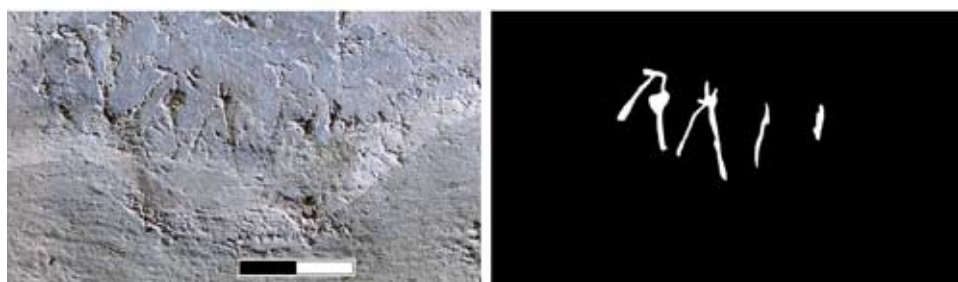
2

Таблиця ХІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 799, 2 – № 800.

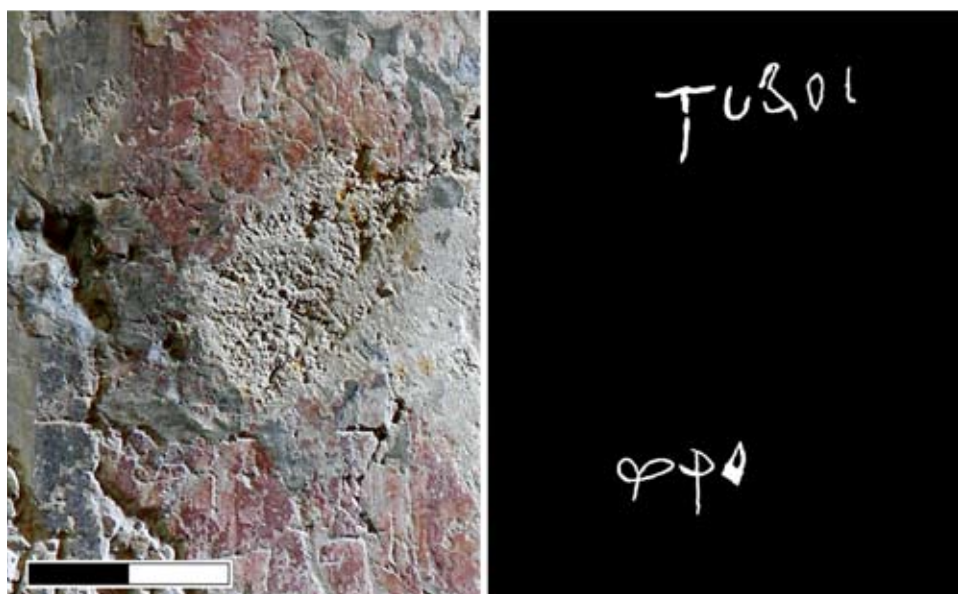

1

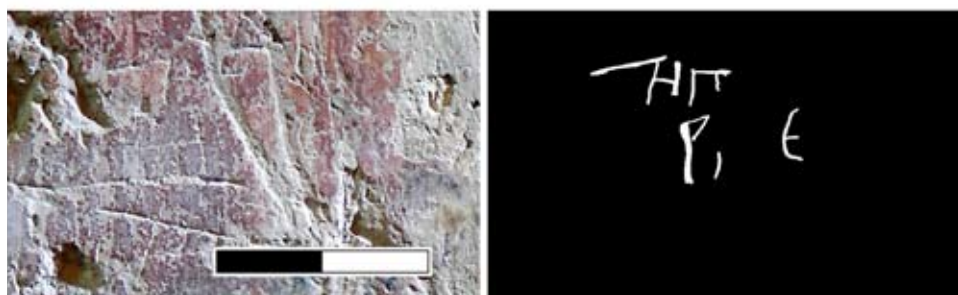

2

Таблиця ХІІ
Фото та прорис графіті: 1 – № 801, 2 – № 802.

1

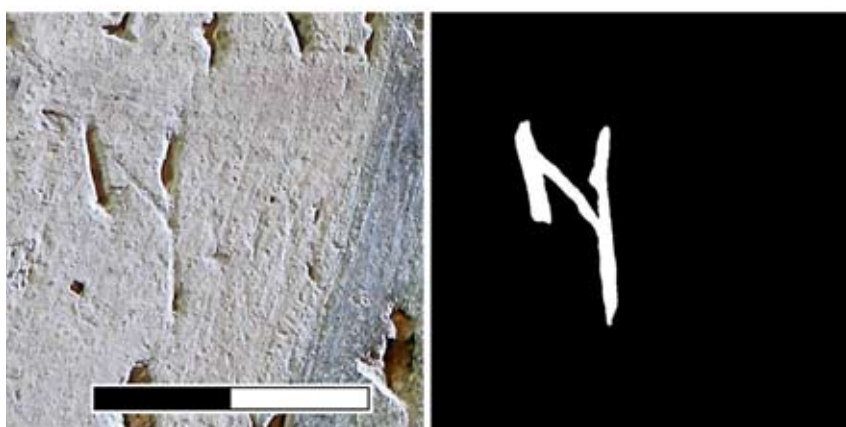
2

Таблиця XLIII

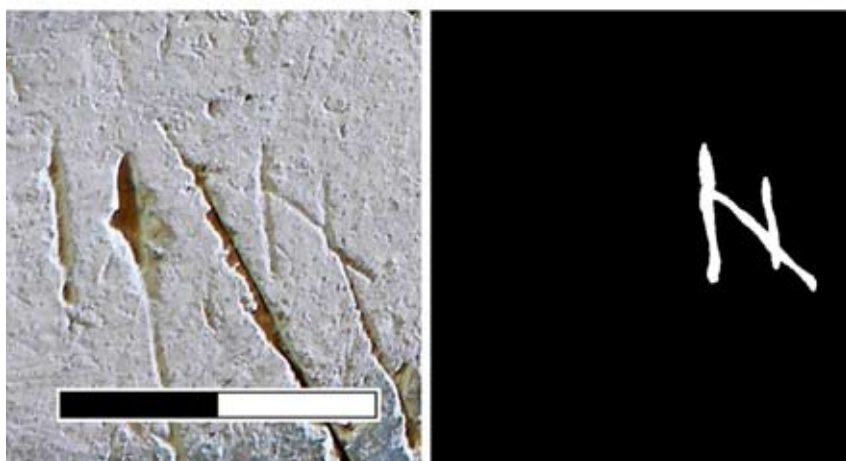
Фото та прорис графіті: 1 – № 803, 2 – № 804.

1

2

3

Таблиця XLIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 805, 2 – № 806, 3 – № 807.

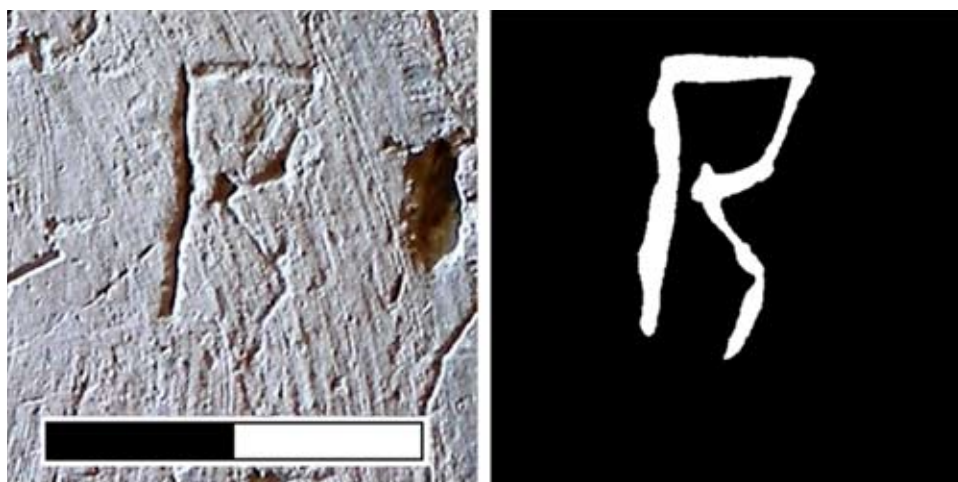
1

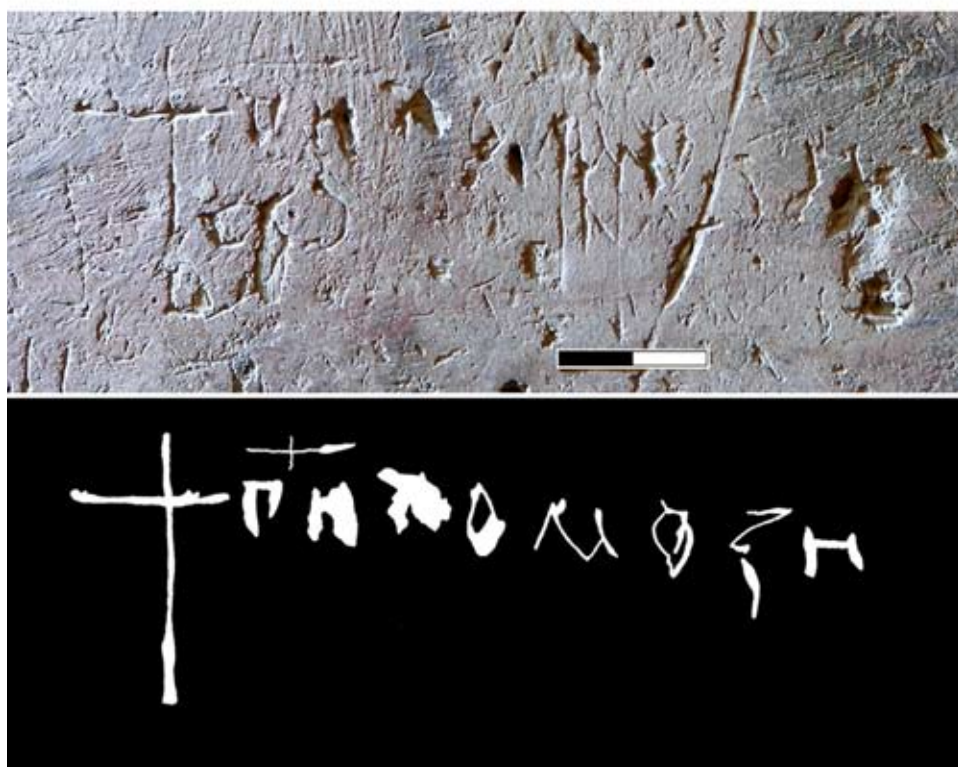
2

Таблиця XLV

Фото та прорис графіті: 1 – № 808, 2 – № 809.

1

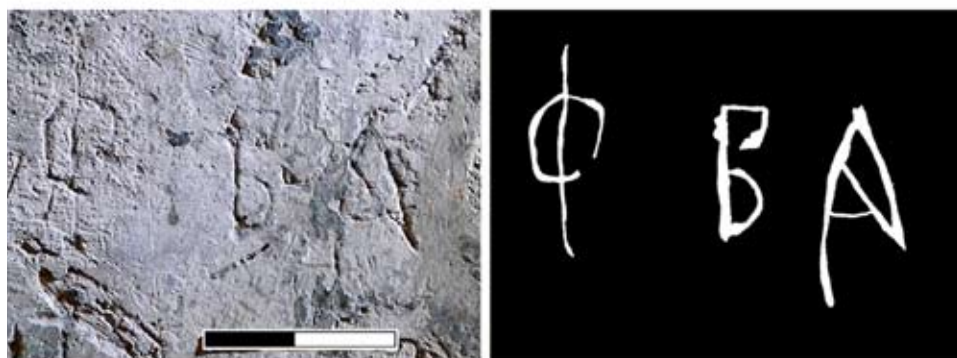
2

Таблиця XLVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 810, 2 – № 811.

1

2

3

Таблиця XLVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 812, 2 – № 813, 3 – № 814.

1

2

3

Таблиця XLVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 815, 2 – № 816, 3 – № 817.

1

2

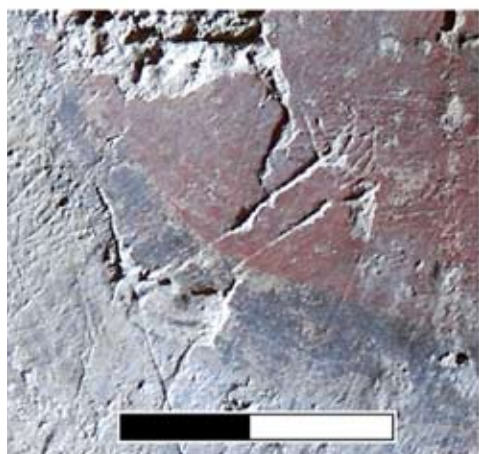
3

Таблиця XLIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 818, 2 – № 819, 3 – № 820.

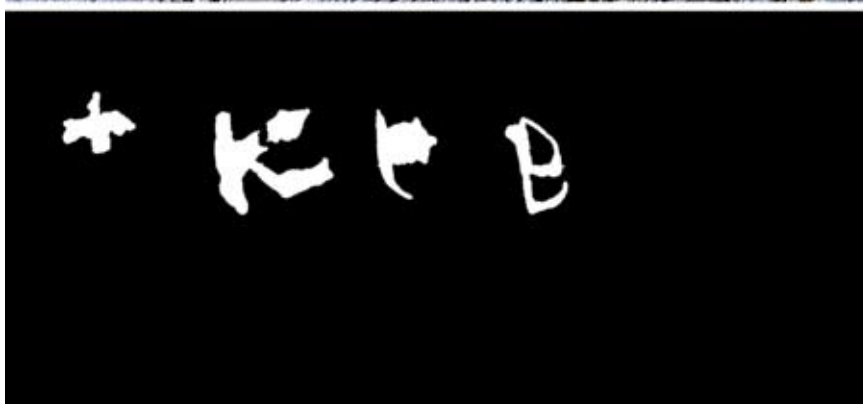
1

2

Таблиця L

Фото та прорис графіті: 1 – № 821, 2 – № 822.

1

2

Таблиця LI

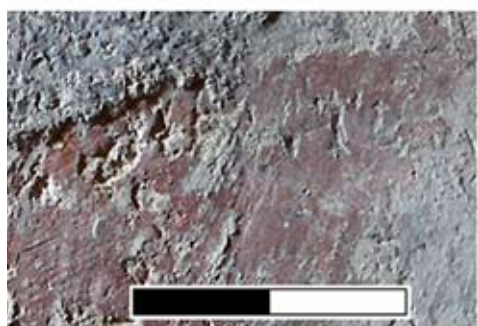
Фото та прорис графіті: 1 – № 823, 2 – № 824.

1

2

3

Таблиця ЛІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 825, 2 – № 826, 3 – № 827.

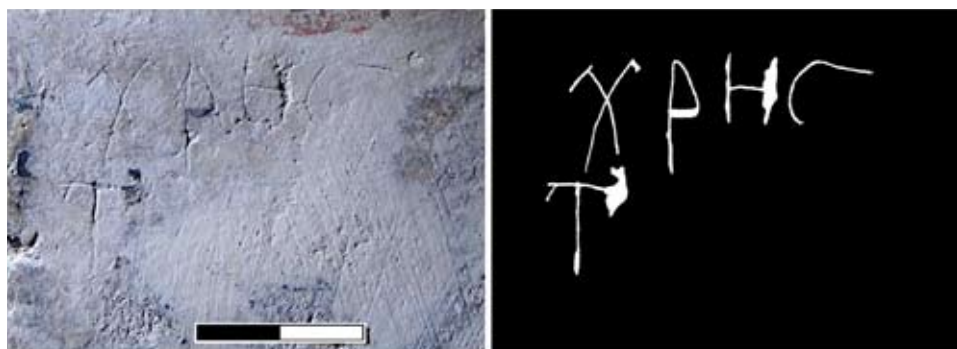
1

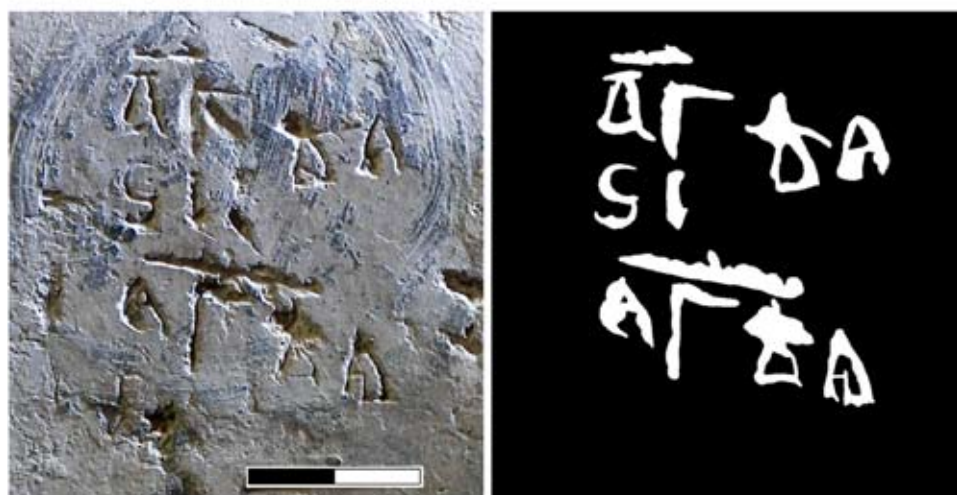
2

Таблиця LIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 828, 2 – № 829.

1

2

3

Таблиця LIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 830, 2 – № 831, 3 – № 832.

1

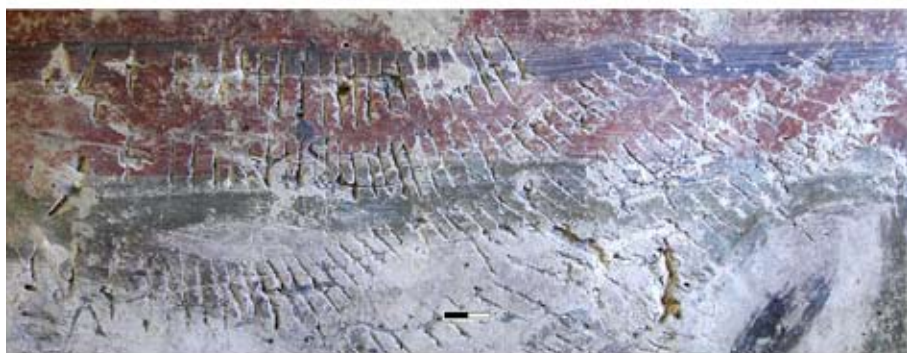
2

Таблиця LV

Фото та прорис графіті: 1 – № 833, 2 – № 834.

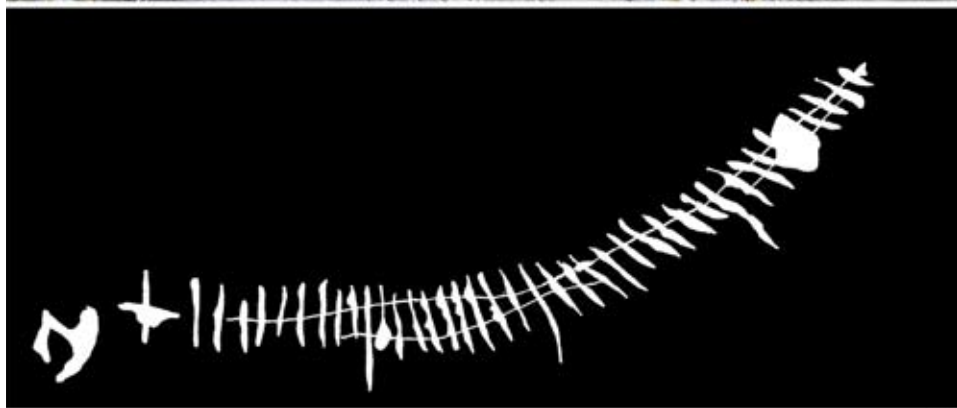
1

2

Таблиця LVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 835, 2 – № 836.

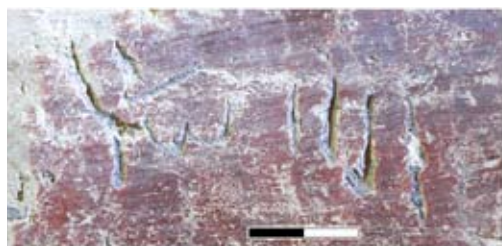
1

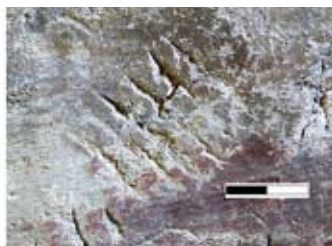
2

Таблиця LVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 837, 2 – № 838.

1

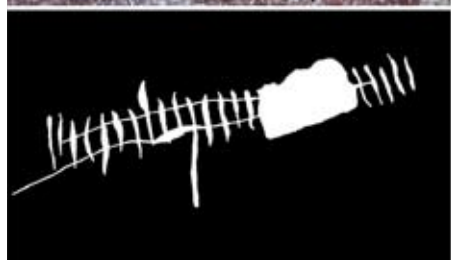
2

3

Таблиця LVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 839, 2 – № 840, 3 – № 841.

1

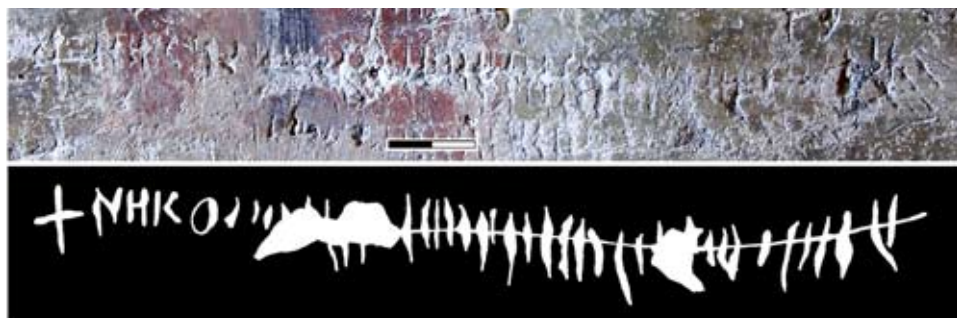
2

3

Таблиця LVIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 842, 2 – № 843, 3 – № 844.

1

2

Таблиця LX

Фото та прорис графіті: 1 – № 845, 2 – № 846.

1

2

Таблиця LXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 847, 2 – № 848.

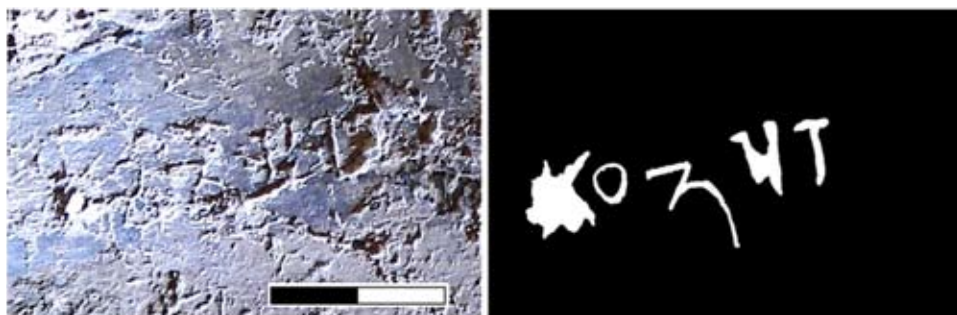
1

2

Таблиця LXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 849, 2 – № 850.

1

2

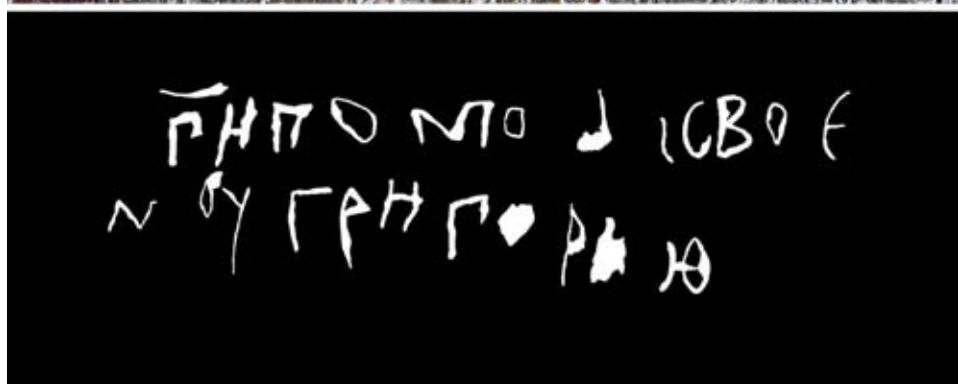
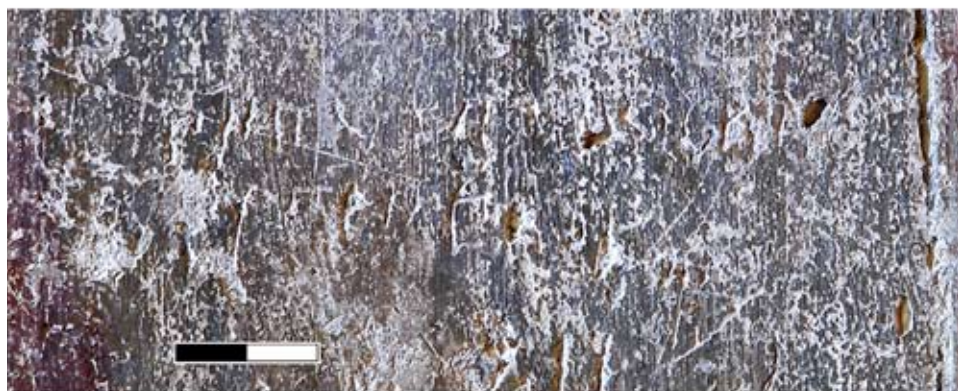
3

Таблиця LXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 851, 2 – № 852, 3 – № 853.

1

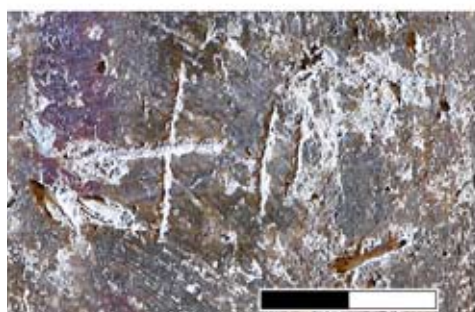
2

Таблиця LXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 854, 2 – № 855.

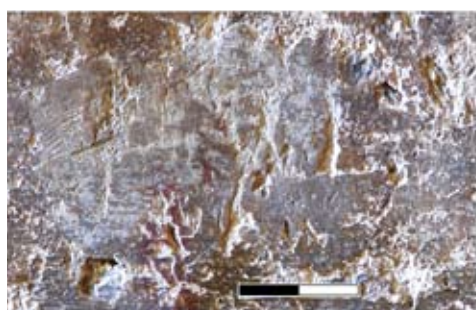
1

2

Таблиця LXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 856, 2 – № 857.

1

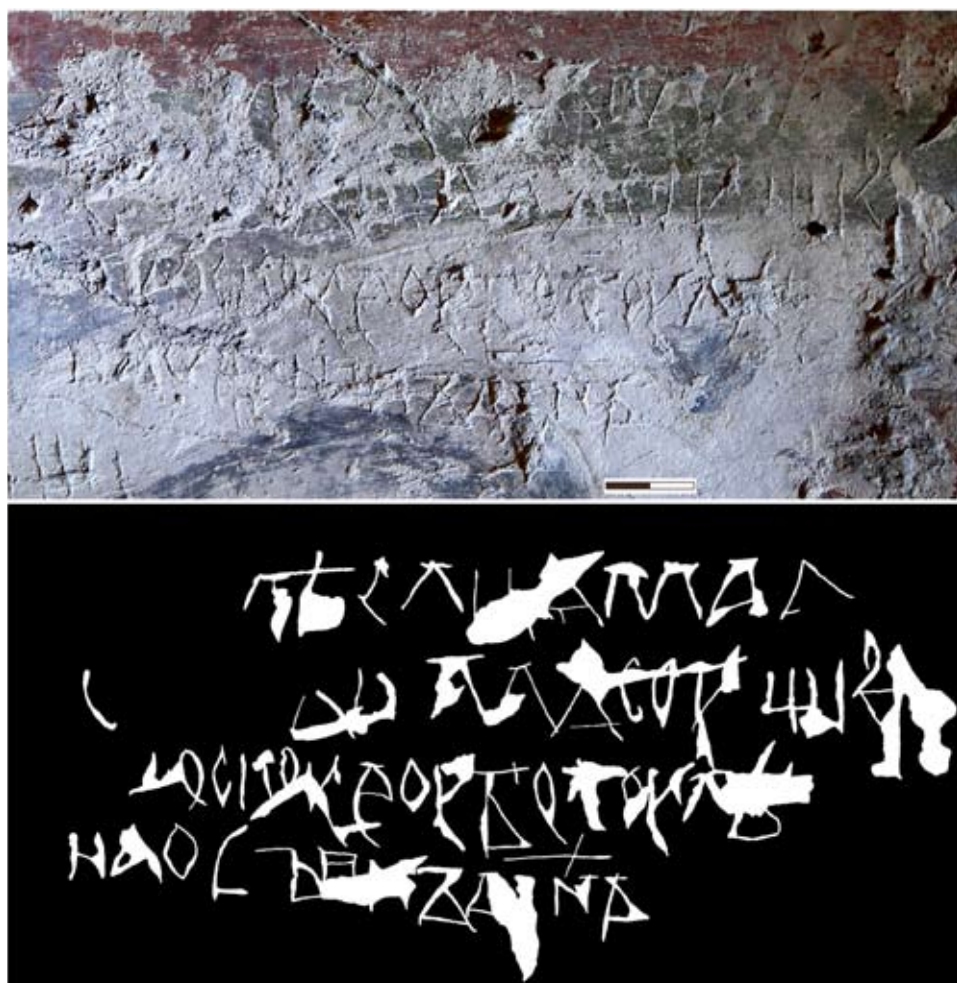
2

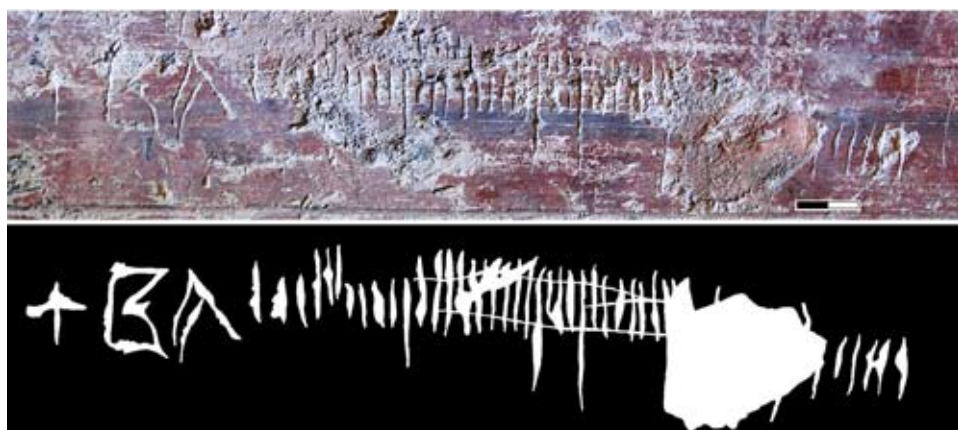
3

Таблиця LXVI

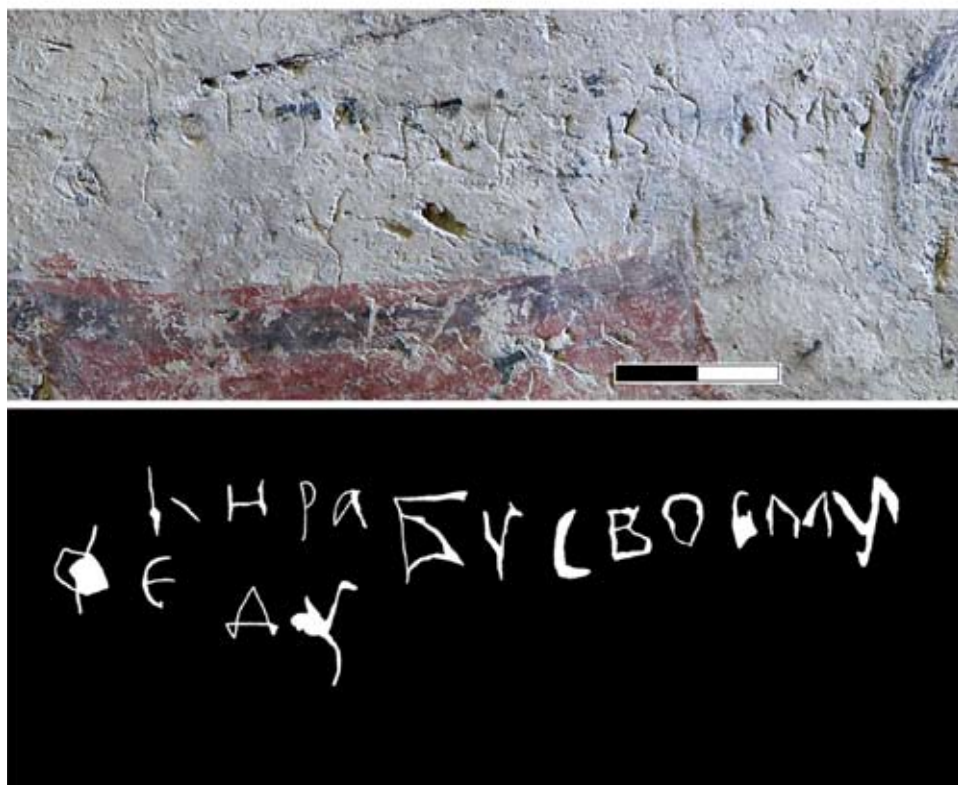
Фото та прорис графіті: 1 – № 858, 2 – № 859, 3 – № 860.

Таблиця LXVII
Фото та прорис графіті № 861.

1

2

Таблиця LXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 862, 2 – № 863.

1

2

Таблиця LXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 864, 2 – № 865.

1

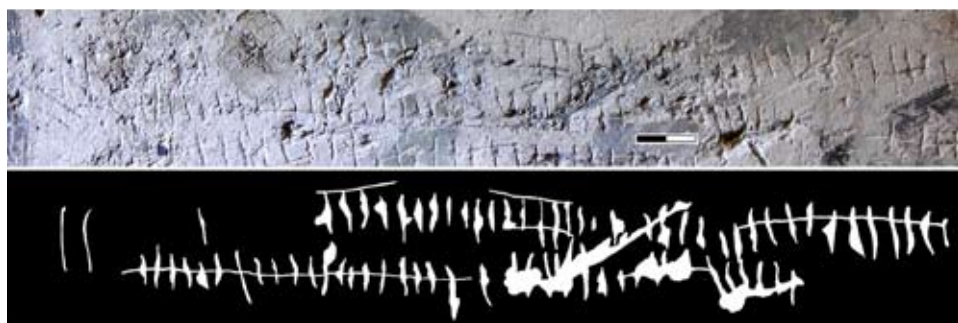
2

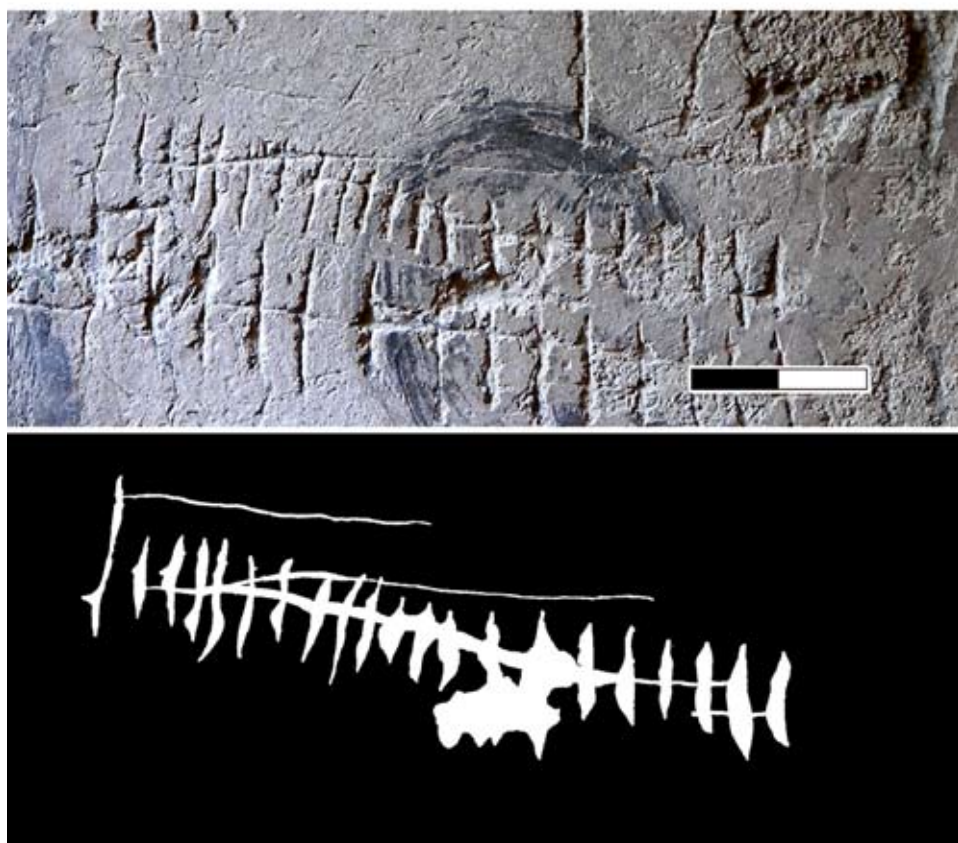
3

Таблиця LXX

Фото та прорис графіті: 1 – № 866, 2 – № 867, 3 – № 868.

1

2

Таблиця LXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 869, 2 – № 870.

1

2

3

Таблиця LXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 871, 2 – № 872, 3 – № 873.

1

2

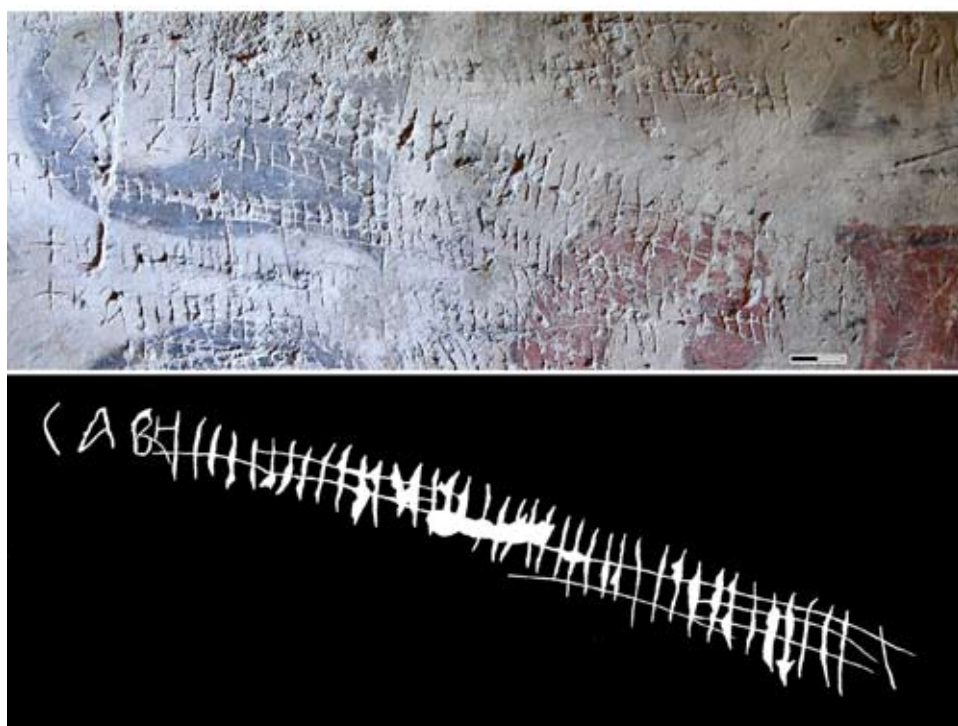
3

Таблиця LXXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 874, 2 – № 875, 3 – № 876.

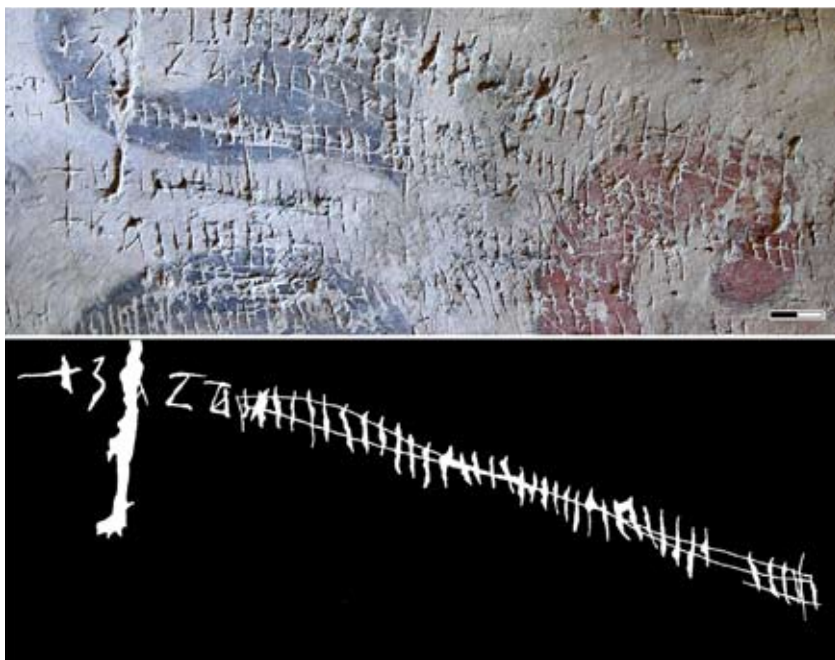
1

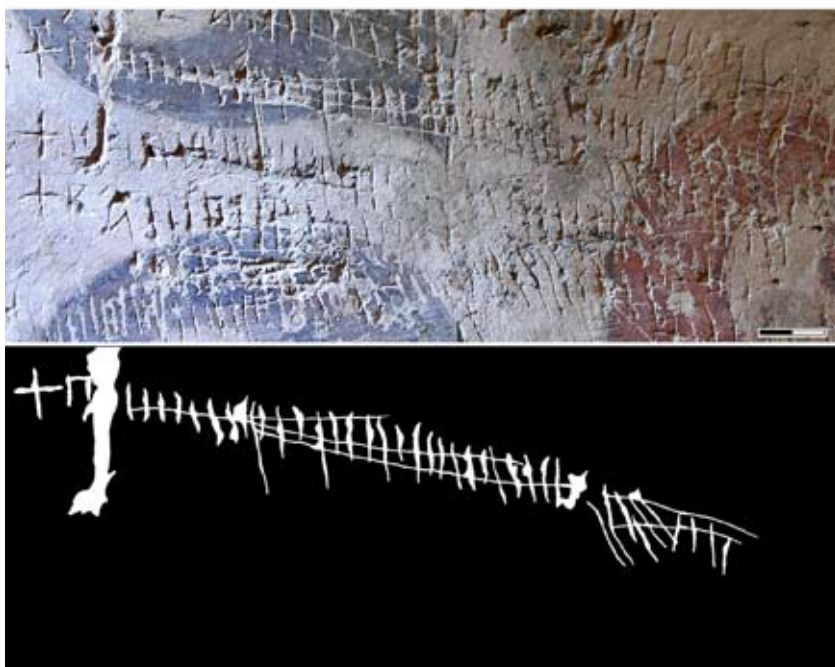
2

Таблиця LXXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 877, 2 – № 878.

1

2

Таблиця LXXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 879, 2 – № 880.

1

2

Таблиця LXXVI

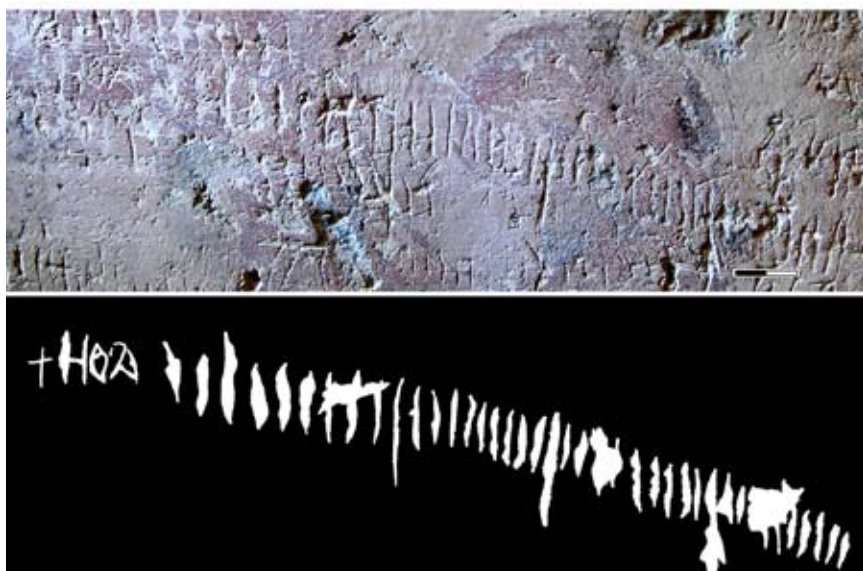
Фото та прорис графіті: 1 – № 881, 2 – № 882.

1

2

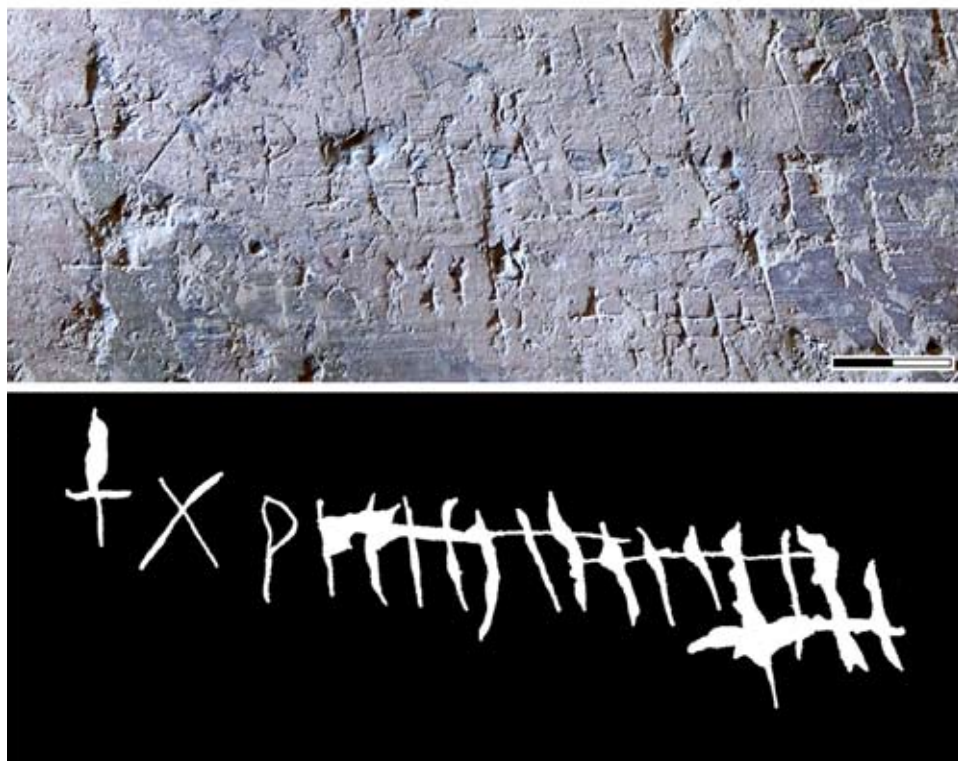
3

Таблиця LXXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 883, 2 – № 884, 3 – № 885.

1

2

Таблиця LXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 886, 2 – № 887.

1

2

Таблиця LXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 888, 2 – № 889.

1

2

3

Таблиця LXXX

Фото та прорис графіті: 1 – № 890, 2 – № 891, 3 – № 892.

1

2

3

Таблиця LXXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 893, 2 – № 894, 3 – № 895.

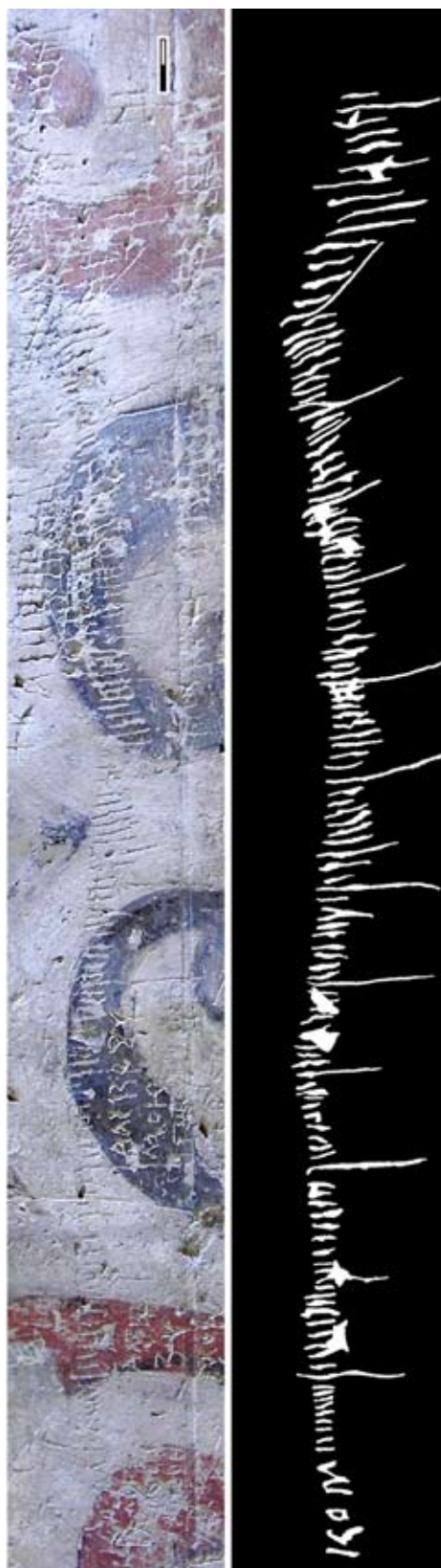
1

2

Таблиця LXXXII

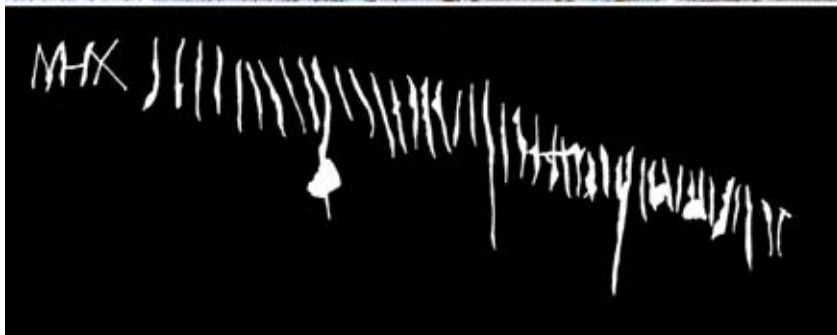
Фото та прорис графіті: 1 – № 896, 2 – № 897.

Таблиця LXXXIII
Фото та прорис графіті № 898.

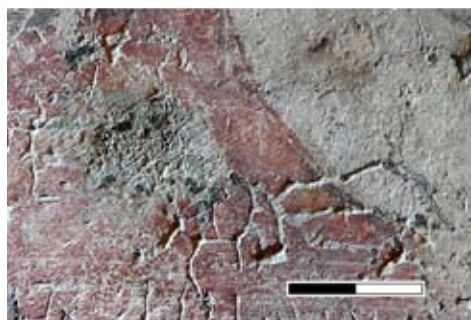
1

2

Таблиця LXXXIV

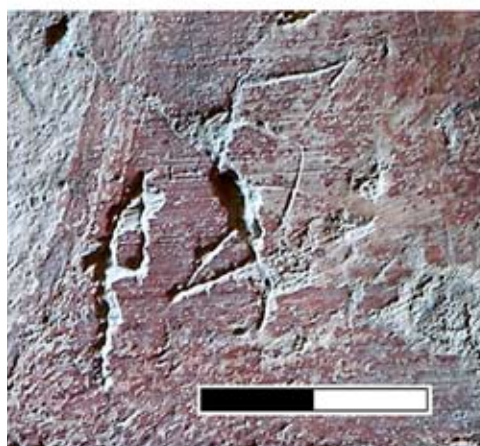
Фото та прорис графіті: 1 – № 899, 2 – № 900.

1

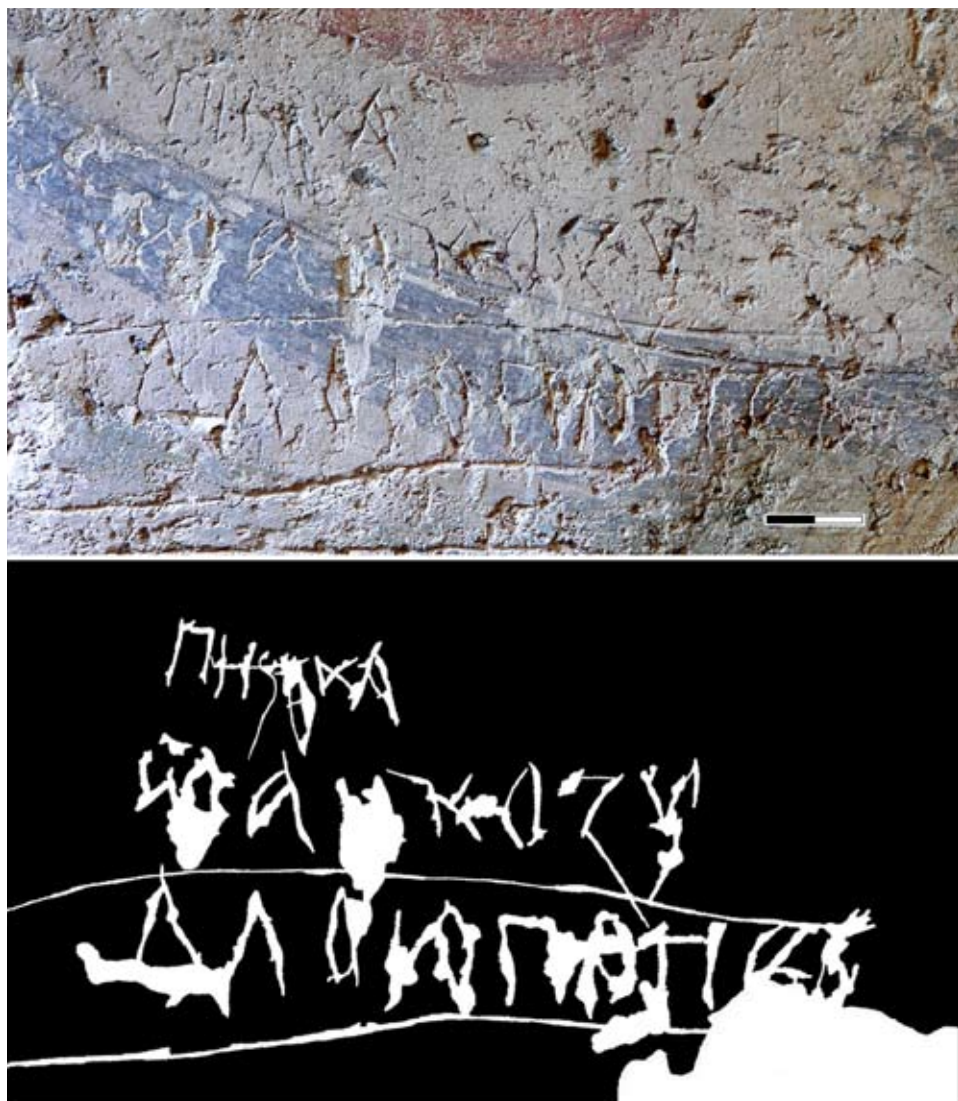
2

3

Таблиця LXXXV

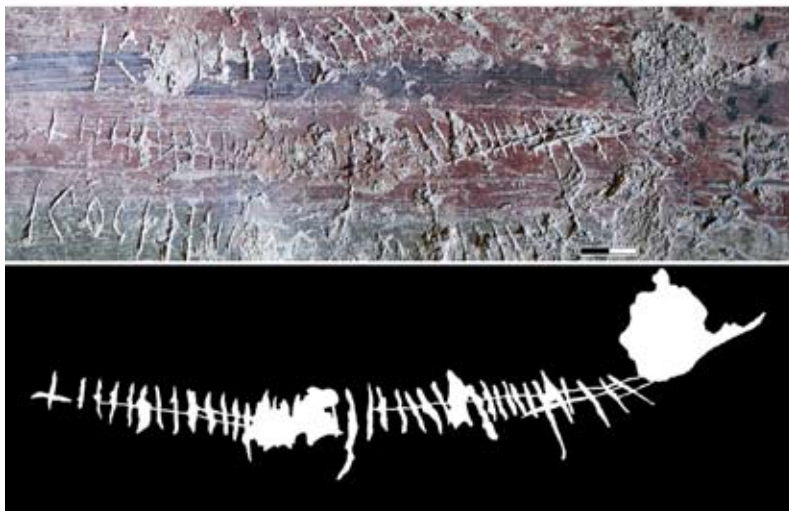
Фото та прорис графіті: 1 - № 901, 2 - № 902, 3 - № 903.

Таблиця LXXXVI
Фото та прорис графіті № 904 та № 904а.

1

2

Таблиця LXXXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 905, 2 – № 906.

1

2

Таблиця LXXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 907, 2 – № 908.

1

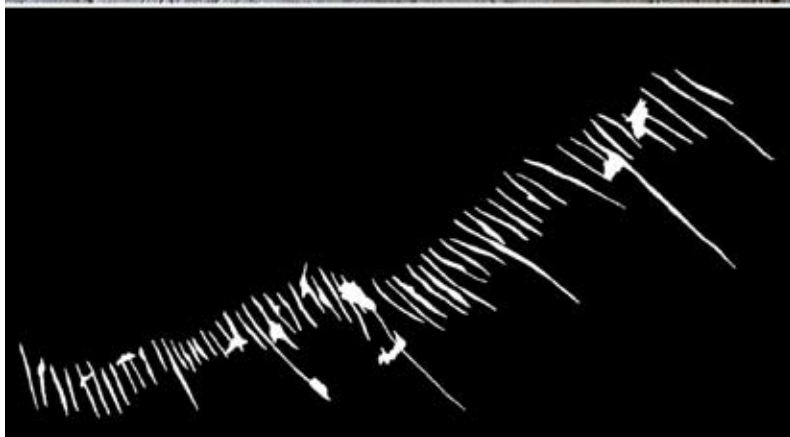
2

Таблиця LXXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 909, 2 – № 910.

1

2

Таблиця ХС

Фото та прорис графіті: 1 – № 911, 2 – № 912.

1

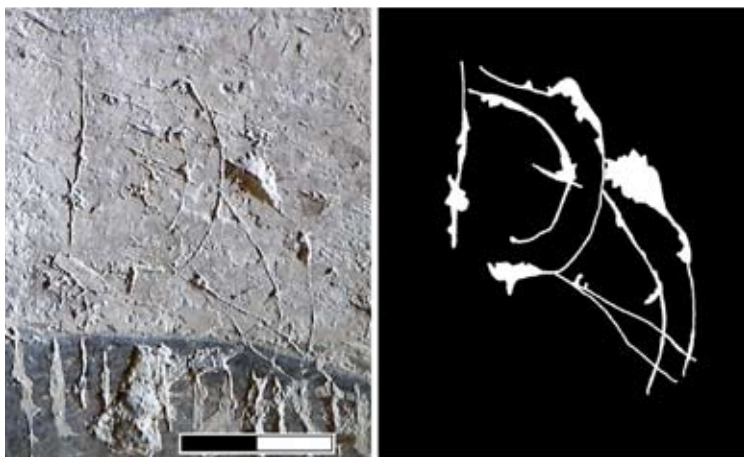
2

3

Таблиця ХСІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 913, 2 – № 914, 3 – № 915.

1

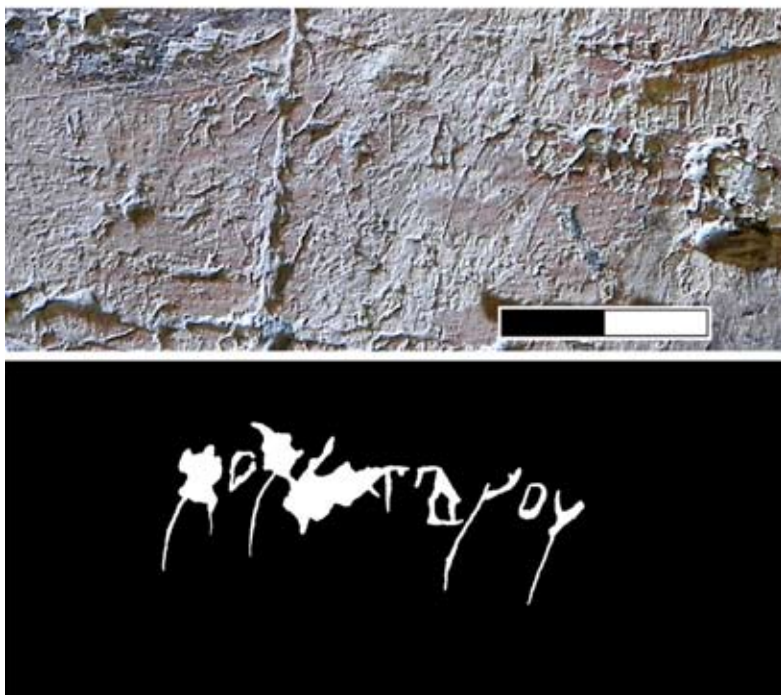
2

Таблиця ХСІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 916, 2 – № 917.

1

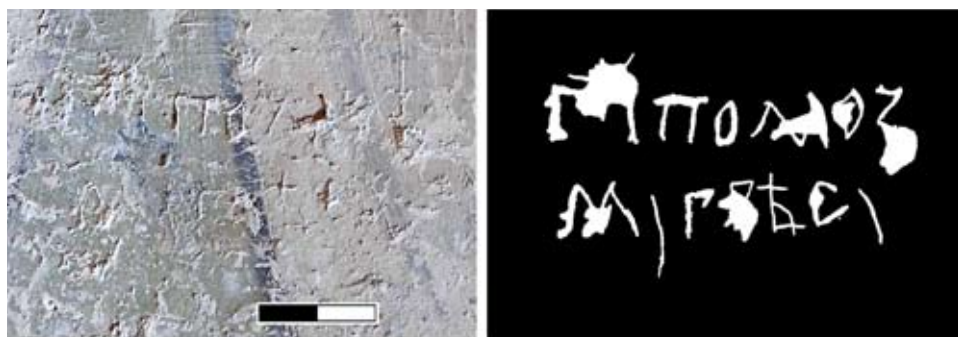
2

3

Таблиця ХСІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 918, 2 – № 919, 3 – № 920.

1

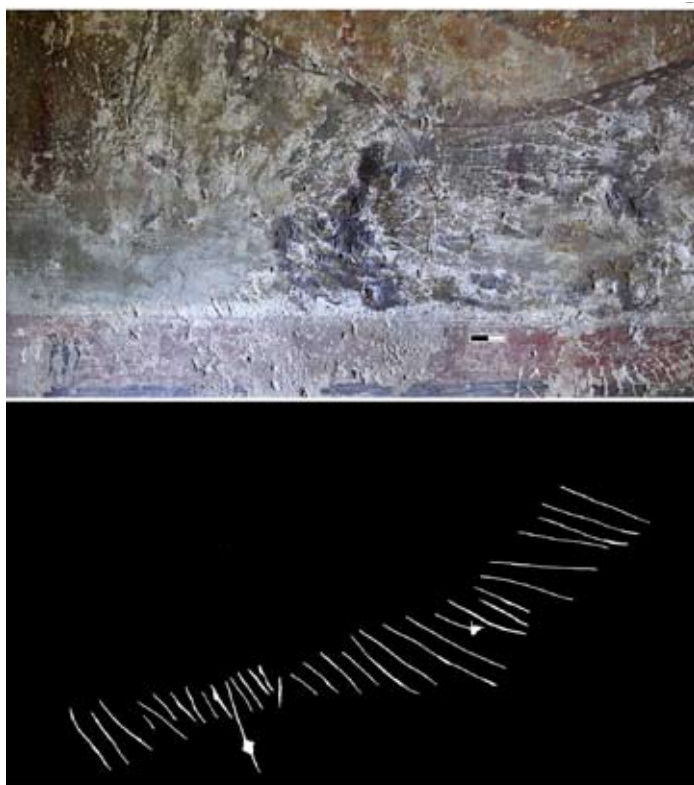
2

Таблиця ХСІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 921, 2 – № 922.

1

2

Таблиця ХСV

Фото та прорис графіті: 1 – № 923, 2 – № 924.

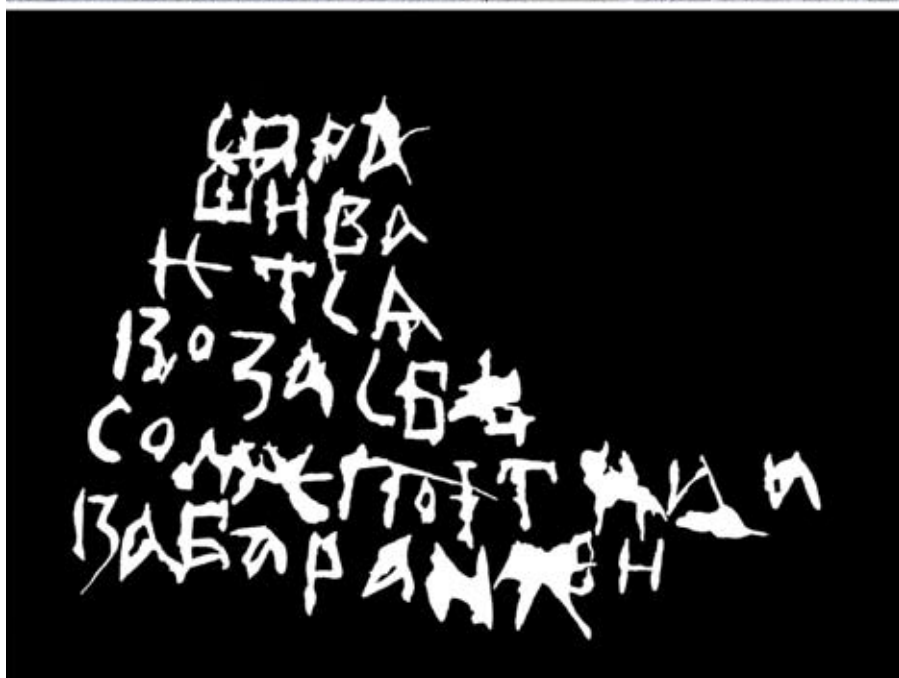
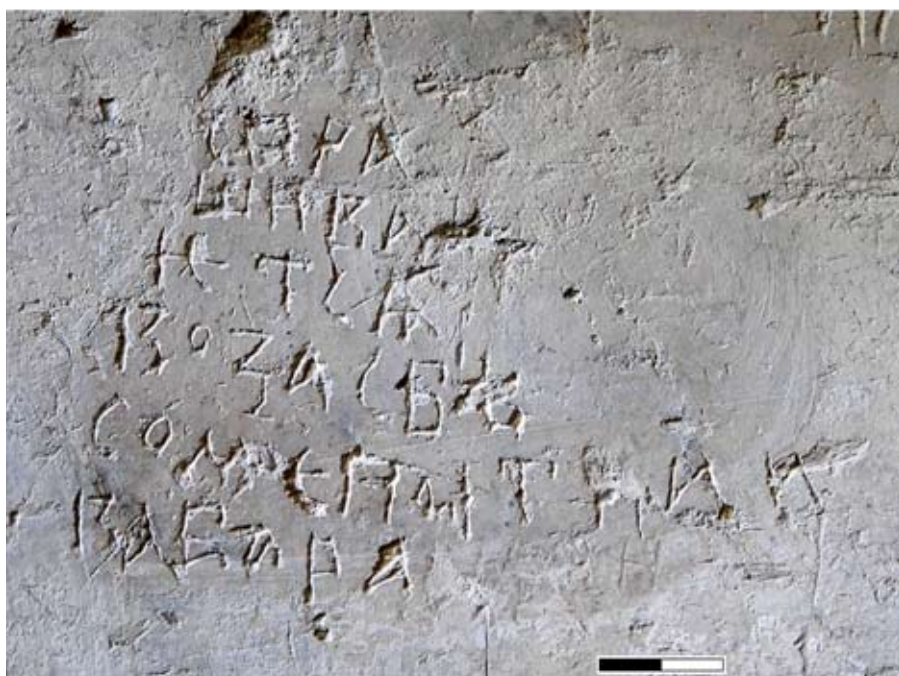
1

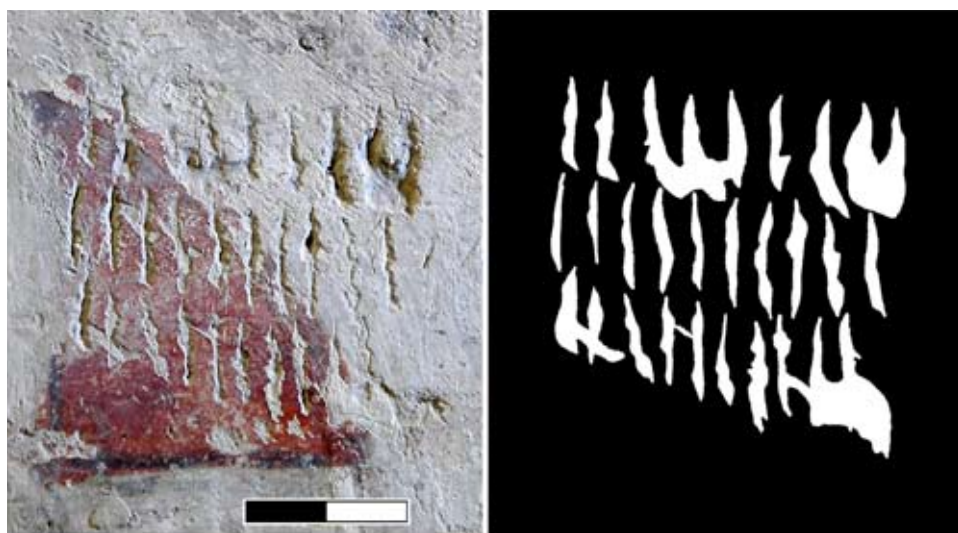
2

Таблиця ХСVІ

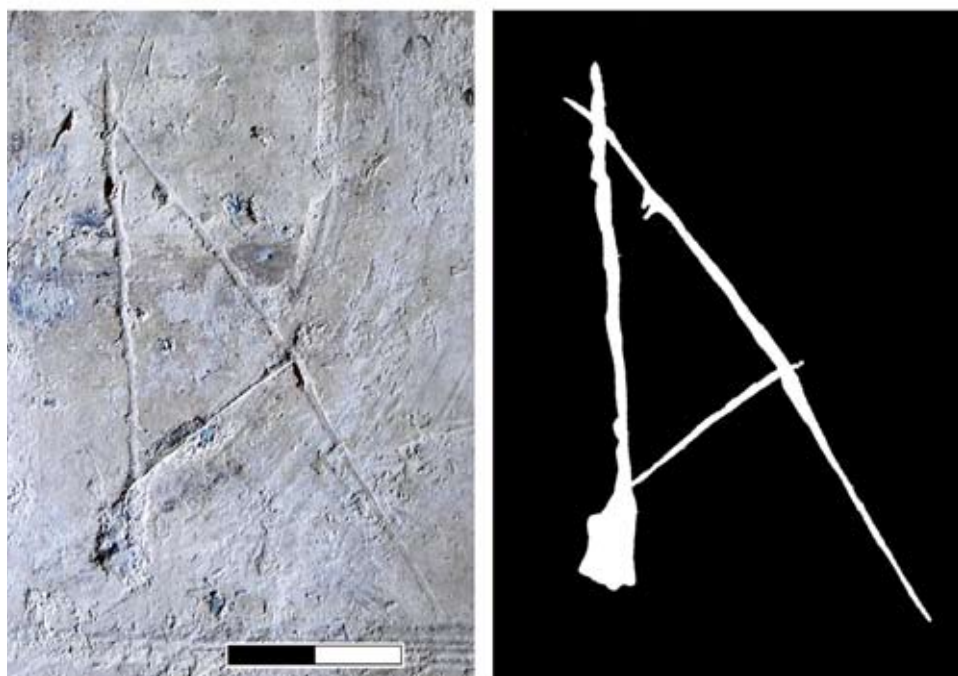
Фото та прорис графіті: 1 – № 925, 2 – № 926.

Таблиця ХСVII
Фото та прорис графіті № 927.

1

2

Таблиця ХСVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 928, 2 – № 929.

1

2

Таблиця ХСІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 930, 2 – № 931.

1

2

3

Таблиця С

Фото та прорис графіті: 1 – № 932, 2 – № 933, 3 – № 934.

1

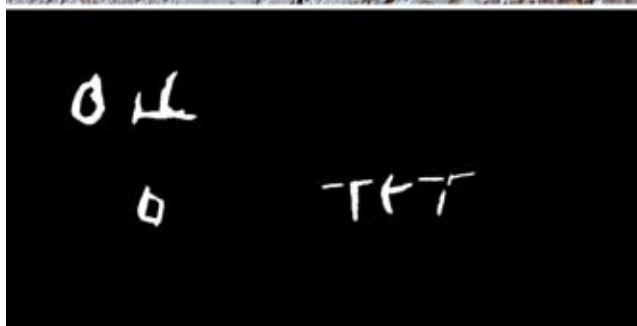
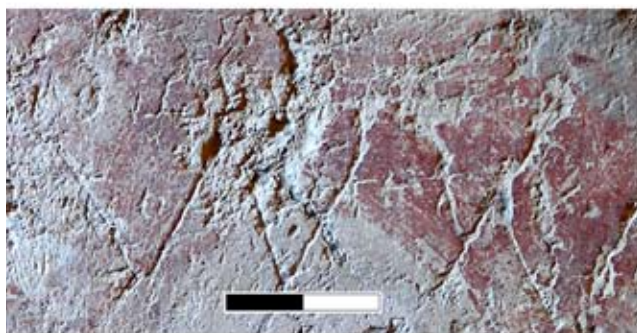
2

Таблиця СІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 935, 2 – № 936.

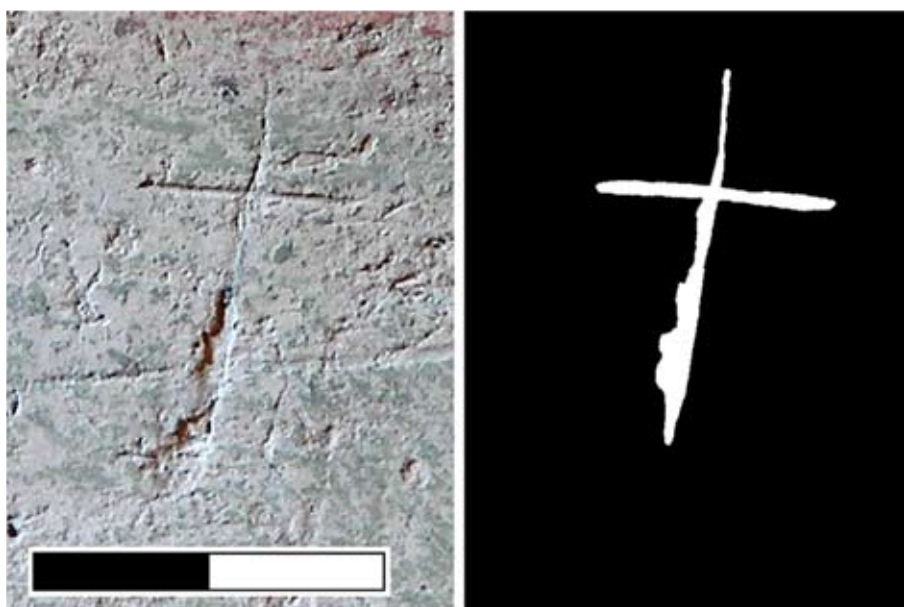
1

2

Таблиця СІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 937, 2 – № 938.

1

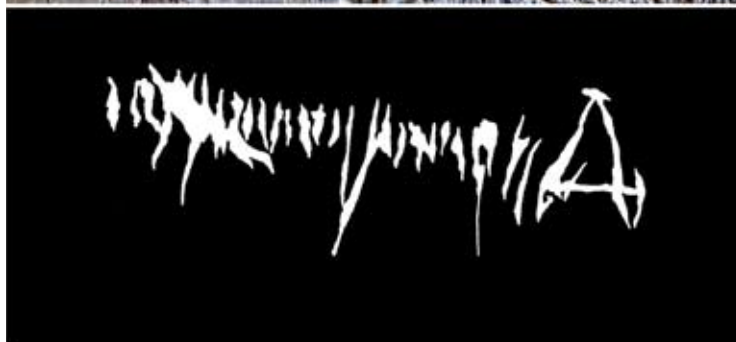
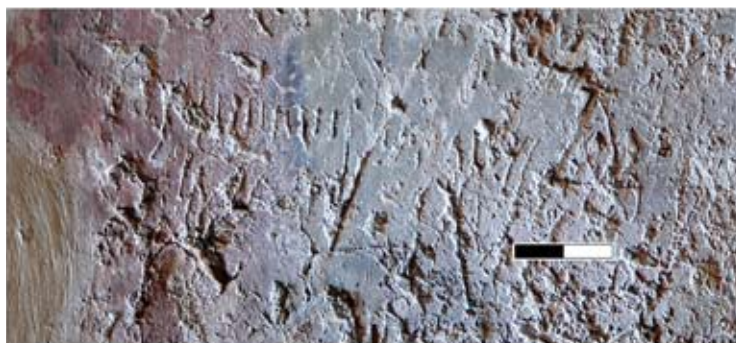
2

Таблиця СІІ

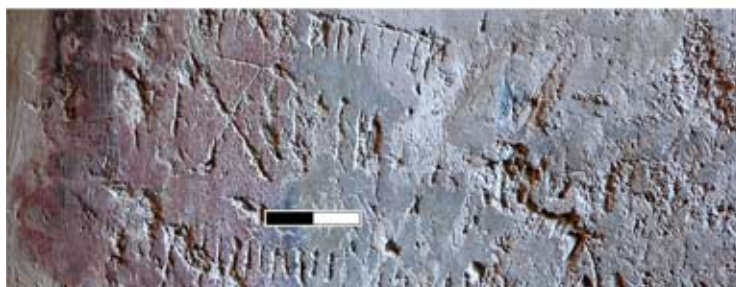
Фото та прорис графіті: 1 – № 939, 2 – № 940.

Таблиця СІV
Фото та прорис графіті № 941.

1

2

Таблиця CV

Фото та прорис графіті: 1 – № 942, 2 – № 943.

1

2

Таблиця CVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 944, 2 – № 945.

1

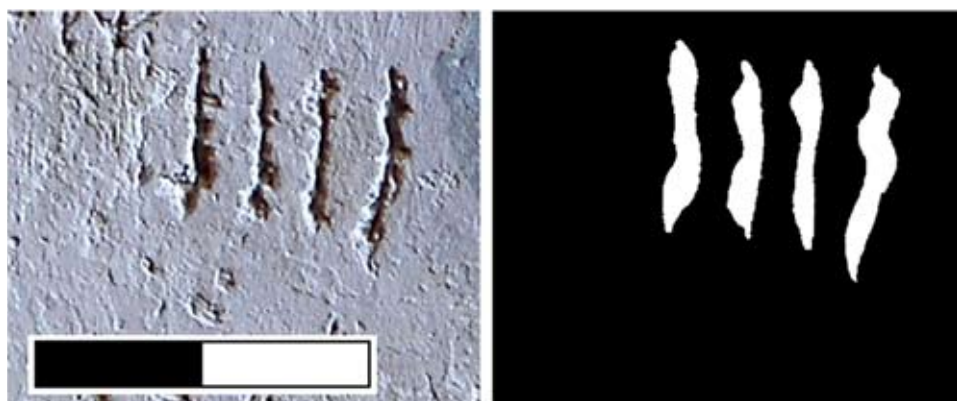
2

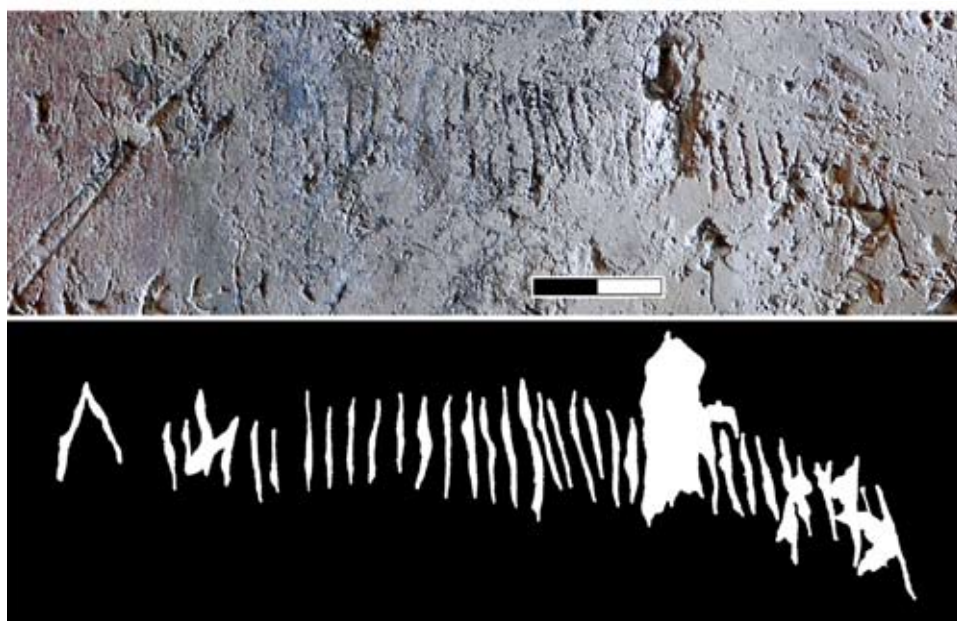
3

Таблиця CVII

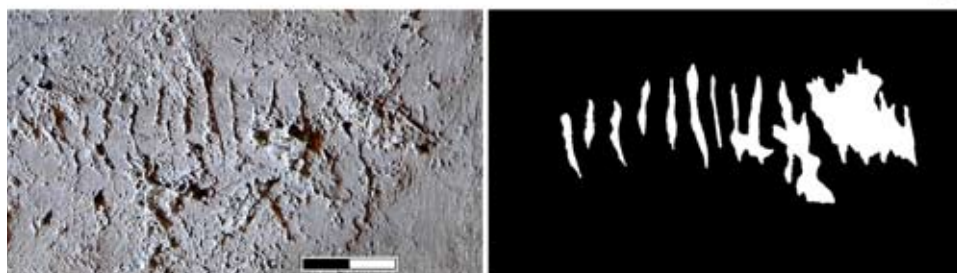
Фото та прорис графіті: 1 – № 946, 2 – № 947, 3 – № 948.

1

2

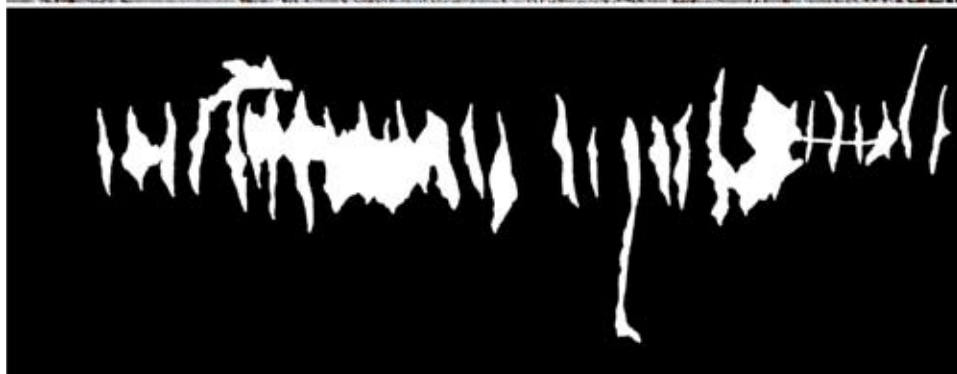
3

Таблиця CVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 949, 2 – № 950, 3 – № 951.

1

2

Таблиця СІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 952, 2 – № 953.

1

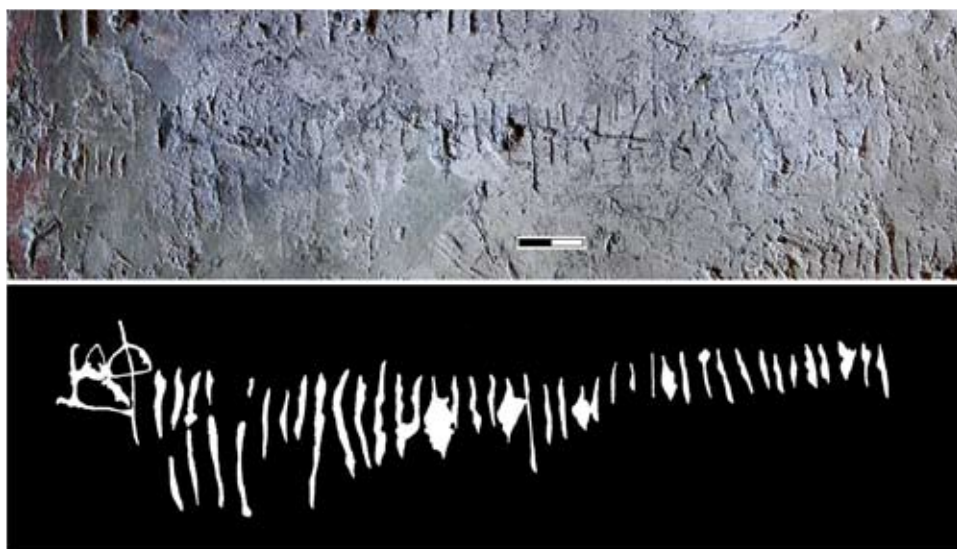
2

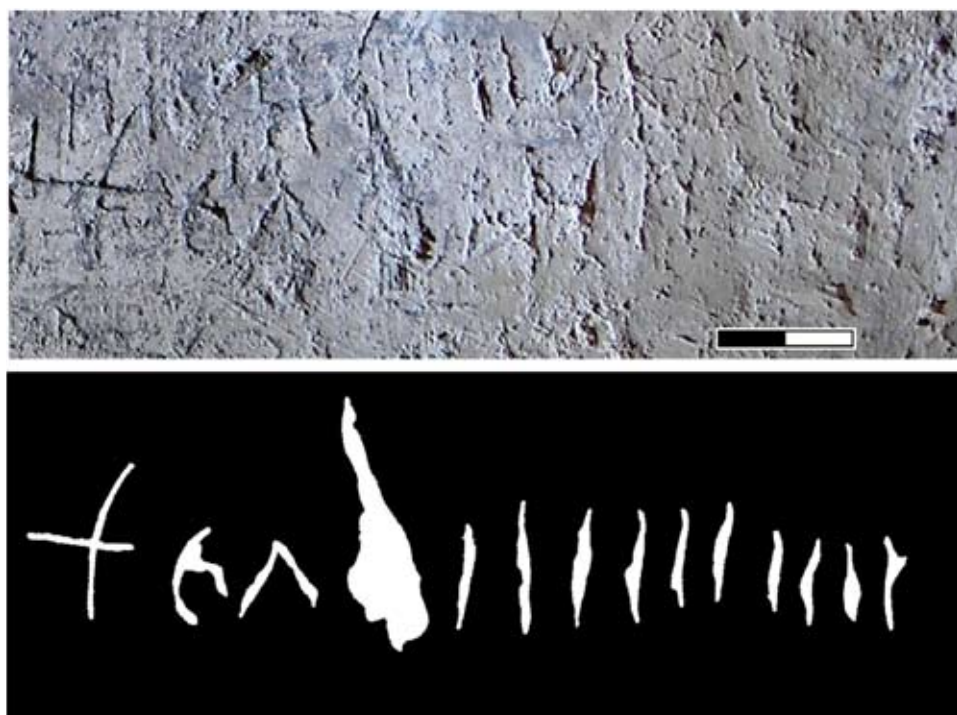
3

Таблиця СХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 954, 2 – № 955, 3 – № 956.

1

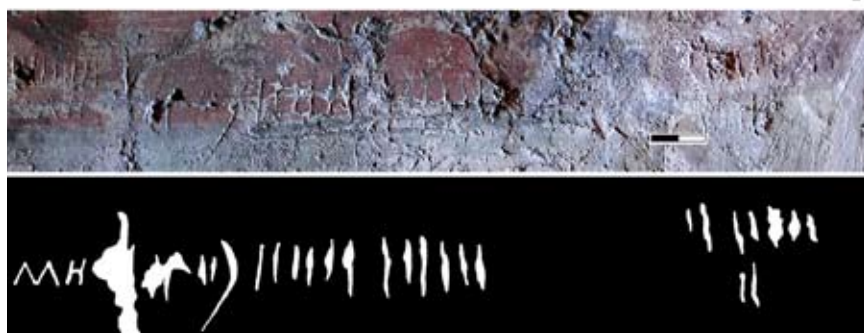
2

Таблиця СХІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 957, 2 – № 958.

1

2

3

Таблиця СХІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 959, 2 – № 960, 3 – № 961.

1

2

3

Таблиця СХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 962, 2 – № 963, 3 – № 964.

1

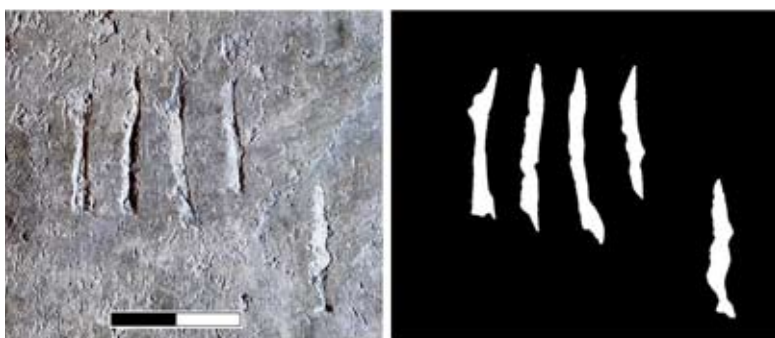
2

3

Таблиця CXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 965, 2 – № 966, 3 – № 967.

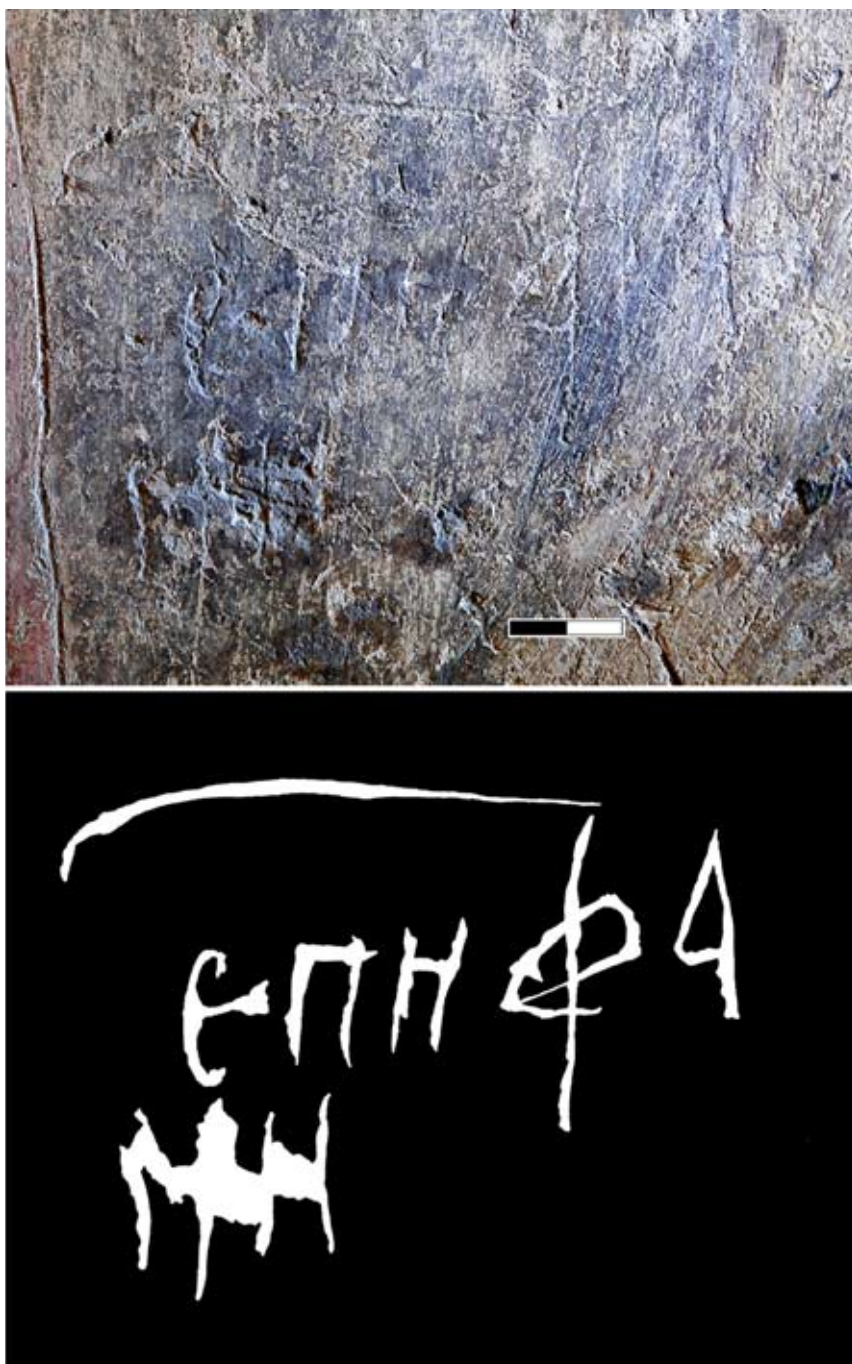
1

2

Таблиця CXV

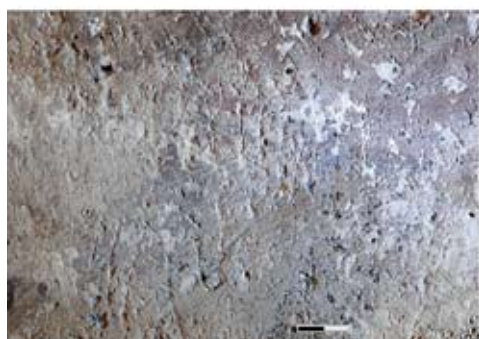
Фото та прорис графіті: 1 – № 968, 2 – № 969.

Таблиця CXVI
Фото та прорис графіті № 970.

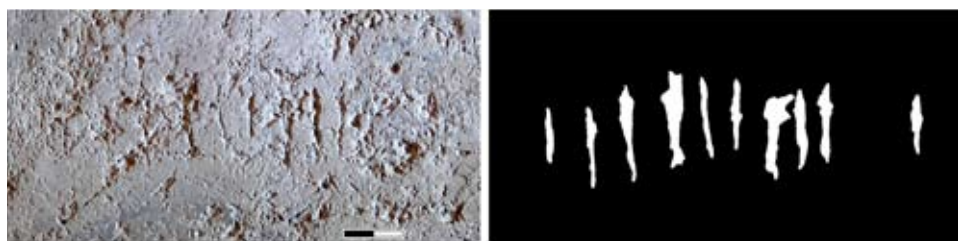
1

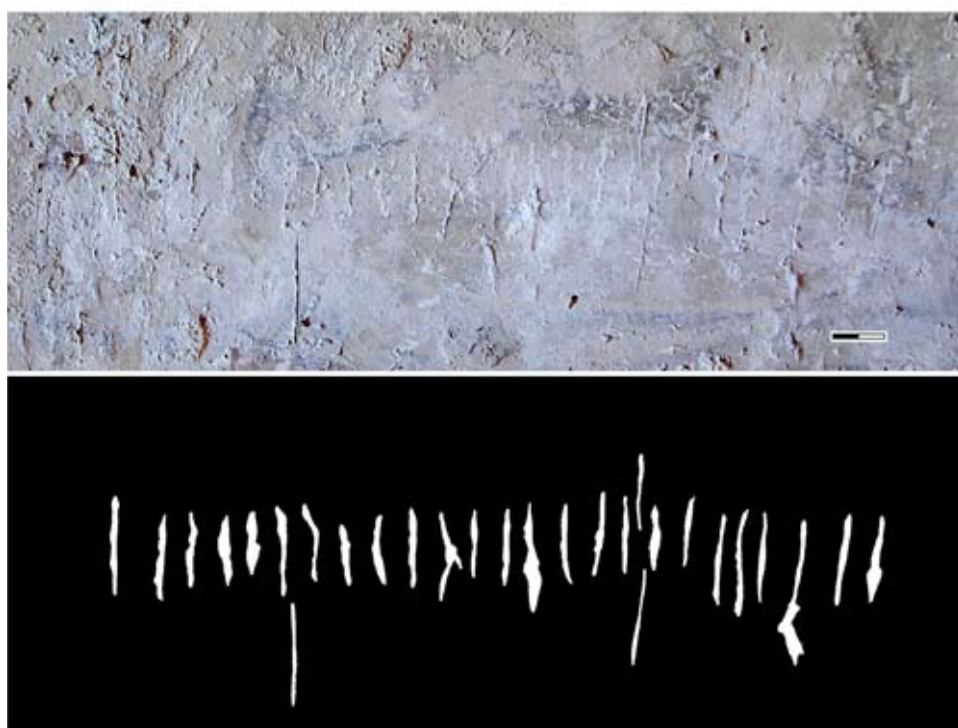
2

Таблиця CXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 971, 2 – № 972.

1

2

Таблиця СХVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 973, 2 – № 974.

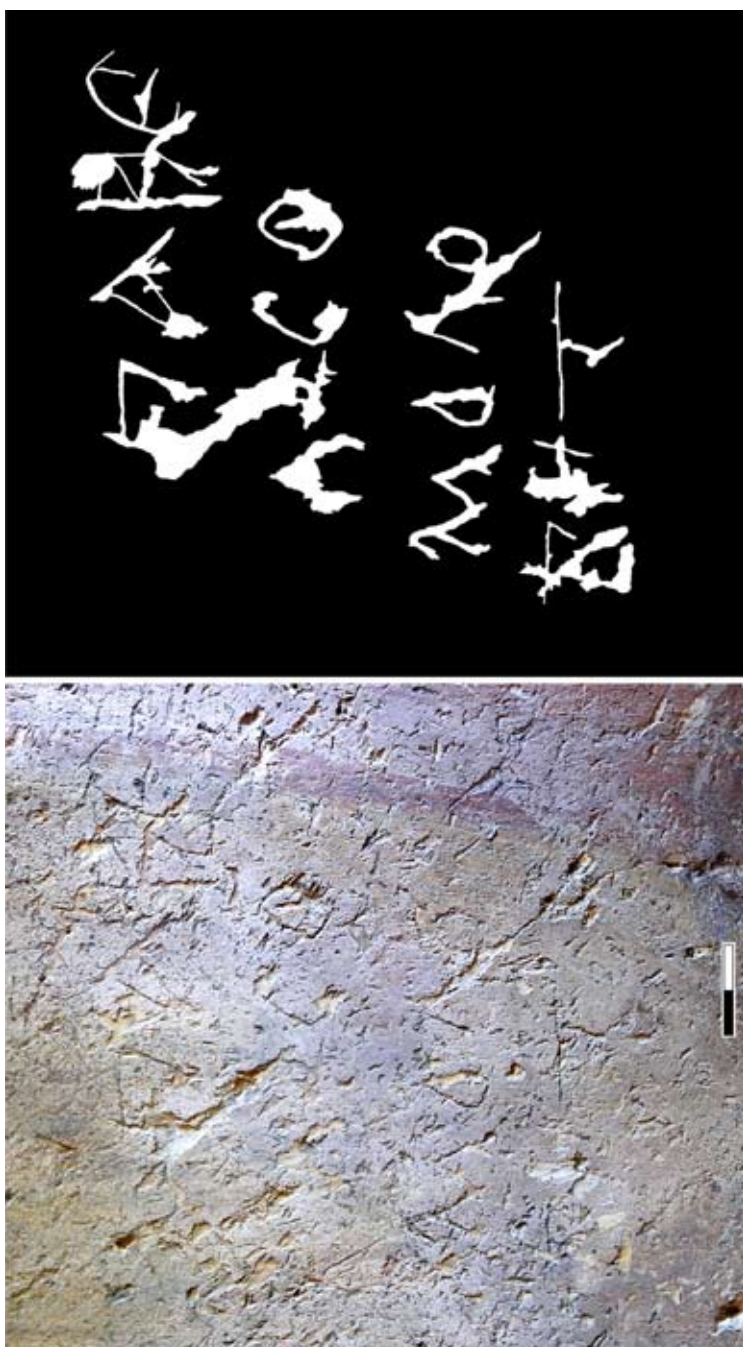
1

2

Таблиця СХІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 975, 2 – № 976.

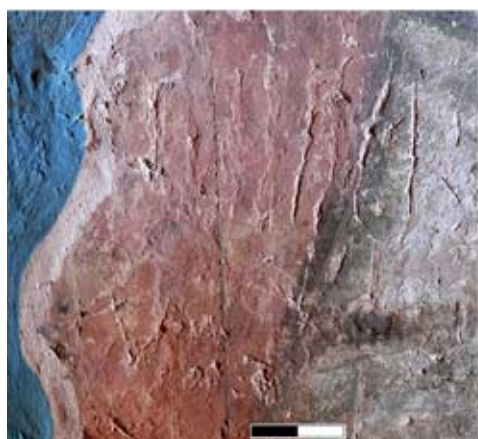

Таблиця СХХ

Фото та прорис графіті № 977.

Таблиця СХХІ
Фото та прорис графіті № 978.

1

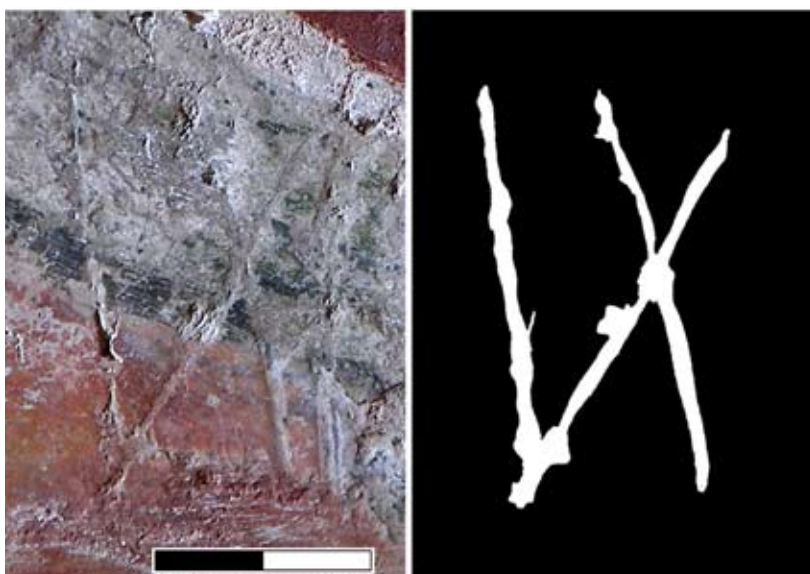
2

3

Таблиця СХХІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 979, 2 – № 980, 3 – № 980а.

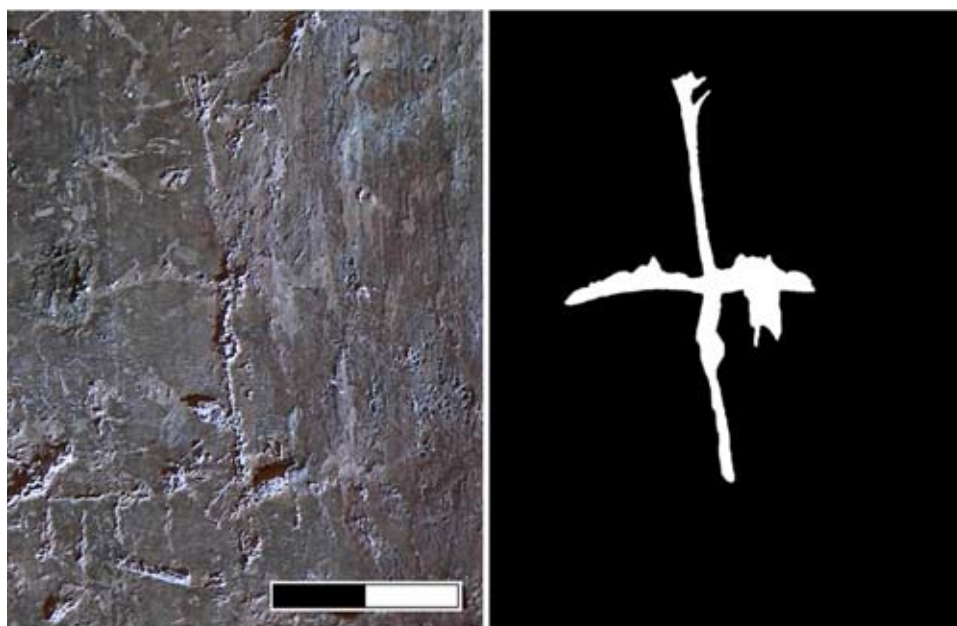
1

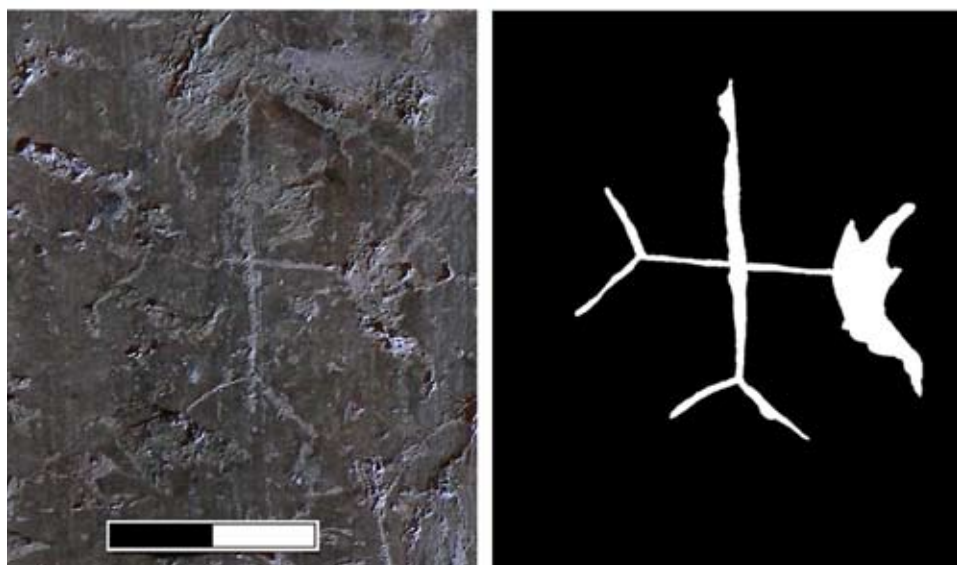
2

Таблиця СХХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 981, 2 – № 982.

1

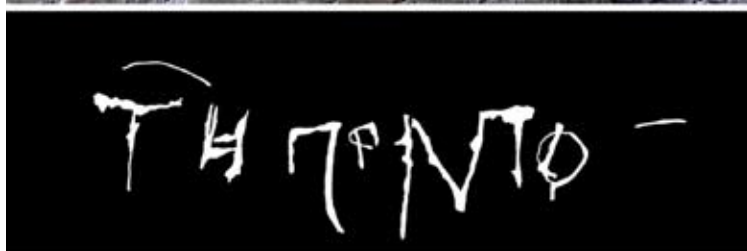
2

Таблиця СХХІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 983, 2 – № 984.

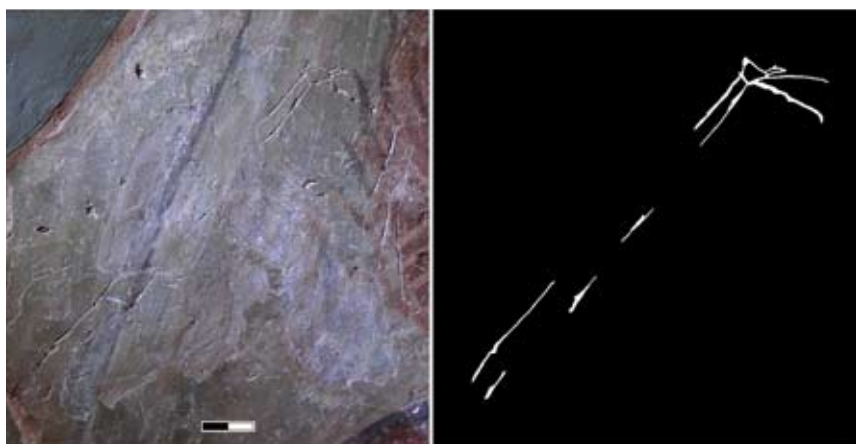
1

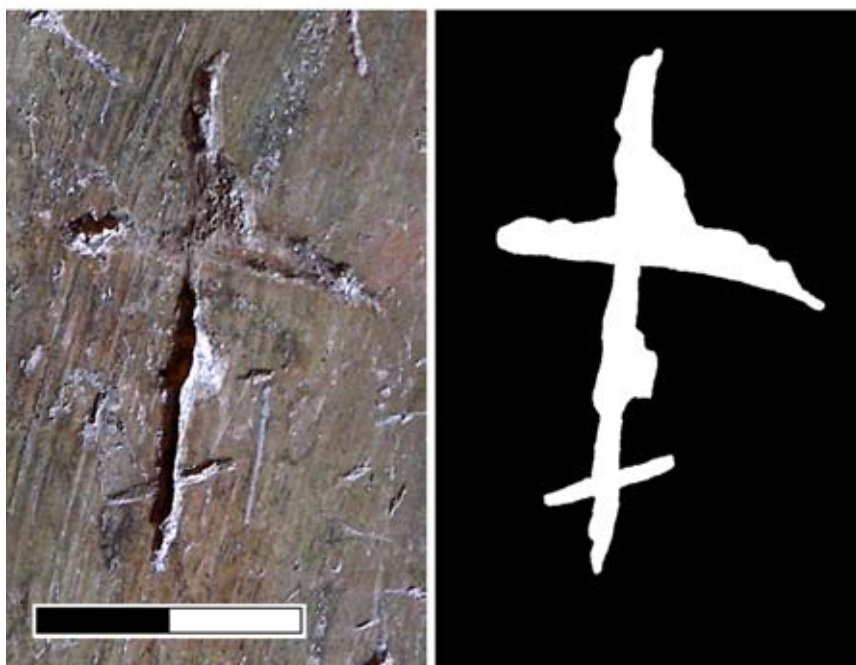
2

Таблиця СХХV

Фото та прорис графіті: 1 – № 985, 2 – № 986.

1

2

Таблиця СХХVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 987, 2 – № 988.

1

2

Таблиця СХХVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 989, 2 – № 990.

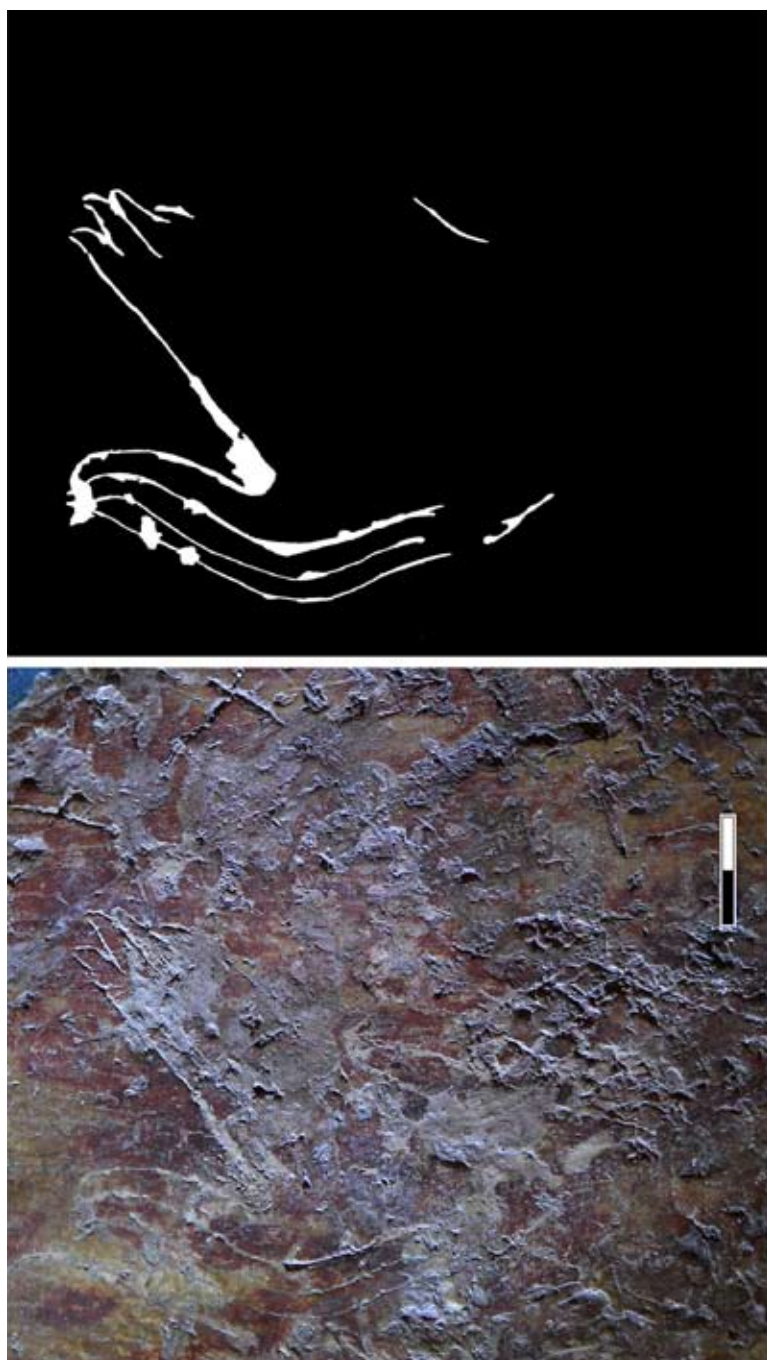
1

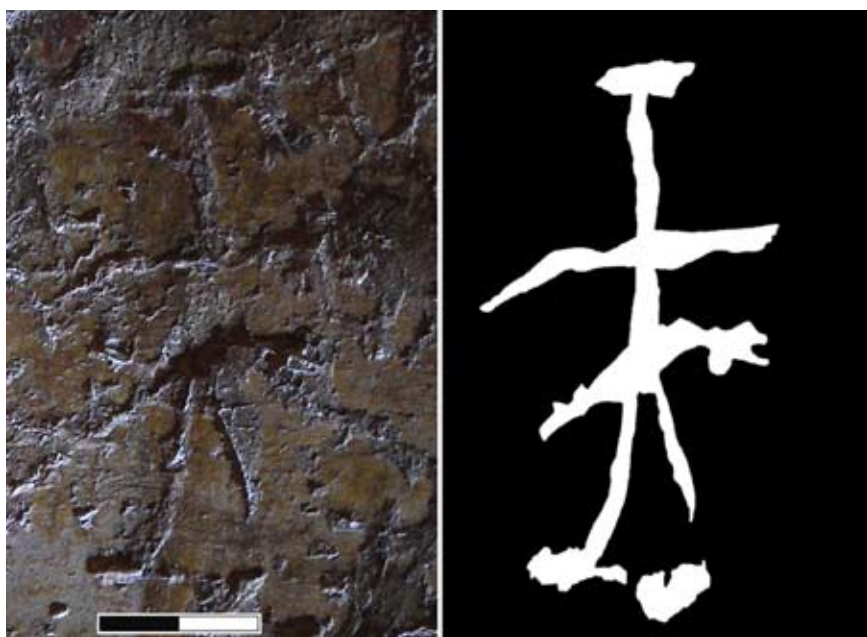
2

Таблиця СХХVIII

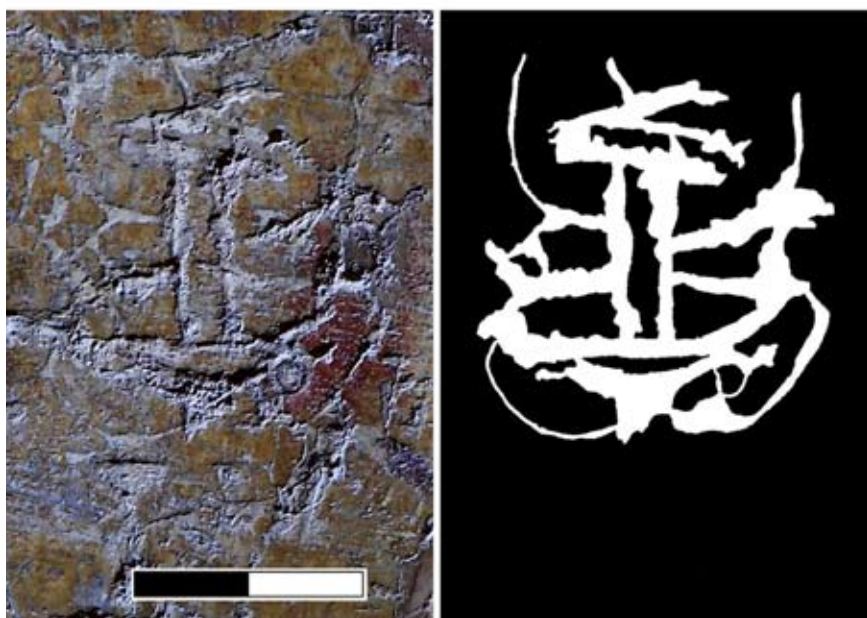
Фото та прорис графіті: 1 – № 991, 2 – № 992.

Таблиця СХХІХ
Фото та прорис графіті № 993.

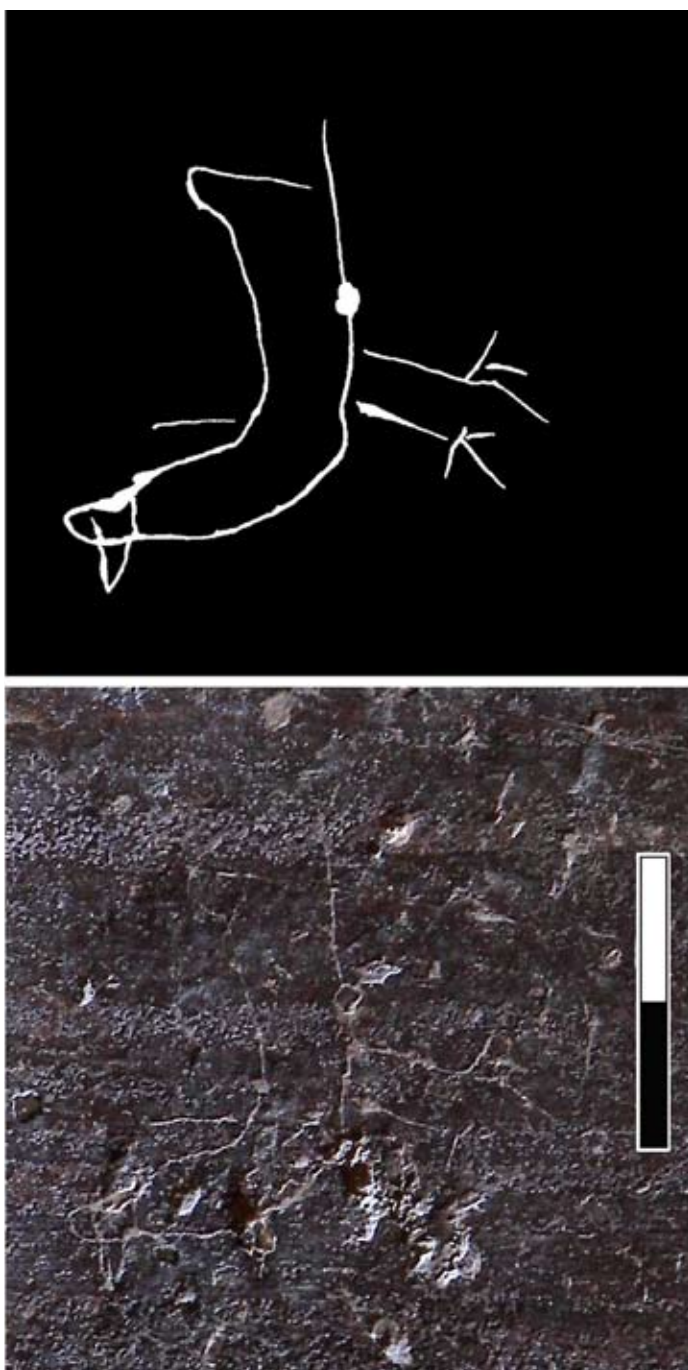
1

2

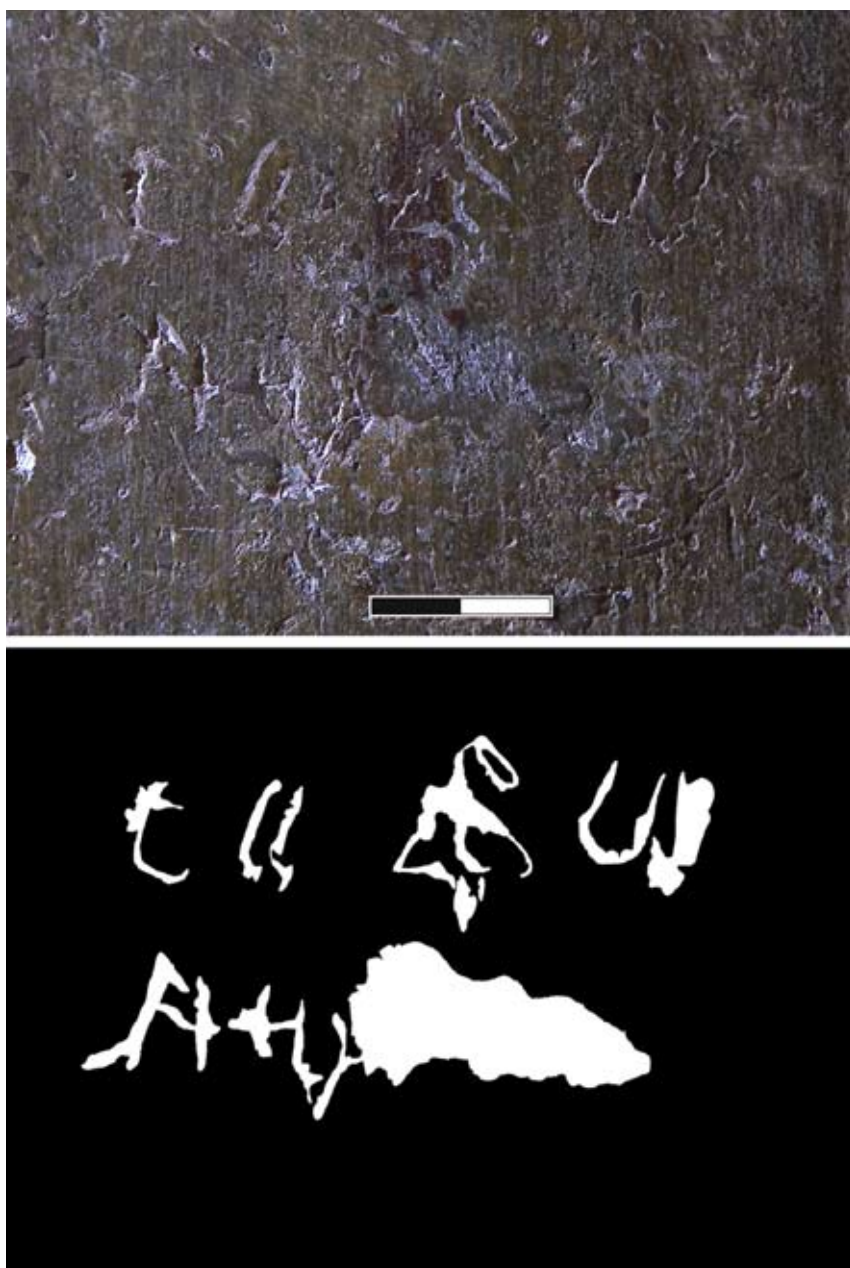
Таблиця СХХХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 994, 2 – № 995.

Таблиця СХХІ

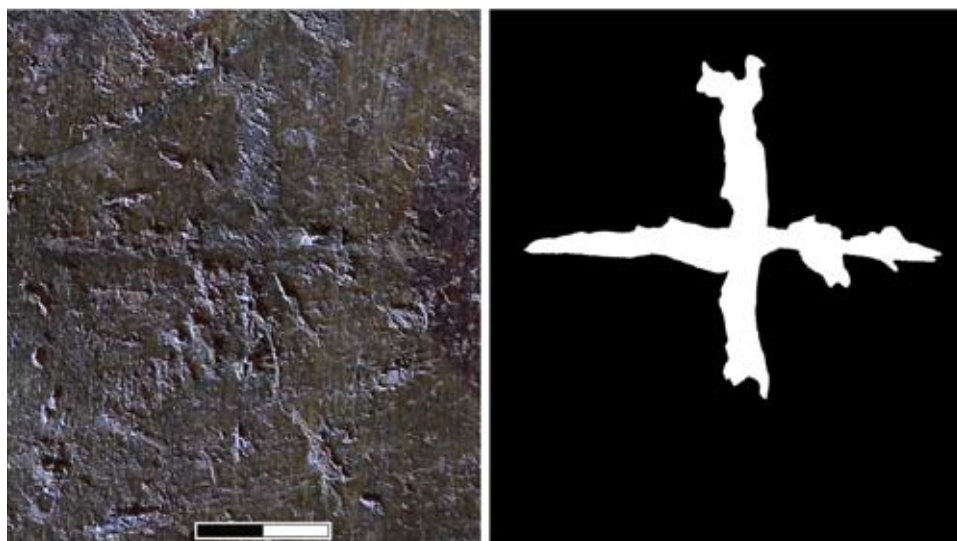
Фото та прорис графіті № 996.

Таблиця СXXXII
Фото та прорис графіті № 997.

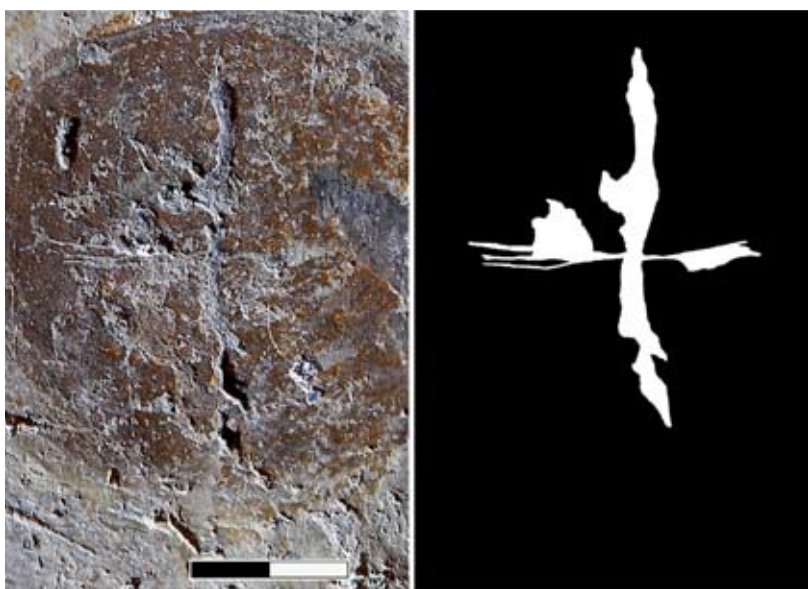
1

2

Таблиця СХХХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 998, 2 – № 999.

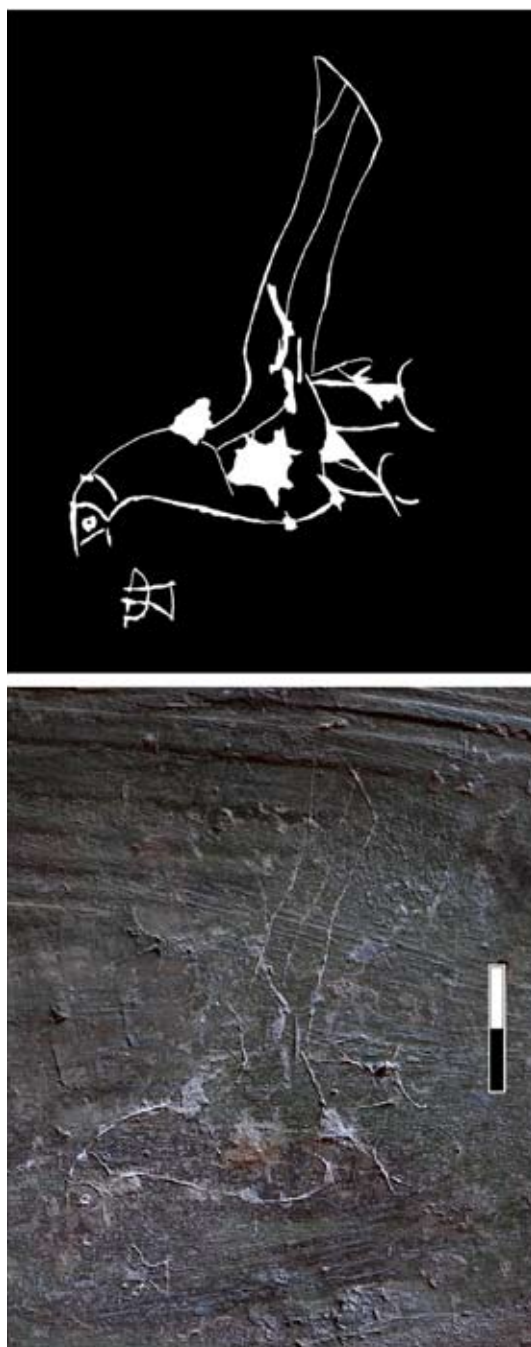
1

2

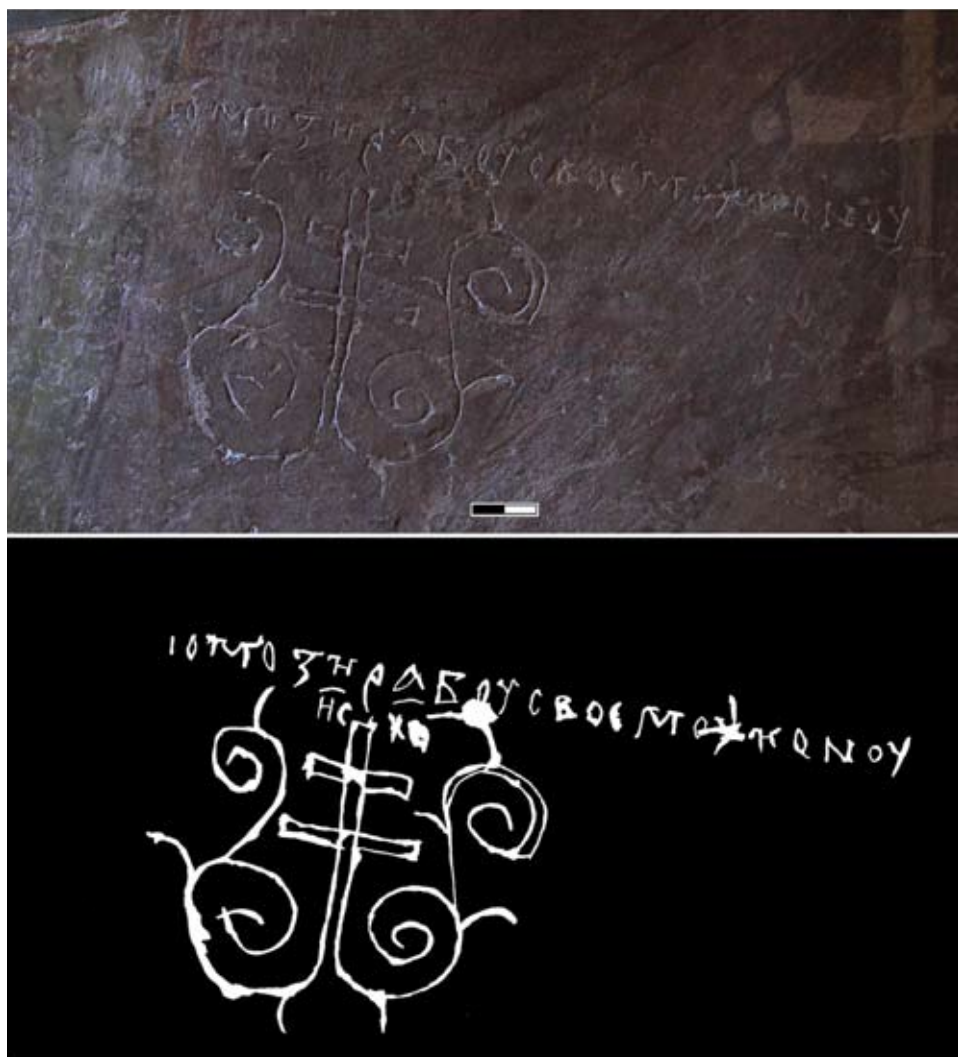
Таблиця СXXXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1000, 2 – № 1001.

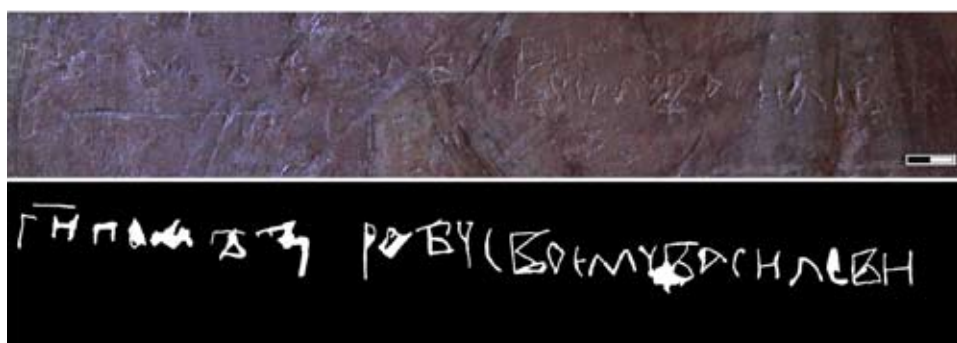
Таблиця CXXXV

Фото та прорис графіті № 260.

Таблиця СXXXVI

Фото та прорис графіті № 270 та № 270а.

1

2

3

Таблиця СХХХVII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1002, 2 - № 1003, 3 - № 1004.

1

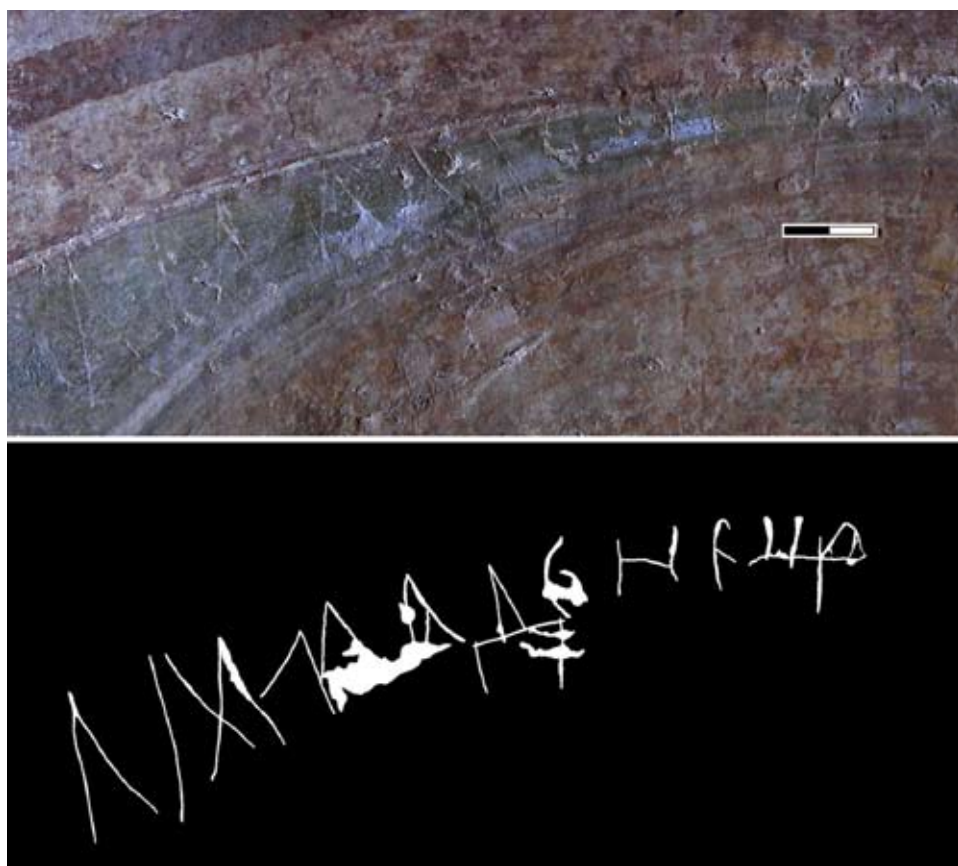
2

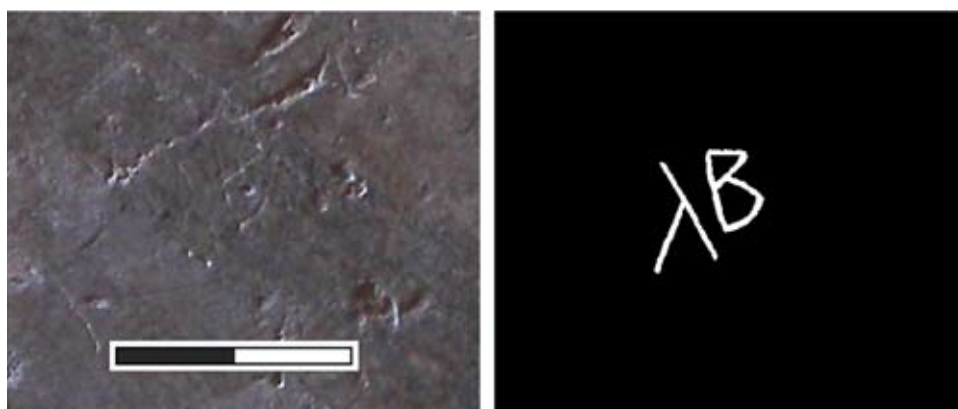
3

Таблиця СXXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1005, 2 - № 1006, 3 - № 1007.

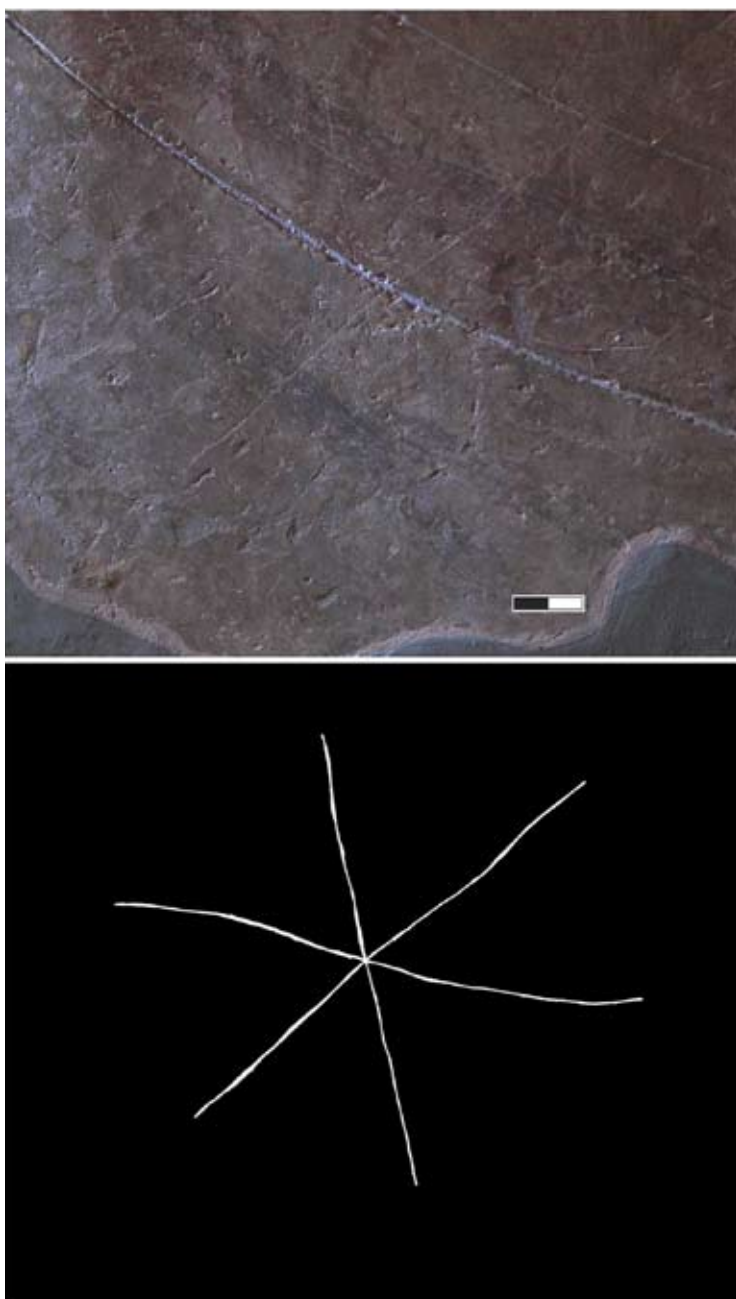
1

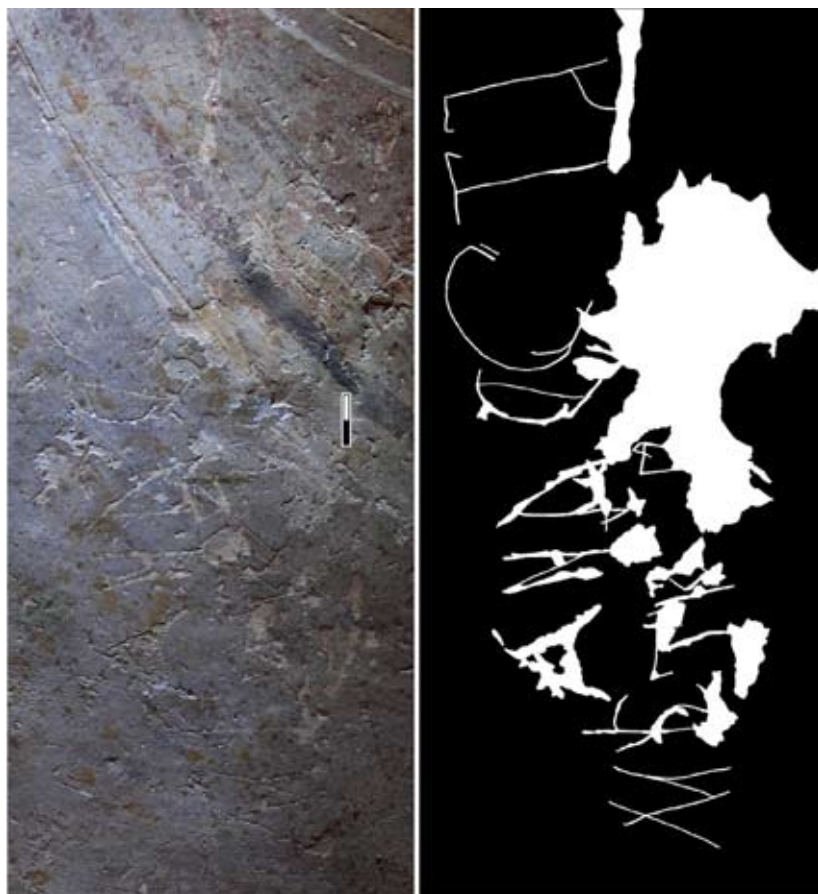
2

Таблиця СХХХІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 1008, 2 – № 1163.

Таблиця СХЛ
Фото та прорис графіті № 1164.

Таблиця СХІІ

Фото та прорис графіті № 1009 та № 1009а.

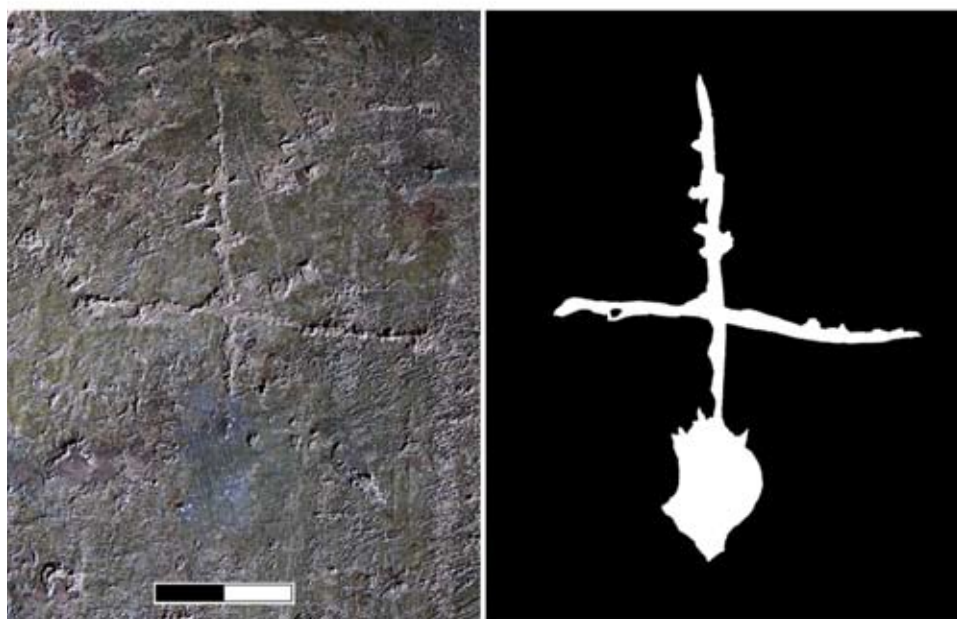

Таблиця СХLII

Фото та прорис графіті № 1010 та № 1010а.

1

2

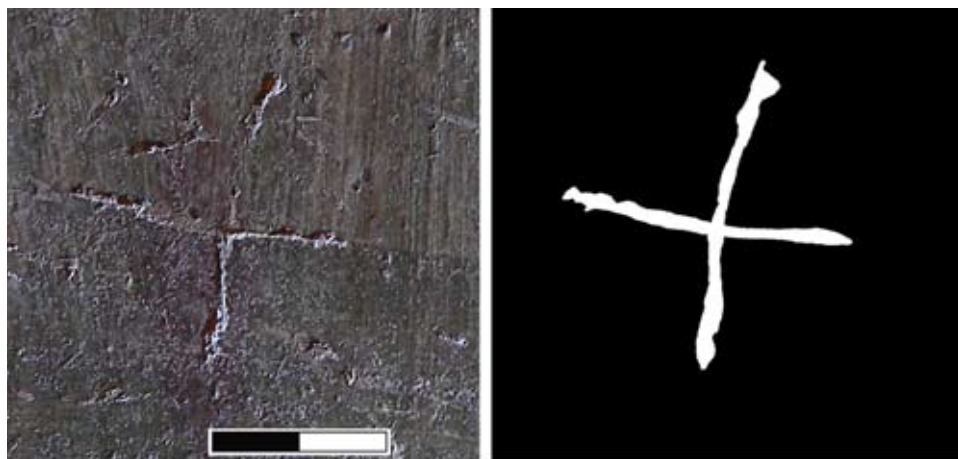
Таблиця СХLІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 44, 2 – № 1011.

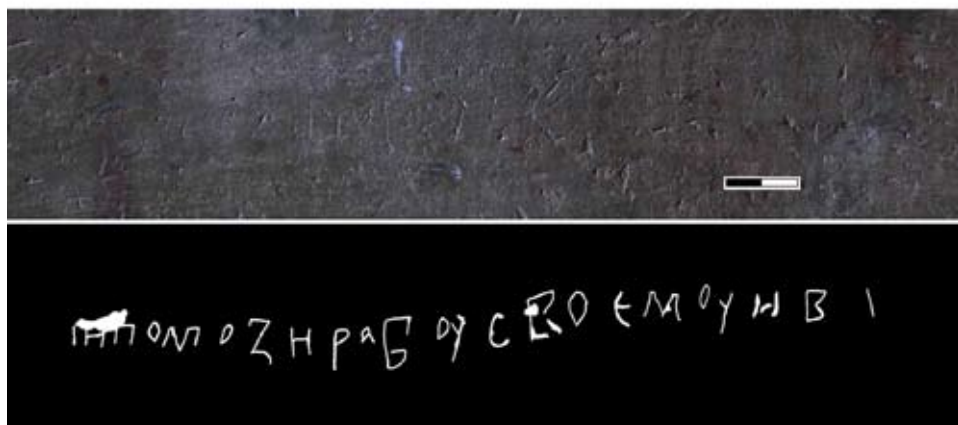
Таблиця СХІV
Фото та прорис графіті № 1012.

Таблиця CXLV
Фото та прорис графіті № 1013.

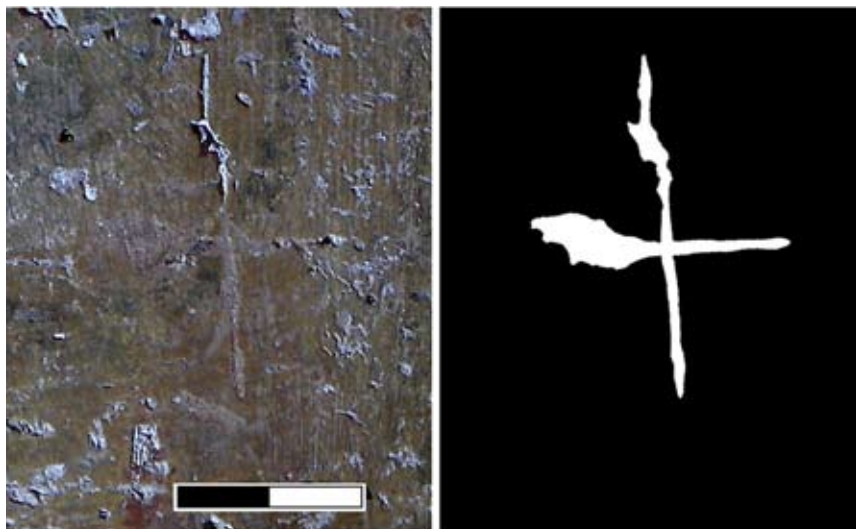
1

2

Таблиця CXLVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 1014, 2 – № 1015.

1

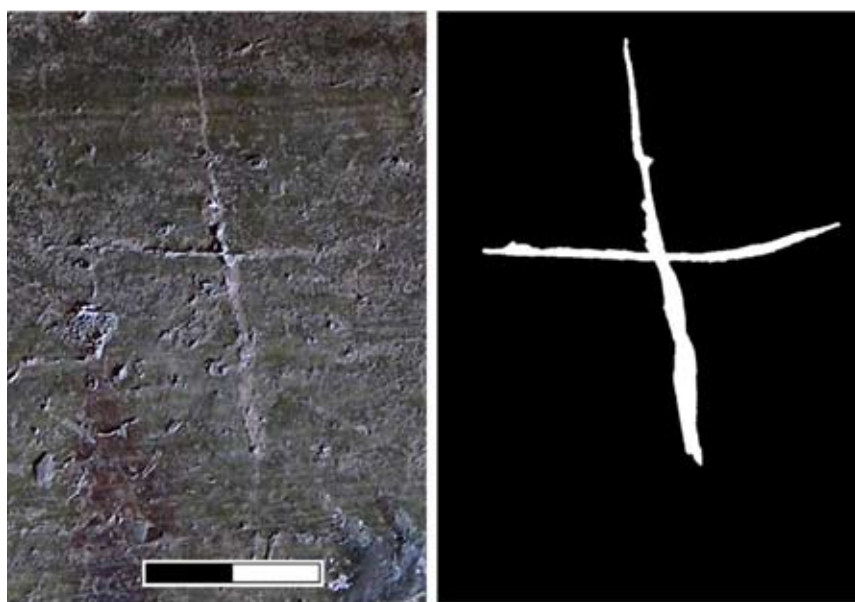
2

Таблиця CXLVII

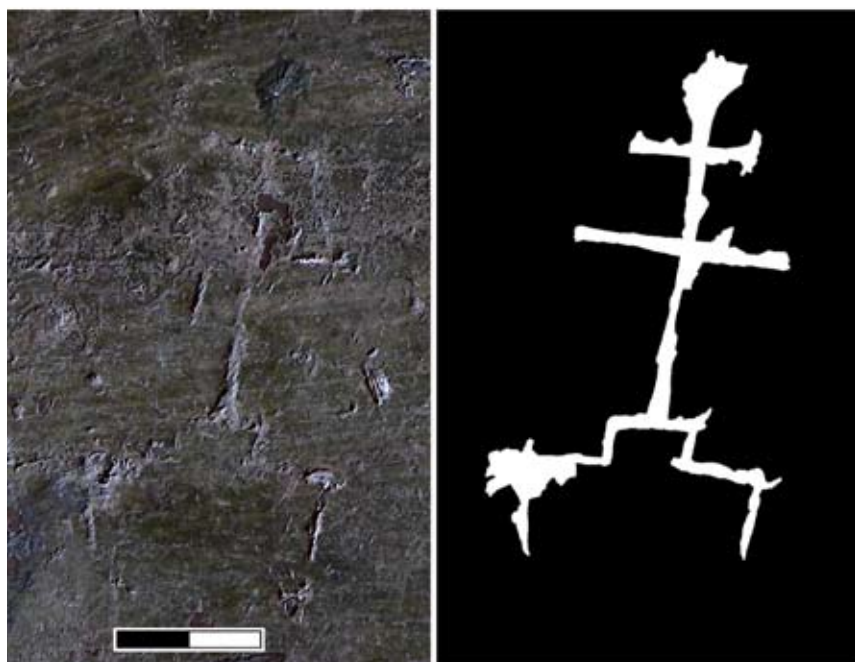
Фото та прорис графіті: 1 – № 1016, 2 – № 1017.

Таблиця CXLVIII
Фото та прорис графіті № 1018.

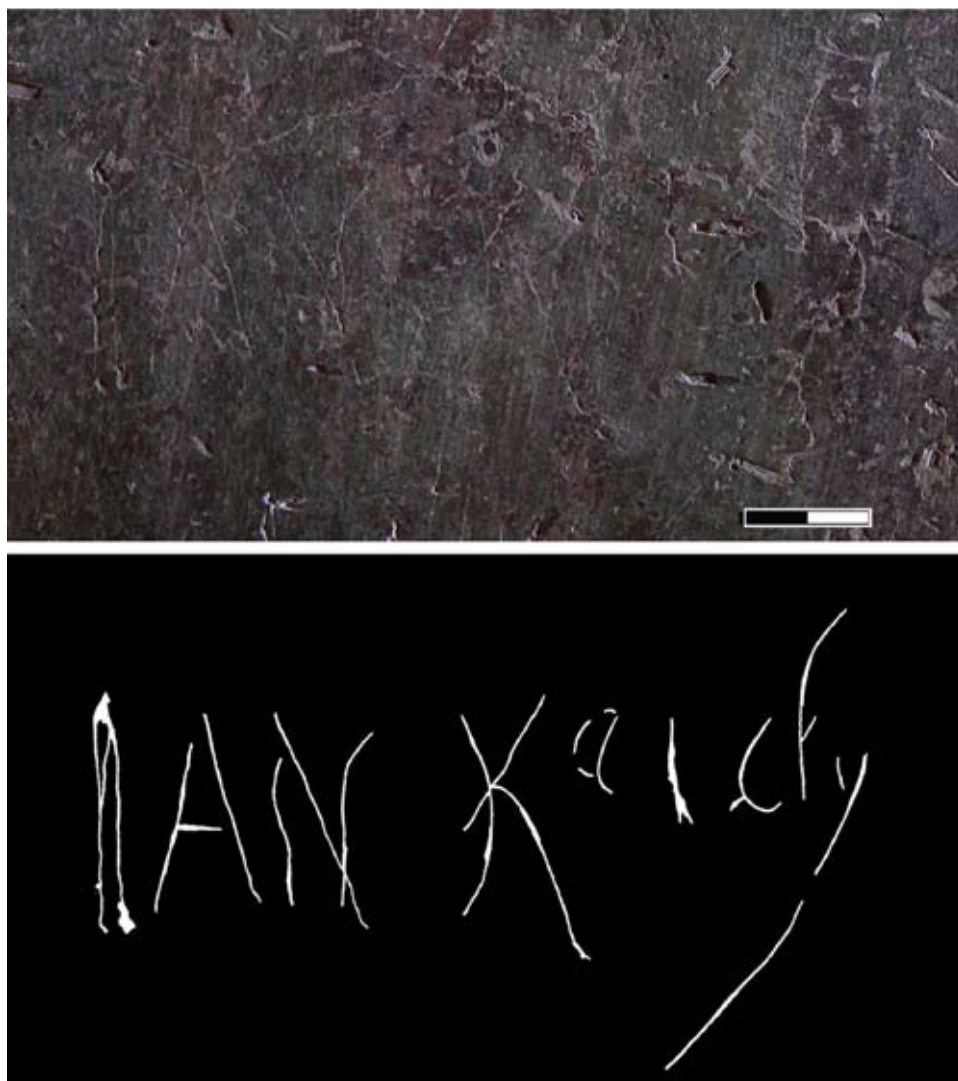
1

2

Таблиця CXLIX

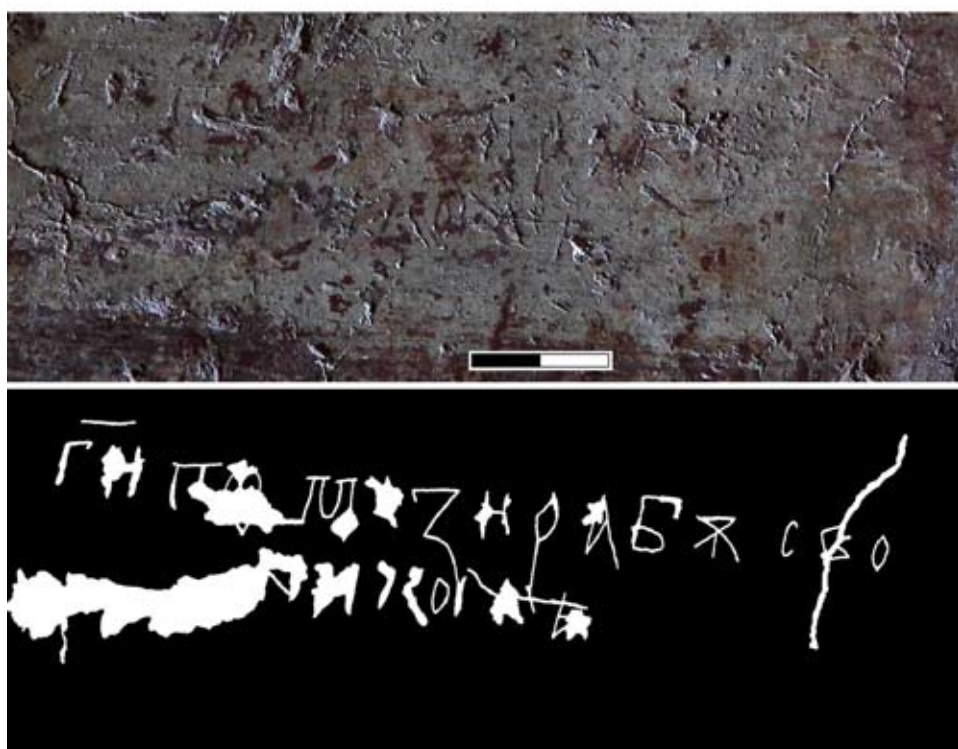
Фото та прорис графіті: 1 – № 1019, 2 – № 1020.

Таблиця СІ
Фото та прорис графіті № 1021.

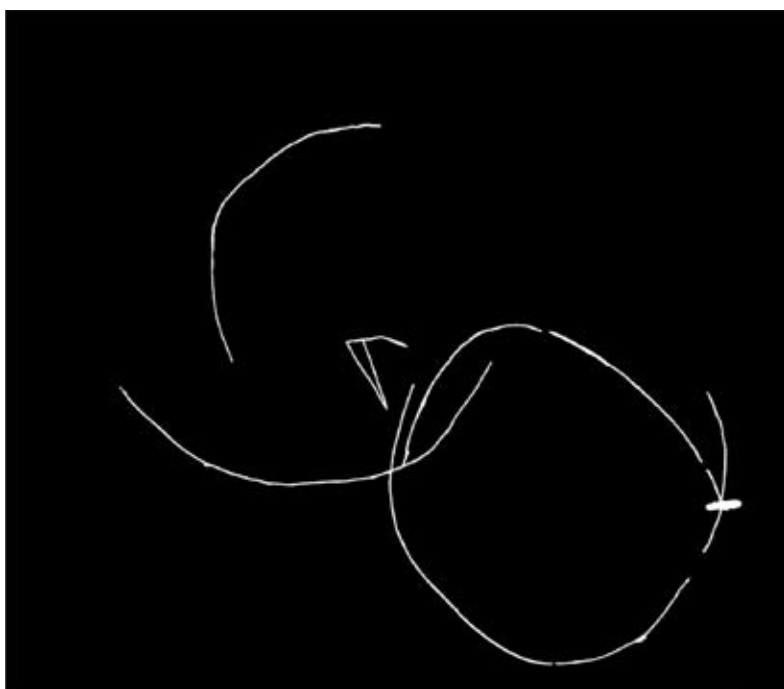
1

2

Таблиця СІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 1022, 2 – № 1023.

Таблиця СЛП
Фото та прорис графіті № 1024.

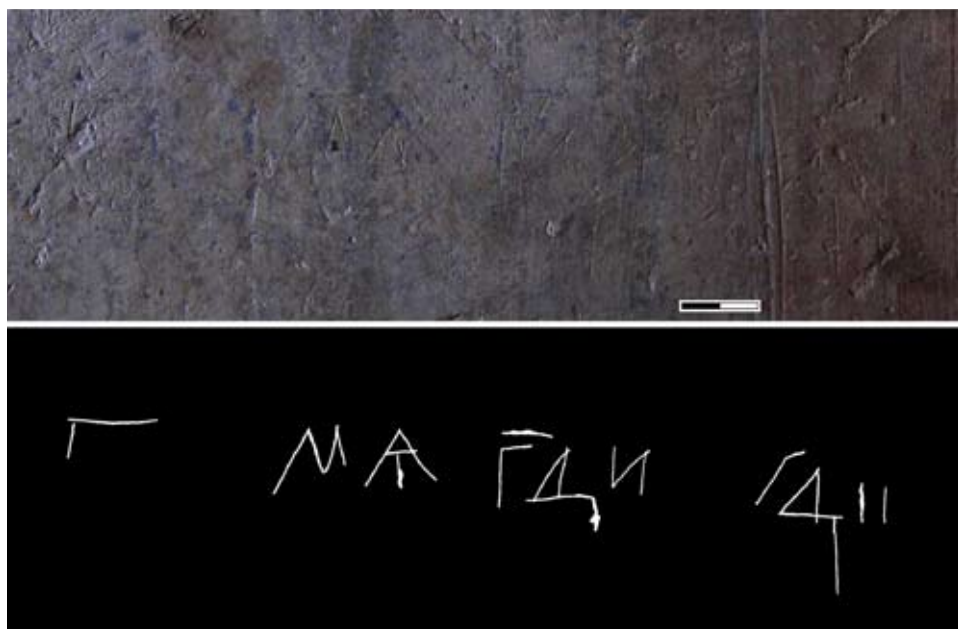
1

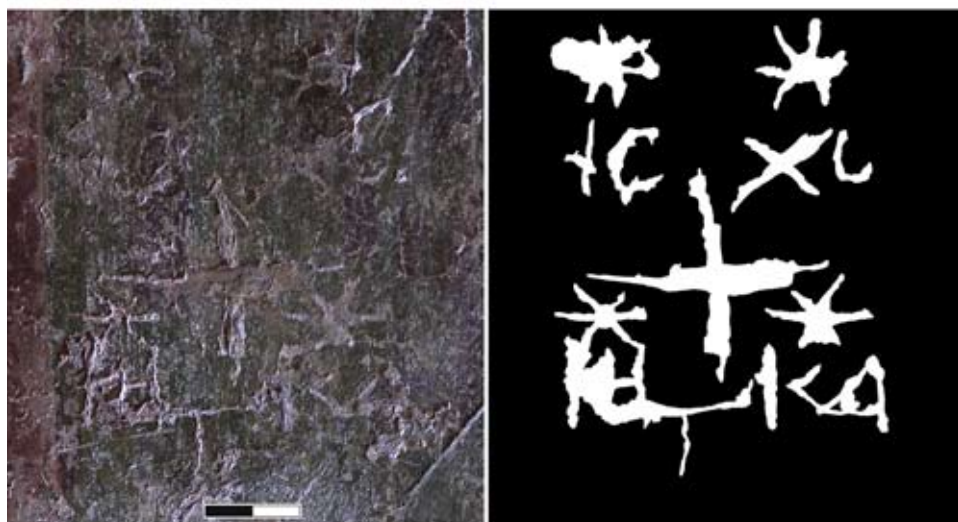
2

Таблиця СІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1025, 2 - № 1026.

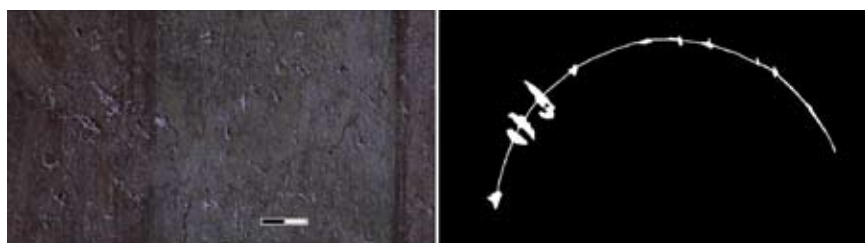
1

2

Таблиця CLIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1027, 2 – № 1028.

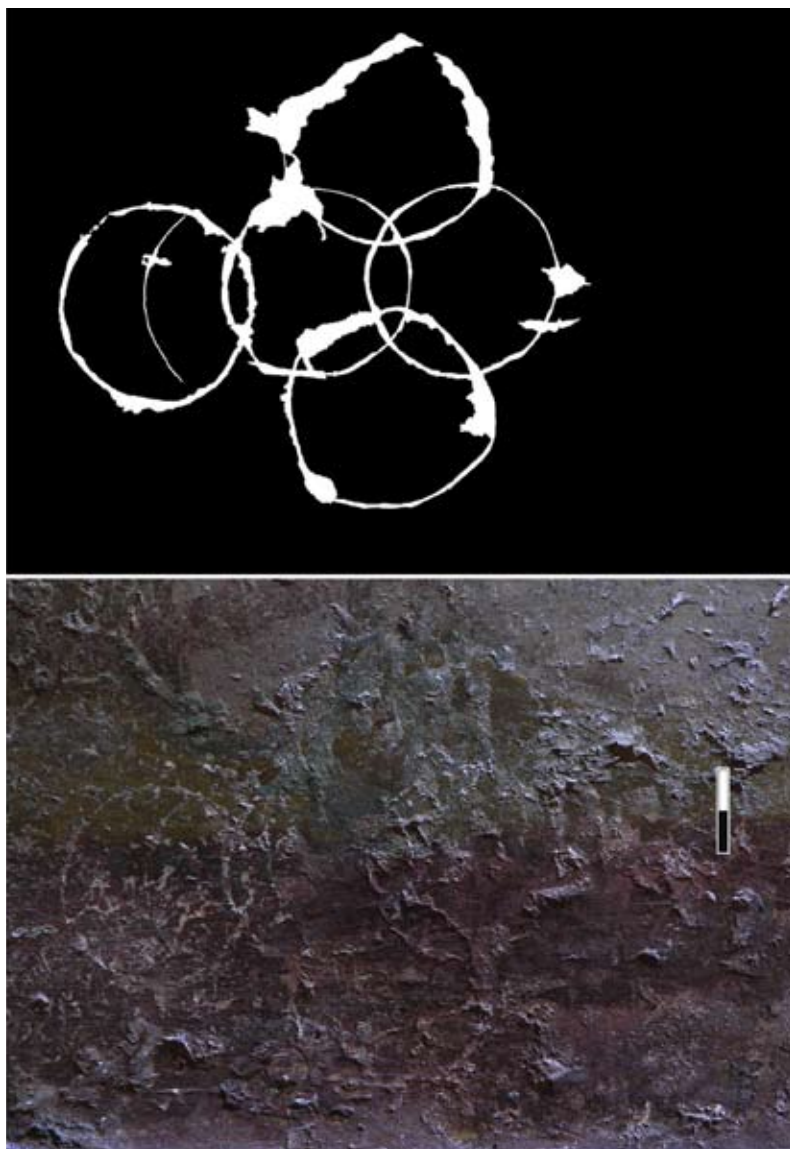
1

2

Таблиця CLV

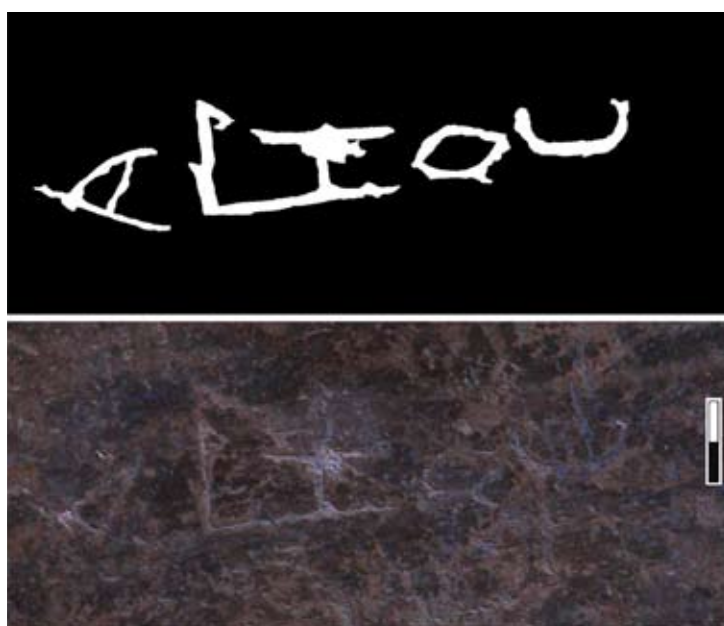
Фото та прорис графіті: 1 – № 1029, 2 – № 1030 та № 1030а.

Таблиця CLVI
Фото та прорис графіті № 1031.

1

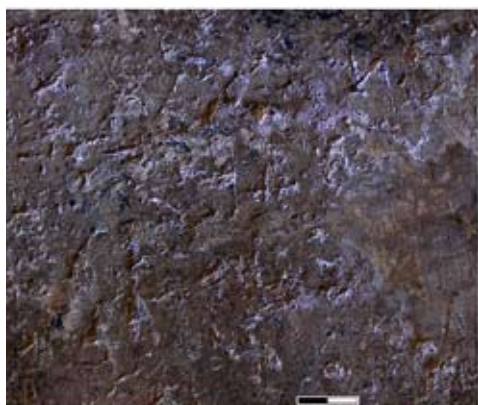
2

Таблиця CLVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1032а, 2 – № 1032б.

1

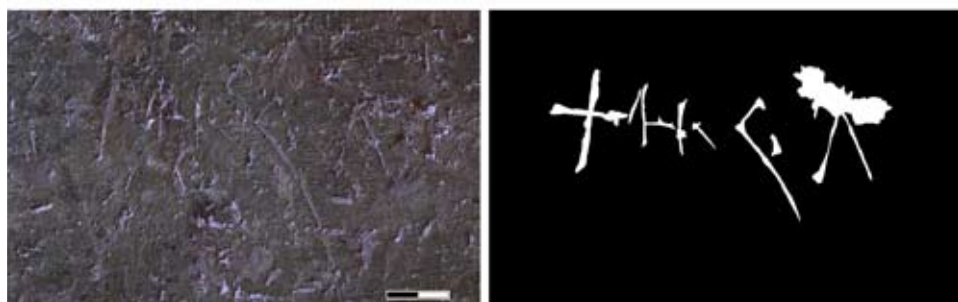
2

Таблиця CLVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1033, 2 – № 1034.

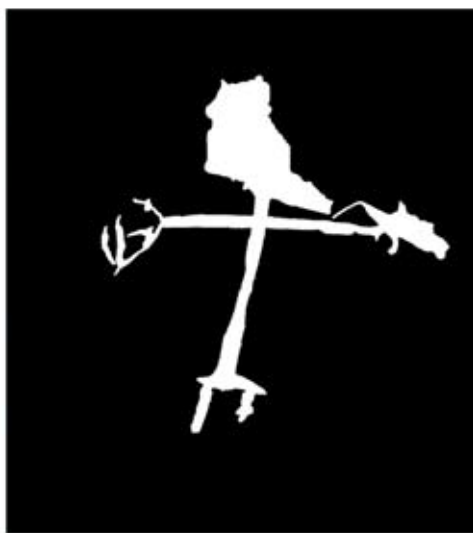
1

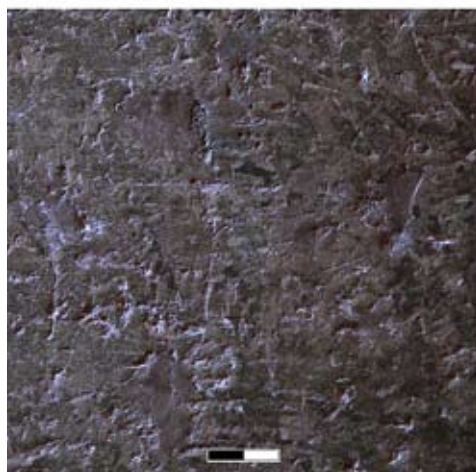
2

Таблиця CLIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 1035, 2 – № 1036.

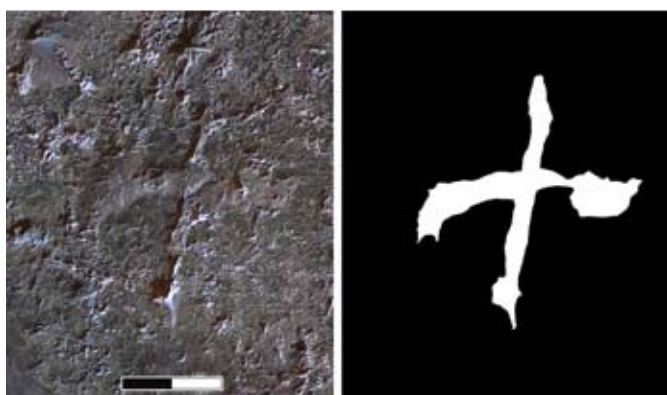
1

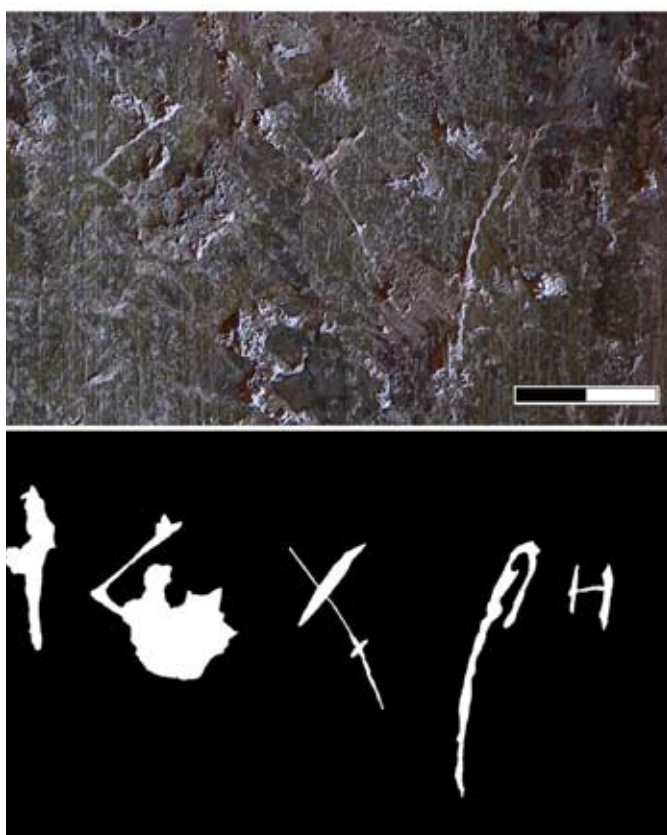
2

Таблиця CLX

Фото та прорис графіті: 1 – № 1037, 2 – № 1038.

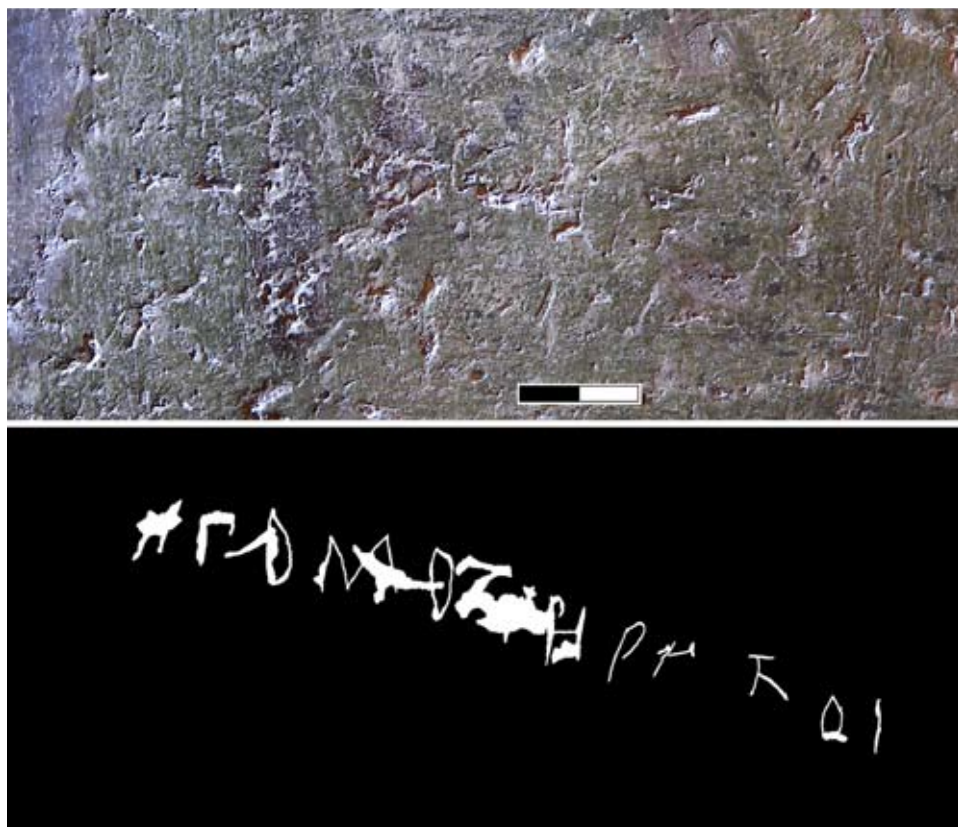
1

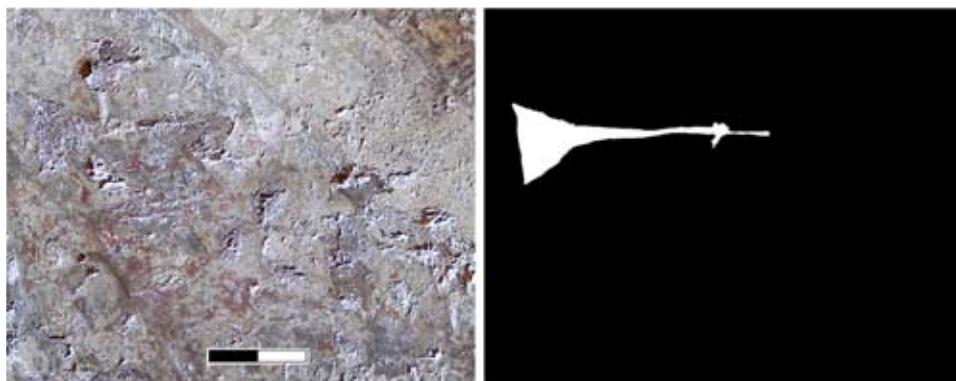
2

Таблиця CLXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 1039, 2 – № 1040.

Таблиця CLXII
Фото та прорис графіті № 1041.

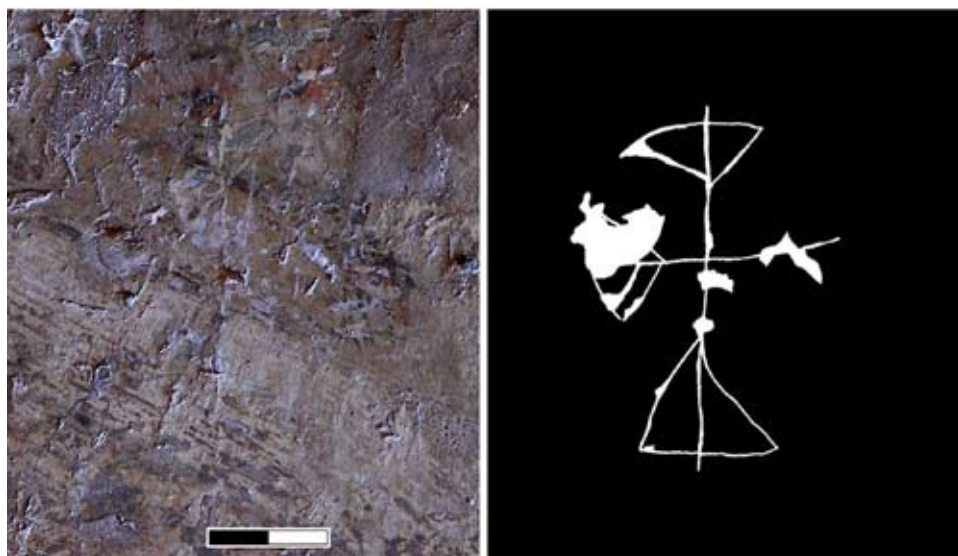
1

2

Таблиця CLXIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1042, 2 - № 1043.

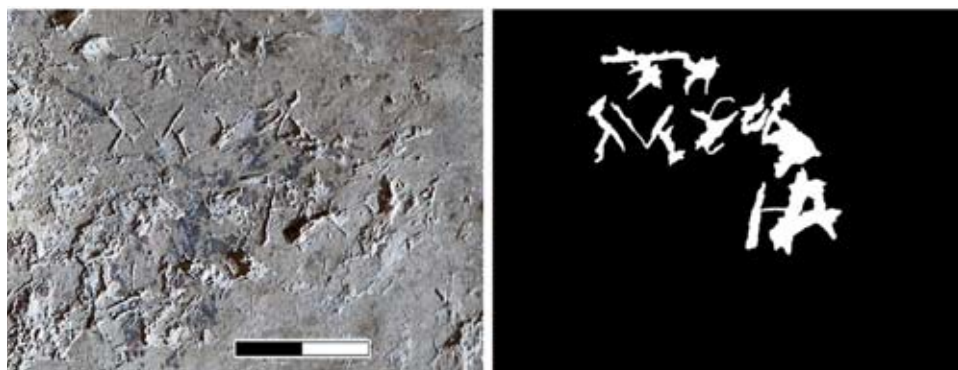
1

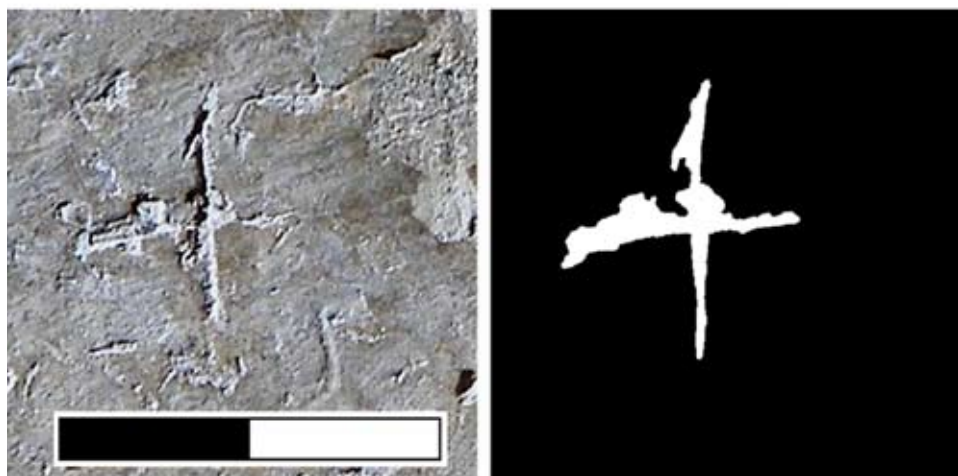
2

Таблиця CLXIV

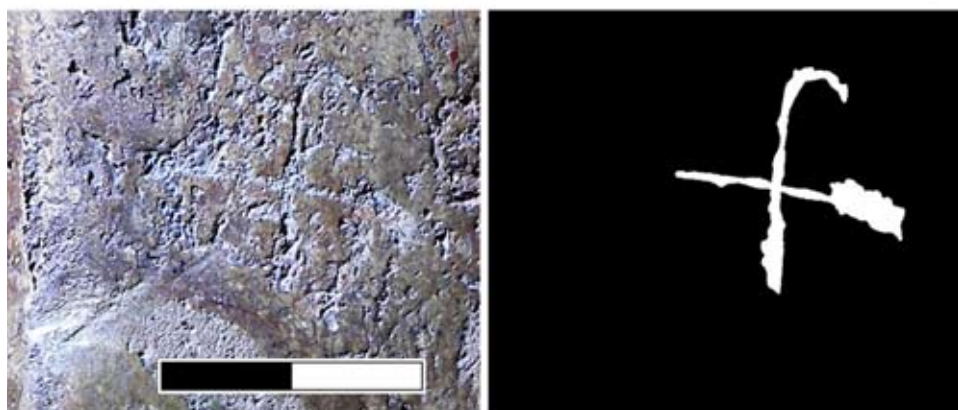
Фото та прорис графіті: 1 – № 1044, 2 – № 1045.

1

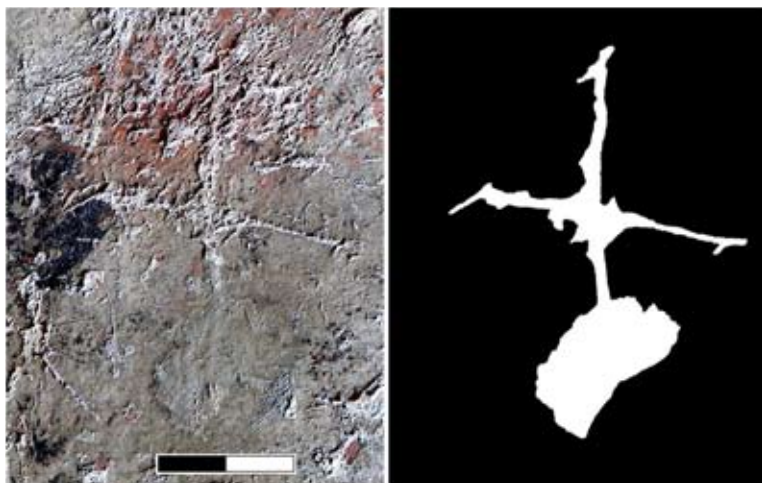
2

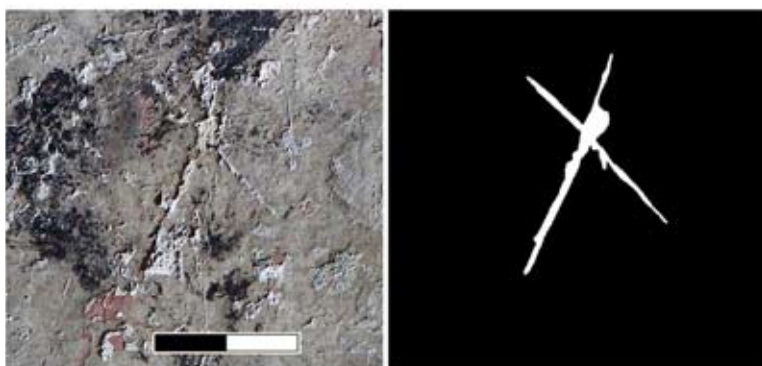
3

Таблиця CLXV

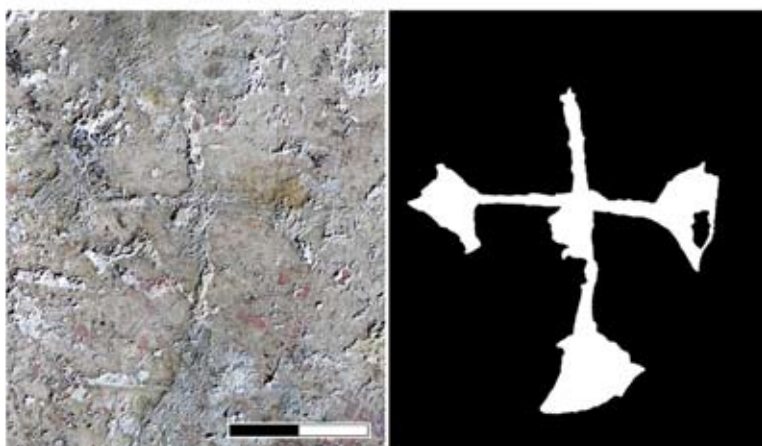
Фото та прорис графіті: 1 - № 1046, 2 - № 1047, 3 - № 1048.

1

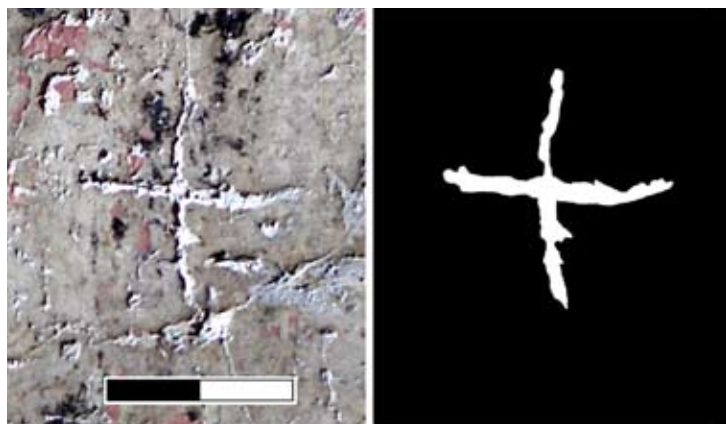
2

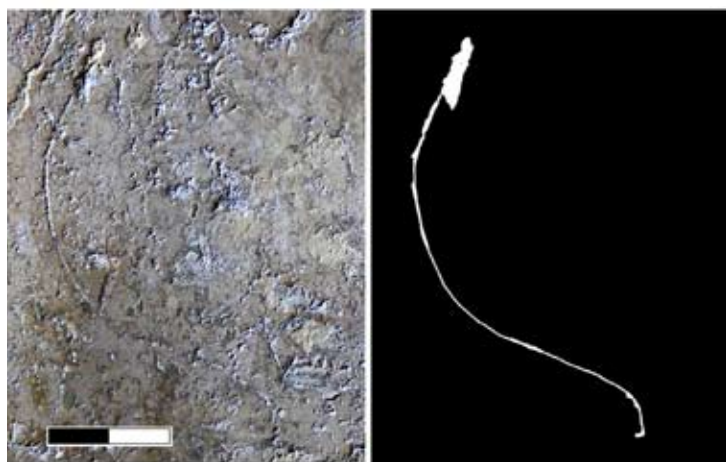
3

Таблиця CLXVI

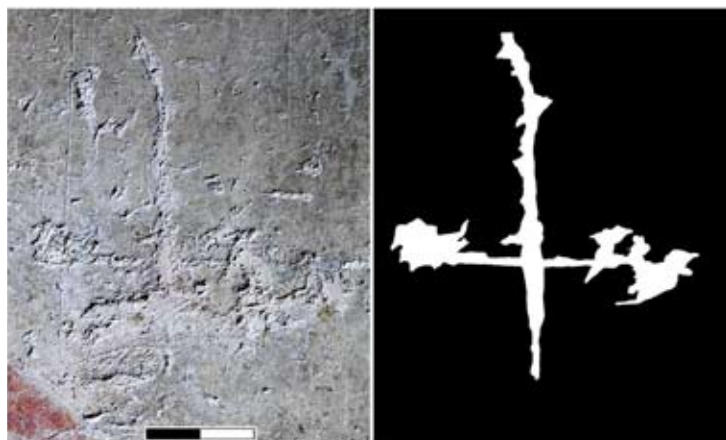
Фото та прорис графіті: 1 - № 1049, 2 - № 1050, 3 - № 1051.

1

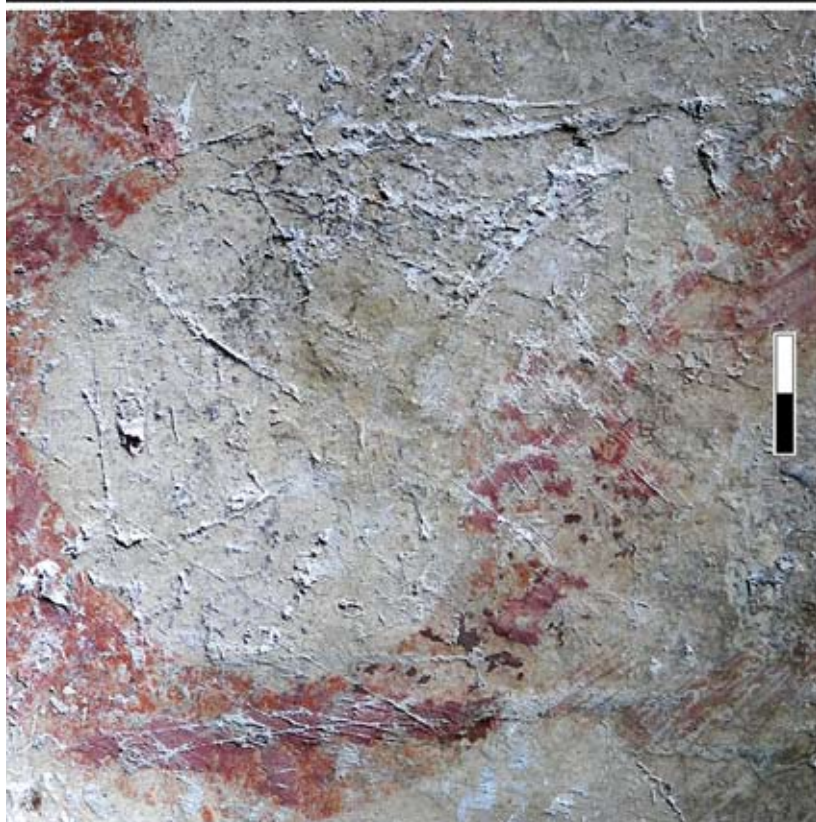
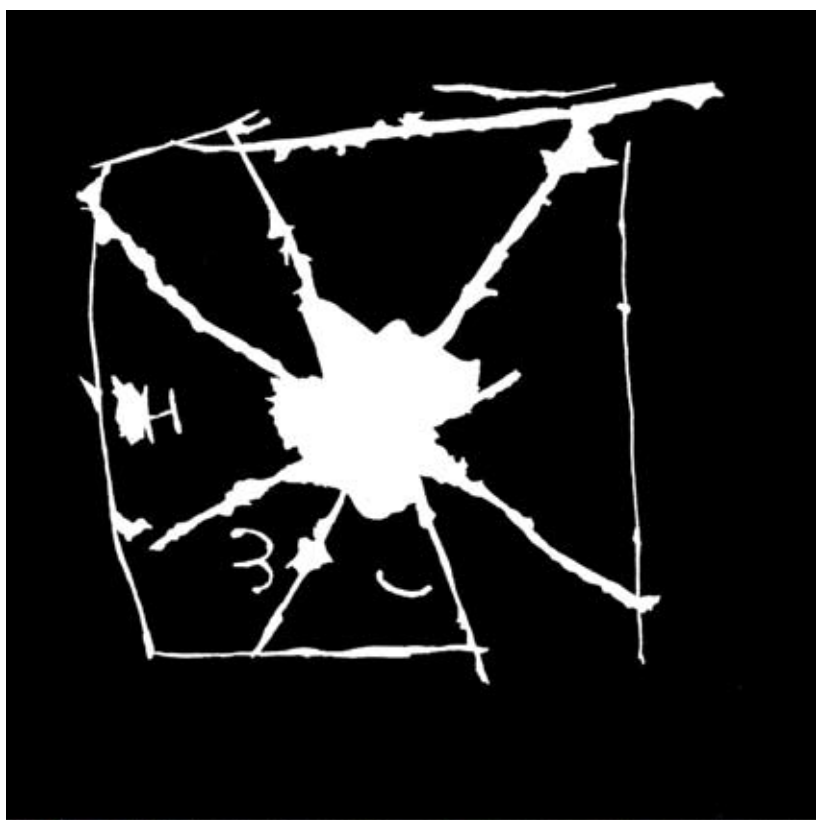
2

3

Таблиця CLXVII

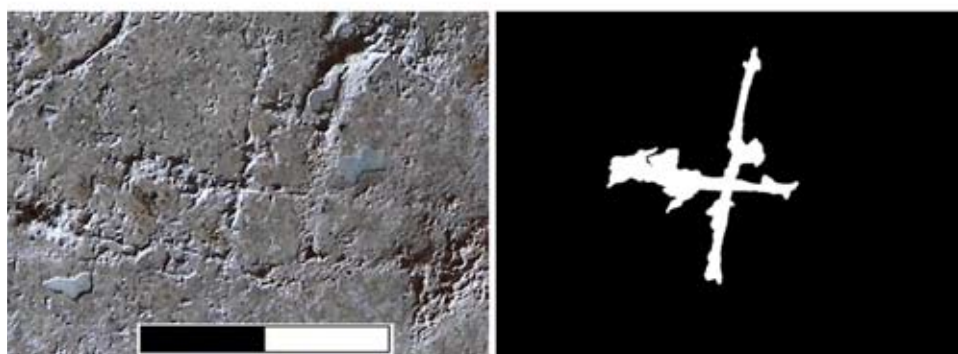
Фото та прорис графіті: 1 - № 1052, 2 - № 1053, 3 - № 1054.

Таблиця CLXVIII
Фото та прорис графіті № 1055.

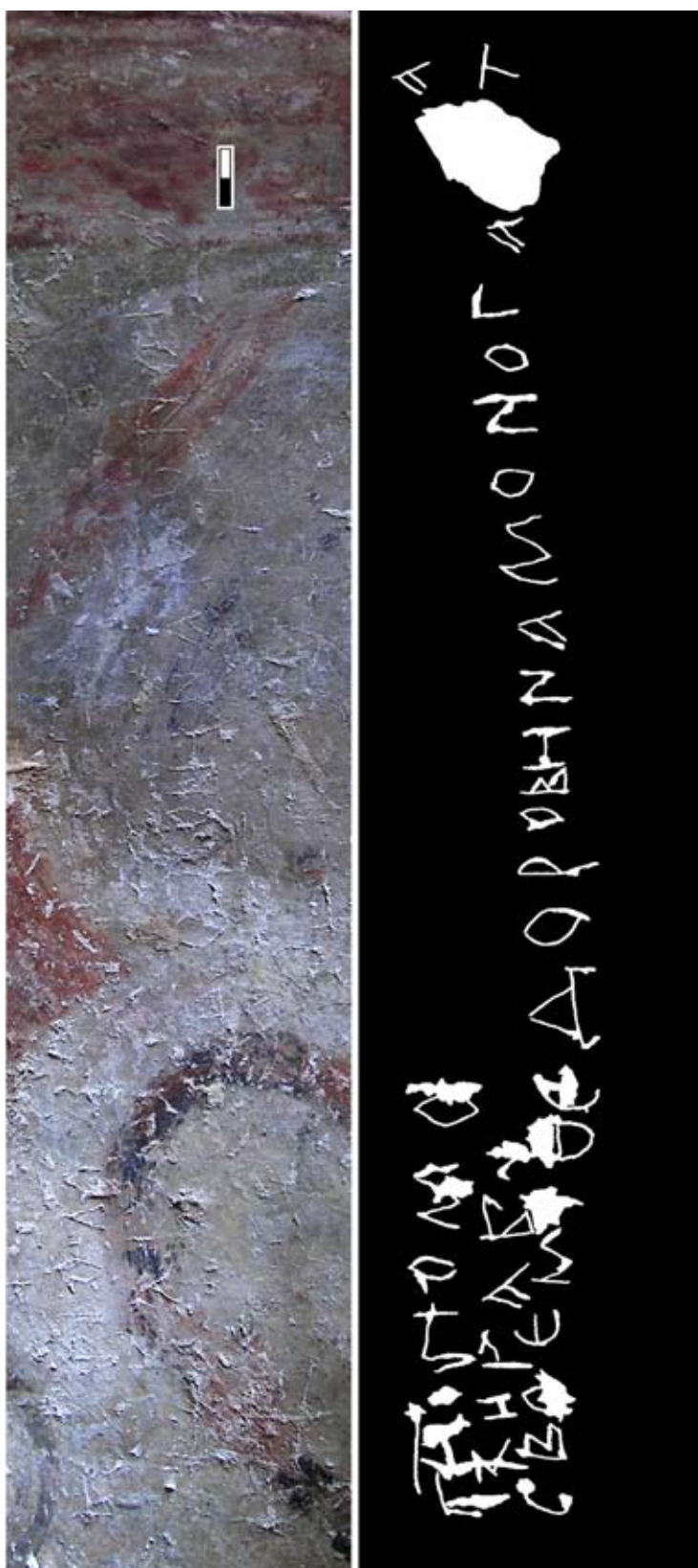
1

2

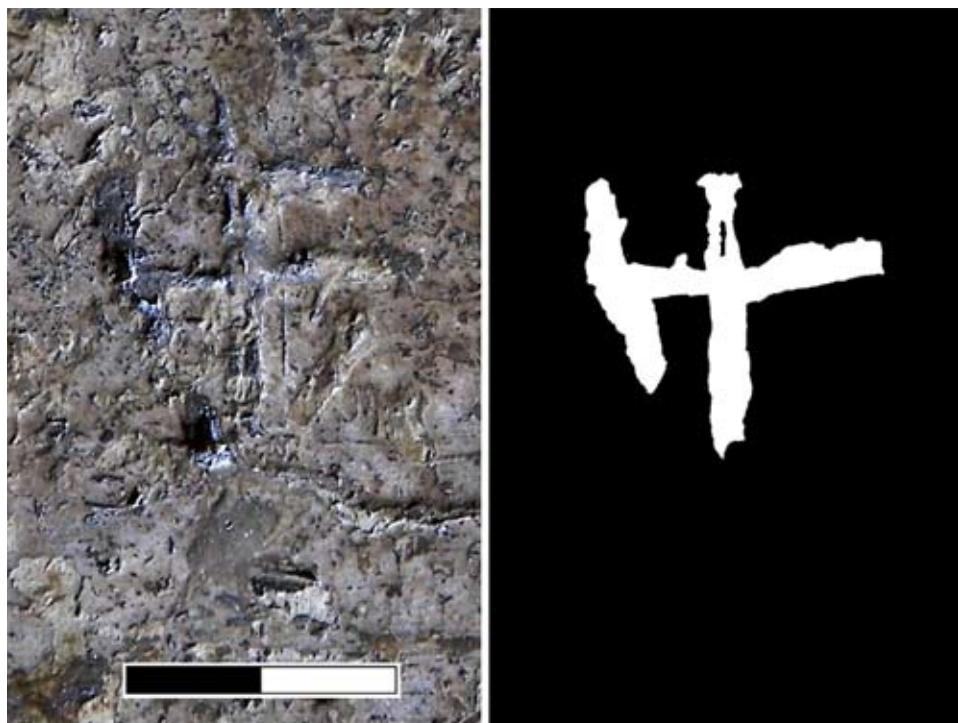
Таблиця CLXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 1056, 2 – № 1057.

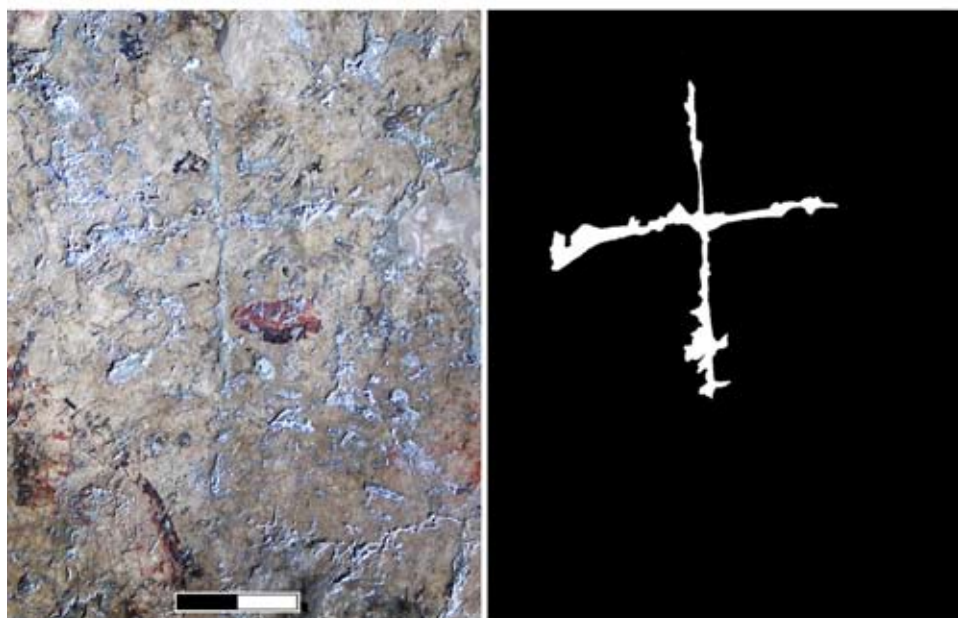

Таблиця СLXX

Фото та прорис графіті № 1058.

1

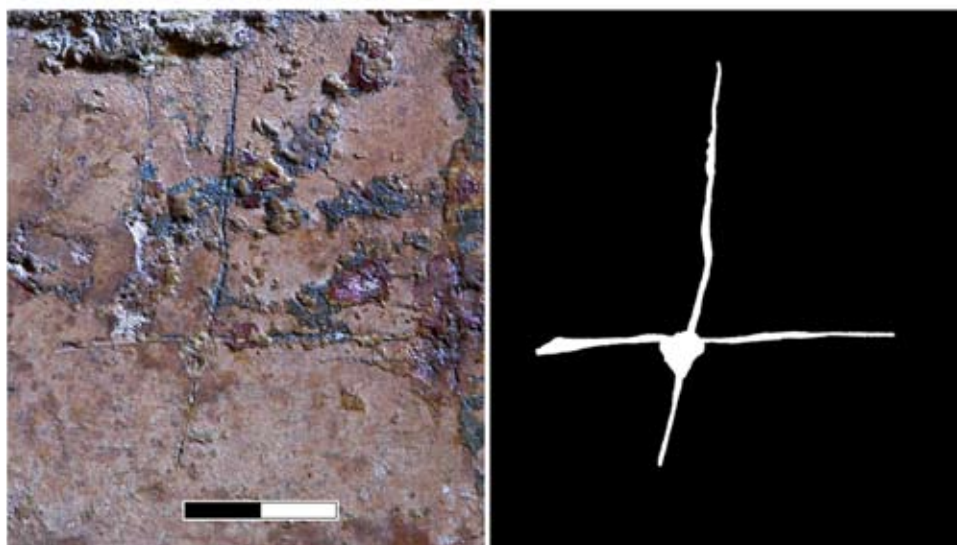
2

Таблиця CLXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 1059, 2 – № 1060.

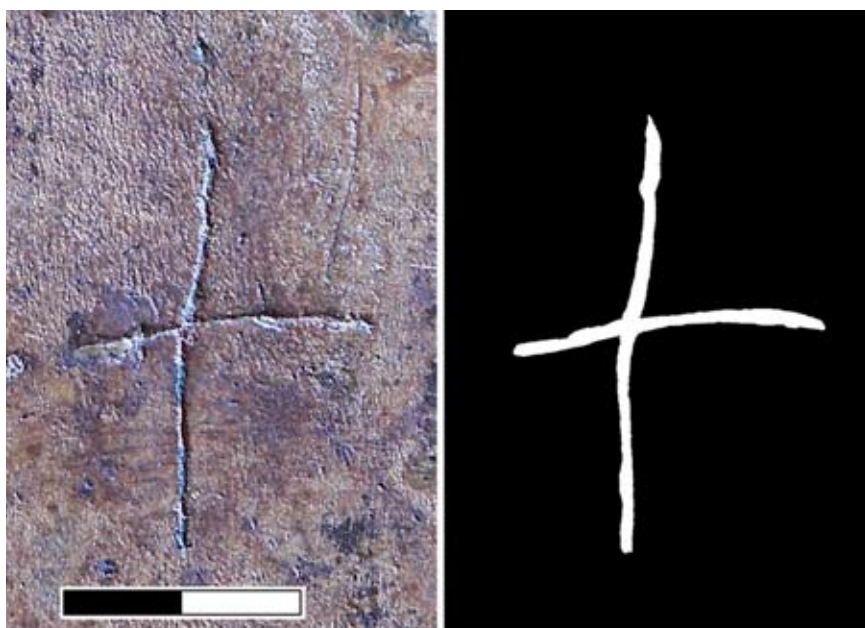
1

2

Таблиця CLXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1061, 2 – № 1062.

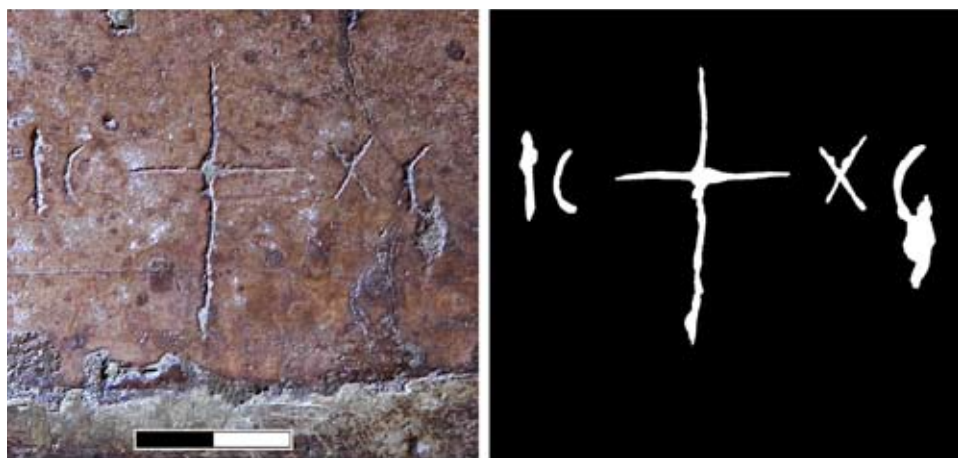
1

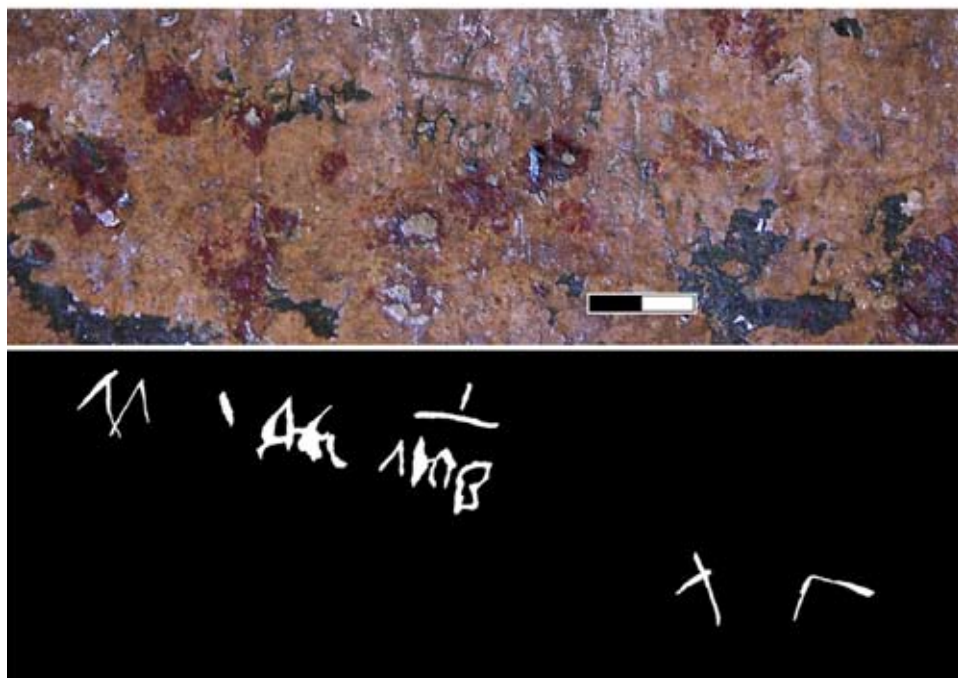
2

Таблиця CLXXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1063, 2 – № 1064.

1

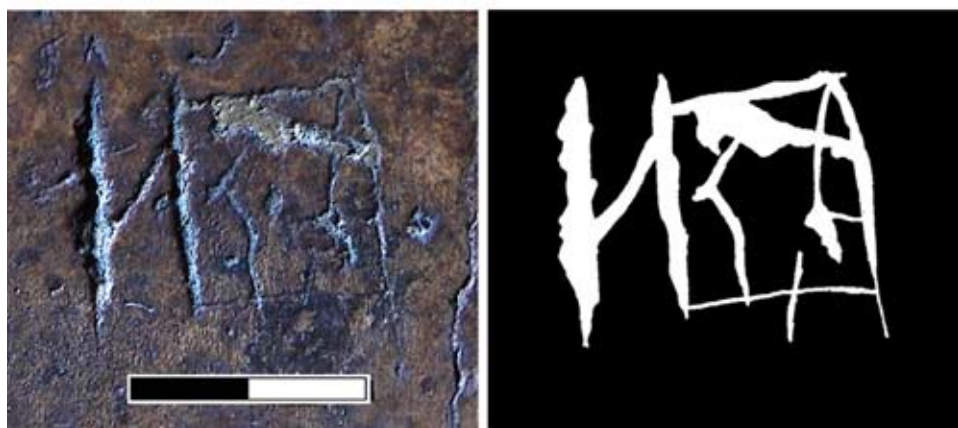
2

Таблиця CLXXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1065, 2 – № 1066.

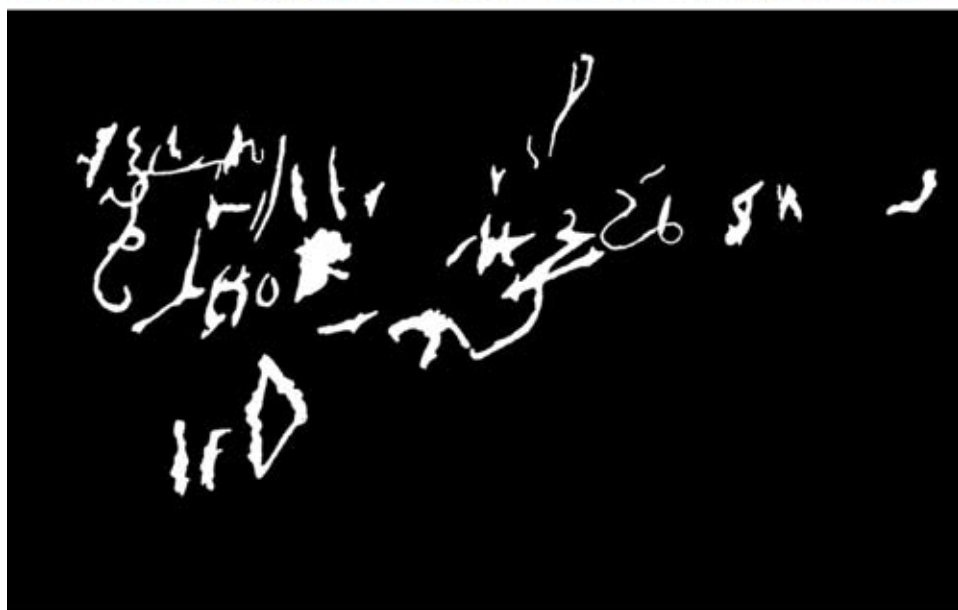
1

2

Таблиця CLXXV

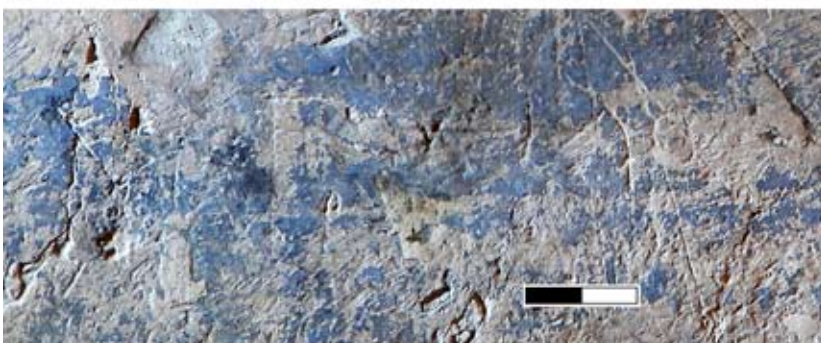
Фото та прорис графіті: 1 - № 1067, 2 - № 1068.

Таблиця CLXXVI
Фото та прорис графіті № 1069.

1

2

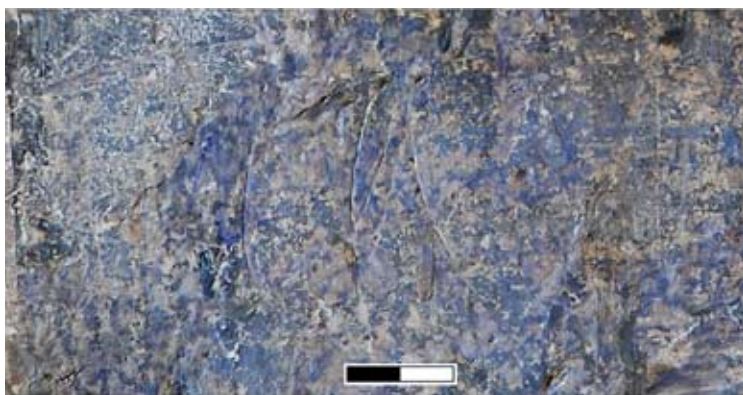
Таблиця CLXXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1070, 2 – № 1071.

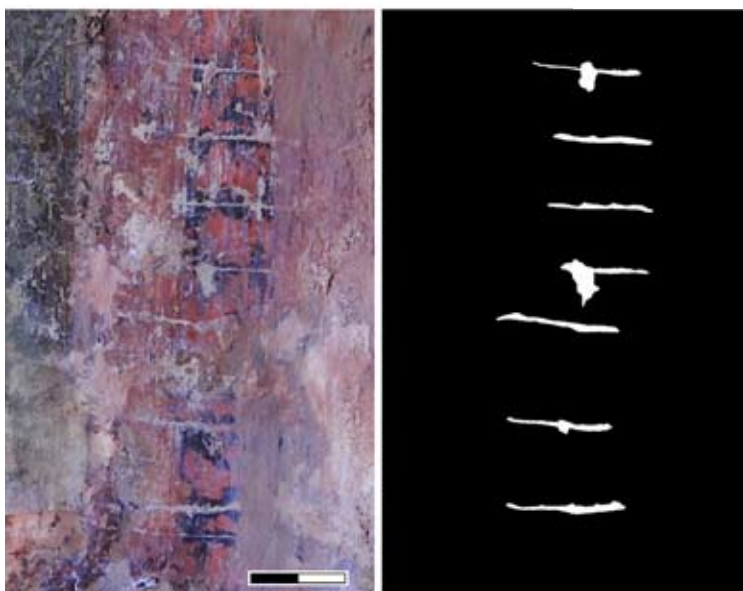

Таблиця CLXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1072, 2 – № 1073.

1

2

Таблиця CLXXIX

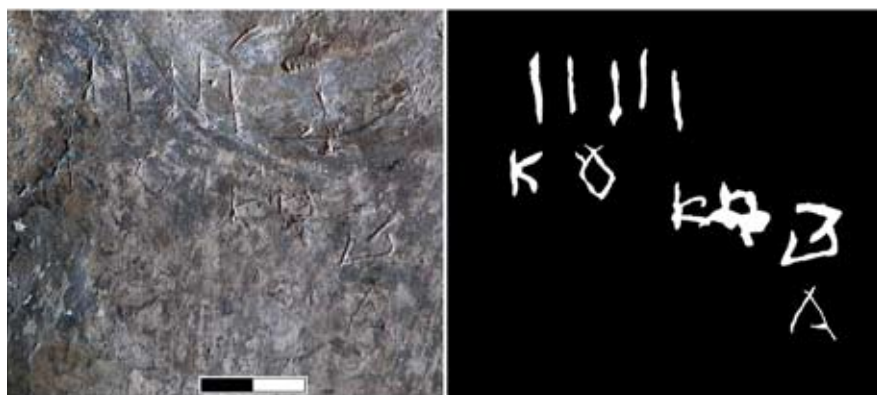
Фото та прорис графіті: 1 - № 1074, 2 - № 1165.

Таблиця CLXXX
Фото та прорис графіті № 1166.

Таблиця CLXXXI
Фото та прорис графіті № 1075.

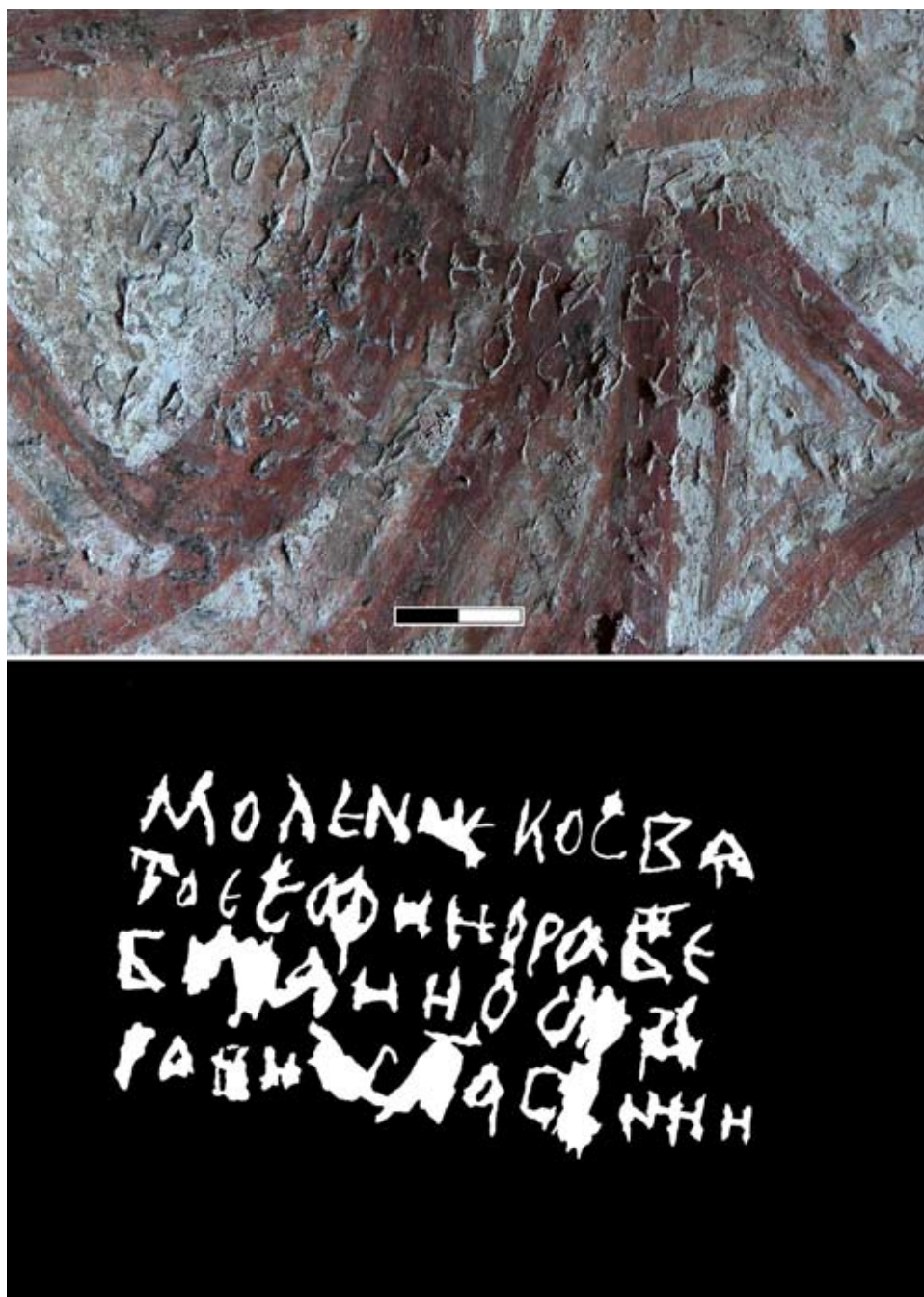
1

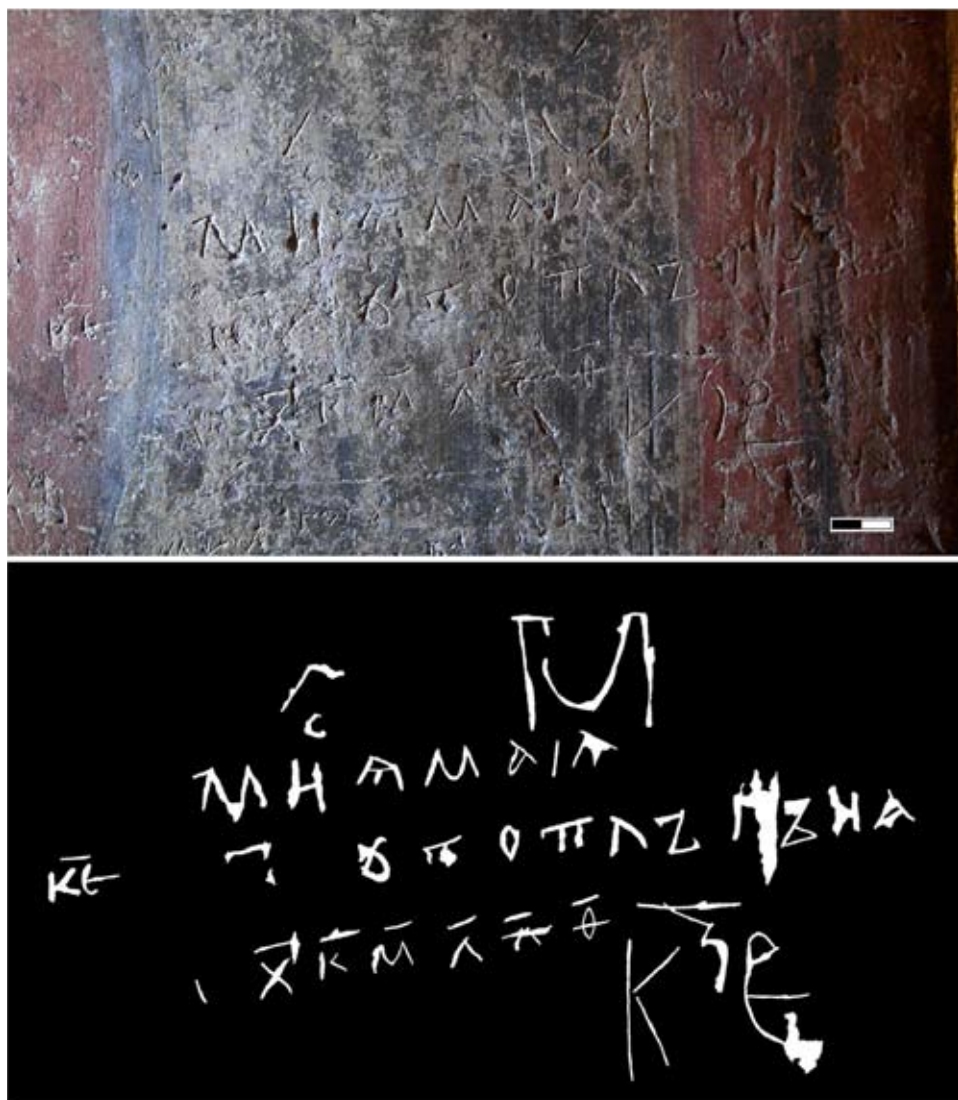
2

Таблиця CLXXXII

Фото та прорис графіті : 1 – № 1076 та 1076а, 2 – № 1077.

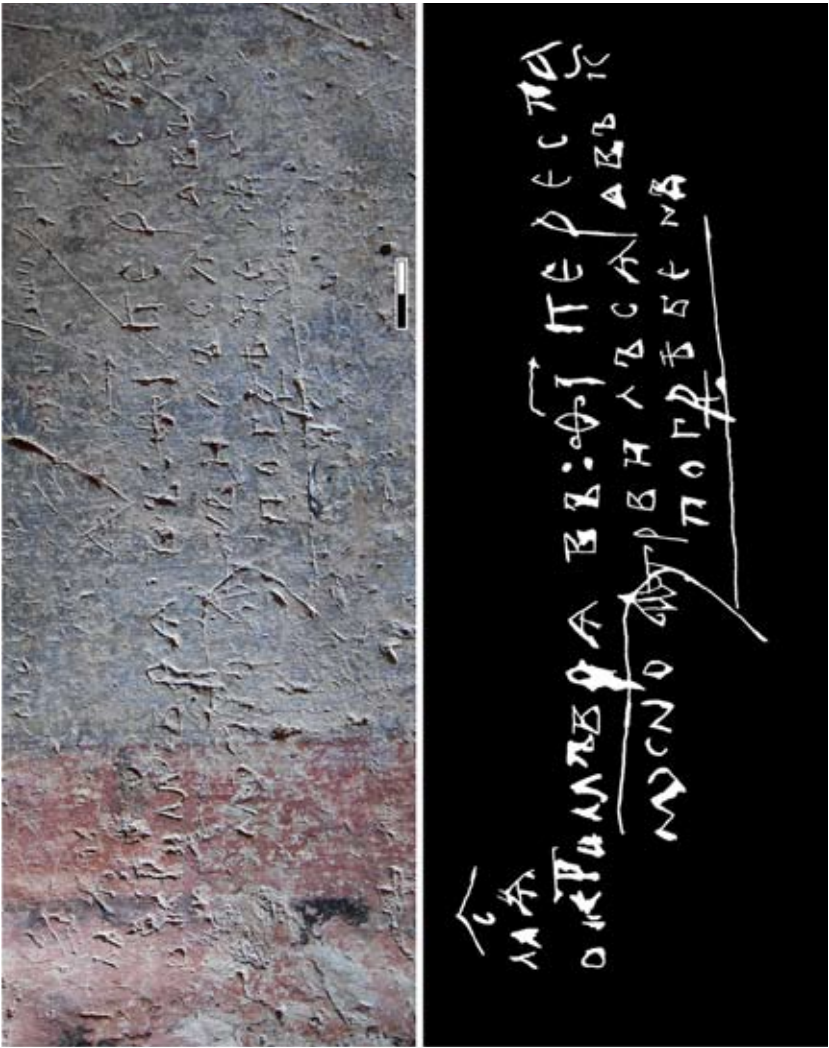

Таблиця CLXXXIII
Фото та прорис графіті № 1078.

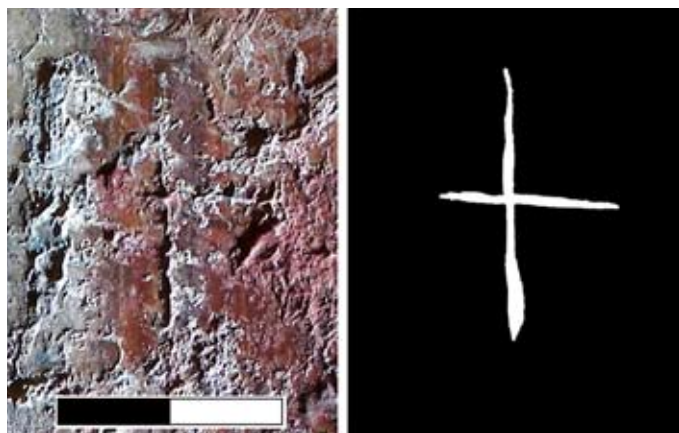
Таблиця CLXXIV

Фото та прорис графіті № 11, № 11а та № 11б.

Таблиця CLXXV

Фото та прорис графіті № 12 та № 12а.

1

2

Таблиця CLXXXVI

Фото та прорис графіті : 1 – № 1079, 2 – № 1080.

1

2

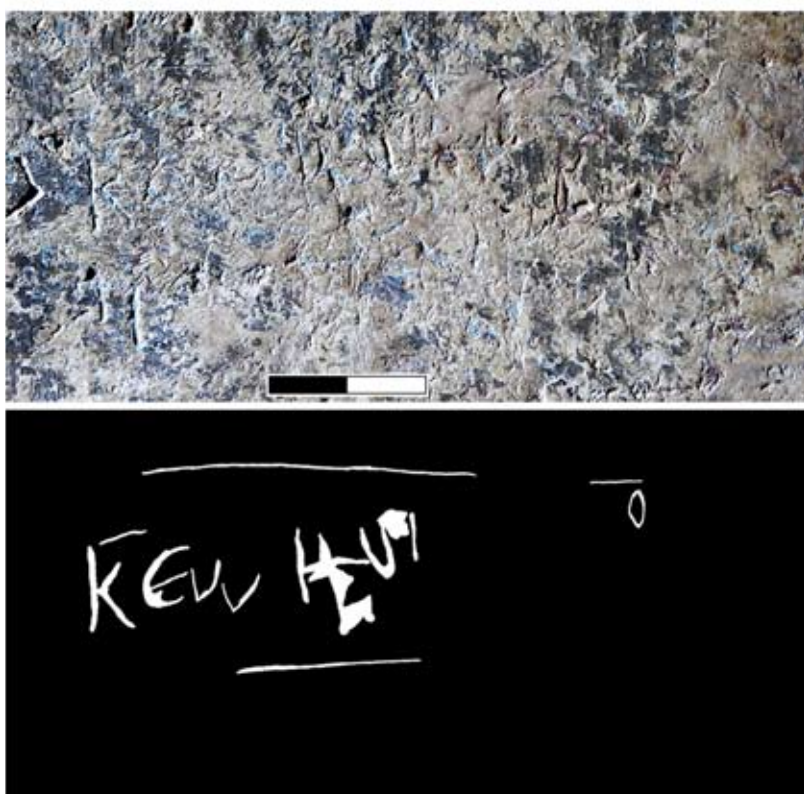
3

Таблиця CLXXXVII

Фото та прорис графіті : 1 – № 1081, 2 – № 1082, 3 – № 1083.

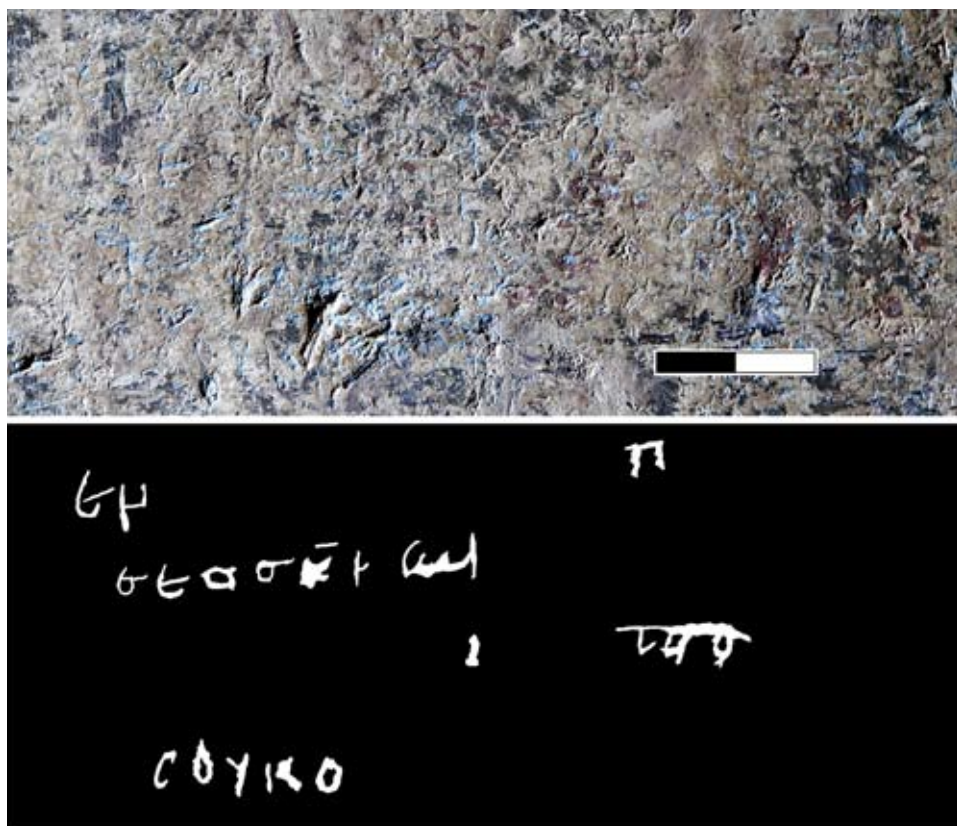
1

2

Таблиця CLXXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1084, 2 – № 1085.

Таблиця CLXXXIX

Фото та прорис графіті № 1086 та № 1086а.

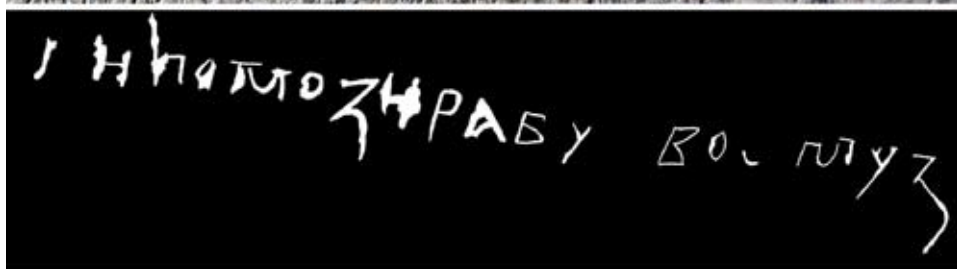
1

2

Таблиця СХС

Фото та прорис графіті: 1 – № 1087, 2 – № 1088.

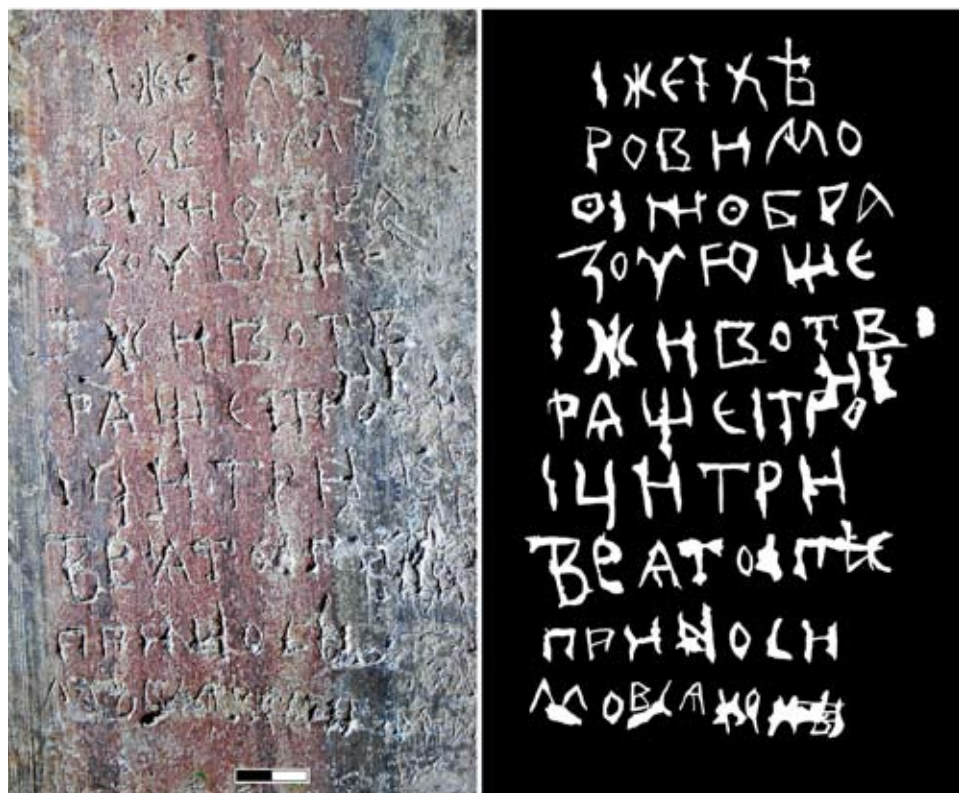
1

2

Таблиця СХСІ

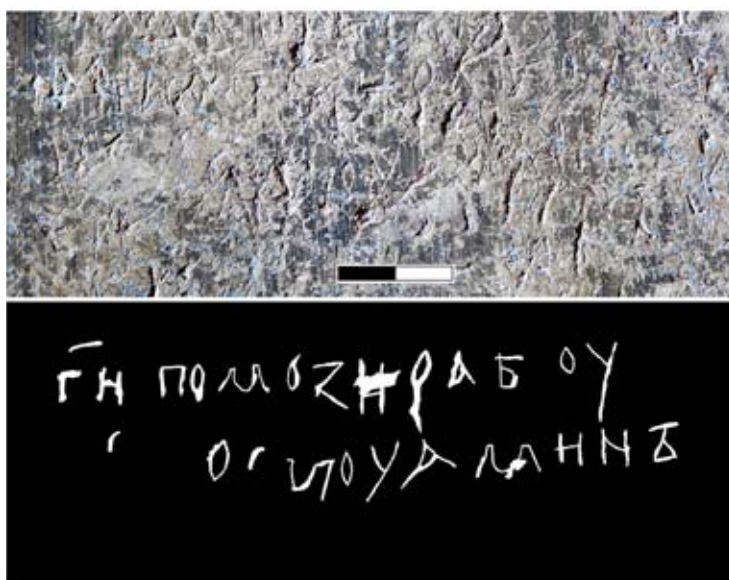
Фото та прорис графіті: 1 – № 1089, 2 – № 1090.

Таблиця СХСІІ
Фото та прорис графіті № 1091.

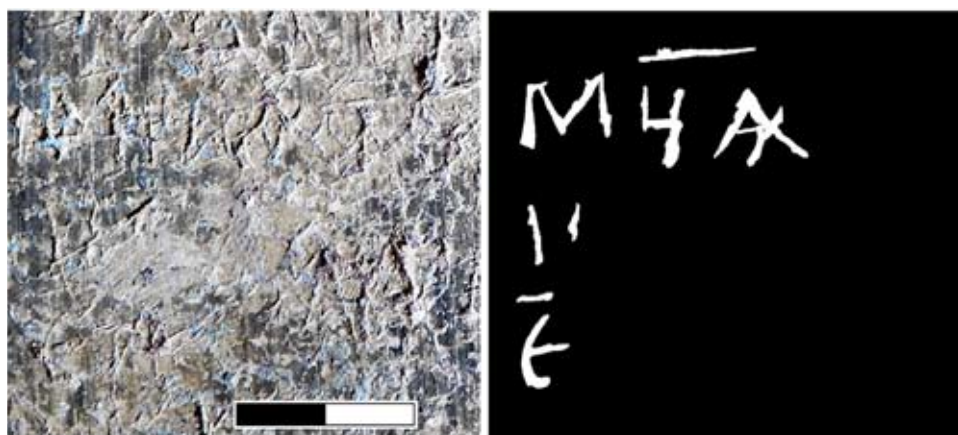
1

2

Таблиця СХСІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1092, 2 - № 1093.

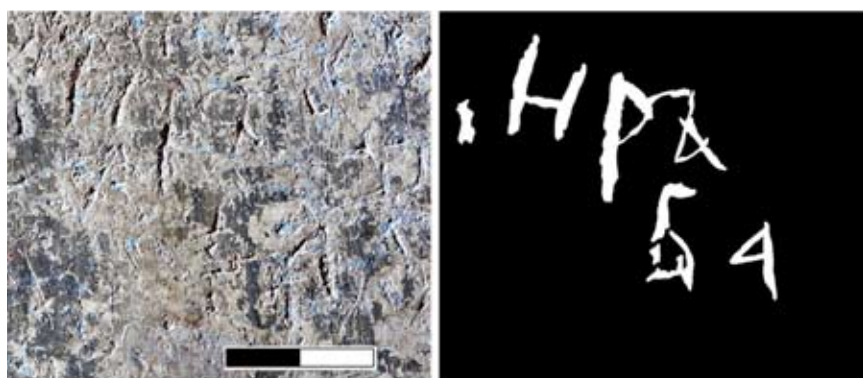
1

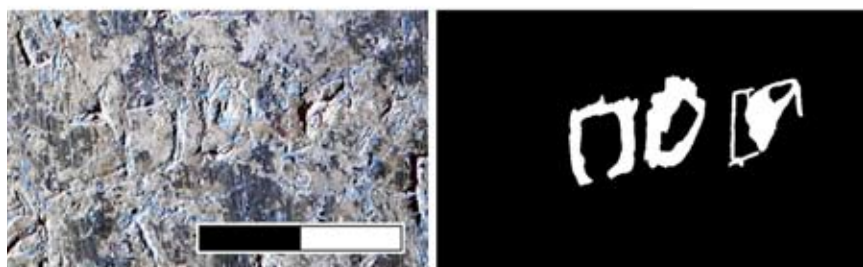
2

Таблиця СХСІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1094, 2 – № 1095.

1

2

3

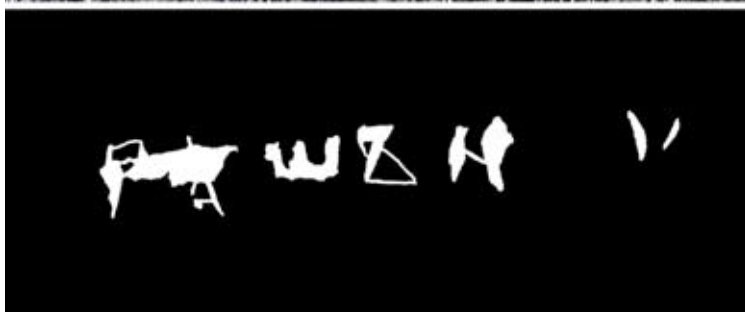
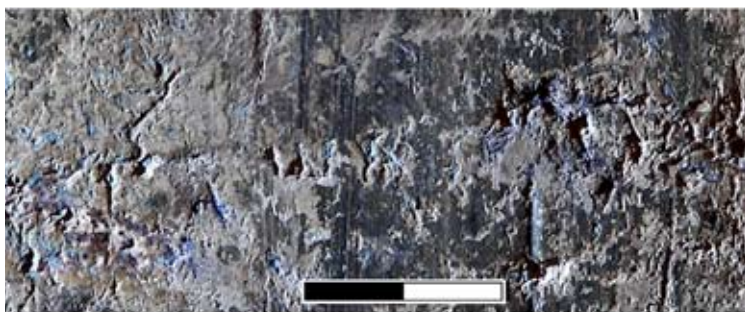
4

Таблиця СХСV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1096, 2 – № 1097, 3 – № 1098, 2 – № 1099.

Таблиця СХСVI
Фото та прорис графіті № 1100.

1

2

Таблиця СХСVII

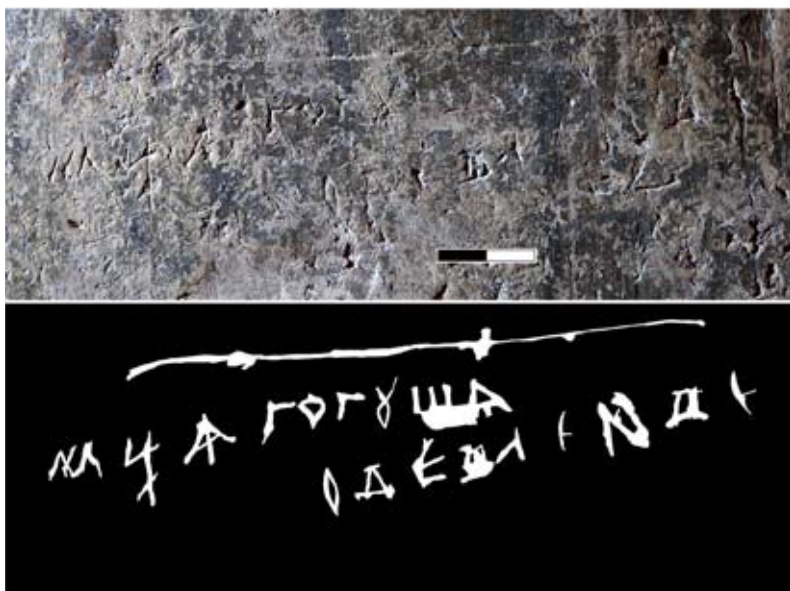
Фото та прорис графіті: 1 – № 1101, 2 – № 1102.

1

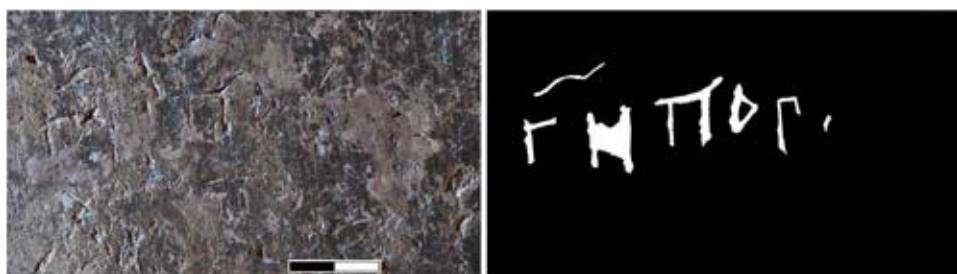
2

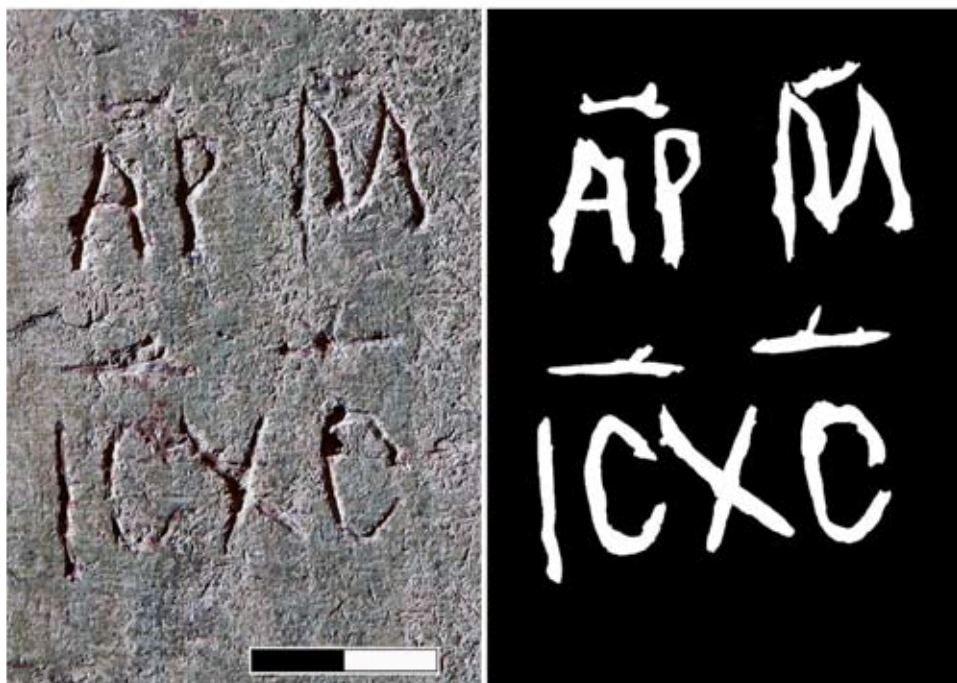
3

Таблиця СХСVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1103, 2 - № 1104, 3 - № 1105.

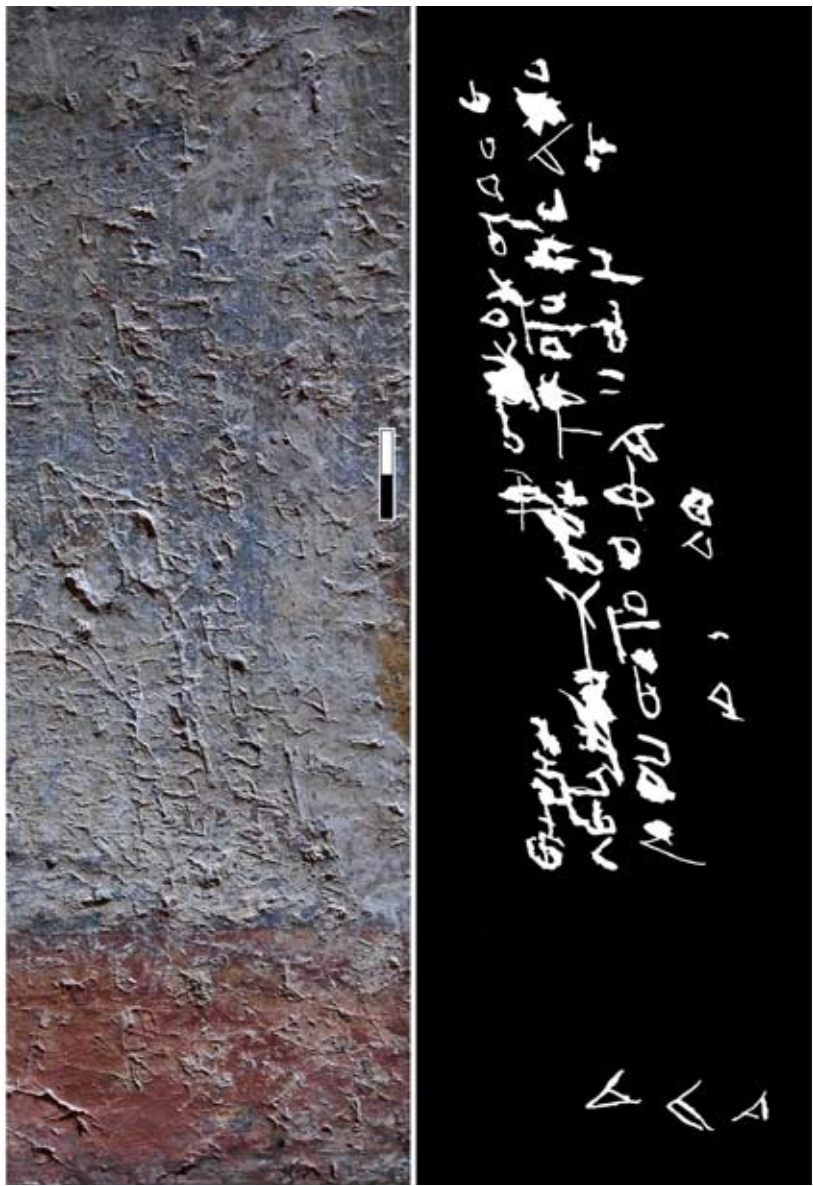
1

2

Таблиця СХСІХ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1106, 2 - № 1107.

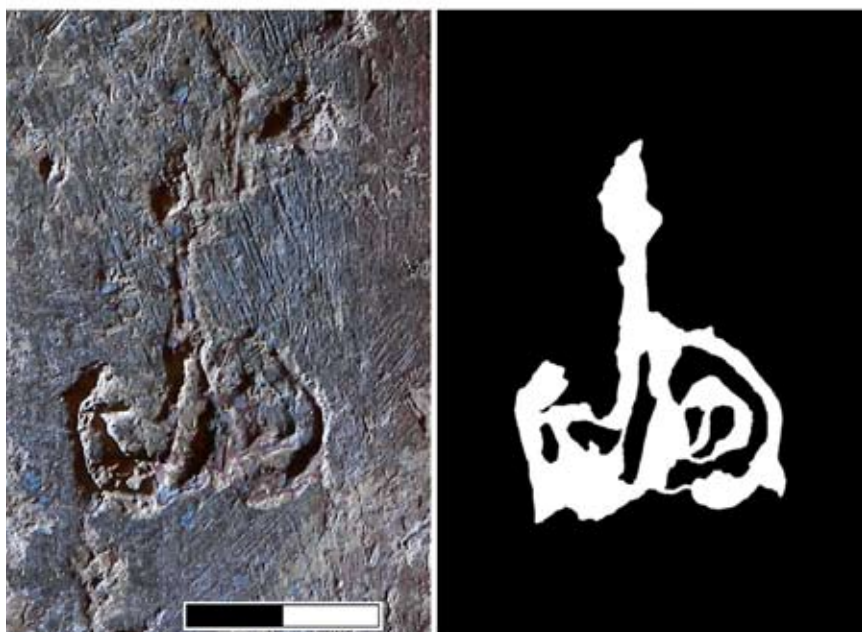

Таблиця СС

Фото та прорис графіті № 1108 та № 1108а.

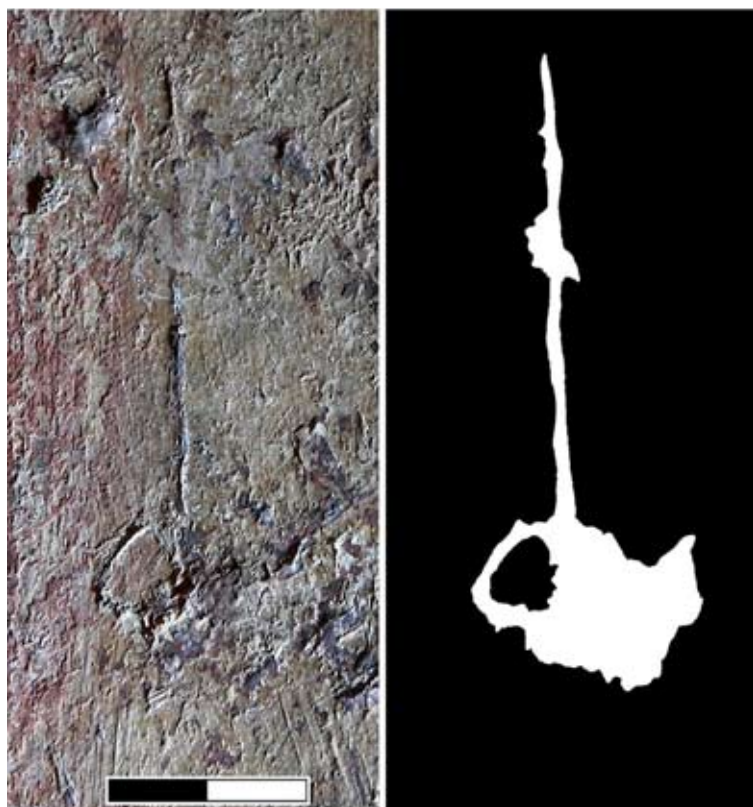
1

2

Таблиця ССІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1109, 2 - № 1110.

1

2

Таблиця ССІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 1111, 2 – № 1112.

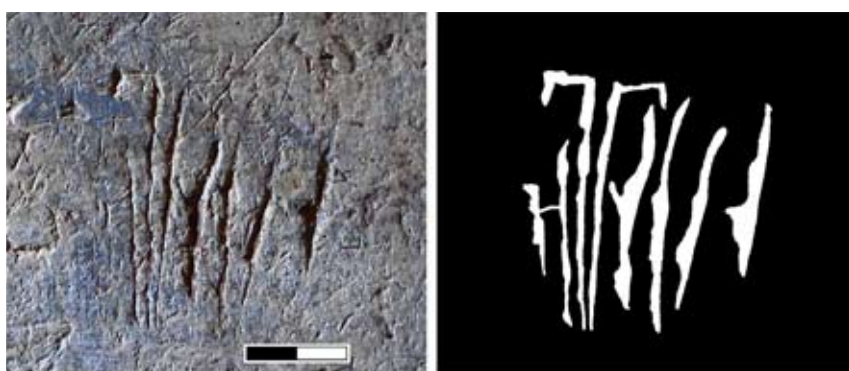
1

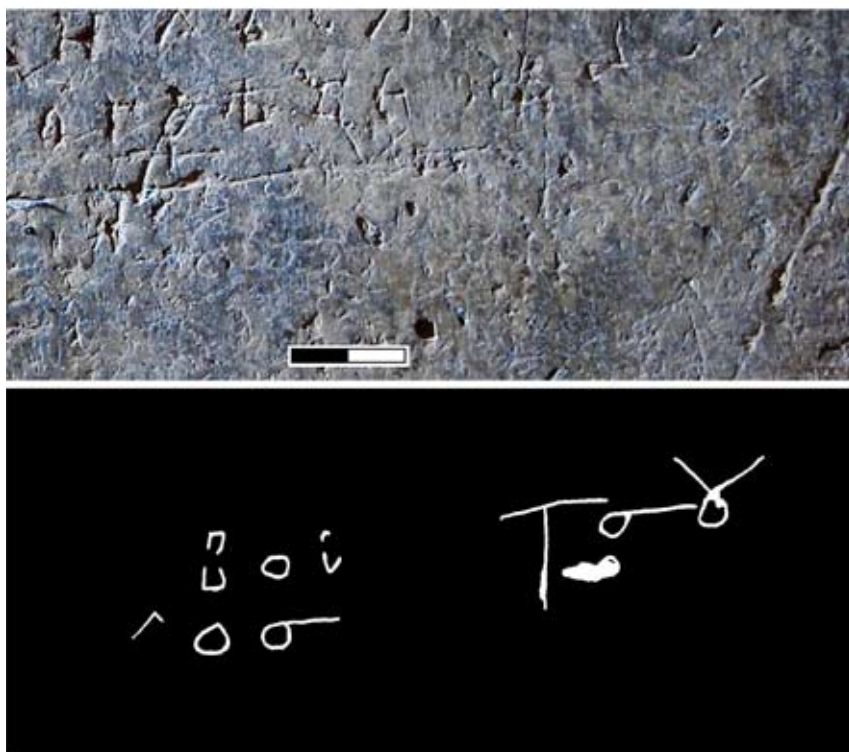
2

Таблиця ССІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1113, 2 - № 1114.

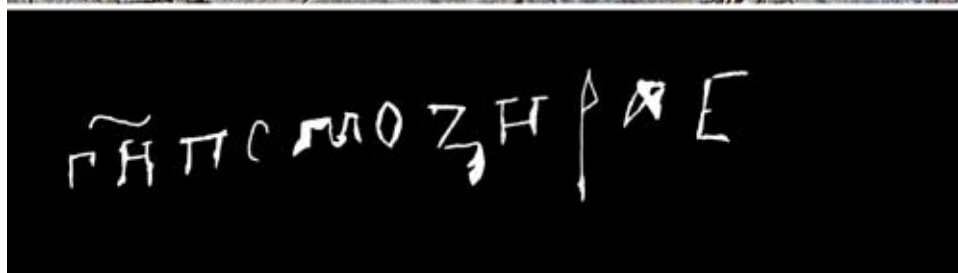
1

2

Таблиця ССІV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1115, 2 - № 1116.

1

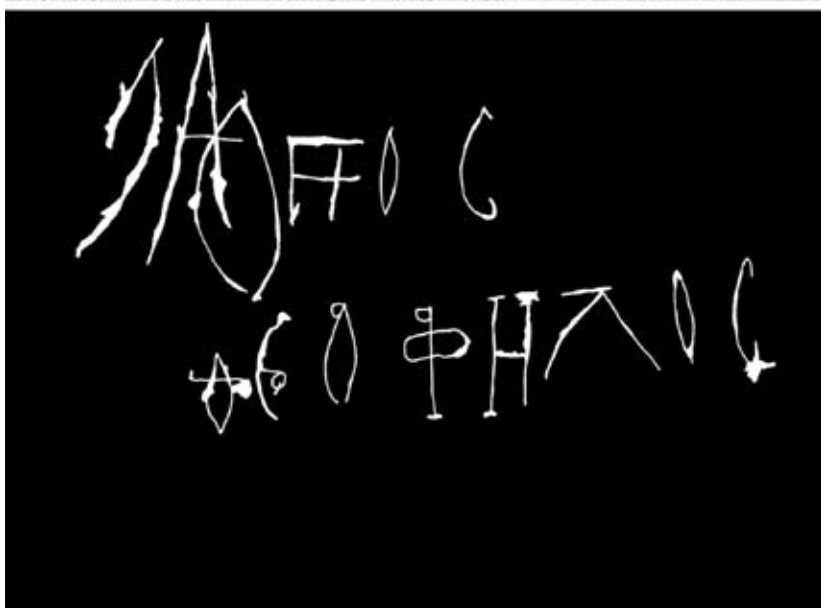
2

3

Таблиця ССV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1117, 2 - № 1118, 3 - № 1119.

Таблиця ССVІ
Фото та прорис графіті № 1120.

1

2

3

Таблиця ССVII

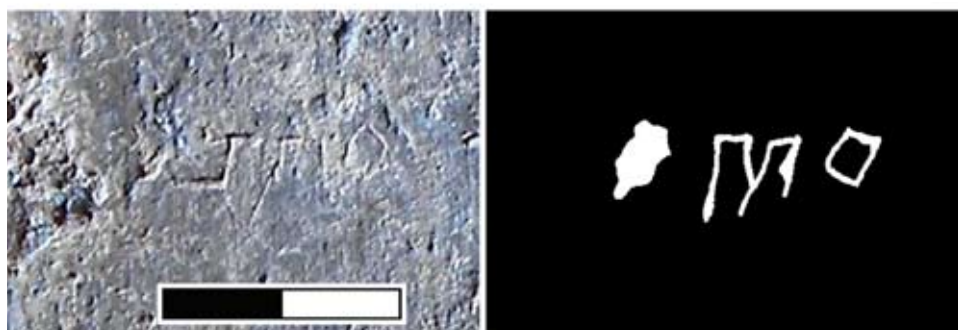
Фото та прорис графіті: 1 - № 1121, 2 - № 1122, 3 - № 1123.

1

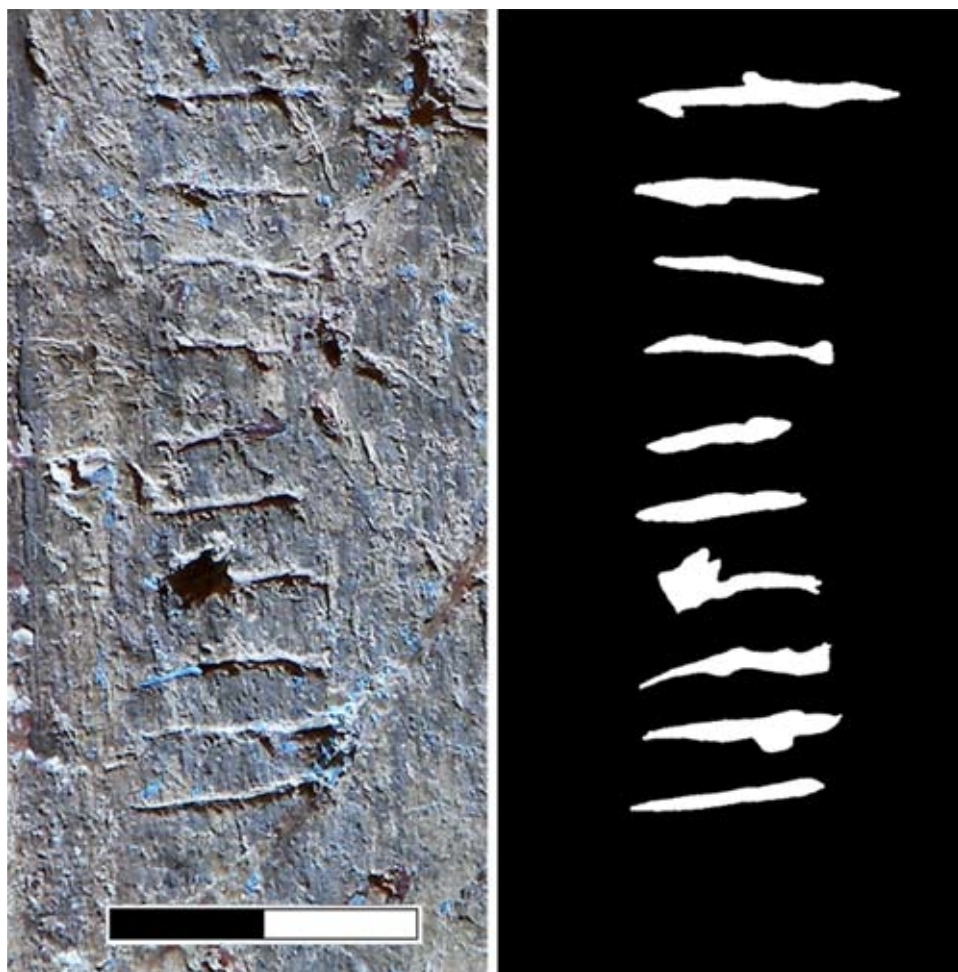
2

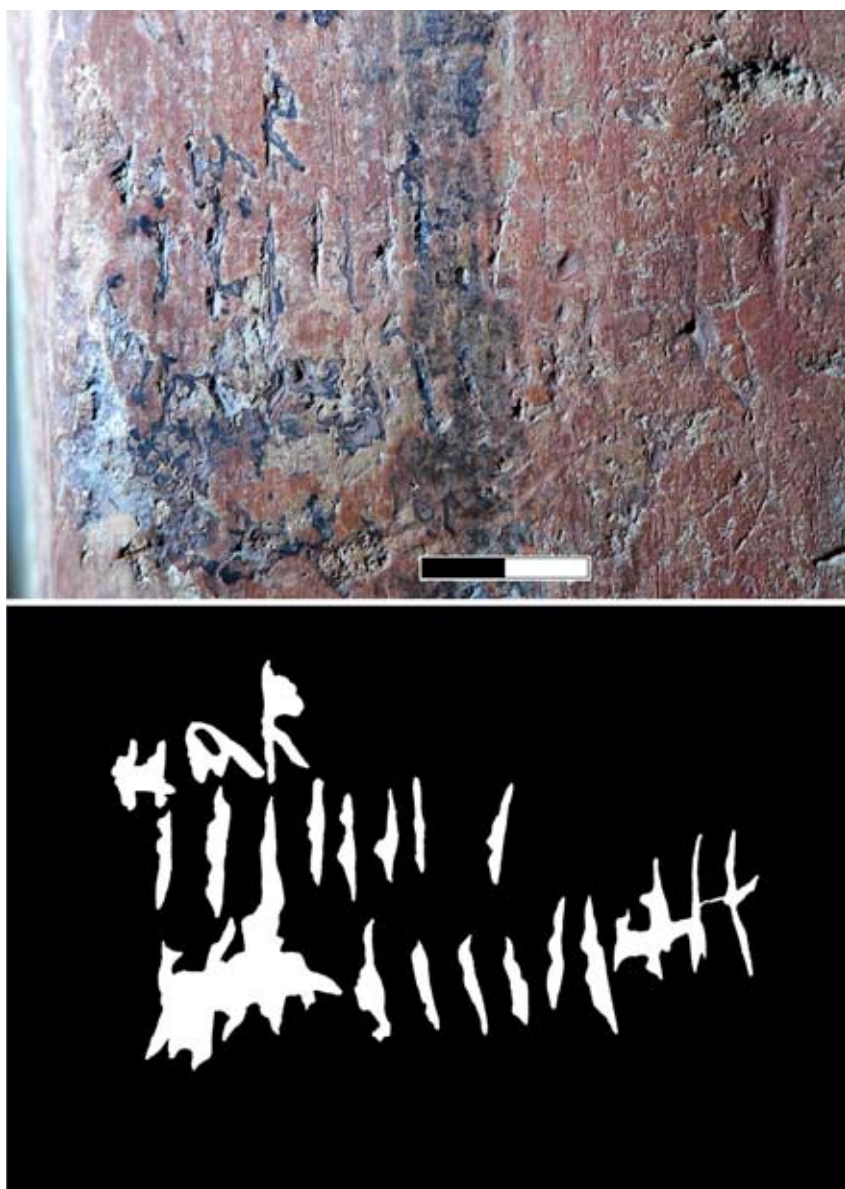
3

Таблиця ССVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1124, 2 - № 1125, 3 - № 1126.

Таблиця ССІХ
Фото та прорис графіті № 1127.

Таблиця ССХ
Фото та прорис графіті № 1128.

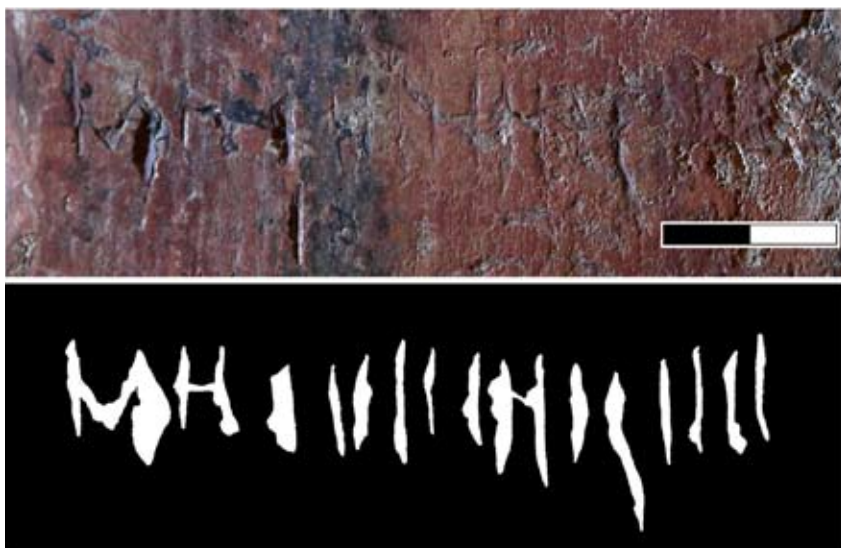
1

2

Таблиця ССХІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 1129, 2 – № 1130.

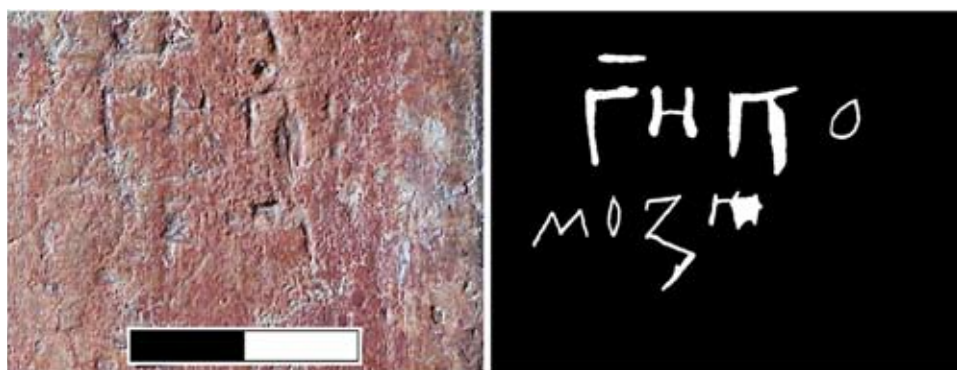
1

2

Таблиця ССХІІ

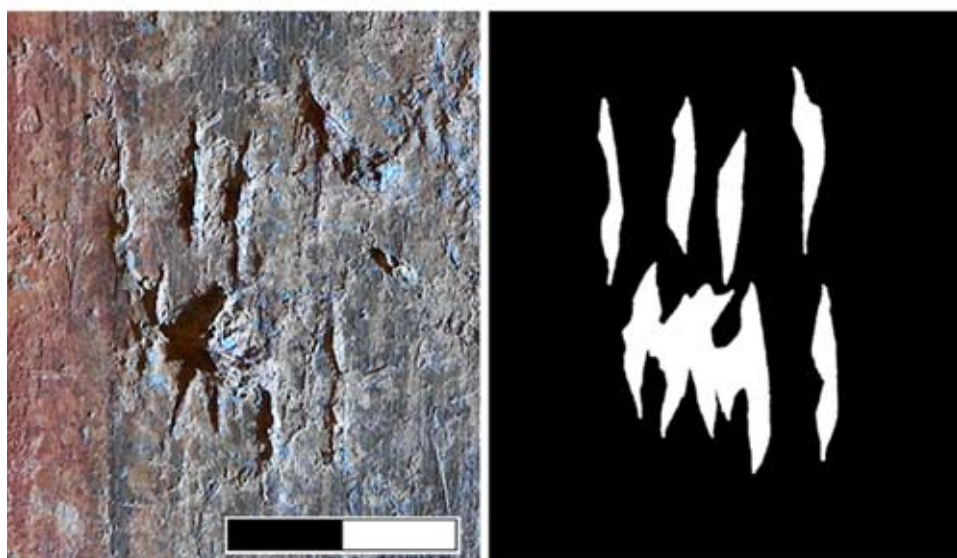
Фото та прорис графіті: 1 – № 1131, 2 – № 1132.

1

2

3

Таблиця ССХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1133, 2 - № 1134, 3 - № 1135.

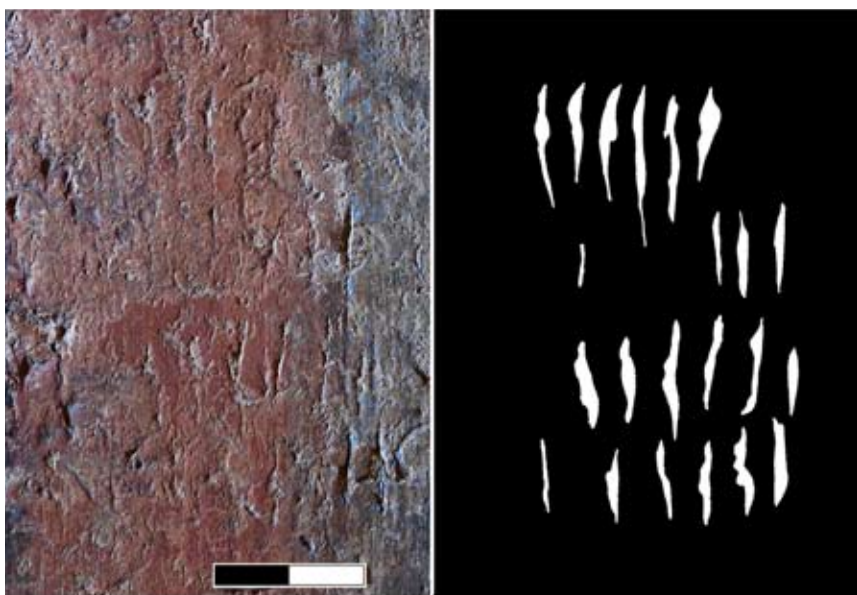
1

2

Таблиця ССХІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1136, 2 – № 1137.

1

2

Таблиця ССХV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1138, 2 – № 1139.

Таблиця ССХVI
Фото та прорис графіті № 1140.

1

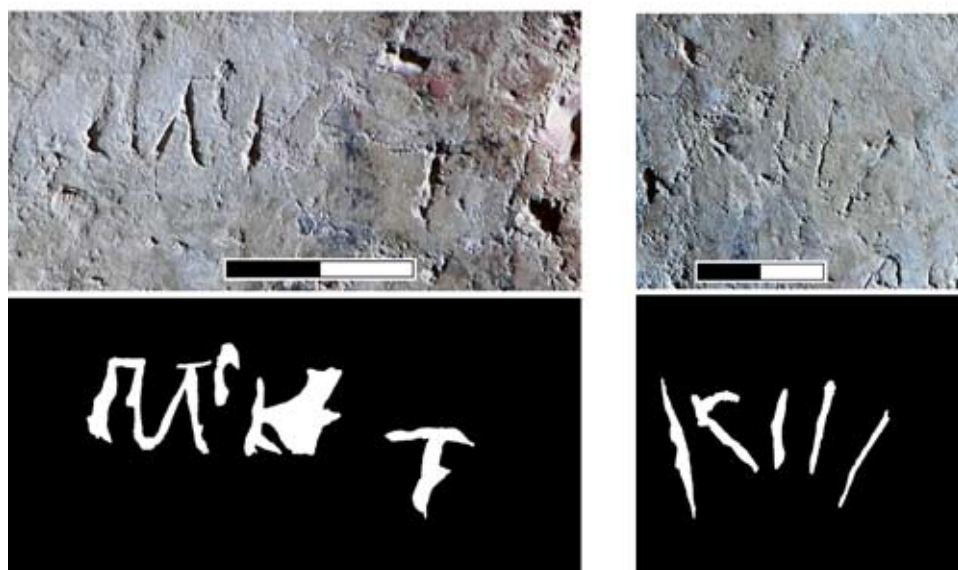
2

Таблиця ССХVІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 1141, 2 – № 1142.

1

2

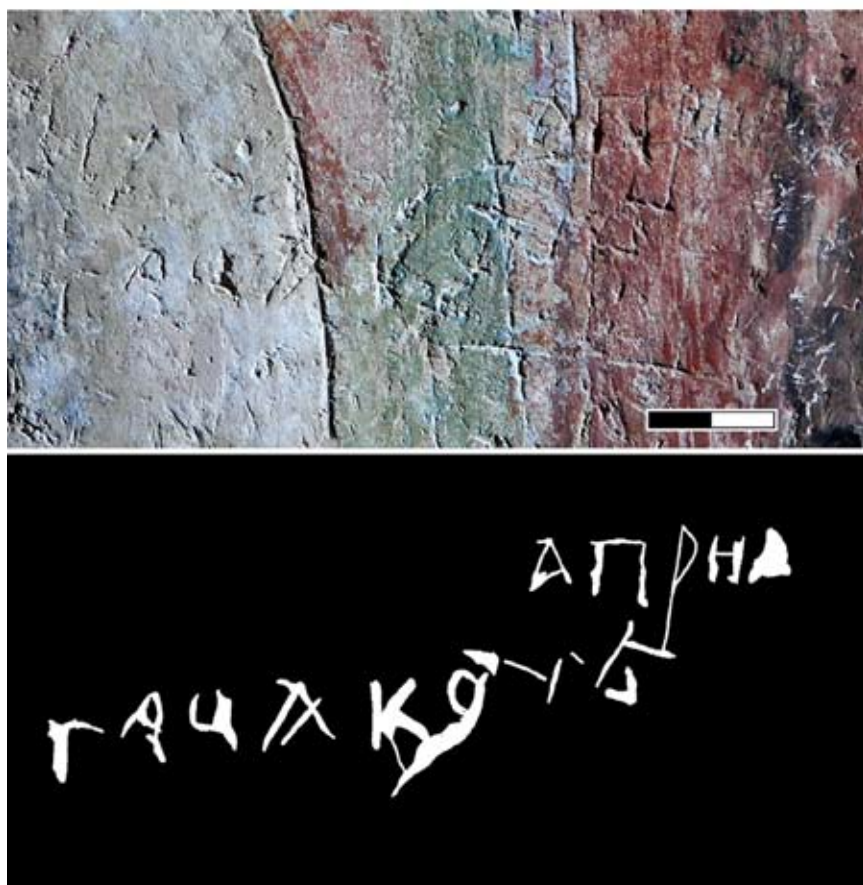
3

Таблиця ССХVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1143, 2 - № 1144, 3 - № 1145.

1

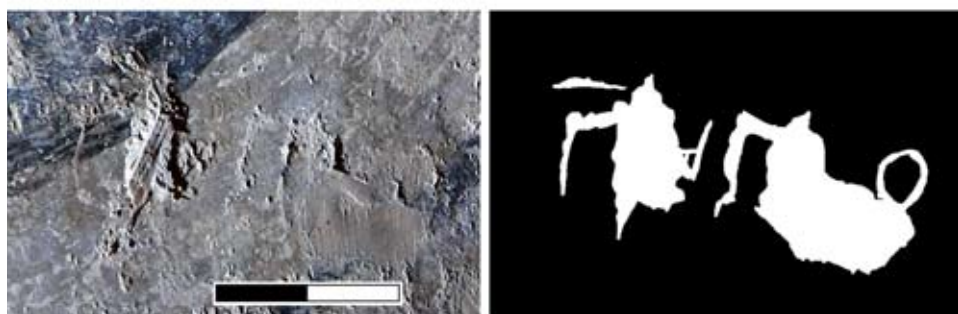
2

Таблиця ССХІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 1146, 2 – № 1147.

1

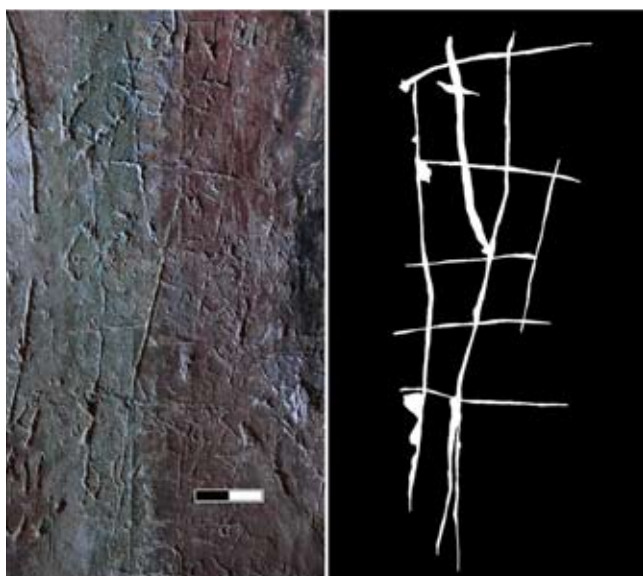
2

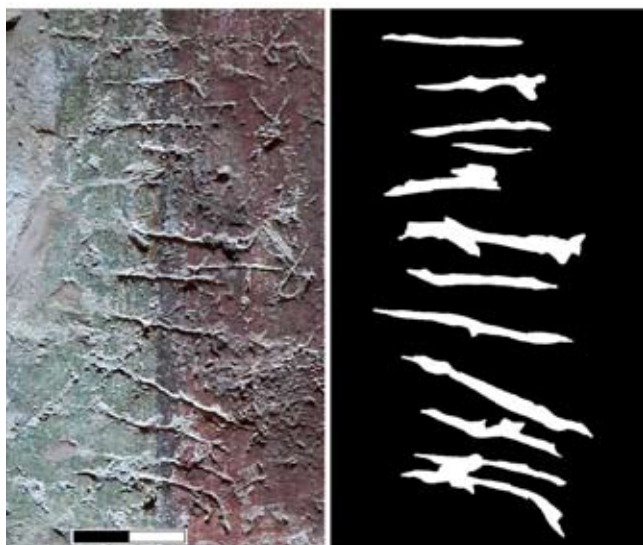
3

Таблиця ССХХ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1148, 2 - № 1149, 3 - № 1150.

1

2

Таблиця ССХХІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 1151, 2 – № 1152.

1

2

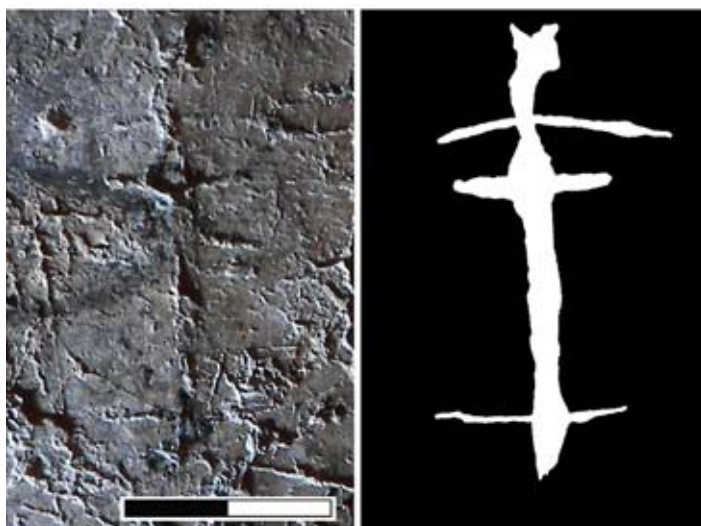
3

Таблиця ССХХІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1153, 2 - № 1154, 3 - № 1155.

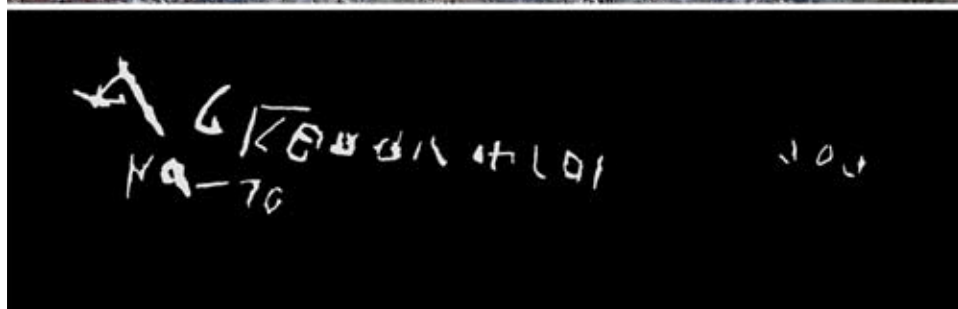
1

2

Таблиця ССХХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1156, 2 - № 1157.

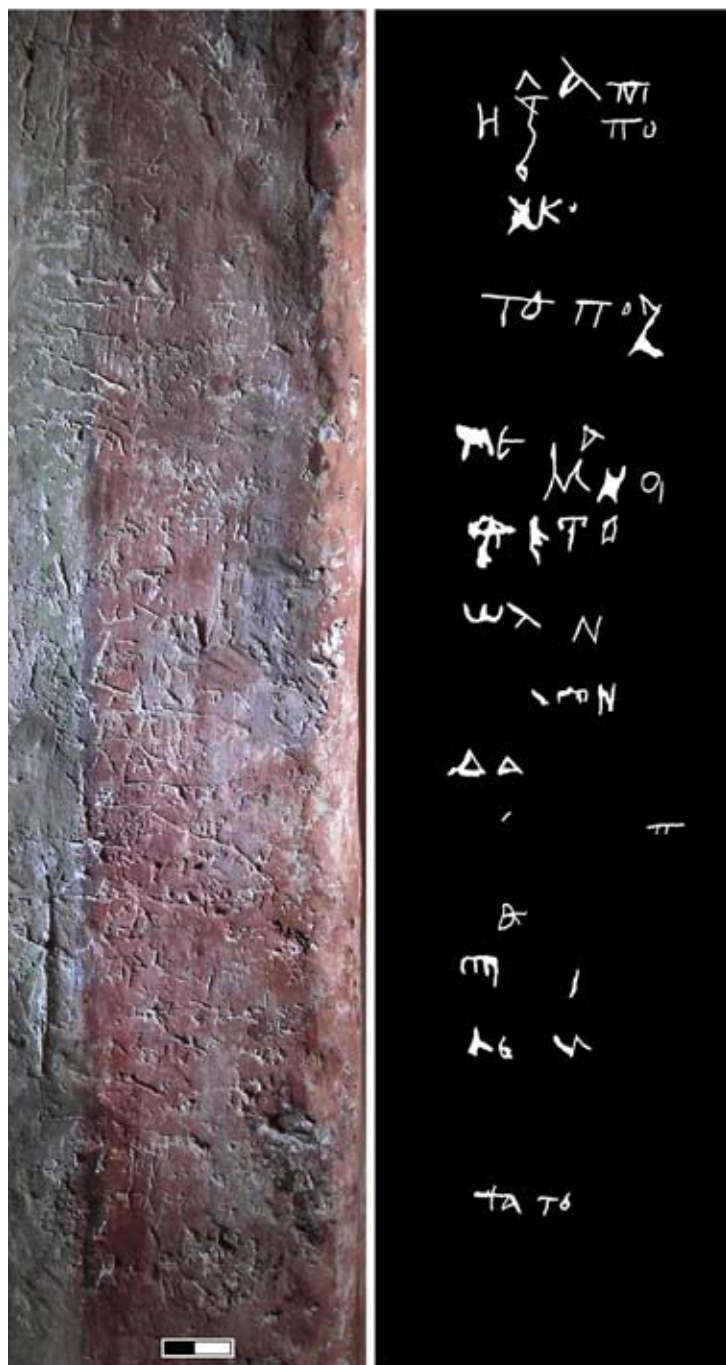
1

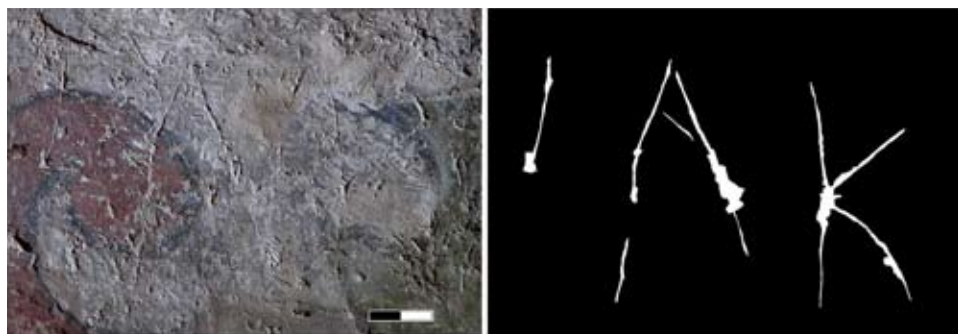
2

Таблиця ССХХІV

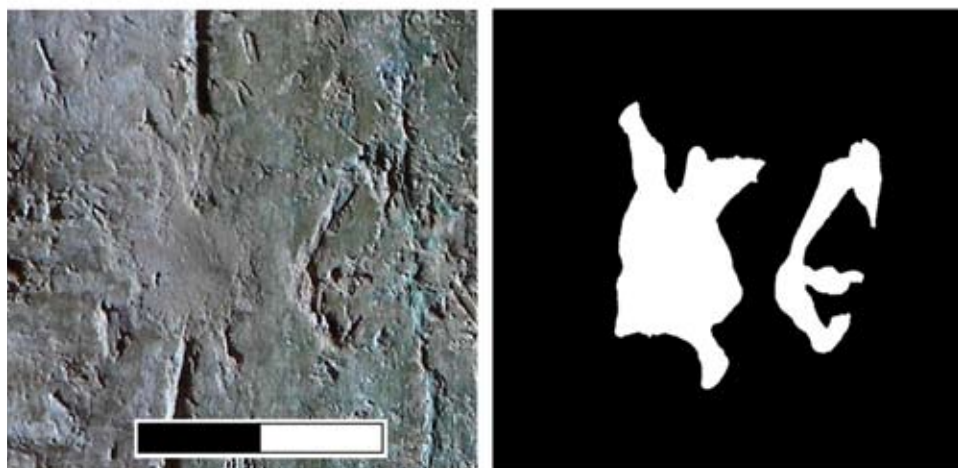
Фото та прорис графіті: 1 - № 1158, 2 - № 1159.

Таблиця ССХХV
 Фото та прорис графіті № 1160.

1

2

Таблиця ССХХVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 1161, 2 – № 1162.

Розділ II.

КОМЕНТАРІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАФІТІ ГЕОРГІЇВСЬКОГО ПРИДІЛА

Будь-який масовий матеріал потребує певної систематизації, відтак і блок епіграфічних пам'яток, що його репрезентують 482 написів та малюнків приділа Святого Георгія, вимагає розмежування на певні таксони, що значно полегшує підведення попередніх підсумків дослідження.

С. Висоцький виділив серед графіті сім груп: 1) написи, що містять відомості про військово-політичну історію Русі (в рукописі надписано – „памятные надписи”); 2) побутові написи; 3) написи пам'ятні та поминальні; 4) написи, що містять прохання; 5) написи, що відносяться до фресок; 6) малюнки; 7) хрести, клейма, окремі літери (останній пункт закреслений С. Висоцьким) [Высоцкий 1960, с. 8]. З цього переліку добре помітно, що дослідником, в основу виділення таксономічних ланок покладено тематично-репрезентативний принцип. У подальшому система класифікації зазнала певних видозмін й у такому вигляді увійшла до першої частини епіграфічного корпусу: 1) написи, що містять відомості про військово-політичну історію давньої Русі, та інші пам'ятні графіті; 2) поминальні написи, що близькі до літописних; 3) благопожелальні написи; 4) автографічні написи; 5) написи, що стосуються фрескових зображень; 6) символічні малюнки; 7) побутові малюнки [Высоцкий 1966, с. 12]. Окрім того, С. Висоцький виділив дві найбільш розповсюджені традиційні формули написів-графіті: „Господи помози равоу своємоу ...” та „Мѣсяца ... въ ... дѣнь престависа рабѣ Божии ...” [Высоцкий 1985, с. 114]. Власне, стійка мовна формула врахована Т. Рождественською під час систематизації написів-графіті. Дослідниця справедливо зазначає, що більшість з них складається з молитовних та поминальних формул, які, маючи відкриту структуру, разом з тим забезпечують стійкість лапідарного стилю; перші з них – молитви до Господа або святих – виконують сакральну комунікативну функцію, другі – поминальні, пам'ятні, літописні – орієнтовані на закріплення пам'яті про подію, незалежно від її значущості, тобто, вони звернені до вічності [Рождественская 1992, с. 13, 154]. Окрім цих двох великих категорій дослідниця виділяє також цитати богослужбових та літургійних текстів, Старого та Нового Завітів, Псалтирі та інших джерел не лише канонічного, а й апокрифічного змісту; абетки, а також тексти ділового, побутового та світського характеру, важливою властивістю яких вона називає постійне змішування юридичних, поетичних та побутових формул [Рождественская 1992, с. 14-21].

На нашу думку, наразі ще зарано вести мову про створення стрункої відкритої ступінчастої системи класифікації графіті, адже в основу поділу мають бути покладені їх внутрішні сутнісні характеристики, однак не завжди вони можуть бути впевнено й однозначно окреслені. Відтак ми пропонуємо наразі розділити графіті приділа на дві великі групи – *написи та малюнки*; кожна з груп поділяється на менші таксони-категорії, виділені на підставі мотиваційних чинників їх появи, якщо це можливо, або ж за формальними ознаками.

II.1. Написи-графіті.

У цій групі можемо виділити дев'ять категорій:

- 1) *молитовні*;
- 2) *пам'ятні*;
- 3) *написи-прокляття*;
- 4) *цитати та посилання на твори книжної писемності*;
- 5) *підписи до фрескових образів*;
- 6) *окремі слова та словосполучення*;
- 7) *абетки, склади та окремі літери*;
- 8) *фрагменти написів*;
- 9) *записи лічби*.

Співвідношення між різними категоріями написів-графіті приділа виглядає наступним чином:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Молитовні написи	90	18,67 %
Пам'ятні написи	48	9,96 %
Написи-прокляття	1	0,21 %
Цитати творів книжної писемності	14	2,9 %
Підписи до фрескових образів	13	2,7 %
Окремі слова та словосполучення	5	1,04 %
Абетки, склади та окремі літери	39	8,09 %
Фрагменти написів	24	4,98 %
Записи лічби	171	35,48 %

Нижче розглянемо записи різних категорій більш детально.

II.1.1. Молитовні написи.

Слово „*молитва*” тлумачиться як дія, пов'язана з мовний актом моління, або як усталений текст, що промовляється віруючими під час звернення до Бога, або святих. Відтак можемо встановити дві головні ознаки молитовної формули – звернення та прохання. За такими критеріями в межах приділа св. Георгія з 482-х графіті трохи менше п'ятої частини можуть бути віднесені до категорії молитовних написів. Серед них значна частина складена за усталеною формулою „*Господи помози равоу своємоу ...*”, грекомовним аналогом якої є „*Κύριε βοήθει τὸν δοῦλόν σου...*”; обидва варіанти зустрічаються в межах приділа. Стандартний текст містить три компоненти: 1) звернення *Господи*; 2) прохання *помози*; 3) вказівку особи прохача, що вводилась словами *равоу своємоу*.

Серед молитов приділа за такою структурою складено одинадцять, у них зазначені наступні імена: *Петро* (№ 723), *Нікола* (№ 724 та № 1023), *Іоанн* (№ 726 та № 1015), *Григорій* (№ 855), *Федул* (№ 863), *Іона* (№ 270а; не виключено однак, що автор пропустив літеру „а” в імені Іоанн), *Василь* (№ 1002) та *Мойсей* (№ 759); ще одне графіті зберегло лише початкову літеру імені **Ζ** (№ 1089). Спостереження над розташуванням таких графіті не дозволили встановити

наявності патронального зв'язку між вказаними у записях іменами та зображеними на фресках образами святих, відтак критерії вибору місця видряпування графіті потребують додаткового дослідження. Можливо, її розв'язання лежить у площині популярності культу того чи іншого святого.

Серед прикладів заміни основних елементів традиційної формули варто відмітити вживання замість імені прикметника *ґрішного* у записі № 921, щоправда, його закінчення не збереглося, тож не виключено, що ім'я все таки було; можливо, до цієї групи варто зарахувати напис № 1101 у вигляді середньої частини прикметника *ґрішного* (...**рѣшгн**...). В одному випадку ім'я замінене на **аминѣ** (№ 1093), в іншому – на прийменник **ми** (№ 760).

Під час скорочення традиційної формули зазвичай опускалась її третя частина (№№ 1а, 811, 1003, 1083, 1133, 1156), друга та третя (№№ 116, 812, 820, 1022, 1075, 1137, 1153, 1162), або перша й третя (№ 1081); можливо, два записи зі словом „рабу” (№ 744а та № 1129) також варто розглядати як приклад скорочення. Ряд записів приділа зберіг фрагменти традиційної формули, проте ми не можемо впевнено визначити, яку структуру вони мали – повну чи скорочену.

Окремо варто відмітити випадок скорочення текстової частини, коли традиційні складові були замінені хрестиком, а замість імені вжито слово **нг҃уменѣ**. Малюнок хреста, згідно Єфрема Сірина, символізує інвокацію „в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа”. Поставлений на початку рядка, він співвідноситься з накладанням на себе хресного знамення перед якоюсь важливою справою, а також символізує мовний акт, звернений до Господа та святих [Рождественская 1992, с. 17-18]. Очевидно, саме такого значення надано хрестам перед словами „Господи, поможи”, що їх видряпали автори записів № 811 та № 823. Проте в нашому випадку після хреста одразу йде слово ігумену. Давальний відмінок примушує розглядати графіті саме як скорочену формулу традиційної молитви, адже він співвідноситься зі словами „*рабу своєму*” її третьої частини.

Відтак, спираючись на визнання давального відмінка як ознаки скорочення традиційної молитовної формули, ми зарахували до цієї категорії записи, що містять лише імена Дмитра (№ 919), а також Ігнатія, Петра, Романа, Андрія та Марії (№ 141); в останньому випадку переліку імен передують слова **Μήτηρ Θεοῦ**, тож можемо констатувати, що автор не лише скоротив, а й змінив стандартний текст, вживши замість традиційного *Господи* звернення *Богородице*.

У деяких випадках автори просто приєднувались до вже видряпаної на стіні молитви. Наприклад, так зробив Нікола, який додав своє ім'я до грекомовного **Κύριε βοήθει** (№ 1082 та № 1083), або невідомий автор (№ 727 та № 728), що написав слова *поможи та рабу* обабіч рядків молитви Іоана (№ 726).

У межах блоку графіті приділа маємо кілька випадків доповнення традиційної молитовної формули. Зокрема, до стандартного тексту Федір додає: **на монога лѣта** (№ 1058), розширюючи та уточнюючи зміст прохання. Досить рідкісним є зазначення дати видряпування графіті (в межах 1062/1063 – 1071/1072 рр.), що зробив автор грекомовного напису № 803. У двох випадках замість традиційного **Господи** автор вживає словосполучення **Свѣтѣи Господи** (№ 1143) або його грекомовний аналог **Ἅγιος (ὁ) Κύριε** (№ 1158). Прикметне, що обидва графіті розташовані на одній фресці, й, очевидно, більш ранній грекомовний напис Ігнатія послужив зразком для пізнішого запису Феофілакта. Показово також і те, що Ігнатій замість

звернення Ὁ Ἅγιε (ὦ) Κύριε застосував неправильну форму Ὁ Ἅγιος (ὦ) Κύριε, на що нашу увагу звернув Д. Гордієнко. Подібна форма звернення (Ὁ Ἅγιος ὦ Κύριε замість Ὁ Ἅγιε ὦ Κύριε) зустрічається ще в одному графіті приділа (№ 725). Ця невідповідність дозволяє встановити, що Ігнатій був слов'янином, який володів грецькою мовою на рівні знання богослужбової літератури та вжив слова з пісні або гімну τὸ τρισάγιον (Трисвяте), що співається в літургії св. Іоанна Златоуста та св. Василя Великого при малому вході [Дьяченко 1993, с. 733]: „Ὁ Ἅγιος ὁ Θεός, Ὁ Ἅγιος Ἰσχυρός, Ὁ Ἅγιος Ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς” ‘Святий Господь, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас’, замінивши у першій частині Θεός на традиційне для молитовної формули Κύριε. До речі, одне з графіті, яке складається з трьох записаних у стовпчик літер Δ (№ 1108a), розглядається нами як скорочений запис гімну Трисвяте. На вірогідне слов'янське походження автора другого фрагментарно збереженого грекомовного напису № 1116 вказує помилкове вживання замість знахідного відмінка δοῦλον називного δοῦλος. Помилки в написанні грецьких слів додають додаткових аргументів на користь того, що „учение книжное” в стінах софійського скрипторію передбачало вивчення грецької мови.

Як слушно зауважив С. Висоцький, формула „Господи, поможи рабу своему” набула широкого розповсюдження, слідом за Візантійською імперією, на Русі [Висоцкий 1976, с. 255]. В історіографії висловлювалась думка, що виконані за нею написи „имели в древней Руси значение подписи”, оскільки „каждая такая надпись содержит лишь одно имя” [Арциховский 1957, с. 218-219], очевидно, цим дослідник мав би пояснювати її широку розповсюдженість. Означене твердження досить дипломатично було піддано під сумнів С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 255], який відмітив зв'язок подібних написів з практикою моління. Т. Рождественська висловила думку про те, що головною причиною значного поширення формули варто вважати її відкриту структуру, що здатна включати додаткові елементи, заміняти основні або скорочуватись до одного чи двох слів [Рождественская 1989, с. 131; 1992, с. 14]. Це добре простежується на наведеному вище аналізові структури виконаних за традиційною формулою молитов з Георгіївського приділа. Проте, на нашу думку, причини поширення означеного тексту варто шукати в іншій площині, зокрема, семантиці вжитого слова-прохання **помози**, яка розглядатиметься нижче. Загалом, у зверненнях до Господа або святих молитовних записах, крім цього дієслова, найчастіше вживаються слова-прохання **помилуй** та **помани**, однак в кількісному аспекті вони значно поступаються місцем традиційному **помози**.

Так, **помилуй** вжито чотири рази. Водному випадку графітіструктурно нагадує традиційну формулу: грекомовна молитва Якова Κύριε ἐλέησον τόν Ἰάκωβου (№ 1158). Доволі цікавою є грекомовна молитва, що входить до комплексу есхатологічних записів довкола вказівки 1036 р. (ἐλέησον ἡμᾶς ὁ ἅγιος Κύριε), яка структурно нагадує слова третього вірша 123-го Псалма (Пісня прочан): „Помилуй нас, Господи, помилуй нас, бо погорди ми досить наситились” та пісні або гімну τὸ τρισάγιον, слова якого ми наводили вище; очевидно, саме ці рядки послужили авторіві графіті основою для складання тексту. Це виказує його добру обізнаність з літургійною практикою та методикою складання гімнографічних текстів, і, водночас, не зовсім вправне володіння грецькою мовою: ми вже зазначали помилковість форми побудови звернення до Господа. Завдяки цій невідповідності можемо з великою долею вірогідності припустити, що автором цієї молитви був клірик Софійського

собору, також русич за походженням, який для складання тексту використав знайоме зі службової практики кліше, не задаючись питанням правильної синтаксичної побудови речення.

Інші дві молитви з вживанням дієслова *помилуй* звернені до святих. Згідно церковної традиції, що спирається на тексти Священного Писання, святі мають право, у день Страшного Суду молитися та просити перед Господом за тих, хто їх закликає, позаяк знаходитимуться біля престолу Господа (Об. 6: 9-11; 7: 14-17); тож прагнення їх заступництва можна назвати мотиваційним чинником появи подібних молитов. Структура звернення до святих передбачає застосування дієслів *помилуйте* або *моліть*; останнє вживає автор запису № 800: **моліте Господа за ма грешного**. Початок та закінчення цього графіті не збереглися, тож ми не можемо встановити ані імені святих, ані імені самого автора молитви. Очевидно, він звертався до всіх святих, подібно до автора запису № 1113, в якому використані елементи традиційної формули: **Господи, Господи, помози. Святи помилуйте свого...** Лише в одному випадку можемо встановити, що автор молиться безпосередньо до святих Кіра та Іоанна, зображених на фресках арки-переходу між передвітарним компартиментом та вівтарною частиною, де й видряпане це графіті (№ 1100). В цьому контексті варто відмітити ще одну звернену до персоніфікованого образу Премудрості Божої – Святої Софії – молитву (№ 1078), невідомий автор якої молиться за здоров'я та спасіння Анни.

Серед графіті приділа зустрічається кілька записів імен у родовому відмінку: Іоанна (№ 792 та № 1136), Філіпа, Прокопія, Уляни (№ 155), Христини (№ 830), Марії (№ 963), Іларіона (№ 1102). С. Висоцький у коментарі до напису № 155 [Висоцький 1976, с. 67-68] зазначав, що в цьому графіті мова йде про поминання давно померлих осіб, дата смерті яких була забута. Родовий відмінок імен вказує на його найвірогідніше співвідношення з дієсловами *помилуй*, *спаси* або *помани*. Формула **Помани Господи** застосовувалась при укладанні поменників [див. наприклад: Поменник 2004; Поменник 2007], приблизно з XVI ст. набуває значного поширення в епіграфіці, та, рівно як і формула **Спаси Господи**, поступово витісняє традиційне **Господи помози**. Саме тому повний текст молитви XVI – XVII ст. невідомого автора (№ 1027), варто реконструювати як „*пом'яни / спаси мене, Господи, Господи*”.

Отже, автори молитов, виявлених в приділі св. Георгія Великомученика, найчастіше застосують формулу „**Господи помози рабові своєму** ...”. Як ми зазначали вище, вирішення питання її значного розповсюдження лежить у площині семантичного навантаження її другої складової. Дієслово *помагати* означає подавати допомогу кому-небудь, підтримуючи важкий тягар, полегшувати чиєсь важке становище, рятувати від чогось чи когось, приводити до бажаних наслідків, робити потрібний вплив, сприяти виліковуванню, полегшувати стан здоров'я. На відміну від широкого семантичного навантаження цього дієслова, *помилувати* та *пом'янути* мають вузький зміст: в першому випадку – пробачати кому-небудь провину, виявляти поблажливість чи жалість до когось, в другому – молитися за здоров'я живого або за упокій померлого. Варто відмітити й символічний аспект: слова *допомогти*, *допомога*, *помагати*, *помогти*, *поміч* та *помічник* зустрічаються у Святому Писанні 251 раз, а слова *помилувати*, *помилування*, *помилуваний* – лише 36 [Симфонія 2004, с. 331, 828, 830]. У багатьох випадках фрази Святого Писання з дієсловом „помагати” дуже нагадують традиційну молитовну формулу. Для прикладу можна навести двадцять шостий вірш

109-го псалма „Поможи мені, Господи, Боже мій, за своїм милосердям спаси Ти мене” (Пс. 109: 26). А автор напису **Господи помози ми** (№ 760) дослівно повторив звернені до Ісуса Христа слова хананеянки [Остромирово евангелие 2007, с. 88], що прохала врятувати її доньку (Мт. 15: 21-28). Не виключено, що відповідні рядки Святого Писання послужили основою для складання тексту традиційної формули „Господи, помози рабу своєму ...” Отже, на нашу думку, саме багате семантичне значення дієслова **помагати** спричинило до значного її поширення.

До цієї ж категорії ми умовно віднесли також і запис № 1130, прочитання тексту якого наразі представляє певні труднощі.

II.1.2. Пам'ятні написи.

Як слушно зазначила Т. Рождественська, головною метою таких графіті, а, отже, і мотиваційним чинником, варто назвати закріплення пам'яті про подію, незалежно від її значущості, будь то смерть якоїсь особи, знаної лише в певній місцевості чи в усій державі, або подія місцевого, загальнодержавного чи навіть світового значення. Доволі цікавим з цього погляду є есхатологічний календар, що його розташовано на фресці з образом св. Василя Великого у вітварній частині приділа, адже в ньому зазначені роки такої важливої події загальнолюдського значення, як Друге Пришестя та Кінець світу: 6530 р. (№ 1), 6541 (№ 720) та 6544 рр. (№ 2), а також 7000-й (№ 758); саме ці дати відомі з письмових джерел як найбільш вірогідні розрахунки початку Страшного суду (див. екскурс 1). Однак здебільшого пам'ятні дати стосуються більш обмежених у просторі подій, відображаючи реалії місцевої регіональної історії.

Надумку С. Висоцького, найпоширенішою формулою поминального запису середньовічного Києва є наступна: „**Мѣсѧца ... вѣ ... дѣнь прѣстависѧ рабѣ Божии ...**”. Зазвичай у таких записях вказано місяць, день та ім'я померлого, з використанням дієслова **прѣстависѧ**. Т. Рождественська вважає, що останнє відображає своєрідність давньоруських поминальних графіті [Рождественская 1992, с. 13]. Втім, зважаючи на структуру формули „*Місяця такого-то у такий-то день представився ...*” більш доцільним буде називати такі записи пам'ятними, адже в багатьох випадках вона використовувалась не лише для повідомлення про смерть людини, а й про початок чи завершення якоїсь справи тощо. Для прикладу можемо навести приписку диякона Григорія до Остромирова евангелія, де він зазначає, що почав писати „місяця жовтня у 21-ше на пам'ять Іларіона”, а закінчив „місяця травня у 12-те на пам'ять Єпифана” [Остромирово евангелие 2007, с. 295]. Подібно до молитви „Господи, помози рабу своєму” формула пам'ятного запису також володіє відкритою структурою, здатною включати нові елементи, випускати або замінювати основні, що й зумовило її поширення та зберігання в письмовій та епіграфічній традиціях. Зокрема, якщо формула **Господи помози...** з XVI ст. змінюється, то друга залишається практично без змін і у такому вигляді ми можемо її бачити в поменниках XVII ст. [Поменник 2007] або епітафіях надгробків [Русское 2006].

Проте все ж таки ця категорія графіті приділа значно поступається молитовним написам, у кількісному аспекті їх нараховуємо не більше двадцяти одиниць. З них завершеними можемо достеменно назвати лише три графіті – № 11, № 12 та № 214, з яких перші два можуть бути впевнено датовані завдяки згадуванню у них подіям, що знайшли відображення

у писемних джерелах: смерті князя Ростислава Всеволодовича у 1093 р. (див. екскурс 2) та князя Ігоря Ольговича у 1147 р. (див. екскурс 3). В обох випадках традиційної формули не було дотримано. В № 11 вказано, як померла особа: „*Місяця травня у 26-те утонув князь ...*”; у № 12 зазначено дату поховання: „*Місяця жовтня у 19-те приставився Петро, а в 20-те похований*”. Так само порушено структуру формули в частково збереженому записі про смерть Іоанна Слепка (№ 214): **М(ѣса) ца фев[рар] ... марта въ Д ... Іу(анъ) Слепъко**. Текст графіті в цілому нагадує запис про смерть Ігоря Ольговича (№ 12), де вказано, що князь помер 19 жовтня та був похований 20-го. В такому випадку можна було б розглядати напис як повідомлення про смерть Іоанна Слепка в останній день лютого та його поховання 4-го березня. Проте у Михайлівському приділі С. Висоцьким було виявлене графіті № 213, в якому зазначалось, що смерть спіткала того ж Іоанна Слепка саме четвертого березня, на що вказує вживання дієслова „*преставився*” [Висоцький 1976, с. 98]. Це дало привід публікатору припустити, що в першій частині зі згадкою місяця лютого мова йде про хворобу Іоанна Слепка, а в другій – про його смерть 4-го березня. Однак не виключено, що автор запису № 213 вжив дієслово „*преставився*” замість „*похований*”, в такому разі дату смерті Іоанна Слепка можна віднести до кінця лютого, а його поховання – до четвертого березня. Наразі важко віддати перевагу будь-якому з запропонованих тлумачень.

С. Висоцький висловив припущення про можливість ототожнення Іоанна Слепка з митрополитом Іоанном IV. Однак через відсутність в обох графіті (№ 213 та № 214) слова „митрополит” вважав її малоімовірною. Тим більше, що Іоанн IV був митрополитом у XII ст., а графіті, на думку дослідника, датувалось XIII – XIV ст. Уточнення хронології запису № 214, що на підставі даних палеографічних ознак відноситься нами до останньої третини XII – початку XIII ст. додає додаткових аргументів на користь такої інтерпретації, адже Іоанн IV посідав митрополичу кафедру з весни 1164 по 1166 рр. [Поппэ 1989, с. 198], тобто, приблизно в той же час, коли було виконане графіті. Втім, за браком даних розглядати запис № 14 як повідомлення про смерть митрополита Іоанна IV на даний час ми можемо лише гіпотетично.

Інші записи, виконані за традиційною формулою, як правило містять лише її початок; можливо, вони залишились незавершеними. Серед назв місяців у записах приділа зустрічаються січень (№ 1071, № 1095 та № 1132), лютий (№ 214, № 990 та № 1030; в останньому випадку подано розширені відомості про дату події – *11-го, на день пам'яті Власія*), березень (№ 214), квітень (№ 1147), травень (№ 11, № 991, № 1046 та № 1090), жовтень (№ 12); не зовсім зрозумілою лишається назва місяця **гогъшь**, вжитої автором запису № 1105.

Друга поширена формула пам'ятних написів складається з дієслова **пъсалъ** та імені автора. С. Висоцький відносив такі графіті до „записів автографічного характеру” [Висоцький 1966, с. 55], однак інші дослідники середньовічної епіграфіки, зокрема, А. Мединцева, висловили думку про молитовний характер принаймні частини таких написів, інші ж продовжували розглядатись як „оставленные от скуки во время богослужебного обряда” [Медынцева 1978, с. 194]; при цьому жодних критеріїв відділення перших від других не наводилось. На нашу думку, тлумачення формули „*писав такий-то*” як залишений від нудьги під час служби автограф є абсолютно безпідставним, оскільки воно вступає у протиріччя як з релігійним

світоглядом середньовічної людини, так і з мотиваційними чинниками, що спонукали її видряпувати записи на стінах храму. Такі графіті, на нашу думку, мають розглядатись з позицій підкреслення факту перебування автора у храмі, своєрідне підтвердження своєї присутності з метою отримання надії на звершення висловлених молитовних сподівань, адже в деяких з них вказана дата перебування в храмі. Публікуючи попередні результати вивчення ряду латиничних графіті Софії Київської XVI – XVII ст., ми припускали можливість тлумачення деяких пам'ятних записів з вказівкою дати або року як поминальних молитовних графіті, в яких вказане ім'я померлої людини, а зазначена дата є нижньою хронологічною межею появи напису, верхня ж може відстояти від неї на 10-20 років, поки ще особливо живою була пам'ять про померлого родича; тобто, вказаний у записі рік означав час смерті, а не виконання напису [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 170]. Однак проведені нами додаткові дослідження структури написів дозволили встановити, що формула „*писа́в такий-то*” у XVI – XVII ст. трансформується в формулу „*бу́в тут такий-то*”: серед залишених у цей час на стінах храму написів С. Висоцьким відмічено п'ять кирилических графіті (насправді їх набагато більше), складених за такою структурою [Висоцький 1976, с. 115-116], а нами виявлено також латиномовні та польськомовні її варіанти, що розпочинаються словами *Huc fuit ...* або *Byl tu ...* [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 168]. Відповідно, подібно до інших традиційних формул, латиничний аналог формули „*бу́в тут такий-то*”, володіючи відкритою структурою, також здатний до розширення або скорочення, тому написами, де вказані ім'я людини та рік, мають розглядатись не як поминальні молитовні написи, а як скорочення традиційної для XVI – XVII ст. формули пам'ятного напису, в якому опущена перша частина „*Huc fuit*” або „*Byl tu*”.

Лише два написи приділа складені за повною формулою й містять вказівку дії автора, передану дієсловом **пѣсати**: в написі Тимофія у вигляді двох літер **ѡа** (№ 1103) та Федора у вигляді літер **пса** (№ 971). Окремо варто відмітити один латиничний напис (№ 1010), в якому автор, представник родини Чепеловських (Cepolowsky, Ciepielowsky) з Сandomirського воєводства [Niesiecki 1, s. 312-313], зазначає, що виконав напис рукою власною (*manu propria*), тобто, по-суті, останнє заміняє дієслово *писа́в*.

Ряд записів містить лише ім'я людини в називному відмінку, серед яких зустрічаємо Жизнобуда (№ 15), Георгія (№ 251a), Калокіра (№ 808), Ніколу (№ 904a, № 969 та № 979), Митрофана (№ 922), Івана (№ 761, № 934 та № 1068), Яна (№ 1074), Мойсея (№ 762), Євстафія (№ 1009a), Якова (№ 1161).

Окремо слід зупинитись на „автографі” Жизнобуда, насамперед тому, що це, поза сумнівом, нехристиянське ім'я, було видряпане у вівтарній частині приділа, куди доступ мали священнослужителі. Причому його не було знищено цензурою, відтак він залишився на стіні зі згоди кліру. Спираючись на згадку про Жизнобуда у новгородській берестяній грамоті, що була виявлена під час розкопок на Троїцькій садибі „А” та отримала порядковий номер № 607 (**жизнобоудѣ погоубленѣ оу сычевицѣ** [Янин, Зализняк 1986, с. 71]), В. Орел та А. Кулик висловили припущення про велику можливість ототожнення згадуваного в графіті та грамоті Жизнобудів, враховуючи хронологічну близькість графіті й грамоти, а також рідкісність імені; ці факти дали підставу дослідникам розглядати запис як одне із фактологічних свідчень новгородсько-київських контактів [Орел, Кулик 1996, с. 131]. Берестяна грамота № 607 є фрагментом листа, його друга частина була виявлена п'ятьма роками раніше та одержала порядковий

номер 562 (відтак сама берестяна грамота має подвійну нумерацію 607/562). У документі Жизнобуда названо новгородським смердом, що був вбитий Сичевичами (або у будинку Сичевичів), в руках яких залишається його спадок: **жизнобуде погублене оу сычевиць новъгородьске смърде а за ним[и н] з[а]дъница** [Зализняк 2004б, с. 245]. Дійсно, в плані хронології грамота № 607/562 (остання чверть XI ст.) та графіті № 15 (друга чверть XI – перша чверть XII ст.) доволі близькі, в них згадується людина з одним і тим самим іменем – Жизнобуд. Можна погодитись з В. Орлом та А. Куликом, що воно в давньоруському іменослові було рідкісним, однак навряд чи зустрічалося в єдиному варіанті. Тож інтерпретація запису № 15 як автографа новгородського смерда, який, перебуваючи у Києві, спромігся потрапити до вівтарної частини митрополичого храму та видряпати на фресці своє ім'я, не виходить за межі малоімовірного гіпотетичного припущення.

Доволі цікавий випадок розширення традиційної формули пам'ятного напису демонструє автор графіті № 124: **Хо хо хо крьлошан/[н]/нинъ св/[а]/аѣни Богородици С{ава}**. Одразу варто зазначити, що ім'я відновлене нами як найбільш вірогідне на підставі наявної початкової літери **с** та знищених вибоєм ще двох-трьох літер. Ця частина запису іншими дослідниками не була реконструйована, через що в історіографії поширилось кілька поглядів на інтерпретацію графіті. На думку Б. Рибаківа, вигук „хо – хо – хо” та подвоєння голосних, що ніби імітує їх розтягування під час співу, вказує на „такий випадок, коли в Софійському соборі співали клірошани „Святої богородиці”, тобто, Десятинної церкви, а місцеві софійські клірошани креслили на стіні глузливі написи на їх адресу” [Рыбаков 1963, с. 64]. Однак подвоєння голосних зустрічається лише в одному випадку (це дві літери **ни** в слові **крълошанининъ**), а утворитись воно могло внаслідок пошкодження фрескового тиньку в процесі видряпування графіті, адже саме так виникло „подвоєння” **н** та **а** в третьому рядку. С. Висоцький відмічав, що при прочитанні напису складається думка про те, що автор графіті насміхався над своїм колегою церкви Богородиці Десятинної у Києві, водночас не виключаючи можливості розгляду напису як „воздыхательного”, що починається з „Ох, ох, ох...” [Висоцкий 1976, с. 45-46]. В. Янін вважав, що інтерпретація Б. Рибаківа та С. Висоцького „рисует очень живую картину быта средневековых киевских клирошан, однако в граффито ... без особых затруднений читается имя или прозвище: Хохоль” [Янин 1992, с. 26]. Т. Рождественська читала на початку запису буквосполучення **хохохъ**, але уникла будь-якої інтерпретації напису [Рождественская 1992, с. 136]. І. Тоцька [Тоцька 1996] вважає, що перший рядок цього графіті **хо хо хо** (а також графіті № 125) є „хабувами”, тобто, вставними складами, які, не маючи смислового значення, слугували співакові для опори звуку. Дійсно, в давньоруських кондакаріях зустрічаються тексти, насичені вставними складами, на кшталт „оховуоховуо”, „ивуи”, „авуа” [Владышевская 2006, с. 403-405]. На думку дослідниці, в цьому графіті „хабуви” пов'язані з клірошанином святої Богородиці (Десятинної церкви), чим були зазначені особливості вокальної манери доместика, що керував хором Десятинної церкви, яка була визначена при зведенні хорів її та Софійського собору. Однак в цьому випадку для жартівливого відзначення вокальної манери доместика склади-хабуви мали б бути вставлені до самого тексту, а не винесені в окремий рядок. На нашу думку, найбільш вірогідне припущення щодо інтерпретації графіті висловив С. Висоцький, розглядаючи можливість його визначення як напису-зітхання. Для прикладу можна привести графіті № 204 з

Софії Київської „о горе тобі Андроніку, ох тобі небоже... ” [Высоцкий 1976, с. 204], № 128 та № 129 із Софії Новгородської – „Ох, тоскно душі грішній. Ясиг писав” та „Ох, тоскно Геребену, грішнику” [Медынцева 1978, с. 88-89], № 57 з церкви Спаса на Нередиці „Ох, тут був я” [Рождественская 1992, с. 98]. А запис писаря Місаха на пергаменному кодексі першої половини XIII ст. доволі подібний в плані оформлення вигуку до нашого графіті: **Ухо, уху, уху, дрьмлет Мис[ахе] [...] мев'нь 'Охо, охо, охо, дрімає Мисах...'** [Столярова 2000, с. 163].

Вище ми вже зазначали, що традиційна формула „писав такий-то” в XVI – XVII видозмінюється у формулу „року такого-то був тут такий-то”. Серед графіті приділа не зустрічається записів за повною формулою, вони складаються з вказівки імені та року виконання. Так, автор запису № 740/741 **Іванъ** зазначив час виконання запису: **рокъ 1591**. А ось автор латиничного запису № 1166 Ян Ободринський вказав, що напис виконано в жовтні 1622 р. Дехто з авторів вважав за недостатнє навести лише особисте ім'я, тому поруч вказував родові (№ 1009, № 1013, № 1021, № 1067, № 1166). У більшості випадків графіті називають імена представників родин, відомостей про яких з письмових джерел не було виявлено, що посилює роль епіграфіки для генеалогічних студій.

Так, автор запису № 1009 Андрій вказав, що він належить до Метковичів; можливо, Євстафій, який підписався поруч (№ 1009а), також є представником цієї родини. На Київщині та Брацлавщині відомий шляхетський рід Митьковичів [Яковенко 2008, с. 163], однак нам видається більш вірогідним визнання приналежності Андрія та Остафія до родини київських міщан Митковичів, представники якої займали міські уряди в XVI – XVII ст. [Білоус 2008, с. 65, 113, 124, 152-153, 159, 173].

Доволі цікавим є запис Дмитра Федорова, виконаний в арці-переході між західними компартиментами Георгіївського та Петропавлівського приділів (№ 1013). А. Бонецький вказує кілька родин Федоровичів, згадки про яких стосуються різних земель Речі Посполитої, особливо, Великого Князівства Литовського [Boniecki 2002, t. 5, s. 264-271]. Найвірогідніше припустити, Дмитро Федоров належав до тісніше пов'язаного з руськими воєводствами роду овруцьких ординських слуг, а потім замкових зем'ян, за якими було визнано шляхетство та затверджено власний герб [Яковенко 2008, с. 274]. Втім, більш вірогідним нам виявляється те, що напис на стіні залишив київський земський писар Дмитро Федорович родини Єльц (*herbu Leliwa*), який згадується в писемних джерелах під 1587 р. у зв'язку з продажем Печерському монастиреві Петричина, а також з участю в засіданнях Коронного Трибуналу в якості депутата від київського воєводства [Boniecki 2002, t. 8, s. 383]. Таке ототожнення, попри свою гіпотетичність, виглядає найбільш вірогідним, зважаючи на те, що в плані хронології графіті може бути співвіднесене з писемними згадками про земського писаря Дмитра Федоровича (1574-1598; † 1600) [Urzednicy 2002, s. 39], позаяк датується за формою прорізів останньою чвертю XVI – останньою чвертю XVII ст., а також і на те, що лише в цьому випадку можемо впевнено встановити зв'язок автора запису з Києвом.

На цій же фресці розташований латиничний запис № 1021, який за особливостями написання літери прізвища може бути прочитаний як Ян Кальський або Ян Катський. За даними гербовників К. Несецького та А. Бонецького, інформація про родину Кальських зустрічається у XIV – XV ст. та у XVIII ст., однак, у зв'язку з відсутністю відомостей

про родину в XVI – XVII ст. обидва автори не були впевнені у тому, що Кальські XVIII ст. належать до того самого роду (herbu Poraj), що й Кальські XIV – XV ст. [Niesiecki 1, s. 468; Boniecki 2002, t. 9, s. 172]. У письмових джерелах жодних відомостей про зв'язок як тих, так й інших Кальських з руськими воєводствами Речі Посполитої немає, тому більш вірогідним буде прочитання родинного імені як Катський. Щодо них, то А. Бонецький вказує кілька родин Катських [Boniecki 2002, t. 9, s. 368-372], К. Несецький же згадує лише одну – herbu Brochwicz, яка походить з Руського та Подільського воєводств [Niesiecki 1, s. 492-493]. Очевидно, саме представник цієї родини залишив свій запис на стіні храму, адже Мартін Казимір Катський обіймав посаду воєводи київського у 1684 – 1704 рр. [Urzednicy 2002, s. 68]. Найімовірніше припустити, що Ян Катський перебував у Києві десь в останній чверті XVII – на початку XVIII ст.

На восьмигранному стовпі залишив свій запис (№ 1067) Флоріан Бартош Сосновський. К. Несецький [Niesiecki 4, s. 168-169] вказує дві родини Сосновських, одна походить з Великого Князівства Литовського (herbu Godziemba), друга – з Хелмського воєводства (herbu Natecz). На жаль, жодних відомостей про Флоріана Бартоша він не наводить.

У жовтні 1622 р. в кафедральному соборі побував Ян Ободринський (Ободжинський), що засвідчив напис (№ 1166) на фресці з образом Іоанна Предтечі. Згідно даних К. Несецького, родина Ободжинських (Obodzinski) походить з Познанського та Брацлавського воєводств [Niesiecki 3, s. 380], проте у джерелах відсутні дані щодо Яна. Означене графіті № 1166 та розташоване поруч № 1074, де вказане лише ім'я Ян, – це єдиний випадок, коли можна простежити патрональний зв'язок запису з фресковим образом св. Іоанна Предтечі.

II.1.3. Написи-прокляття.

Мотиваційними чинниками подібних написів варто визнати прагнення їх авторів піддаючи кого-небудь прокляттю, виляяти або висловити різкий осуд чи обурення по відношенню до вчинків, здійснених цією особою. Цей вид записів доволі рідкісний, тим не менше, зустрічається в епіграфіці. В межах приділа він представлений графіті № 1092, текст якого нами реконструюються наступним чином: **Да нѣ п[ри]а Ростислава.** Його автор висловлює думку про неприйняття переяславського князя Ростислава Всеволодовича до Царствія Небесного, позаяк він, вчинивши гріх вбивства ченця Григорія, помер без розкаяння (див. екскурс 2).

II.1.4. Цитати та посилання на твори книжної писемності.

У межах опублікованого С. Висоцьким корпусу пам'яток софійської епіграфіки В. Німчук виділив в окрему категорію написів, які є пам'ятками „літературної творчості, образного мислення та художніх смаків епохи Київської Русі” [Німчук 1988 с. 25]. В подальшому ряд дослідників також розглядали деякі записи Софії Київської як цитати творів книжної писемності [див. наприклад: Рождественская 1992, с. 20, 142-150; Турилов 2000, с. 35-36, 39-41].

У приділі виявлено чотирнадцять подібних графіті, в жанровому плані вони можуть бути поділені на цитати літургійної літератури, твору

гімнографічного характеру, праці пропедевтичного змісту та фольклорного твору, а також на посилання на біблійні тексти.

Цитати літургійної літератури. Ця група пам'яток давньоруської книжності представлена двома записами „Херувимської пісні”, один з яких (№ 796) датується другою чвертю – серединою XII ст., другий (№ 1091) – серединою XIII – початком XIV ст.

Пісня, згідно церковної традиції, була складена константинопольським патріархом Іоанном III Схоластиком (565-577) і введена в церковну практику в VI ст., на дев'ятому році правління імператора Юстина II (565-578), як така, що співається під час перенесення Дарів з жертovníка на престол [Шульц 2002, с. 91]. У процесі впровадження в літургію Руської Церкви „Херувимська пісня”, як стало відомо завдяки дослідженням епіграфіки Софії Київської, у XII – XV ст. мала, принаймні, три редакції, одна з яких еволюціонувала в сучасний текст. „Херувимські пісні”, зафіксовані у графіті, різняться як між собою, так і зі збереженою у писемних пам'ятках XII – XV ст. піснею. Її текст нами відтворений за виданням „Давньоруський словник”, в якому у п'яти статтях наводяться окремі частини за текстами служебників цих часів [Словарь I, с. 609; Словарь II, с. 105; Словарь III, с. 421, 507, 867]. Для повного порівняння поруч приводиться прийнятий у сучасній літургійній практиці текст.

№ 796	№ 1091	тексти служебників	Сучасний текст
ижеи хировимъ танно образующе животворяще Тронци трисватою пѣснь приносяще всако нѣне ѡврѣци зѣмное тѣло ко царю всѣхъ прикмающе ангельскъ нѣвидимо дары носяще чинъма.	іжеі хѣровимо о іни образующеі животворящеі Трон/і/ици три(с)вєаті пѣс[нь] приносимо всако ны{не} ...	иже херѣвими танно вбразѡюще животворящен Тронце трисвѣтѡю пѣснь приносяще всакоу нынѣ житенскою ѡтѣверзем печаль ко цѣсарѣ всѣхъ подъемающе аггельскими невидимо дароносима чинми.	иже херѣвими тайно образующе и животворящей Тронцѣ трисвѣтѡю пѣснь припѣвающе, всякое нынѣ житейское отложимъ попеченіе. ко да царя всѣхъ подыместъ ангельскими невидимо дароносима чинми.

Зосередимо увагу на основних моментах розбіжностей у змістовній частині текстів, що включають кілька основних моментів.

При попередній публікації графіті [Корнієнко 2008г], ми зазначили першу відмінність як таку, що в графіті № 1091 замість слів **хировимъ танно образующе** ‘херувими таємничо уявляються’ вжито фразу **хѣровимо оіни образующеі** ‘херувими-воїни уявляються’. В коментарі до № 1091 ми зазначали, що запропоноване нами прочитання цього слова варто замінити на **о іни** ‘по-іншому, інакше’, що є синонімом слову **танно** ‘таємничо’. Відтак у змістовному плані пісні розбіжностей не спостерігаємо.

Іншою суттєвою розбіжністю є заміна фрази **ѡврѣци зѣмное т[ѣ]ло** ‘відкинь земне тіло’ у графіті XII ст. фразою **житенскою ѡтѣверзем**

печаль 'залишимо житейську печаль' в записях XII – XV ст., яка пізніше, за редакторською правкою Нікона, перетворюється на **житейское отложимъ попеченіє** 'залишимо житейські турботи', яке існує в сучасному тексті. Початкова фраза „відкинь земне тіло” закликала віруючих облишити свою тілесну сутність та підвестись духом до Господа; в подальшому вона стала закликом полишити всі земні турботи, заглибитись в молитву та роздуми про Христа.

Порівняно з текстом графіті XII ст. у записях XIII – XV ст. слова **царю всѣхъ** прикляюче замінено на фразу **цѣсарѣ всѣхъ** подъялюче. Проте змістовна частина пісні, на нашу думку, не змінилась, оскільки дієслово **подъямати** має також і значення *приймати*. У сучасному тексті фраза замінена на **царя всѣхъ** **подымамъ**, що обумовлене редакторською правкою модерного часу, пов'язаною з наступною фразою.

Слова **дары носяще** 'дари підносяться' у графіті № 796 в пізніших пам'ятках замінене на близьке за змістом **дароносима**, що значно пізніше трансформувалось у відсутнє в церковнослов'янській мові слово **дорносима**, яке перекладається як „того, щоносять на списках”. Слово тлумачиться як таке, що складається з грецького „дорі” (спис) та слов'янського „носити”; воно запозичене зі „звичаю давніх римлян при проголошенні новообраного імператора піднімати його на щиті списками” [Краткое 1991, с. 102-103]. Дійсно, у Візантії існував запозичений від Риму обряд підняття на великому щиті новообраного імператора, замінений пізніше релігійною церемонією посвячення, яка, починаючи з X ст., надала коронації літургійного контексту [Гийу 2005, с. 102-103]. Однак, у ранніх слов'янських текстах „Херувимської пісні” жодної згадки про „підняття на списках” немає. Публікуючи графіті з записами Херувимської пісні [Корнієнко 2008г], ми зазначали, що в грецькому варіанті також відсутні ці слова, посилаючись на працю Г. Шульца [Шульц 2002, с. 91-92]. Проте на момент публікації статті нам була невідома робота М. Мурьянова, в якій між іншим згадуються питання взаємовідносин двох схожих за звучанням дієслів **дорυφορεω** та **дорοφορεω**. На думку дослідника, слов'янський переклад „Херувимської пісні” завжди ніс у собі грубу помилку нерозуміння дієслова **дорυφορεω**, який перекладачі приймали за **дорοφορεω** 'приношу дар', не підозрюючи, що в оригіналі V ст. „находится великолепный образ величания Христа-Царя, основанный на существовавшем с 360 по 565 г. ритуале утверждения воинами новоизбранного императора – он поднимался ими стоящим во весь рост на щите, положенном на скрепленные копыя” [Мурьянов 2003, с. 138]. Власне цю помилку допустили й ми, стверджуючи що в грецькому тексті немає жодної згадки про підняття на списках, оскільки дієслово **doruforew** присутнє в грекомовному тексті пісні, опублікованому в книзі Г. Шульца під посиланням 262 [Шульц 2002, с. 92; запропонований перекладачами текст „Херувимської пісні” не є оригінальним перекладом з грецького, а взятий з сучасної літургійної практики]. З цього погляду використання терміну **дорносима** виглядає як виправлення помилки та повернення до первинного змісту гімну.

Наостаннє, варто відмітити що початкове **приносѣще** 'ті, що виголошують' у текстах XII – XV ст. та в сучасній літургії замінене на **припѣвають** 'ті, що співають'. Така зміна слів суттєво не вплинула на зміст пісні, адже слова подібні за значенням і можуть розглядатись як синоніми.

Таким чином, дослідження софійської епіграфіки дозволили виявити принаймні три редакції „Херувимської пісні”, які побутували на теренах Київської Русі. Тому цілком можемо погодитись з твердженням

Т. Рождественської, що авторитетний текст, який кодифікував книжкову норму, з самого початку був варіативним у практиці руських книжників [Рождественская 1999, с. 338]. Порівняння існуючих редакцій з сучасним богослужбним текстом „Херувимської пісні” дозволило встановити, що протографом для останньої, зазнаючи змін у модерний час, стала третя, представлена у писемних пам'ятках XII – XV ст. Цілком вірогідно, що причиною прийняття саме її стала більша розповсюдженість, чим можна пояснити і факт записування на стіні митрополичої резиденції відмінних редакцій богослужбного тексту. Зважаючи на той факт, що представлені на стіні приділа редакції „Херувимської пісні” не зустрічаються в інших писемних пам'ятках, маємо всі підстави припустити, що тексти є перекладами з грецького оригіналу, здійсненими саме софійськими книжниками, які працювали у скрипторії Святої Софії.

Фрагмент твору пропедевтичного характеру. Графіті (№ 1012) було виявлене на фресці із образом св. Марії Магдалини. Незважаючи на пошкодження, текст можна повністю прочитати: **Прос[т]а[т]ь [Ф]омѣ аще на чѣто творимъ [не] вѣмъ.** Палеографічне датування: друга чверть XII – межа XII-XIII ст.

За своєю структурою воно нагадує літературний твір у формі питання та відповіді, на кшталт діалогів Кіріка з архієпископом Нифонтом або апокрифічної „Бесіди трьох святих” (Василія Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста). В даному випадку питання опущене, автор графіті наводить лише відповідь. Тим не менше, його загальний контекст ми можемо відновити. Отже, що має бути пробачене Фомі?

Відповісти на це запитання, на нашу думку, можна лише звернувшись до євангельських текстів, а саме до епізоду про увірування апостола Фоми. Останній, згідно Євангелії Іоанна, будучи відсутнім під час першого об'явлення Ісуса Христа Своїм учням, на їх слова про прихід Господа відповів: „Коли на руках Його знаку відцвяхного я не побачу, і пальця свого не вкладу до відцвяхної рани, і своєї руки не вкладу до боку Його, – не вірую” (Ів. 20: 25). У „Пам'яті Симеона Метафраста на апостола Фому”, що, незважаючи на апокрифічний характер, набула великої популярності у Візантії [Іванов 2006, с. 309], звідки, вочевидь, стала відома на Русі, невірування апостола Фоми викликає ряд запитань: „О Фома, чого восхотело слово твого неверия! Если ученик не поверил, как же поверили бы иудеи? Если апостол и друг не признал Воскресения, как же смогли бы признать его распинавшие? Насколько убедительными для язычников показались бы те, кто даже Фому не сумел убедить? Неужели не пристыживает тебя и не побуждает к вере тот шквал чудес, которые этому предшествовали? ... Как же ты, восхитаясь Его делам, сомневаешься в Его Воскресении?...” [Іванов 2006, с. 320-321]. Очевидно, на подібне питання – чи буде пробачене Фомі його невірування – і відповідає автор графіті: так, **проста[т]ь [Ф]омѣ.** Посилуючою тезою відповіді виступає фраза **аще на чѣто творимъ не вѣмъ**, яка передає слова Ісуса Христа, звернені до Отця: „Отче, відпусти їм, – бо не знають, що чинять вони” (Лк. 23: 34). Все відбувається Божим промислом, і за вісім днів вдруге прийшов Ісус до учнів і промовив до Фоми: „Простягни свого пальця сюди, та на руки Мої подивись. Простягни й свою руку, і вклади до боку Мого. І не будь ти невіруючий, але віруючий” (Ів. 20: 27); завдяки цьому, згідно Симеона Метафраста, Фома сподобився стати більш блискучим провісником Воскресіння [Іванов 2006, с. 320], і, на нашу думку, отримав прощення за своє невірування. Не випадково графіті розміщено на фресці

з образом мч. Марії Магдалини. Після того, як Фома побачив Спасителя та проголосив „Господь мій і Бог мій“, Ісус промовив до нього: „Тому вірував ти, що побачив мене? Блаженні ті, що не бачили й увірували“ (Ів. 20: 28-29). Рівноапостольна Марія Магдалина, зображена на фресці, виступає прямою протилежністю Фомі: для того, щоб вірувати, їй не потрібно було бачити чи торкатись „знаку відцвяшного“ (Ів. 20: 16-17).

Фрагмент твору гімнографічного характеру. Напис (№ 861) був виявлений на південній стороні апсиди. Незважаючи на значні пошкодження тиньку, текст повністю піддається прочитанню: [М]ѣсаца маа [рѣх]омъ соуціе [в]оскоуру Богоу ѣ{зъ} на ось[м]ъ д(ѣ)нь.

На восьме травня припадало друге свято на честь св. апостола та євангеліста Іоанна Богослова, похованого в Ефесі. Свято 8 травня було встановлене на згадування цілющого праху, який виходить від гробу святого. Ті, хто приходить до гробу та отримують цей прах, використовують його для звільнення від усіх страстей, лікування душ та тіл. Вказівки на відзначення свята знаходимо вже у IV – V ст. [Дебольский 2002, с. 306-307]. Про це диво, що відбувається біля гробу Іоанна Богослова, повідомляє паломник початку XI ст. ігумен Даниїл [Житье и хождение 1883, с. 6-7], твір якого був доволі популярним на Русі [Словарь книжников 1987, с. 109-112]. Можливо, означені рядки графіті стосуються саме свята на честь св. Іоанна Богослова, і їх варто розглядати як фрагмент гімнографії святому апостолу та євангелісту. Проте не виключено, що запис пов'язаний з есхатологічними очікуваннями: вісім виражає ідею дня Господнього, „дня месианского свершения, как дня восьмого, который преодолевает сакраментальную седмицу, выводит этот день за ее черту“, відтак перетворюючись на день перший – початок врятованого та оновленого світу [Никитенко 2008, с. 149-50]. Адже саме про це йдеться в Одкровенні Іоанна Богослова.

Фрагмент твору фольклорного характеру. В процесі дослідження епіграфіки вівтарної частини Георгіївського приділа нами було виявлено групу написів, в яких згадується слово „коза“. Два з них були опубліковані Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 55] та увійшли до зводу С. Висоцького під номерами 126 [Высоцкий 1976, с. 46, табл. XXXII, 3; XXXIII, 3] та 127 [Высоцкий 1976, с. 46, табл. XXXII, 1; XXXIII, 1]. Крім того, виявлено ще п'ять подібних графіті:

№	текст
126	даі козѹ мою
127	даі козѹ мою
851	... козѹ [м]{ою}
854	... коз[ѹ] ...
904	Ѡ(д)а[и] козѹ мою попо[ви]
927	Ѡпрашиваѣт(ѣ) сѧ коза с(ѣ) вѣсом(ѣ) є(и) поіти кива баран(ѣ) єи
1076а	коза

Варто одразу зазначити, що дослідники спирались на суто атеїстичне сприйняття явища графіті, внаслідок чого записи № 126 та № 127 були віднесені до категорії побутових [Рыбаков 1963, с. 62-64; Высоцкий 1976, с. 42-128]. У ході сучасних досліджень ми відмовились від такого тлумачення, оскільки виконаний у храмі напис або малюнок несе на собі відбиток

сакральності, тому він тісно пов'язаний із християнською традицією. Звичайно, ми не виключаємо можливості видряпування графіті світського (не побутового!) характеру, що доводить наявність церковної цензури.

На думку Б. Рибаківа, під словом **коза** розумівся предмет, приналежний до півної служби, наприклад, попітр для нот [Рибаків 1947, с. 55; Рыбаков 1963, с. 64]. С. Висоцький, як можливі варіанти, навів згадувану вище інтерпретацію Б. Рибаківа, а також думку А. Багмута про те, що в написі „козою” названа маска; сам дослідник вважав, що в графіті мова йде про якийсь предмет, приналежний до церковного вжитку [Висоцький 1976, с. 46]. На нашу думку, така кількість записів одної тематики вказує на наявність якогось літературного першоджерела, адже неприйнятно, як це робили Б. Рибаків та С. Висоцький, зводити появу стількох однотипових написів лише до фантазії клірошан, які під час богослужіння скупчувались біля жертovníка і, очевидно, від нічого робити крестили глузливі або відверто непристойні написи на південній стіні Георгіївського вівтаря [Рыбаков 1963, с. 64]. Приклад такого підходу яскраво ілюструє запис № 927: *Питається коза: „Із бісом їй піти?” Киває баран: „Так!”*. Графіті було виявлене ще Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 55], проте текст не приводився в жодному виданні, оскільки, в інтерпретації дослідника, „коза” – попітр навела клірошанина на очень вольные мысли, и он тут же, в алтаре, написал совершеннейшую непристойность о козе и о бесе, но не успел ее закончить” [Рыбаков 1963, с. 64]. Проте в такому разі запис був би обов'язково знищений церковною цензурою, а цього якраз і не спостерігаємо.

Серед написів-графіті часто трапляються цитати з літургійних текстів, Старого та Нового Завіту, Псалтирі або інших творів не лише канонічного, а й апокрифічного змісту [Рождественская 1992, с. 15]. Водночас зустрічаються також записи фольклорного типу. Зокрема, в церкві Феодора Стратилата на Ручью в Новгороді було виявлено групу написів, в яких згадується бобер: **пондѣ ковромъ козлѣ рѣкѣ** [Медынцева 1968, с. 449; Рождественская 2007, с. 344, 355]. Мотиваційні чинники появи цих написів лишаються поки що нез'ясованими. Тим не менше, сім графіті, в яких згадується „коза” скоріше за все можуть бути інтерпретовані як цитати популярного на той час твору, напевно, гумористичного характеру, на кшталт байки. За сукупністю графіті ми можемо визначити, що у ньому фігурували кілька персонажів: коза, біс, баран й, очевидно, господар кози, котрому можуть належати слова „Дай козу мою”. Ця фраза, яка зустрічається аж п'ять разів (№№ 126, 127, 851, 854 та 904), була, ймовірно, одним з кульмінаційних моментів твору, чим і обумовлене її часте цитування.

Посилання на біблійні тексти. У вівтарній частині приділа виявлено три графіті, які містять ім'я Аггій у родовому відмінку. Вочевидь, їх варто було б пов'язати з молитовним записом. Однак, на нашу думку, інтерпретація повинна базуватись на символічному тлумаченні, тому група розглядається нами як посилання на книгу старозавітного пророка Аггії VI ст. до н.е. Книга пророка оповідає про те, що після того, як євреї повернулись з вавилонського полону, Єрусалимський храм так і не був відбудований. Після сильного неврожаю, насланого, за словами пророка, за бездіяльність у відбудові храму, з метою уникнення більших бід євреї таки приступають до робіт та завершують будівництво.

Графіті в хронологічному плані співвідносяться з часами церковно-політичної боротьби за київську митрополію у другій половині XIV – початку XV ст. між Литовським та Московським князівствами. Стан Софії Ки-

ївської добре ілюструється літописом при описі подій у зв'язку з обранням руськими єпископами Великого князівства Литовського митрополита Григорія Цамблака, на протигагу митрополиту Фотію, що перебував у Московському князівстві. Останнього було звинувачено у зловживаннях та занедбанні головного храму митрополії: „паче точію приходы и прибытки церковныя собираетъ, всякое ѹзорочіе, старое ѹстроеніе, и вещи драгнѣи и всю честь великіа Кіевскія церкви на ино мѣсто преноситъ, идѣже живетъ, еже естъ во глаголемый тамо градъ Москву; и се нынѣ до конца Кіевскаа церковь, столъ митропольскій, запустѣ, и сице намъ скорь и печаль веліа о велицѣй соборнѣи церкви Кіевской” [ПСРЛ 11, с. 223-224].

Втім, неспроможність місцевої адміністрації налагодити ефективну оборону південних рубежів Литовського князівства від татарських набігів призвела до того, що митрополити місцем свого перебування обирали або столичне Вільно, або Новогрудок під Вільном [Нікітенко 2003, с. 217]. Власне з цих причин автор запису, очевидно приналежний до кліру собору, співвідніс стан митрополичої резиденції з початковими словами пророка Аггії: „Так говорить Господь Саваот, промовляючи: Народ цей говорить: не прийшов тепер час дому Господнього, щоб бути збудованим! І було слово Господнє через пророка: „Чи час вам сидіти по ваших домах, покритих кахлями, хоч дім цей збурений? А тепер отак промовляє Господь Саваот: Зверніть ваше серце до Ваших доріг! Багато ви сієте, та збираєте мало, істе – та не насичуєтеся, зодягаєтеся – та не тепло вам, а той, хто заробляє, заробляє для дірявого гаманця. „Так говорить Господь Саваот: зверніть ваше серце до ваших доріг! Виходьте на гору, і спроваджуйте дерево, і храм цей будуйте, – і в ньому знайду Я вподобу, та буду шанований, каже Господь. Звертаєтесь до численного, та виходить ось мало, і що приносите в дім, то розвіюю те. За що? питає Господь Саваот. – За храм Мій, що збурений він, а ви кожен женете до дому свого...” (Ог. 1: 2-9). А записи № 795 та № 831 прямо відсилають читача до конкретної частини книги пророка Аггії: „Тому так промовляє Господь: Вернуса Я до Єрусалиму з милосердям, храм Мій буде збудований у ньому, – говорить Господь Саваот, – а мірничий шнур буде розтягнений над Єрусалимом” (Ог. 1: 16).

Отже, на думку авторів графіті № 795, № 825 та № 831, варто було нагадати вищому духовенству головну думку книги пророка Аггії: інколи Господь позбавляє людей миру та благ, щоб привернути їхню увагу. Саме в такому контексті, як покарання за гріхи, могли сприйматись занепад міста з його головним храмом, часті напади татар. Водночас книга пророка дає відповідь на питання, яким чином ці гріхи можуть бути відкуплені.

II.1.5. Підписи до фрескових образів.

У межах приділа знаходиться трохи більше десятка графіті, що можуть розглядатись як підписи до фрескових образів. С. Висоцький вважав, що подібні графіті видряпувалися вірогідно тому, що виконані фарбою супроводжуючі написи-дипінті були виконані грецькою мовою, незрозумілою для широких верств населення. Проте в процесі дослідження нами було виявлено ряд грекомовних графіті, які дублюють дипінті. Тому мотиваційні чинники появи таких записів потребують окремого зауваження. Загалом, написи, що стосуються фрескових образів, можуть бути поділені на дві групи. До першої зараховуються звернені безпосередньо до зображених на фресці святих молитви, до другої – власне підписи до фрескових образів.

Причому останні поділяються на виконані по свіжому фресковому тиньку (№ 856, № 923, № 930, № 970, № 977 та № 978) та видряпані по сухому (№ 44, № 997, № 1007, № 1032а/б, № 1033 та № 1120).

На нашу думку, можна виділити два можливі мотиваційні чинники, які спонукали авторів графіті видряпувати їхні імена на фресці. В першому випадку графіті можна розглядати як скорочений варіант молитовної формули, в якому зазначено лише ім'я святого, на кшталт скорочення стандартної молитовної формули „Господи, поможи рабу своєму такому-то” до звернення „Господи”. В другому випадку це дійсно підпис до фрески, який пояснює зображений на ній сюжет чи образ. Серед численних постатей святих збереглося дуже мало супроводжуючих написів-дипінті, що було зумовлено особливостями їх виконання: очевидно, по сирому тиньку виконувалось зображення святого, написи ж наносились вже після завершення робіт, коли тиньк встиг підсохнути. В пізнішому часі це могло зумовити осипання фарби, тому на фресках, де цей процес позначився сильніше, і виникали супроводжуючі написи-графіті.

Під час досліджень С. Висоцького в науковий обіг було введено одне подібне графіті (№ 44), з ім'ям святої мироносиці рівноапостольної Марії Магдалини, яка стала найвідданішою послідовницею Ісуса Христа і не залишала його ні до смерті, ні після неї; саме Марія була першою відіслана Господом як благовісниця Воскресіння, ставши апостолом для апостолів [Життя 11, с. 501-539].

Завдяки ще одному записові (№ 997) стало можливим ідентифікувати образ пророка Софонії, зображеного на фресці в арці-переході між західними компартиментами приділа. Іконографічним підтвердженням такої атрибуції є образ пророка Софонії з Дафні (Греція) [Лазарев 1978, с. 165]. Незалежно від наших даних О. Попова та В. Сарабьянов також підтвердили таке визначення образу святого [История 2007, с. 297, илл. 252].

Напис № 1007, що зберігся фрагментарно, підтверджує атрибуцію зображеної в західному компартименті святої як мучениці Софії, матері мучениць Віри, Надії та Любові.

Водночас варто констатувати, що у двох випадках ми маємо розбіжності між зафіксованою у графіті інформацією та іконографією образів на фресці. Так, на фресці з образом св. апостола Іуди знаходиться напис „Нλη[α](ς) αἰνος” (№ 1032а/б) та „Нληας” (№ 1033), а на фресці із образом св. мч. Кіра – „Ο αἰνος Θεοφιλος” (№ 1120, можливо, сюди ж варто віднести фрагментарно збережений напис № 1119, який зовні нагадує підпис до фрескового образу).

Відповідно до даних графіті № 1032а/б та № 1033 на фресці з образом св. Іуди, брата Господнього, зображено святого Іллю. Таке ім'я носив старозаповітний пророк, кілька мучеників перших століть та святий преподобний пустельник Єгипетський. Іконографія святого чітко вказує на неможливість його співвіднесення ані з образом пустельника, ані з образом котрогось з мучеників. Що ж до пророка, то нам вдалося виявити дещо схожий зовні образ в розписі барабана новгородської церкви другої половини XIV ст. Феодора Стратилата на Ручью, який впевнено ідентифікується завдяки напису-дипінті [Царевская 2007, с. 64, рис. 14; илл. 28-29]. Менш схожий образ пророка Іллі дослідники О. Попова та В. Сарабьянов визначають на північній грані східної лопатки південно-західного підкупольного хрещатого стовпа Софії Київської [История 2007, с. 241, рис. 191]. Але ці два образи відрізняються від зображеного на нашій фресці святого, тому він

не може бути атрибутований як пророк Ілля. До того ж на південній грані південної лопатки цього ж третього від вівтаря південного хрещатого стовпа, однак вже в приділі свв. апостолів Петра і Павла, зображено пророка Іллю, іконографія якого досить типова, тому не викликає сумнівів в ідентифікації [История 2007, с. 251, рис. 206; Никитенко 2008, с. 229-230, 232]. Натомість зображений на нашій фресці святий має всі атрибути апостола, саме тому його визначали як св. апостола Силу [Собор 2001, с. 261, мал. 204], спираючись на інформацію Ф. Солнцева, який під час реставрації фресок бачив тут збережені фрагменти дипінті; св. Сила разом зі св. апостолом Павлом був ув'язнений у м. Філіппах за місіонерську діяльність, а згодом відпущений; пізніше він став єпископом у Коринфі. Водночас, якщо спиратись на викладені Ф. Солнцевим дані, образ також можна визначити як св. апостола Силуана з Іо, учня свв. апостолів Петра і Павла, що постраждав у Солуні за сповідування християнської віри. Н. Нікітенко на підставі іконографії та програми однофігурних фресок собору ідентифікувала образ святого як св. апостола Іуду, брата Господнього [Никитенко 2008, с. 228, 230]. Тим не менше, в будь-якому випадку, незалежно від визначення постаті апостола – Іуда, Сила чи Силуан, однозначно можемо стверджувати, що зазначені у підписі над плечима святого (№ 1032а,б) та в записі № 1033 імена не відповідають іконографії образу.

Причини розбіжностей між записом та іконографією образу можуть бути пояснені у двох допустимих варіантах. Насамперед, ми можемо висловити припущення, що у XII – XIII ст. образ апостола був закритий іншим зображенням – котрогось з мучеників або святого преподобного пустельника Іллі Єгипетського. Оскільки в цьому випадку образ мав би бути виконаний по сухому тиньку, природно виглядає, що до нашого часу він не зберігся. Втім, на поверхні фрески не вдається виявити слідів більш ранньої за XIX ст. фарби. Через це наведене пояснення не виходить за межі припущення. Більш логічним з цього погляду виглядає помилка автора графіті в ідентифікації образу. Однак, в цьому випадку, варто зробити два припущення: спочатку автор запису № 1033 зробив помилку, неправильно визначивши образ; графіті могло бути сприйняте автором напису № 1032а/б як робоча помітка, що ідентифікує зображеного на фресці святого. Знаючи, що на цьому стовпі знаходиться образ пророка Іллі, автор і видряпав напис № 1032 над постаттю апостола, на кшталт граф'ї для подальшого нанесення фарби. Однак і це пояснення не може бути прийняте остаточно, а з погляду вірогідності значно поступається попередньому.

Зафіксоване у графіті № 1120 ім'я святого Феофіла також не співпадає з іконографією образу. Дослідженнями Н. Нікітенко встановлено, що тут зображено цілителя св. Кіра, який, разом зі св. Іоанном (образ знаходився навпроти, на північній стороні арки; на сьогодні не зберігся, на його місці знаходиться живопис XIX ст.), прийняв вінець мучеництва в 311 р. [Никитенко 2007, с. 276-277; 2008, с. 194-195]. Така інтерпретація дозволила реконструювати текст графіті № 1099, що розглядається нами як молитва до святих Кіра та Іоанна і може слугувати непрямим доказом правильності подібної ідентифікації образів. Факт помилкового визначення автором графіті образу на фресці зближує цей запис № 1032а/б та № 1033, до яких він тяжіє також як в плані хронології, так і типології – форма написання літер **г** та **и** у вигляді лігатури тотожна графіті № 1032б. Відповідно, ми маємо всі підстави припустити, що в цей час написаний на фресці святий був закритий іншим образом, очевидно, мученика (в перші століття християнства було

кілька мучеників з таким ім'ям) або святого єпископа антіохійського, письменника-апологета III ст. Втім, як і в попередньому випадку, це твердження на даний час може бути прийняте лише на гіпотетичному рівні, оскільки у реставраційних звітах фіксується лише наявність вкраплень фарби пізнішого часу – XVII – XVIII ст. [Матеріали 1960, арк. 61].

Не менш цікавою є група виконаних по свіжому тиньку графіті з іменами Βλασχος (№ 856), Μαρτηνος (№ 923), Προκλος (№ 930), Επηφανης (№ 970), Παβελος Ομολογητης (№ 977) та Βασηανος (№ 978), вивченню якої присвячена наша окрема публікація [Корнієнко 2008б].

Графіті розташовані на рівні ніг кожного образу, праворуч від нього на правій стороні апсиди, ліворуч – на лівій. Усі записи виконані грецькою мовою однією людиною, їх особливістю виступає опускання закінчень слів. У двох випадках ідентифікованим завдяки написам образам святих були виявлені іконографічні підтвердження, що змушує з довірою поставитись і до інших графіті, видряпаних невідомим автором.

Крайнім праворуч, згідно даних графіті № 856, зображено сщмч. Власія, єпископа Севастійського, пам'ять якого 11 лютого. Під час Ліцинієвого гоніння на християн він переховувався на горі Аргос, проте був викритий і заарештований. За відмову поклонитись язичницьким богам Власій та навернені ним язичники були піддані тортурам, а потім страчені. Коли святому загрожували утопленням, він пройшов по воді як по суші. Тоді єпископ був страчений шляхом усікновення глави разом з двома отроками. Страждання та смерть священномученика відносять до 316 р. Їхні тіла були поховані на місці страти, від гробниць хворим дарувалось зцілення [Життя 6, с. 211-221]. Іконографічним підтвердженням ідентифікації образу святого є фреска 1199 р. в апсиді церкви Спаса на Нередиці. Тут образ сщмч. Власія у святительському чині впевнено визначається завдяки супроводжуючому напису „Святий Власій” [Лазарев 1973, с. 244].

Другим праворуч, згідно даних графіті № 923, зображено свт. Мартіна Сповідника, Папу Римського (649-653/655), пам'ять якого відзначається 14 квітня. Папа постраждав за відмову прийняти догмати монофелітів – релігійної течії, згідно положень якої в Ісусі Христі Божественна та людська природи зливаються воедино, причому остання поглинається першою. Цього вчення дотримувався константинопольський патріарх Павло II (641-653) та підтримував імператор Констант II (641-668). Скликаний Папою помісний собор засудив вчення монофілітів, оголосив його єрессю та піддав анафемі. Папу Мартіна звинуватили у зв'язках з сарацинами з метою підбурення їх до повстання, а також у „неправильному дотриманні віри та непочитанні Пречистої Богородиці”, потім таємно заарештували та вивезли за межі Італії. Після суду Папа був відправлений на заслання до Херсона, де і помер внаслідок жорсткого відношення до нього, хвороби та старості 16 вересня 655 р. [Життя 8, с. 201-210; Сорочан 2005, с. 1289]. Святого поховали в храмі замиського монастиря Богоматері Влахернської, з яким дослідники ототожнюють Південний замиський хрестоподібний храм; мощі святого були наділені цілющою силою та притягували до себе велику кількість прочан [Сорочан 2005, с. 787-819, 1302-1307]. Очевидно, цей факт спричинив до розміщення образу Папи Мартіна в одному з вітарів кафедрального храму Києва.

Третім ліворуч, згідно даних графіті № 930, зображено свт. Прокла, патріарха Константинопольського (434-446), пам'ять якого відзначається 20 листопада. Учень свт. Іоанна Златоуста, свт. Прокл при ньому був дияконом,

потім ієромонахом та сінкелом, тобто, келейним служителем патріарха. Перебуваючи в патріарших покоях, сінкел сподобився дива бачити прихід до свт. Іоанна св. апостола Павла, який таємно надихав Іоанна під час написання ним творів. Після вигнання та смерті свого вчителя, свт. Прокл був поставлений єпископом міста Кізіка, проте через сильні позиції єресіархів у місті змушений був повернутись до Константинополя, де через рік був обраний патріархом. Саме він переконав імператора Феодосія II (408-450) перенести мощі свт. Іоанна Златоуста до Константинополя. Свт. Прокл активно боровся з єресями, зокрема, він у 429 р. виступив з публічними звинуваченнями проти Несторія. Від творчої спадщини свт. Прокла залишилась 21 проповідь. Помер святий у 446 р. [Життя 3, с. 563-567].

Крайнім ліворуч, згідно даних графіті № 970, зображено свт. Єпіфанія, єпископа Саламінського, архієпископа Кіпрського, видатного християнського проповідника та вченого. Пам'ять святого відзначається 12 травня. За життя святий сподобився на створення багатьох див, зокрема, він міг зцілювати хворих та воскрешати мертвих. Свт. Єпіфаній виступав активним борцем з єресями. В своїх працях „Анкорат” („Якір віри”) та „Панарій” („Домашня аптека”), добре відомих на Русі, виклав суть та спростував близько 20 дохристиянських та 80 християнських єретичних вчень. Помер святий 12 травня 403 р. у віці 96 років. Похований в місті Саламін на Кіпрі, у створеній ним церкві, де біля гробу святого хворим надходило зцілення [Життя 9, с. 387-429]. Іконографічним підтвердженням такої атрибуції постаті святого виступає образ свт. Єпіфанія, присутній у мозаїчній композиції святительського чину центральної апсиди Софії Київської, на її північній стіні. Біля постаті святого зберігся напис грецькою мовою „Святий Єпіфаній” [Лазарев 1960, с. 112-113, табл. 48, 50; Собор 2001, с. 212, рис. 154, с. 218, рис. 160].

Згідно даних графіті № 977, на фресці зображено святителя Павла I Сповідника, константинопольського архієпископа, пам'ять якого відзначається 6 листопада. Святий був обраний на архієпископський престол в умовах зростання позицій єресіархів-аріан і невдовзі під тиском імператора Східної Римської імперії Констанція II (337-361) змушений був обличити престол, який посів аріанин Євсевій Нікомедійський, та втекти до Риму. По смерті Євсевія Павло приїздить до Константинополя і вдруге очолює архієпископську кафедру, однак під тиском Констанція II знову змушений залишити столицю. Проте невдовзі святитель повернувся завдяки втручання імператора Західної Римської імперії Константа (337-350) і втретє був обраний архієпископом. Після загибелі заступника Павла імператора Константа Констанцій відправив святого на заслання до вірменського міста Кукуз, в якому Павло був убитий аріанами у 350 р. або 351 р. під час здійснення Літургії. У 381 р. імператор Феодосій I Великий (379-395) переніс мощі святого до Константинополя, звідки у 1326 р. їх було перевезено до Венеції [Життя 3, с. 113-122].

Останній напис, № 978, вказує, що на фресці зображений свт. Васіан, єпископ Лавдійський, пам'ять якого відзначається 10 червня. На його римське (західне) походження вказує сам фресковий образ, адже святий зображений з тонзурою, подібно образів до щмч. Климента, Папи Римського або архідиякона Лаврентія Римського з мозаїчного святительського чину центральної апсиди Софії Київської [Лазарев 1960, с. табл. 51, 55; Собор 2005, с. 216, рис. 158, с. 220, рис. 162]. Свт. Васіан був посланий до Риму для навчання, де й охрестився. Рятуючись від переслідувань слуг батька-

язичника, правителя Сіракуз, що хотів повернути сина, охрещений Васіан покинув Рим. Напередодні йому в церкві св. Євангеліста Іоанна Богослова явився сам Апостол, розкривши наміри батька та звелівши йти до Равенни. Там він був посвячений в сан єпископа, а згодом став єпископом лігурійського міста Лодії, в східному передмісті якого вибудував храм в ім'я Святих Апостолів. Святий створив багато див, зокрема, воскресив юнака, що його вкусила змія. Помер свт. Васіан у 409 р., похований у збудованому ним храмі, де біля гробу святого хворим надходило зцілення [Життя 10, с. 178-191].

Таким чином, у святительському чині апсиди Георгіївського приділа зображено свт. Єпіфанія, свт. Павла, свт. Васіана, свт. Прокла, свт. Мартіна та свщм. Власія. Як показують дослідження Н. Нікітенко, в розписах посвяченого вмч. Георгію приділа, який є символом перемоги християнства над язичництвом, серед мученицьких діянь святого обрані ті моменти, які підкреслюють його місіонерське служіння вірі; головною ідеєю розпису цього циклу є тема навчання вірі, переконання у правоті християнства царя та його воїнів (стосовно Русі – князя і дружини), а також подвигу в ім'я віри [Никитенко 2004, с. 197-199]. Постаті святих святительського чину повністю відповідають закладеним у програму розпису ідеям. Святителі Власій та Васіан проповіддю та подвижництвом стверджували перемогу християнства над язичництвом, а Єпіфаній, Павло, Мартін та Прокл – істинної християнської віри над ересями. Образи святих розміщені попарно, за принципом діархії та симфонії. Свт. Єпіфанія, який прожив довге життя та активно виступав проти ересей, зображено навпроти свщмч. Власія, який загинув мученицькою смертю, стверджуючи силу християнської віри. Свт. Мартіна Сповідника, архіпастиря Римської церкви зображено навпроти свт. Павла Сповідника, архіпастиря Константинопольської церкви; обидва святі за сповідання істинної християнської віри та виступи проти підтриманої владою ересі зазнали гонінь та загинули мученицькою смертю. Свт. Васіана, який стверджував християнство серед язичників, зображено навпроти свт. Прокла, що боровся з ересями; останніх єднає те, що за життя обоє сподобились бачити явлення святих апостолів – Васіану явився св. Іоанн, а Проклу – св. Павло. Проте в основі цих протиставлень лежить одна ідея, яка проходить через все життя святих – служіння істинній вірі, ствердження в правоті і переможності християнського віровчення. Відповідно, підтверджується теза про те, що зміст розпису Георгіївського приділа знаходить зв'язок із темою хрещення Русі, а не з тезоіменством Ярослава [Никитенко 1999, с. 202], подібно до святительського чину центральної апсиди, його розпочинає постать свт. Єпіфанія. Цей образ було обрано через хронологічне співпадіння дня пам'яті святителя та дня освячення Десятинної церкви, адже такі факти набували сакрального значення. Саме тому в ряді визначних представників вселенської церкви поставлено першим того святителя, день пам'яті якого ніби розпочинає хронологічний відлік становлення руської Церкви [Никитенко 2004, с. 178-180].

II.1.6. Окремі слова та словосполучення.

До цієї категорії можемо віднести п'ять графіті. Запис на південній стороні апсиди № 827 складається з вигуку **прості** *'вставши, стоячи прямо'*, складової частини літургійного проголошення *„Премудрість, прости!“*, яким перед читанням Святого Писання наголошується на необхідності

особливої уваги, духовної напруги та пильності (*прбсти*) для того, аби Слово Боже (*Премудрість*) було засвоєно розумом і серцем [Дьяченко 1993, с. 515]. В межах приділа слово зустрічається ще раз у складі № 1, тут воно має на меті наголосити необхідність бути уважним, духовно очиститися, адже незабаром можуть наступити останні дні. Можливо, саме таке значення слова намагався передати автор № 827. На цій же ділянці стіни розташовані ще два записи, в одному зафіксоване слово **рабѣъ** (№ 903) та **напрѣстолюіе** (№ 941), причинну їх появи встановити складно, як і видряпаному у передвітарному компартименті написові **ас аномонси** (№ 1077). В західному компартименті слово **младенець** (№ 1008) видряпане на фресці з образом св. мч. Софії, матері св. мчч. Віри, Надії та Любові, тому його, можливо, слід інтерпретувати як молитву-прохання за дитину, звернену безпосередньо до святої.

II.1.7. Абетки, склади та окремі літери.

Згідно спостережень Т. Рождественської, видряпування абеток-графіті середньовічними авторами виконувалась з розумінням їх сакральності, позаяк уявлення про святенність слов'янської азбуки відмічаються вже у ранній період слов'янської писемності, в IX ст. [Рождественская 1992, с. 16]. Водночас дослідниця не відкидає версії А. Мединцевої та К. Попконстантинова, що абетки могли мати суто практичне значення й слугувати для тренування писця [Медынцева, Попконстантинов 1984, с. 54], хоча при цьому друге не виключає першого. Саме з таких позицій варто інтерпретувати початок абетки (№ 864) на південній стороні апсиди **а в в г**, поруч з яким той же автор прокреслив приклади утворення складів: **ав, ва**, або ж прокреслені поруч дзеркальна та звичайна літери **а в** графіті № 913. Як граматичну вправу варто розглядати записи № 917 (**во, во, го, до**) або № 1122 (**ав, аз**), позаяк приклади нашим графіті можна зустріти серед берестяних грамот, зокрема, виконаними новгородським хлопчиком Анфімом [Арциховский 1957, с. 216, рис. 1]. Доволі цікавим є запис з чотирьох глаголичних літер (№ 918), що його можемо розглядати як приклад їх написання. Насамкінець, маємо відмітити також, що при написанні абеток увага надавалась також розглядові цифрового значення літер, що добре ілюструється цифровим рядом 700 (**Ѱ**), 800 (**ѱ**), 900 (**Ѳ**) запису № 824. Всі ці графіті яскраво ілюструють навчання хлопчиків „учению книжному“, безумовно позитивні результати якого ми можемо спостерігати на стінах храму. До речі, з погляду процесу навчання співам доволі цікавим є запис № 947 на північній стороні апсиди, що розглядається нами як приклад вставного складу так званого розспіву з „аленею“, який утворюється внаслідок поєднання співу алілуя з аненайкою.

Деякі виявлені графіті складаються лише з двох літер. Схожий запис – **ап** – був виявлений у новгородському Софійському соборі (№ 34). Його А. Мединцева інтерпретувала як робочу помітку при будівництві храму [Медынцева 1978, с. 58-59, 219, рис. 29]. Однак дволітерні графіті приділа виконувались по сухому тиньку, тож їх інтерпретація як робочих поміток під час будівництва чи оздоблення собору не виправдана. Наразі важко встановити мотивацію їх виконання, можливо, їх варто розглядати як позначення певних релігійних текстів, наприклад, посилення на відповідні псалми або їх частини – **ов** (№ 124а), **ав** (№ 864), **іе** (№ 789), або ж інтерпретацію, відтак і мотивацію, подібних записів варто шукати у сфері символіко-

числового значення; наприклад, **ІЄ** може розглядатись як символічне позначення Євхаристичної жертви: **Ἰησοῦς Εὐχαριστία** [Никитенко 2006, с. 350]. Подібними до наведених вище є записи, літери в яких чітко розташовані парами або групами (№ 935, № 1025, № 1072 та № 1107). Їх, вочевидь, варто розглядати як скорочення певних молитовних формул. А ось в латиничному написі **NZR** (№ 1026), скоріше за все, зафіксовані ініціали самого автора, позаяк подібні скорочення ініціалів доволі часто зустрічаються з XVI ст. [див. напр.: Алферов, Однороженко 2008; Однороженко 2008].

Доволі часто серед записів приділа зустрічаються одиничні літери. До цього часу в науковий обіг було введено лише одне графіті, що складалось з літери **м** (№ 11а), опублікованої в складі запису № 11. В. Орел та А. Кулик вважали її ініціалом автора графіті [Орел, Кулик 1996, с. 130]. Дійсно, подібні написи, які дослідники інтерпретують як позначення першої літери в скороченому записі антропоніму, зустрічаються в епіграфічних пам'ятках як античності [див. наприклад: Сапрыкин, Масленников 2007, с. 315-316] так і середньовіччя [див. наприклад: Попов 1984, с. 30-51]. Відповідно до такої інтерпретації ми цілком можемо припустити, що автор позначив ініціал свого імені, наприклад, **Миханлъ**, адже подібним чином воно могло скорочуватись у записах лічби (табл. 1). Водночас доволі цікаво поглянути на графіті з позиції символіко-числового значення **м**, яке дорівнює сорока. Сорок є числом випробувань, воно символізує сорокаденний піст Ісуса Христа, стільки ж днів триває поминання померлого (сорокоуст) [Дьяченко 1993, с. 640; Иванов 2003, с. 240-328], це число тісно пов'язане з уявленням про очищення від гріхів та надією, означає молитву та приготування до нового життя [Данилевский 2001, с. 227]. У складеному в X ст. та, судячи з сорока списків XII – XV ст., доволі популярному на теренах Київської Русі [Словарь книжников 1987, с. 32-34] акровірші „Абеткова молитва“, де кожен вірш розпочинається з чергової літери слов'янської абетки, **М** відповідають такі рядки (подається за Псковським списком 1477 р.): „**М**илости Твояе хотяще **Б**оже!“ [Русская азбука 1998, с. 154]. Враховуючи приведені вище символічне значення, яке пов'язувалось з літерою, та той факт, що її прокреслено над записом про смерть князя (№ 11), найбільш вірогідним виглядає наступне тлумачення графіті: велика **М** символізувала молитву – прохання милості Господньої з надією очищення від гріхів та спасіння душі переяславського князя Ростислава Всеволодовича.

Серед прокреслених в межах приділа літер окрім **м** зустрічаються наступні: **а, в, з, к, н, ф, ѿ**.

Літера **а** була прокреслена чотири рази (№№ 902, 929, 1001, 1118). Відповідно до наших спостережень, вірогідно було б реконструювати повний текст напису як скорочене ім'я **Андрѣи** (табл. 1). Однак доволі цікаво з позицій символіко-числового значення поглянути на графіті № 1001: автор прокреслив знак, схожий на велику літеру **А** з вписаним у її петлю хрестом латинської форми. Схожий знак був виявлений на гальці з Білоозера. Він має вигляд трьох ліній, що розходяться від одної точки, з'єднаних поперечною (перегорнута, розділена навпіл літера **А** – В.К.); в кінці на центральній вісі прокреслений скісний хрест. С. Захаров назвав цей знак схематичним зображенням хреста зі знаряддями страстей [Захаров 2004, с. 216, рис. 220, 3]. Направленість ліній малюнка визначалась С. Захаровим у відповідності до отвору для підвішування: оскільки останній був просвердлений над широкою частиною знаку, літера **А** виявилась перегорнутою. Виявлений серед графіті Софії Київської знак дозволяє припустити, що отвір був прокреслений

людиною, не обізнаною зі значенням видряпаного на гальці символу, тому він і виявився „перегорнутим”. Подібний знак зафіксований також і серед графіті Круглої церкви у Преславі (№ 8): літера **А** з прокресленим на її вершині хрестом, середня частина перекладини якої спускається майже до основи літери, утворюючи латинську *v*, [Медынцева, Попконстантинов 1984, с. 56, табл. VIII, 1, 2]. Публікатори розглядали літеру як кириличний малий юс (**ѡ**) або тамгоподібний знак. Дійсно, серед пам'яток болгарської епіграфіки зустрічається подібне написання малого юса, показовими є, наприклад, пам'ятки Тирново [Попов 1984, с. 70, 72, 170]. На теренах Київської Русі за матеріалами новгородських берестяних грамот **А**. Залізник фіксує появу подібного написання **ѡ** з останньої чверті XIII ст. Водночас у грекомовній епіграфіці так писалась альфа [див. наприклад: Степанова 2006, с. 116]. Тож ми можемо припустити, що у всіх трьох випадках автори графіті прокреслили літеру **а** та показали її зв'язок з малюнком хреста. **А** відкриває абетку та розпочинає собою відлік ($= 1$), тому їй надавалось особливого сакрального значення, вона є символом божественності, вічності, єдності [Апостолос-Кападона 2000, с. 159]. В цьому символічному контексті значення літери посилюється зображенням хреста, який міг асоціюватись з глаголичною літерою **Ѡ** (**ѡ**), підкреслюючи сакральність обох абеток. Часто в складі напису на стіні храму хрест використовувався замість дієслова говоріння [Рождественская 1992, с. 18]. У згадуваній „Абетковій молитві” X ст. літері **ѡ** відповідає наступний рядок: **Ѧзъ – сѡмъ словомъ молю ся Богу** [Русская азбука 1998, с. 154]. Відповідно, накреслений на стіні знак може розглядатись як символ мовного акту, зверненого до Господа та святих, молитовного вигуку, який має бути почутий під час молитви [Рождественская 1992, с. 18-19]. У подібному символічному значенні, на нашу думку, має розглядатись і прокреслені на стіні храму в Преславі та на гальці з Білоозера символи. В протилежному куті західного компартимента прокреслена літера **а**, вписана у неправильної форми коло (№ 1024), що також може розглядатись як звернена до Господа молитва.

Літера **в** прокреслена тричі (№ 794, № 805 та № 810). Її числове значення дорівнює двом, а двійка символізує людське та божественне начало в Ісусі Христі, чоловіче та жіноче начала людей та тварин, „**Видимыя и невидимыя!**” [Апостолос-Кападона 2000, с. 61; Русская азбука 1998, с. 154], тож ми можемо припустити, що причиною видряпування цієї літери було прагнення автора висвітлити саме таке її значення. Водночас можемо інтерпретувати літеру як ініціал імені, наприклад, **Василин** (табл. 1).

З зустрічається чотири рази (№ 771 (двічі), № 1045 та № 1053), особливо цікавим є запис цих двох літер у межах одного графіті № 771. В коментарі ми вже згадували, що тут не позначено рік, а запис містить лише два ці знаки. Тому запис варто розглядати аналогічно до видряпаних окремих літер, розв'язання причин видряпування яких може лежати у виявленні символіко-числового значення (**з** = 6), що, в даному випадку відповідає дванадцяти ($6 + 6$). Це число пов'язувалось з уявленнями про досконалість та символізувало оновлене людство, а також небесну та земну церкву [Данилевский 2001, с. 227]. Обидві складові цього числа є символами Господньої всемогутності, премудрості, милосердя, любові та справедливості [Апостолос-Кападона 2000, с. 239], що підкреслюється у відповідному рядку абеткової молитви: **Зело во есть светилникъ жизни** [Русская азбука 1998, с. 154].

Літера **з** прокреслена двічі (№ 809 та № 826). Сімка (**з** = 7) є числом

людини, яке означає його гармонійне відношення до світу; воно символізує чуттєвий вираз всезагального порядку, є знаком вищого ступеня пізнання Божественної таємниці, досягнення духовної досконалості [Данилевский 2001, с. 227], шлях до якої лежить у виконанні Господніх заповідей, що розкривається у відповідному літері з рядку абеткової молитви: **Законъ Твои светъ стезямъ мои** [Русская азбука 1998, с. 154].

Літера **к** зустрічається один раз (№ 1159), її покладено праворуч, що, згідно наших спостережень, передавало саме числове значення, яке дорівнює двадцяти. Двадцять символізує слово „Господь” (**К** – **Кѹріє**) [Никитенко 2006, с. 348]. У цьому значенні графіті можна представити як скорочену символічну формулу „Господи, поможи рабу своєму”, що включає лише слово-звернення. В абетковій молитві **К** відповідає наступний рядок: **Къ крещенію во обратиша ся вси** [Русская... 1998, с. 154] й ми не можемо виключати, що автор запису прагнув передати саме це символічне значення літери.

Н прокреслене двічі (№ 806 та № 807). Відповідно до наших спостережень, її інтерпретацію ми можемо розглядати в кількох аспектах, насамперед, як ініціалу імені автора, наприклад, *Ніколи* (табл. 1); по-друге, з позицій символіко-числового значення, яке для **н** дорівнює п'ятдесяти, що може тлумачитись як символ П'ятидесятниці, церковного свята, встановленого у пам'ять зішесття Святого Духа на апостолів на п'ятидесятний день після Великодня; другою назвою цього свята є день Трійці, названий так тому, що після зішесття Святого Духа християни чіткіше усвідомили таємницю Пресвятої Трійці – трипостасного та єдиносущного Господа, Батька, Сина та Духа Святого [Дьяченко 2006, с. 531; Иванов 2003, с. 330-331]. Водночас прокреслена літера **Н** може розглядатись як своєрідна молитва про Господнє благословення у вигляді початку рядка абеткової молитви: **По мнѣ ныне пространно слово поданже...** [Русская азбука 1998, с. 156].

Літера **ф** зустрічається один раз (№ 788), відповідно, її можна розглядати як скорочений запис імені **Филиппъ** чи **Федоръ**, або як своєрідну молитву, висловлену початковою літерою абетки: **Фараоня мя злобы избави** [Русская азбука 1998, с. 156].

Ѳ так само зустрічається один раз (№ 1104), над нею прокреслене горизонтальне титло. Числове значення фіти дорівнює дев'яти, що є священним числом, яке символізує потроєну Трійцю; водночас, вона є першою літерою грецького слова **Θεός** 'Бог', тому може розглядатись як символ імені Господа. Цей знак займав важливе місце в піснях знаменного розспіву, в яких фіта містила в собі особливий, складний розспів; поєднуючись в графічну формулу з іншими знаками, фіта змінювала їх значення [Владышевская 2006, с. 140].

Спостереження над однолітерними записами дозволяють з великою долею вірогідності припустити, що вони могли виконувати проповідницько-дидактичну функцію, розкриваючи багатогранність символіко-числового значення окремих літер, хоча ми не можемо повністю відкидати можливості їх тлумачення як ініціалів авторів або як своєрідних молитов. Нажаль, наразі за браком даних ми не можемо впевнено визначити критеріїв, які дозволять відділити одні записи від інших.

II.1.8. Фрагменти написів.

До цієї категорії нами зараховано кілька графіті, реконструювати текст яких не виявляється за можливе, бо вони зберегли незначну кіл-

ькість літер: № 12а, № 920, № 931, № 938, № 940, № 954, № 982, № 989, № 998, № 1030а, № 1066, № 1070, № 1086а, № 1119, № 1121, № 1123, № 1139, № 1150. У двох випадках ми можемо зробити обережне припущення про пошкодження текстів, видряпаних в апсиді приділа, церковною цензурою (№ 920 та № 931). Окрім того, до цієї категорії ми відносимо також п'ять грекомовних написів № 739, № 744, № 745, № 1086 та № 1108, текст яких наразі не може бути впевнено реконструйований за збереженими частинами. Втім, Д. Гордієнком ці написи ще вивчаються, тож не виключено, що в наступному виданні як доповнення до попередньої частини будуть опубліковані результати його дослідження.

II.1.9. Записи лічби.

Доволі численною є група записів, що мають вигляд рядка або рядків вертикальних засічок. До недавнього часу вони не були виділені в жодну категорію, хоча й були відомі дослідникам, позаяк зустрічаються в багатьох середньовічних культових спорудах [див. наприклад: Рождественская, Тур 1978, с. 32; Церква Богородиці 1996, с. 137; Васильев 2006, с. 196, рис. 153]. Б. Рибаків висловив думку, що подібні „часті штрихи” є результатом діяльності церковної цензури, яка знищувала таким чином непристойні, з її погляду, написи у вівтарній частині храму [Рибаків 1947, с. 55-56; 1963, с. 64]; це твердження набуло поширення в історіографії [Медынцева 1983, с. 196]. На думку Т. Рождественської, подібні записи могли мати зв'язок із поминанням, водночас вона не виключала можливості їх практичного значення для навчання лічби [Рождественская, Тур 1978, с. 34]. Сучасні дослідження дозволяють стверджувати, що подібні графіті є самостійною, до того ж, досить чисельною категорією записів службового призначення і мають безпосереднє відношення до поминальної практики.

Ці графіті можуть бути поділені на два види, перший з яких становлять горизонтальні засічки (№ 765, № 766, № 1127 та № 1165), другий – вертикальні. Саме останні можуть бути впевнено визначені як записи обрахунку кількості проведених поминальних служб.

Повна формула таких графіті включає три складові: 1) малюнок хреста; 2) християнське ім'я людини; 3) рахункову частину запису у вигляді певної кількості вертикальних засічок, нерідко, останні закреслюються одною або кількома горизонтальними лініями, або ж спочатку проводиться горизонтальна, а від неї вниз або вгору прокреслюються вертикальні засічки. Проте повна формула зустрічається відносно рідко, найчастіше ми можемо бачити її скорочений варіант.

Вище ми згадували, що, згідно Єфрема Сірина, хрест символізує інвокацію „в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа”, а поставлений на початку рядка співвідноситься з накладанням на себе хресного знамення перед початком якоїсь важливої справи, а також символізує мовний акт, звернений до Господа та святих. Він тісно пов'язаний з християнським ім'ям людини, на що вказує друга частина формули, а у третій вказується кількість подібних мовних актів. Те, що вертикальні засічки є записом числового ряду і кожен такий знак дорівнює одиниці, підтверджує інколи паралельне вживання літери **α** (= 1) та позначення десятків шляхом видряпування вдвічі довшої десятої засічки. Кількість „одиниць” не є сталою, вона коливається від двох-трьох до ста тридцяти чотирьох, найчастіше ж – в межах перших п'яти десятків, від двадцяти до п'ятдесяти. Звертає на себе увагу і розташування

таких записів, адже домінуюча кількість знаходиться у вітварних частинах храму.

На нашу думку, інтерпретувати цю категорію графіті можна лише звернувшись до аналізу ідей „малої есхатології”, а саме – поминальної практики за спасіння душ живих та померлих людей.

Згідно церковної традиції, душа, після відходу її від тіла, проходить повітряні митарства, під час яких вона підлягає індивідуальному суду, за результатами якого мучиться або блаженствує згідно діянь своїх до Страшного Суду, коли буде вирішена остаточна доля всього людства [Кирилл 1994, с. 4-6]. У цей час можливо змінити стан душі, пом’якшивши проходження через кола митарств принесенням за неї Безкровної Жертви (поминання на Літургії) та інших молитов [докл. див.: Карпов 2008, с. 157-158; Цігенаус 2006, с. 169-193]. У XII – XIII ст. в західнохристиянській традиції вірування у можливість за певних умов відкуплення деяких гріхів після смерті призвели до оформлення в середньовічній теології уявлення про Чистилище з особливою роллю церкви та родичів у спасінні душ померлих [Ле Гофф 2007, с. 90-101; Цігенаус 2006, с. 178-181]. В цей же час відмічається сплеск заупокійних служб, замовлених у своїх заповітах померлими, що прагнули досягти своєрідного кумулятивного ефекту, „накопленню заступнической силы заупокійных молитв” [Арєс 1992, с. 171-172].

Проблемним лишається питання часу поширення концепції „малої есхатології” на теренах Київської Русі, адже тут подібного „сплеску” заупокійних служб, на думку дослідників, не відмічено письмовими джерелами. Відповідно до сучасних поглядів учених, ідеї „малої есхатології” набули популярності лише з часу пізнього середньовіччя. Показовою в цьому відношенні є позиція О. Карпова: „...Идея о частном суде над умершим, определяющую его временную участь до Страшного Суда („предчувствия” наказаний или райского блаженства) не была „популярна” в домонгольской Руси... „Малая эсхатология” была востребована лишь в период позднего средневековья с усилением индивидуализации человеческой личности” [Карпов 2008, с. 158]. О. Алексеев вважає, що в XI – XIV ст. у духовному світогляді населення Київської Русі панував релігійний оптимізм, обумовлений незавершеністю процесів християнізації [Алексеев 2002, с. 56-58]. Цей світогляд, на думку дослідника, не міг сприяти розробленню системи заупокійно-поминального культу, і лише у XIV – XV ст. завдяки процесам поглиблення християнізації, а також посиленням і кризою есхатологічних очікувань, на зміну простої моделі порятунку приходить диференційована модель, згідно якої існувала можливість змінити участь душі, що відійшла від тіла, завдяки молитовному заступництву церкви; становлення практики поминання померлих пов’язувалось з діяльністю митрополита Кипріяна [Алексеев 2002, с. 131, 135-137]. І, нарешті, позаяк провідну роль у системі заупокійно-поминального культу відігравали поменники, до яких за надання певної матеріальної пожертви вносились поминальний запис, за який церква брала на себе зобов’язання творити в храмі молитву за душу жертводавця або його родичів [Алексеев 2002, с. 137-142; Поменник 2004, с. 13-15], відповідно до концепції еволюції ідей „малої есхатології”, практика поминання померлих з метою спасіння їхньої душі на теренах Київської Русі набула поширення лише, приблизно, з кінця XIV – початку XV ст., коли фіксується поява перших вкладних грамот та синодиків-поменників [Алексеев 2002, с. 139].

Еволюційну концепцію, що пояснювала розвиток ідей „малої есха-

тології” поширенням індивідуалізації у пізньому середньовіччі, заперечував відомий медієвіст А. Гуревич, який у передмові до книги Ф. Арьєса „Людина перед обличчям смерті” зазначав наступне: „Ідея об індивідуальному суді над душою, творимом в момент кончини человека, не была каким-то поздним продуктом развития по пути индивидуализма – эта мысль всегда присутствовала в сознании христиан” [Гуревич 1992, с. 22]. Дійсно, у ранньому середньовіччі вчення про приватний суд над душею померлого знаходить своє відображення в творах Отців Церкви, агіографічній та апокрифічній літературі [перелік див.: Алексеев 2002, с. 53]. Зокрема, александрійський архієпископ V ст. Кирил пише, що душа під час проходження п’яти кіл повітряних митарств „... ужасается, трепещется и мятется, доколе не произнесен будет приговор освобождения или осуждения... Небесные силы стоят против нечистых духов и приносят добрые деяния души – делами, словами, помышлением... Душа ... от слов и дел своих – или, подвергшись осуждению, будет связана, или, оправданная, освободиться” [Кирилл 1994, с. 4-6]. В наведеному уривку досить чітко висловлюється ідея індивідуального суду над душею. Така ж думка простежується в перекладному агіографічному творі X ст. „Житіє Василя Нового” [Житие Василия 2004, с. 225-226], доволі поширеного в Київській Русі [Словарь книжников 1987, с. 142-143]. Проте, якщо у „Слові” Кирила Александрійського проходження кіл митарств душею здійснюється лише завдяки індивідуальному доброчинству, то у „Житії Василя Нового” проходження митарств полегшується завдяки молитвам інших людей: так душа блаженної стариці Феодори рятується завдяки молитвам св. Василя [Житие Василия 2004, с. 233]. Молитви за померлих присутні у всіх літургіях Церкви (Василя Великого, Іоанна Златоуста, літургії несторіан та монофізитів), тверду віру в посмертне очищення засвідчують твори ранніх Отців Церкви [Щігенаус 2006, с. 175-176]. Відповідно, ми можемо зауважити, що ідеї „малої есхатології” Київська Русь прийняла від візантійської церкви, де вони тривалий час розвивались. Ці ідеї широко представлені у перекладній та оригінальній давньоруській літературі, яку досліджувала І. Дергачова [Дергачова 2004, с. 54-145]. О. Алексеев зазначав, що доволі легко вказати на існування тих чи інших текстів, однак більш важливим є простежити видимі ознаки змін в уявленнях людини [Алексеев 2002, с. 50-51]. Відповідно до такого твердження, якщо перші матеріальні свідчення поширення поминальних практик (вкладні грамоти та синодики-поменники) за спостереженнями дослідника з’являються наприкінці XIV ст., до цього ж часу необхідно віднести і розвиток ідей „малої есхатології”. Однак І. Дергачова, відмічає, що „употребление Помянников в русской церковной практике известно по источникам, начиная с XII в.” [Дергачова 2004, с. 148]. Цим джерелом, на думку дослідниці, є „Хождение игумена Даниила”, в якому автор згадує, що вписав імена руських князів у лаврі у святого Сави; Даниїл пише, що і нині їх імена поминаються в ектенії („ектєніѧ” – це тривало здійснюване моління, що містить в собі різні прохання [Дьяченко 1993, с. 171]), разом з дружинами та дітьми їхніми [Дергачова 2004, с. 133]. Причому ігумен згадує окремі літургії за живих та за померлих: „И отпѣхомъ литургіи за князи Русскыя и за вся христіаны 50 литургій, а за усопшаа 40 литургій отпѣхомъ” [Житє и хоженє 1883, с. 140-141].

Іншим джерелом, з якого можна отримати інформацію про застосування практики заупокійних служб по відношенню до руських князів, є поменник ерфуртського бенедиктинського монастиря св. Петра,

в якому міститься запис про смерть галицько-волинського князя Романа Мстиславича († 19 червня 1205 р.): „У 13 календи липня Роман, король Русі, який надав нам 30 марок” [подається за: Головка 2006, с. 244]. Дослідники по-різному визначають причини такого щедрого дарунку князя [див. наприклад: Майоров 2008; Головка 2006, с. 245; Войтович 2006, с. 478, 484]. Втім, незалежно від того, що спонукало Романа Мстиславича внести таку велику суму до ерфуртського монастиря, для нас важливим є сам факт оплати руським князем подібних поминальних служб.

Серед новгородських берестяних грамот трапляються такі, що розглядаються дослідниками як записи поминання осіб; для прикладу можна навести грамоту № 522 (стратиграфічна дата – рубіж XII-XIII ст.), де вказано імена Прокопія, Семена, Христини, Михайла, Флора, Спиридона та Марії [Арциховский, Янин 1978, с. 122]. Доволі цікавим у цьому контексті виглядає спостереження О. Мусіна, що практика приношення літургійних дарів (просфор та свічок) могла супроводжуватись диптихами імен живих та померлих, за яких це приношення здійснювалось; зразками таких поминальних записок, на думку дослідника, і можуть слугувати берестяні грамоти з помістя „А” Троїцького розкопу, що містять імена понад п’ятдесяти осіб [Мусин 2004, с. 147].

На нашу думку, записи лічби у віварних частинах храму можуть бути інтерпретовані як практичне втілення поминання конкретних людей, ім’я яких вказане в другій частині формули, хоча на даному етапі відділити, в яких саме записах обраховується поминання живих, а в яких померлих, ми не можемо. З огляду на різну кількість таких служб, чинником, який визначав кількість „одиниць” в її третій частині, міг бути лише обсяг руги, тобто, певної суми грошей, сплачених за поминання. На одному зі стовпів центральної нави собору С. Висоцьким був виявлений напис (№ 9) XI ст. [Высоцкий 1966, с. 41-45, табл. XI, XII], який повідомляє про внесення посмертної руги за душу великого київського князя Святослава Ярославича († 27 грудня 1076 р.). Загалом же подібна практика оплати поминання Церквою душі померлого була передбачена давньоруським законодавством [див., наприклад: Никитенко 2008, с. 357].

Відтак, розглядувані вище записи обрахунку кількості поминальних служб, які інколи створюють цілі комплекси, можуть бути співвіднесені (але не ототожнені!) із обітуаріями [Арєс 1992, с. 162] або поменниками [Алексеев 2002, с. 138], своєрідними реєстрами, куди заносились імена людей – кліриків або світських осіб, за душі яких належало молитись: запис імені людини на стіні храму був занесенням до цього реєстру, а засічки фіксували кількість проведених відправ за спасіння душі відповідно до внесеної плати. Тобто, графіті за формулою „хрест” – „ім’я” – „кількість відправ” можуть бути названі діловодними записами, оскільки, по суті, є своєрідним звітом про виконання оплаченої роботи за проведення служб для спасіння душі конкретної людини.

Отже, комплексний аналіз свідчень поменника бенедиктинського монастиря, твору ігумена Даниїла, новгородських берестяних грамот та графіті Софійського собору дозволяє стверджувати, що практика поминання як живих, так і померлих була добре знаною та активно застосовувалась на Русі в період „релігійного оптимізму” (за термінологією О. Алексеева). Зафіксоване на західноєвропейських матеріалах Ф. Арєсом зростання з XII – XIII ст. кількості заупокійних служб [Арєс 1992, с. 171-172] завдяки виявленню нової категорії графіті в цей же час відмічається і в

домоногоській Русі. Палеографічні ознаки літер у записах імен в другій частині формули вказують, що графіті виникли в проміжок часу з другої чверті XI до, приблизно, останньої чверті XIV ст., причому більшість із них припадає саме на XII – XIII ст. У світлі цих фактів очевидним стає те, що діяльність митрополита Кипріяна в плані запровадження практики поминання померлих, про що згадує О. Алексєєв [Алексєєв 2002, с. 135-137], була своєрідною реформою вже існуючої та діючої системи.

Слід також зазначити, що в процесі обговорення присвяченої дослідженню цієї категорії записів доповіді автора на IV міжнародній конференції „Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі” (вересень 2008, м. Судак), В. Тур висловив припущення, що подібні записи можна трактувати як свідчення певної кількості покайних молитов, призначених монахам їхніми духовними отцями. В такому випадку записи варто було б розглядати як своєрідний звіт перед наставником, хоча при такому трактуванні незрозумілою лишається причина оприлюднення особистої спокути, яка стосується лише того, хто кається. На відміну від цього, проведення певної кількості літургій відповідно до сплаченої руги передбачало звітування та обрахунок їх виконання, приклад чому дають записи за означеною формулою.

Розглянувши проблему загальної інтерпретації подібних графіті, варто зупинитись докладніше ще на одному моменті. Як ми зазначали вище, більшість формул є скороченими, це, зокрема, стосується й запису імені. Повних імен практично не зустрічається, замість них видряпуються одна або кілька літер. Спостереження над формами скорочення імен у графіті дозволяють визначити, що в написі вказувалась така кількість літер і в такій послідовності, щоб ім'я легко можна було ідентифікувати. Це було обумовлене тим фактом, що звітування за проведені поминальні відправи у вигляді видряпування вертикальних засічок могло виконуватись різними особами. В цьому, до речі, полягає відмінність між основною масою графіті, які виникали одномоментно. Для визначення найбільш вірогідного імені нами було проаналізовано випадки їх вживання в записах обрахунку поминальних служб. Дослідження показало, що, як правило, автори вказували кілька початкових літер імені, інколи додаючи до них середню або останню; в окремих випадках ім'я наводилось повністю. Причому, чим більшим було його поширення, тим менше літер вказувалось у записі. Тож, визначення найбільш поширених імен здійснювалось на підставі дослідження іменослова Рюриковичів [Литвина, Успенский 2006] та даних щодо вживання цих імен в період з XI до кінця XIV ст. у Лаврентіївському [ПСРЛ 1], Іпатіївському [ПСРЛ 2] та Новгородському першому [ПСРЛ 3] літописах. Попередні результати такої роботи представлені в *таблиці 1*. Звичайно, ми цілком припускаємо можливі зміни запропонованих реконструкцій повної форми імені, особливо у зв'язку з накопиченням більшої кількості інформації щодо цього питання. Тим не менше, вважаємо за доцільне подати попередні результати такої роботи.

Скорочена форма імені	№ графіті	Повна форма імені	Примітки
а	734, 868, 1124	Андрѣи	Повна форма імені відновле- на як найбільш вірогідна на підставі аналізу частоти його вживання [ПСРЛ 1, с. 542; ПСРЛ 2, с. VI; ПСРЛ 3, с. 597; Литвина, Успенский 2006, с. 467-475].
ан	925, 966		
[а]в	886	Аврамъ або Авакумъ	З-поміж наведених в антропо- німіконі найбільш поширеним є перший варіант [ПСРЛ 3, с. 593].
агх	899	Агахи (?)	Нам не вдалося виявити імен з початковими літерами агх. Структура скороченого запи- су імені в цілому подібна до графіті № 780 та 890. Це дозволяє припустити, що в усіх трьох випадках зафіксоване одне й те саме ім'я, тільки в нашому графіті відбулась заміна ѿ на х.
агѿ, аг[ѿ]	780, 890	Агаѿи	Серед християнських антро- понімів з подібним набором початкових літер, що побу- тували на теренах Давньої Русі, зустрічається лише це ім'я [ПСРЛ 1, с. 541; ПСРЛ 2, с. V; ПСРЛ 3, с. 595; Литвина, Успенский 2006, с. 461-463]. На думку А. Литвиної та Ф. Успенського, ім'я Агафія можна вважати родовим у династії, яке було надане кільком її представницям як під час хрещення, так і при постригу [Литвина, Успен- ский 2006, с. 463].

вар-а--	877	Варламъ або Варвара	Серед згадуваних у літописних пам'ятках імен записаному в графіті можуть відповідати „Варлам” або „Варвара” [ПСРЛ 1, с. 543; ПСРЛ 2, с. VIII; ПСРЛ 3, с. 601]. Оскільки дві вертикальні засічки на місці шостої літери можна реконструювати як залишки м , першому варіантові варто віддати перевагу.
ва	841, 862	Василии	Відносно впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 543; ПСРЛ 2, с. VIII-IX; ПСРЛ 3, с. 601-603; Литвина, Успенский 2006, с. 482-495].
вас, ва[с]	750, 751		
ге	1141, 1148	Георгии	Застосована форма скорочення, дозволяє впевнено відновити це часто вживане ім'я [ПСРЛ 1, с. 545; ПСРЛ 2, с. XII; ПСРЛ 3, с. 606; Литвина, Успенский 2006, с. 508-519, 623].
гри	781	Григории	Повна форма відновлена завдяки особливостям скорочення. Це ім'я не було поширене в князівському іменослові [Литвина, Успенский 2006, с. 563], однак доволі часто зустрічається серед духовного стану [ПСРЛ 1, с. 546; ПСРЛ 2, с. XIII; ПСРЛ 3, с. 608].
д	942	Димитръ або Дъмитръ	Відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 546; ПСРЛ 2, XIV; ПСРЛ 3, с. 610-611; Литвина, Успенский 2006, с. 534-540]
ди[м]	844		
дъм, [д]ъ[м]	755, 961		
єл	958	Єлена	Ім'я відновлене як найбільш вірогідне, за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 547; ПСРЛ 2, с. XIV – XV; ПСРЛ 3, с. 612; Литвина, Успенский 2006, с. 545-548].
єо	1142	Георгии (?)	В писемних пам'ятках нам не вдалося виявити подібного імені. Можливо, автор вказав його другу-третю літери, відтак гіпотетично повна форма може бути відновлена як <i>Георгій</i> .

є	1146	Єреми або Икреми	Відновлене завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XV; ПСРЛ 3, с. 612].
єр	911		
нк	866		
єфо	865	Єфросини (?)	Нам не вдалося виявити форми імені з початковими літерами єфо , тому, за аналогією із способом скорочення імені „Агафья”, варто визнати за найбільш імовірне, що в записі поставлено першу, другу та четверту літери доволі поширеного імені [ПСРЛ 1, с. 547; ПСРЛ 2, с. XIV; ПСРЛ 3, с. 612; Литвина, Успенский 2006, с. 544-545].
з	892	Захарн	Відновлене завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 3, с. 614]
заха	879		
на	881, 884, 952	Иаковъ	Повна форма відновлена завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XV; ПСРЛ 3, с. 645; Литвина, Успенский 2006, с. 588-589, 601].
нак	867, 1128		
	985		
нлі	836	Илна або Иліа	Відновлене завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XVII; ПСРЛ 3, с. 617; Литвина, Успенский 2006, с. 565-566].
нлна	778		
но	846, 875	Иоанъ, Юанъ або Іванъ	Повна форма впевнено відновлена завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XVII; ПСРЛ 3, с. 614-618; Литвина, Успенский 2006, с. 548-561].
ноа, [н]оа	767, 885, 895, 908		
іоа	891		
іw	775, 839, 874		

нон	756	Иона	Звичайно, можна реконструювати зазначене в записі ім'я також як <i>Іоанн</i> . Однак, на нашу думку, автору графіті необхідно було вказати, що всі літери слідують одна за одною, саме з цією метою він видряпав їх з інверсією. Ім'я <i>Іона</i> , зустрінуте середпоминальних графіті Георгіївського приділа в єдиному варіанті, вказує на порівняно рідкісне розповсюдження [ПСРЛ 3, с. 618]. Цілком припустимо, що воно виказує духовний сан його носія: наприклад, у Рюриковичів XV століття ім'я Іона зустрічається двічі у зв'язку з прийняттям постригу [Литвина, Успенский 2006, с. 553, 559-560].
к	1145	Костантинъ	Повна форма встановлена завдяки типовості скорочення [ПСРЛ 1, с. 549; ПСРЛ 2, с. XIX; ПСРЛ 3, с. 620-621; Литвина, Успенский 2006, с. 568-572].
ко	787, 816, 905, 936, 1076		
кос	907		
ком	898	Комасни	Відновлене завдяки особливостям скорочення. У залучених нами писемних пам'ятках не зустрічається.
л	950	Лазарь	Найбільш вірогідна форма відновлюється завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. XX; ПСРЛ 3, с. 622].
ла	897, 910, 962		
лаза	821		
м	754, 829, 909	Миханлъ або Міханлъ	Повна форма встановлюється завдяки типовості скорочення [ПСРЛ 1, с. 550-551; ПСРЛ 2, с. XXII; ПСРЛ 3, с. 624-626; Литвина, Успенский 2006, с. 576-580]
ми	753, 873, 1131		
мі	835		
мх	943		
мнх, мн[х]	777, 848, 900, 960		
міх	752, 769, 889		
міха	945		

ма	818, 828, 849, 926	Марна	Відновлюється на підставі особливостей скорочення [ПСЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. ХХІ; ПСРЛ 3, с. 623; Литвина, Успенский 2006, с. 573-576].
мр	779, 785		
мра	757		
мотр	772	Мотрона	Повна форма відновлюється завдяки особливостям скорочення; у залучених нами писемних джерелах не зустрічається.
наст	773	Настасна	Відновлене завдяки особливостям скорочення. Поміж записів лічби приділа це ім'я зустрічається один раз, що може вказувати на відносну його рідкісність; це підтверджує аналіз писемних даних [ПСРЛ 1, с. 542; ПСРЛ 2, с. V; ПСРЛ 3, с. 597; Литвина, Успенский 2006, с. 495-496, 595].
ни, н[и]	748, 834, 883	Никола або Нікола	Повна форма відновлюється завдяки типовості скорочення [ПСРЛ 1, с. 551-552; ПСРЛ 2, с. ХХІІІ; ПСРЛ 3, 629; Литвина, Успенский 2006, с. 501-502, 564, 607, 608-610].
ні	837, 838, 914		
нико	845		
никола	783		
нкф	847	Никифоръ	Відновлене завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 1, с. 551; ПСРЛ, с. ХХІІІ; ПСРЛ 3, с. 628-629].
о	746	Ондръѣн (?)	Форма імені відновлена як найбільш вірогідна подібно до записів з початковою а. В літописних пам'ятках спостерігається заміна О – А: Оврамъ – Авраамъ, Ондрѣянъ – Адріанъ, Ондръѣн – Андръѣн, Офонасій – Афанасій [ПСРЛ 1, с. 552].
п, п-, п--	749, 782, 859, 880	Петръ	Повна форма імені відновлена як найбільш імовірна за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 552; ПСРЛ 2, с. ХХV; ПСРЛ 3, с. 631-632; Литвина, Успенский 2006, с. 499-500, 504, 561-562, 605, 621-622].

са	872	Бава	Відновлене завдяки особливостям скорочення, ім'я було розповсюджене, особливо серед духовенства [ПСРЛ 1, с. 553; ПСРЛ 2, с. XXVII; ПСРЛ 3, с. 634-635; Литвина, Успенский 2006, с. 470-471].
сав	878		
соф	957	Софиа	Відновлюється завдяки особливостям скорочення [ПСРЛ 2, с. 491; Литвина, Успенский 2006, с. 613-614].
ст	786	Стефанъ	Повна форма встановлена завдяки особливостям скорочення. Ім'я часто зустрічається серед духовенства [ПСРЛ 1, с. 554; ПСРЛ 2, с. XXIX; ПСРЛ 3, с. 639].
хр, х[р]	887, 896	Христина	Відновлене як найбільш вірогідне відповідно до даних давньоруського антропонімікону [ПСРЛ 1, с. 555; ПСРЛ 2, с. XXXI; ПСРЛ 3, с. 643; Литвина, Успенский 2006, с. 572].
ѳѣ	784	ѳеодоръ або ѳеодоси	Обидва імені визначені як найбільш вірогідні відповідно до частоти вживання [ПСРЛ 1, с. 556; ПСРЛ 2, с. XXX – XXXI; ПСРЛ 3, с. 641-642; Литвина, Успенский 2006, с. 615-618].

Таблиця 1. Попередні результати визначення форм скорочення християнських імен у записах обчислення кількості проведених поминальних служб.

II.2. Малюнки-графіті.

Серед графіті приділа питомий відсоток становлять малюнки. До недавнього часу при вивченні давньоруських епіграфічних пам'яток їм приділялась менша увага, в науковий обіг вони вводились епізодично, доволі часто як додаток до корпусу написів-графіті; виняток становить хіба що присвячена оглядові малюнків Софії Новгородської праця Ю. Нікітіної [Никитина 1990] та стаття Б. Васильєва, який спробував систематизувати окремі аспекти дослідження вже опублікованих малюнків-графіті [Васильєв 1997]. Хоча дослідник лише зосередив увагу читача на окремих проблемах їх інтерпретації, його праця на сьогоднішній день лишається єдиною спробою розв'язання узагальнених питань щодо систематизації, часу виконання, авторства, змісту та художніх особливостей давньоруських малюнків-графіті. Серед піднятих автором питань доволі важливим є встановлення мотиваційних чинників, які спонукали середньовічного автора до вид-

ряпування на стінах храмів зображень, а також значення, яке вони в них вкладали.

Серед важливих питань, розглянутих у праці Б. Васильєва, вагомого значення надається систематизації малюнків-графіті. Як ми зазначали вище, С. Висоцький розділив їх на дві категорії: *символічні*, до якої він відносив зображення святих, князівських та різних магічних знаків, фігур, що нагадують гончарні клейма, хрестів тощо, та побутові, представлені зображеннями тварин, птахів, людей, орнаментальних фігур тощо [Высоцкий 1966, с. 107, 116; 1976, с. 117, 124]. Ю. Нікітіна додала сюди ще світські малюнки, але не зазначила їх характерних особливостей [Никитина 1990, с. 221]. Хисткість подібного поділу була доведена Б. Васильєвим, котрий доволі чітко вказав можливості переходу малюнків з категорії побутових до категорії символічних, якщо поглянути на них з позицій християнського символізму [Васильев 1997]. Для систематизації малюнків-графіті ми пропонуємо виділити основну сюжетну лінію цих зображень, виділивши в межах приділа такі категорії:

- 1) *хрести, монограми та теонімограми;*
- 2) *зображення святих;*
- 3) *символи, пов'язані з частинами людського тіла;*
- 4) *предмети релігійного вжитку та артефакти;*
- 5) *антропоморфні зображення;*
- 6) *орнітоморфні зображення;*
- 7) *емблеми.*

Співвідношення між різними категоріями малюнків-графіті приділа виглядає наступним чином:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Хрести, монограми та теонімограми	53	10,99 %
Зображення святих	5	1,04 %
Символи, пов'язані з частинами людського тіла	3	00,62 %
Предмети релігійного вжитку та артефакти	2	0,41 %
Антропоморфні зображення	1	0,21 %
Орнітоморфні зображення	3	00,62 %
Емблеми	10	2,07 %

Нижче розглянемо малюнки різних категорій більш детально.

II.2.1. Хрести, монограми та теонімограми.

У християнському мистецтві хрест є найважливішим символом, адже на ньому Ісус Христос приніс Себе у жертву. Цей символ нагадує християнам про жертву Спасителя та Його перемогу над смертю – Воскресіння, що також символічно передається давньою теонімограмою **IC XC NIKA**, яка означає Христа Переможця [Фергюсон 1998, с. 256, 272-273]: згідно церковної

традиції, слово N...ка пишеться під Христовим хрестом з часів Константина Великого, якому на небі було явлено знамення хреста в зірках, що віщувало перемогу над ворогом, при цьому він почув голос: *симъ повѣжданъ тоутѡ вікоу* [Дьяченко 1993, с. 354]. Хрест, основа якого спирається на Голгофу, символізує Дерево Життя, яке рятує людство, те саме значення має проквітлий хрест [Апостолос-Кападона 2000, с. 54, 118; Смирнова 2007, с. 280-281; Ozerkov 2006]. Як правило, Голгофа зображується трьохступінчастою, це символізує три сходинки християнської доброчинності: Віру, Надію та Милосердя [Смирнова 2007, с. 282].

Серед малюнків приділа явно впадає у вічі домінування зображень *хрестів*, яких тут виявлено понад сорок. З них можемо виділити видряпані за допомогою простих відрізків чотириконечні (№ 939, № 983, № 999, № 1000, № 1011, № 1014, № 1016, № 1019, № 1028, № 1035, № 1036, № 1039, № 1047, № 1048, № 1049, № 1050 – „Андріївський”, № 1052, № 1057, № 1059, № 1060, № 1062, № 1063, № 1064, № 1065 та № 1079), шестикінечні (№ 988, № 1088) та восьмикінечні (№ 1154 та № 1157), чотириконечні з розширеними кінцями (№ 984, № 1042, № 1044 та № 1051), Голгофські, основа яких спирається на одноступінчасту (№ 768, № 1035, № 1037, № 1038 – зображено череп Адама, № 1043), двоступінчасту (№ 1020), тріступінчасту (№ 1140) чи трикутної форми Голгофу (№ 994), проквітлі (№ 270, № 763, № 995 та № 1087), прокреслений подвійною лінією хрест-якір (№ 1112) або виконаний за допомогою п'ятикілхрест-безант (№ 1031). Нерідко малюнки супроводжують теонімограми: **ІГ ХГ** (№ 270 та № 1036), **ІГ ХГ** (№ 1065), **ІГ ХГ НИКА** (№ 1028), **ІГ ХЪ НИКА** (№ 1038). В окремих випадках прокреслена лише теонімограма: **ІГ ХРИ** (№ 1040), **ІХ** (№ 981); або слова **НИКА** (№ 1155) чи **NUKA** (№ 937). Доволі цікавим є запис № 1107, що складається з поставлених під титла літер **АР** та **М**, за якими слідує звична теонімограма **ІГ ХГ**; наразі відтворення його повного тексту доволі ускладнене, можливо, перед нами скорочена форма молитовного запису.

Позаяк символіка хреста дуже різноманітна, не завжди ми можемо побачити мотиваційні чинники та мету їх виконання.

Наприклад, зображення хрестів доволі часто зустрічаються на особистих печатках [Однороженко 2009], відтак мотиваційні чинники їх видряпування можуть бути подібними до тих, які спонукали людей до видряпування пам'ятних записів, адже засвідчують особистість автора. На думку А. Мединцевої, малюнки хрестів можуть розглядатись як молитовні записи неграмотних людей [Медынцева 1978, с. 195]. Дійсно, вище ми згадували, що хрест означає інвокацію „В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа” й співвідноситься з осяянням себе хресним знаменням. З таких позицій можемо найвірогідніше запропонувати інтерпретацію ряду малюнків хрестів як своєрідну молитву, особливо це стосується простих зображень, виконаних за допомогою двох відрізків, хоча й не обов'язково автор мав бути неграмотним. Очевидно, подібного значення надавали середньовічні автори малюнкам христограм або монограм, які складалися з початкових літер імені Ісуса Христа **І** та **Х**; їх в межах приділа виявлено двічі – на фресці з образом св. Василя Великого (№ 738) та св. Софії (№ 1164). Водночас ми не можемо виключати дидактичне значення цієї категорії малюнків-графіті, тим більше що певна їх частина виконана на високому професійному рівні, який видає в авторів обізнаність з прийомами книжкової мініатюри. В такому контексті малюнки могли символічно розкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа, чому особливо

відповідають зображення голгофських та проквітлих хрестів. В. Зоценко відмічає зв'язок символу проквітлого хреста з культом великомучеників [Зоценко 1979, с. 106], однак малюнки проквітлих хрестів зустрічаються серед графіті собору не лише на фресках з образами мучеників, а й на фресках з іншими святими, зображеннями Чесного хреста або орнаменту. Відтак наразі ми не можемо простежити чіткий зв'язок між сюжетами фресок та виконанням хрестів. Впевненіше можемо говорити про їх розташування в межах архітектурного об'єму приділа: більша частина знаходиться в тих компартиментах, доступ куди мали прихожани, що вказує на більшу станову демократизацію авторів малюнків.

II.2.2. Зображення святих.

У межах приділа св. Георгія Великомученика нами виявлено кілька подібних графіті. Так, у південно-східному куті другого із заходу компартимента на фресці з зображенням орнаменту прокреслена доволі реалістична фігура мученика, на що вказує хрест у руках святого (№ 1056), ще одна постать зображена на фресці з образом св. Ірини (№ 1018). В апсиді приділа на її південній стороні прокреслене доволі схематичне зображення людини (№ 933), лише за наявністю німбу можемо визначити, що тут також зображено святого. В усіх трьох випадках супровідні написи біля графіті відсутні, тож ми не можемо визначити, кого саме прагнули намалювати їхні автори. Окрім того, виявлено два графіті у вигляді людського обличчя, одне з яких видряпане на фресці з образом св. Ірини (№ 1017), друге – на північній стіні віми (№ 980); найвірогіднішим буде розглядати їх як незавершені зображення святих, оскільки зовнішній вигляд нагадує обличчя № 1018, подібність спостерігаємо й у формі прорізів, тож не виключено єдине авторство усіх трьох зображень. Мотиваційні чинники появи подібних малюнків наразі лишаяються нез'ясованими.

II.2.3. Символи, пов'язані з частинами людського тіла.

До цієї категорії пропонуємо відносити зображення частин людського тіла, яким в християнському мистецтві надано символічного значення [Фергюсон 1998, с. 79-84]. Серед таких в межах приділа можемо виділити зображення людських рук.

Перше (№ 736), що знаходиться на фресці з образом св. Василя Великого, є зображенням кисті з випростаним вгору вказівним пальцем. Це символізує жест благословення та означає цифру вісім [Quasquarelli 1973, р. 263-264, fig. 24]*, а вісімка, в свою чергу, є символом Воскресіння Господнього, оскільки саме на восьмий день після в'їзду до Єрусалима Ісус Христос воскрес із мертвих [Фергюсон 1998, с. 260]. Варто поглянути на символ з позицій есхатології: вісім виражає ідею дня Господнього, „дня messiанского свершения, как дня восьмого, который преодолевает сакраментальную седмицу, выводит этот день за ее черту“, відтак перетворюючись на день перший – початок врятованого та оновленого світу [Никитенко 2008, с. 149-50]; в цьому символічному контексті малюнок може бути пов'язаний з розташованим на фресці есхатологічним календарем (див. екскурс 1).

* Автор висловлює вдячність співробітниці Державного Ермітажу О. Ошариній за наданий матеріал.

Друге зображення руки знаходиться на південній стороні апсиди (№ 822). Графіті залишилось незавершеним, однак, за аналогією з іншими малюнками, можемо припустити, що найвірогідніше вона мала тримати хрест. Можливо, цей символ може бути пов'язаний з жертвою Ісуса Христа, яка дарувала людям спасіння.

Третій малюнок, що знаходиться на фресці з зображенням сцени мучеництва у передвітарному компартименті (№ 987), як зображення руки ідентифікується не зовсім впевнено, тож визначення його семантики наразі ускладнене.

II.2.4. Предмети релігійного вжитку та артефакти.

Як і в попередньому випадку, при виділенні цієї категорії малюнків-графіті ми спирались на систематизацію Дж. Фергюсона [Фергюсон 1998, с. 269-322]. До неї можемо віднести малюнок списа (№ 801) та євхаристичного хліба (№ 1055).

Видряпане на південній стороні апсиди зображення спису в християнському мистецтві символізує страждання Ісуса Христа, він виступає атрибутом святих воїнів [Купер 1995, с. 147; Фергюсон 1998, с. 317]. Напевне, саме в останньому значенні варто розглядати графіті як атрибут св. Георгія Великомученика, котрому присвячено приділ.

Символічне зображення хліба представлено малюнком в південно-західному куті передвітарного компартимента у вигляді розділеного на вісім частин квадрата, що є символом причастя, адже призначений для євхаристії хліб ділиться на вісім частин саме таким чином, як ділиться прямокутник двома хрестами [Уваров 2001, с. 216-217; Еманов 2004, с. 87]. Запис **ГWN**, прокреслений у лівому куті квадрата, – це кирилична форма грецького Ρ κη ‘Сущій, Вічний’, що є одним з імен Господніх, яке застосовувалось тоді, коли мова йшла про заповіт між Богом та людьми [Дьяченко 1993, с. 696], зокрема, і в позначенні Тіла Христового, яке символізує євхаристичний хліб.

II.2.5. Антропоморфні зображення*.

До цієї категорії ми можемо віднести ті зображення людей, котрі позбавлені атрибутів святих. Власне у Георгіївському приділі можемо бачити одне з таких зображень у вівтарній частині приділа (№ 251) – воїна, біля якого знаходиться супровідний напис „Нікчемний іде на війну”. Схожий малюнок виявлений також на личкувальному розчині західного фасаду церкви Спаса на Берестовім [Высоцкий 1985, с. 76-77, табл. XLIII, 1], що тлумачиться нами як зображення вояка з мечем у руках, пізніше двома горизонтальними рисками перетворений на хрест; на його голову, з детально проробленими рисами обличчя, поставлено конічний шолом, подібно до малюнка № 251.

Публікуючи обидва графіті, С. Висоцький уникнув питання їх датування. Наявність супроводжуючого напису біля малюнка з Софії Київської в сукупності зі стратиграфією розташування інших датованих за палеографічними ознаками графіті дозволило окреслити його появу відносно коротким проміжком часу – від кінця XII до першої чверті XIII ст. На жаль, для зображення з церкви Спаса такі умови для датування відсутні, за формою прорізів час його появи можна визначити початком XII – кінцем

* В основу підрозділу покладена стаття автора: Корнієнко 2009а.

XVI ст. Типологічна та символічна близькість цього зображення й графіті з собору Святої Софії дозволяють обмежити верхню хронологічну межу можливої появи першою третиною XIII ст., тобто, домонгольським часом, коли відбувається розквіт дружинної культури давньоруського суспільства [Мусин 2005, с. 339-340].

Попри відмінності в загальних рисах маємо ряд спільних деталей. Зокрема, в обох випадках автори малюнків доволі детально проробляли риси обличчя (очі, ніс, рот) одночасно з доволі схематичною передачею тулуба, рук та ніг. Обом воякам на голову „вдягнули” непомірно малі конусоподібні шоломи, форма якого була найбільш поширеною у давніх русичів [Довженко 1950, с. 35-36]. Круглий щит, що його тримає у лівій руці людина, зображення якої видряпане на стіні Софії Київської, також часто зустрічається серед захисного обладунку давньоруського вояка [Довженко 1950, с. 35-36]. З наступальної зброї маємо зображення спису та меча, теж найбільш поширених у дружинному середовищі [Довженко 1950, с. 26, 31-32]. Тобто, незважаючи на схематичність обох малюнків, їх автори подали достатню кількість деталей, завдяки яким глядачі без зайвих зусиль могли впізнати гротескні зображення представників дружинного стану давньоруського суспільства. Це є однією з умов пародіювання, сутність якого полягає в наслідуванні оригіналу з одночасним перебільшенням його характерних рис, їх гіперболізацією до абсурдного, адже пародія може бути успішною лише в тому випадку, якщо глядач добре ознайомлений з оригіналом. У пародійних формулах велику роль відіграє асоціативне мислення, позаяк відомі явища та речі перетворювались у їх сміхотворні подібності [Даркевич 2004, с. 10]. На таких засадах відбувалось висміювання лицарського стану, коли уславленню лицарської звитяги протиставлялась їх дегероїзація, розвінчування уявних добродетелей лицарів виливалось у забавні жарти, комічні перебільшення, у гротескних фігурах лицарів художник підкреслював їх самолюбство та пиху, хвальковитість та боягузтво тощо [Даркевич 2004, с. 74-79]. Розквіт антилицарської пародії припадає на часи, коли цей стан відіграє вирішальну роль у військовій справі і демонструє вже усталений життєвий стиль [Даркевич 2004, с. 114-115]. Подібний до лицарської розвиток дружинної культури спостерігаємо і на давньоруських теренах, детальному аналізу чого присвячена монографія О. Мусіна [Мусин 2005]. Означені графіті фіксують паралельне побутування на Русі антидружинної пародії, позаяк гротескні малюнки з Софії Київської та церкви Спаса на Берестовім можуть бути співвіднесені з подібними зображеннями західноєвропейських лицарів, що неодноразово зустрічаються в книжковій мініатюрі.

Визначивши мотиваційні чинники появи пародійних малюнків на стінах київських храмів, спробуємо відповісти на питання їх авторства. Графіті Софії Київської знаходиться у вівтарі – недоступній для прихожан частині храму. Тож з впевненістю можемо констатувати, що автором малюнка гротескного воїна зі списом та щитом був представник духовного стану, причому його творчість була „сприйнята” кліром, адже в протилежному випадку графіті було б знищене церковною цензурою, а жодних свідомих пошкоджень на ньому ми не спостерігаємо. Стосовно малюнка з церкви Спаса на Берестовім, то він розташований у тій частині, що була широко доступною. На нашу думку, це зображення також було виконане представником духовенства, чим може бути пояснена подальша трансформація малюнка шляхом перетворення меча на хрест: таким

чином висміюваний та висміювач ніби мінялись місцями, адже пародійний малюнок вояка, служителя світської влади, перетворювався на гротескне зображення представника кліру, служителя влади духовної.

II.2.6. Орнітоморфні зображення.

У межах приділа нами виявлено три малюнки птахів: павича (№ 260), півня (№ 996) та голуба (№ 993).

Павич, який харчується з чаші, прокреслений на фресці з образом св. Софії. У християнському мистецтві цей птах символізує безсмертя та Воскресіння Ісуса Христа, втілюючи також всі чесноти справжнього наставника та проповідника, чаша є символом Таємної Вечері, Жертви Христа та християнської віри [Апостолос-Кападона 2000, с. 165, 175; Холл 1999, с. 614; Нікітенко М. 2007, с. 82; 2008, с. 497-498]. Серед ранньохристиянських мистецьких пам'яток трапляються зображення павичів, які харчуються з чаші, наповненої Хлібом істинним, Хлібом небесним, або ж павичів при зборі винограду [Уваров 2001, с. 238-243]. Оскільки хліб та вино є символами Причастя, а павич – символом безсмертя, зображення може бути інтерпретоване як символічна художня алегорія Таїнства Причастя, яка розкриває думку про те, що через євхаристичну жертву Ісуса Христа людині даровано шлях до безсмертя. Можливо в цьому символічному контексті графіті пов'язане з малюнком проквітлого хреста, прокресленого поруч (№ 270).

Малюнок півня знаходиться на фресці з образами трьох іудейських мучеників-отроків Ананії, Азарії та Мисаїла; це єдиний малюнок на північній стіні компартимента. Цей птах у ранньохристиянській символіці асоціювався з Воскресінням й знаходився у тісному взаємозв'язку з поняттям світла [Уваров 2001, с. 236-238], пізніше він став символом пильності та страстей Господніх [Фергюсон 1998, с. 23-24]. Мотивацію виконання автором малюнка саме в цьому місці ми можемо визначити у контекстному зв'язку з сюжетом фрески, на якій зображено трьох іудейських отроків. Ананія, Азарія та Мисаїл за відмову поклонитись золотому ідолу, за наказом Навуходоносора були кинуті до печі, однак посланий Богом ангел врятував юнаків; це диво переконало царя в істинності їх віри (Дан. 3). Дивом врятовані отроки стали прообразами страждаючих та врятованих християн [Апостолос-Кападона 2000, с. 61]. В цьому контексті зображення півня може також символізувати врятованих вірою християн, що воскреснуть для нового життя завдяки Жертві Ісуса Христа.

Зображення голуба прокреслене на фресці зі сценою увірування. Цей птах є символом чистоти, душі та Святого Духа. Водночас голуб може бути пов'язаний з символом Таїнства Хрещення, адже в усіх чотирьох Євангеліях у сюжеті про хрещення Ісуса Христа Святий Дух, що сходить на Нього, має подобу голуба (Мт. 3: 16, Мр. 1: 10, Лк. 3: 22, Ів. 1: 32). Поява графіті може бути пояснена в контексті зв'язку між малюнком та фресковою композицією. На думку Н. Нікітенко, на фресці могла бути зображена пов'язана з мучеництвом св. Георгія сцена навернення, можливо, одного з мучителів святого. В цьому випадку зображення голуба на фресці символізувало сходження Святого Духа на людину, яка увірувала у Христа.

II.2.7. Емблеми.

До цієї категорії нами зараховані графіті, в яких доволі складно виділити сюжетну лінію, однак вони близькі за своїм виглядом до клейм, знаків на плінфах, особистих печатках тощо.

Серед подібних знаків, насамперед, варто виділити малюнок № 722: в іспанському щиті прокреслена подвійна перегорнута пов'язка. Схожий сюжет – пов'язка (герб Nalecz [Niesiecki 3, s. 333-336]) – зустрічаються на печатках представників кількох родин Руських земель Корони Польської від середини XVI ст.: Станіслава Дибовицького, Михайла Андрієвського, Миколи Возицького, Олексія та Людовіка Дрогичанських, Мартина Гарниша [Однороженко 2009, с. 238, рис. 593; с. 260, рис. 713; с. 269, рис. 746, 748, 749; с. 283, рис. 806]. Відтак найвірогідніше було б розглядати малюнок як засвідчення присутності автора в стінах храму, на кшталт пам'ятних написів за формулою „писав такий-то” чи „був тут такий-то”. Проте неоднозначність трактування зображення не дозволяє впевнено розглядати його саме як герб, адже цілком допустимі й інші варіанти інтерпретації. Наприклад, у відчуженій „книзі Рафлі” можемо бачити фігуру, що виглядає як гербовий щит з прокресленими в його полі символами [Турилов, Чернецов 1985, с. 298; дослідниками наводиться текст за списком рубежу XVII-XVIII ст.]. Тож не виключено, що графіті якимось чином може бути пов'язане з символікою ворожильних книг, однак в цьому випадку дивним лишається його збереження, адже подібні малюнки мали б бути знищені церковною цензурою. Втім, не виключено, що цьому завадили невеликі розміри зображення, яке могли просто не помітити.

На південній стороні апсиди приділа св. Георгія виявлено два зображення у вигляді прокресленої подвійною лінією стрічки, що зав'язана у вузол (№ 915 та № 916); можливо, до цієї ж категорії варто зарахувати два малюнки на фресці з образом св. Кіра (№ 1110 та № 1111). Схожий сюжет використаний в оформленні ініціалів книги „Лествиці Іоанна Лествичника”, що датується першою половиною XII ст. і, можливо, походить з київського скрипторію [Запаско 1995, с. 182-183]. Зокрема, в ініціалі **К** стрічка, з якої утворюються петлі літери, у двох місцях зав'язана вузлами; в подібній манері оформлено **З** та **Г** [Русская азбука 1998, с. 69, 80, 106]. Відтак візерунок, представлений малюнками, може бути інтерпретований як своєрідне наведення прикладу деталі оформлення ініціалів літер.

У південно-східному куті віми на фресці з зображенням орнаменту прокреслена сіткоподібна фігура (№ 1151), дещо схоже зображення було видряпане по свіжому личкувальному розчину восьмигранного стовпа (№ 1061). Графіті у вигляді сітки неодноразово трапляються серед пам'яток епіграфіки античності та середньовіччя. С. Саприкін та Ю. Масленников, вивчаючи графіті та дипінті хори античного Боспору, де зображення подібних „сіток” або „сходинок” зустрічаються неодноразово, наводять велику кількість різночасових аналогій з багатьох центрів Північного Причорномор'я [Сапрыкин, Масленников 2007, с. 30]. Схожий знак, у вигляді трикутника з сіткою (за визначенням С. Климовського – „композиція з послідовно вписаних один в одного косого хреста, ромба і трикутника”) прорізано ще до випалу на одному з голосників Софійського собору [Климовський 2003, с. 50, рис. 4]. Інтерпретація подібних фігур через схематичність ускладнена, їх пов'язують з магічними уявленнями про добро та зло, звичайними учнівськими вправами з геометрії тощо [Сапрыкин, Масленников 2007, с. 30]. На нашу думку, в християнському мистецтві

сітку варто пов'язувати з атрибутом рибаря, в іпостасі якого виступає Ісус Христос. За спостереженнями О. Уварова, в подібних символах міститься значення Царства Небесного, яке Христос пояснює схожим порівнянням [Уваров 2001, с. 184-185]: „Подібне ще Царство Небесне до невода, у море закиненого, що зібрав він усячину. Коли він наповниться, тягнуть на берег його і, сівши, вибирають до посуду добре, непотріб же геть викидають” (Мт. 13, 47-48). Відтак, згідно нашого поділу, це зображення варто було б віднести до категорії предметів-символів церковного вжитку та артефактів, однак через непевність трактування цього орнаментального мотиву саме як цілеспрямованого зображення сітки, на нашу думку, доцільніше наразі віднести його до цієї категорії.

В апсиді приділа виявлено ще два малюнки, умовно зараховані нами до цієї категорії. Перше складається з кількох вертикальних та горизонтальних засічок (№ 798), друге, що його пошкоджено вибоєм, є колоподібною фігурою, від якої розходяться нерівної довжини риски (№ 901). В обох випадках інтерпретація цих графіті ускладнена. Не зовсім зрозумілим лишається також мотивація автора графіті № 1029, який прокреслив півколо на фресці з образом св. апостола Іакова, брата Господнього; можливо, малюнок залишився незавершеним.

Загалом мусимо констатувати, що мотивація появи малюнків на стінах храму нерідко лишається слабо з'ясованою, як і час їх виконання. На думку Б. Васильєва, малюнки-графіті найімовірніше заповнювали простори церков у перші роки їх життя, і в цьому вгадується частина програми облаштування місця поклоніння святиням [Васильєв 1997]. Ми вважаємо такі висновки передчасними, тим більше навряд чи малюнки виконувались лише у перші роки існування церкви, адже в більшості випадків вони видряпувались, за невеликим винятком, по сухому тиньку. На нашу думку, малюнки заповнювали внутрішній простір храму синхронно з написами. Досліджуючи мініатюри „Київської Псалтирі” 1397 р., Г. Вздорнов зазначав: „Малюнок, композиція, колорит визнавались та вдосконалювались заради більш високої мети – представити у видимих образах умоглядну ідею, спрямувати уяву людини на засвоєння таємничих зв'язків оточуючого світу. Середньовічне мистецтво пронизане цією подвійністю. Його твори вимагають пильності, зосередження, зустрічної роботи думки. Вони вчать, настановляють, проповідують” [Вздорнов 1978, с. 52]. Тож найвірогідніше, що, мотиваційними чинниками, які спонукали людей до видряпування на стінах малюнки, варто назвати бажання доповнити та розширити символіку його внутрішнього простору, представлену мозаїчними та фресковими зображеннями.

Екскурс 1.

ЕСХАТОЛОГІЧНИЙ КАЛЕНДАР НА ФРЕСКАХ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ *

Новітні дослідження графіті Софії Київської дозволили виявити цикл взаємопов'язаних у смислового відношенні датованих написів-графіті, що складають своєрідний епіграфічний календар есхатологічного змісту. Мова йде про п'ять датованих написів, чотири з яких видряпані у вівтарі Георгіївського приділа на фресці з образом св. Василя Великого (№ 1, № 2, № 720, № 758), п'ята – у верхній арці віми в проході з головного вівтаря до дияконника на фресці з образом св. Євстафія Плакіді, ідентифікованого, до речі, також завдяки графіті. Це найдавніші датовані написи, у яких зазначено роки 6530 (1022), двічі 6541 (1033), 6544 (1036), а також більш пізній, з датою 7000 (1492) р. Метою даного екскурсу є інтерпретація всього циклу як цілісного феномена, що проливає яскраве світло на есхатологічні очікування у Давній Русі, які відбили реалії духовного життя тогочасного суспільства.

Варто передусім зазначити, що датовані графіті трапляються досить рідко, а розташування на одній фресці одразу чотирьох таких написів – явище взагалі унікальне, тож воно мусить знайти своє логічне пояснення. Не можна погодитись з твердженням В. Яніна та А. Залізняка, що видряпування дати на стіні храму є демонстрацією вміння автора, яке сприймалось „как трудное и престижное искусство, в котором писавшему время от времени хотелось себя испытать” [Янин, Зализняк 2004, с. 109]. Оскільки графіті, надто датовані, зазвичай фіксували щось сутнісне, таке, що має сакральне, отже „вічне”, на думку їх авторів, значення, ми переконані, що в даному випадку головний наголос поставлено на датах. З цього погляду особливо цікавим виглядає запис 1022 р., повний текст якого реконструюється нами наступним чином:

{Въ лѣто} ѡфл о пасѣцѣ} з[л]атон г(осподьство)н д(ь)н [пр]ости.
(В літо) 6530 (1022) на Пасху злату панівну дні. Прбсти.

Як бачимо, напис починається з дати 6530 (1022) із винесеними у верхній рядок десятками, що позначаються літерою л (30). Це дозволило авторові об'єднати обидва рядки. Пошкоджена частина верхнього рядка графіті відновлюється як словосполучення **о пасѣцѣ** (на Пасху). Відповідно, у верхньому рядку мова йде про Пасху 6530 (1022) року. У нижньому автор вказує ознаки самої Пасхи: золотої (**златон**), тобто особливої, найбільш святої, панівної (**господьствон**). З подібних характеристик видно, що мова йде про Кіріопасху, коли перший день Пасхи (Великдень) збігається зі святом Благовіщення. В XI ст. Кіріопасха дійсно припала на 1022 р., повторивши тим самим найпершу Пасху. Богослови перекладають слово „**Кіріопасха**” як „Пасха панівна”, тобто головна, істинна, справжня, оскільки за церковними переказами Воскресіння Христа відбулося саме 25 березня, у день Благовіщення Богородиці. Саме тому, на нашу думку, слова **златон** та **господьствон**, що характеризують Кіріопасху, написані в одному рядку обабіч дати, чим виділяють, „обрамлюють” її.

І спосіб написання графіті, і його зміст свідчать про значне семантичне навантаження цього унікального тексту, його знаковість. Зупинимося

* В основу екскурсу покладена стаття: Нікітенко, Корнієнко 2009а.

передусім на символічному змісті згаданих „рамок” дати 1022 рік. Як відомо, середньовічна теологізація хронології зумовила введення в літочислення елементів символізму. Зокрема, візантійські хроністи, відшукуючи заховану від непосвячених надприродну таїну, захоплювалися не лише символікою, а й богословським змістом чисел, аби довести істинність християнського літочислення, обґрунтувати освячені церковною традицією дати. Символічність же виникає лише тоді, коли вимальовується якась тотожність. Наприклад, анонімний автор відомої візантійської Пасхальної хроніки VII ст. вбачає таку тотожність між літерами й цифрами, що для нього складають єдність, в якій всі елементи взаємозалежать один від одного. Для нього не історія розповідає про час, а навпаки – час про історію, тож хронологія набуває пророчого характеру [Удальцова 1984, с. 60-65].

Саме на такій тотожності фундується гематрія – давнє вчення про числове значення слів. Фактично це один із засобів герменевтики священного тексту Біблії для з'ясування його сокровенного змісту. Гематрія була „дітищем” буквеної цифіри, тобто, передаванням в давніх єврейській, грецькій та слов'янській мовах букв і цифр одними й тими ж знаками. Приймаючи букви за числа й знаходячи їх суму, можна вираховувати сакральне числове значення будь-якого слова. Причому гематрія передбачає усвідомлені символічні зв'язки між словами, яким відповідають рівні числа. Розглянувши софійське графіті крізь призму гематрії, можна отримати вельми цікавий результат.

Якщо в слові **златон** замінити букви їх числовим значенням, і, як того вимагала середньовічна символіка чисел, додати їх одне до одного та звести отримане складне число до елементарного, одиничного, отже, сутнісного, то можна отримати двійку: $7+3+1+3+7+8=29$; $2+9=11$; $1+1=2$. Це – універсальна жіноча числова субстанція, число місяця як символу цноти і незайманості, й водночас – число Magna Mater (Великої Матері), а в християнстві – Богоматері, яка в релігійному мистецтві зображалась з місяцем під ногами. Цей іконографічний атрибут Богоматері зумовлений текстом Апокаліпсиса: „І з'явилась на небі велика ознака: жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на голові її вінок із дванадцяти зір. І вона мала в утробі, і кричала від болю, та муки терпіла від породу” (Об.12:1-2).

За християнською символікою місяць (жіноче начало) – символ Богоматері, а сонце (чоловіче начало) – символ Христа, іменованого в Святому Письмі „Сонцем Праведності”. Сонце, у світлі якого все стає ясным, є атрибутом персоніфікованої Істини, ім'я якої – Христос. Але сонце водночас є символом Богоматері [пор. Апостолос-Кападона 2000, с. 208; Холл 1999, с. 524], радше – єдності Богоматері і Христа. У проповіді Феодора Студита на Успіння говориться, що замість Богоматері на землі лишився образ, „якого сутність подібна до Місяця, що вночі освітлюється Сонцем”; ось чому Богоматір – „жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць”. У Святому Письмі Церква Божа, образом якої є Богоматір, порівнюється з Нареченою тасмничого Жениха – Христа: вона „прекрасна, як місяць, як сонце – ясна” (Пісн. 6:10).

Символом Сонця є золото, яке теж символізує як Христа, так і Богоматір. Цікаво, що саме з символічним тлумаченням образу Богоматері християнська традиція метафорично пов'язує золото: „золота стамна”, „золотий ковчег”, „золота кадильниця”, „золота посудина” (пор. Євр. 9:4) тощо. Число 2 – це єдність чоловічого й жіночого начала, числовий код Боголюдини, який символізує єдність Христа і Богоматері, неба і землі. Здійснивши аналогічне перетворення з лігатурою слова **г(осподьство)ни**, знову отримаємо число 2: $3+8=11$; $1+1=2$. Від-

так слово **златон** тут семантично тотожне слову **г(осподьствено)и**, і обидва вони позначають Кіріюпасху як таку, що поєднує Христа і Богородицю.

Прикметне, що в даті 6530 дві перші букви **ѡѳ** виділені більшими розмірами (отже, акцентовані) і стоять в одному рядку зі словами **златон** і **г(осподьствено)и**, а **л** значно менша і винесена над рядком. Причому ліва її скісна є значно довшою за праву, вона опускається вниз і вписано в букву **ѳ**; цим вочевидь показано приналежність **л** даті 6530 р. Водночас той факт, що останню винесено над рядком і зменшено, свідчить про те, що її числове значення не „вписано” в числовий код дати. Відтак можна помітити, що букви **ѡѳ+++** в сумі складають те ж таки число 2: $6+5=11$; $1+1=2$. Це, на нашу думку, означає семантичний взаємозв'язок усього тексту, його сакральну цілісність. Тут присутня і літургійна символіка, адже в Акафісті Пресвятій Богородиці, що співається на Літургії Кіріюпасхи, саме другий ікос розвиває тему Благовіщення Богородиці і Втілення через Неї Христа.

Орієнтуючись на світоглядні норми середньовічної людини, можна припускати, що узагальнюючим числовим кодом, пов'язаним з апокаліптичною символікою, була позначена вся ця унікальна (себто притаманна лише даній конкретній ситуації, що інспірувала появу графіті) триада: **златон ѡѳ ги**, яка є містичною серцевиною розглядуваного графіті. Таким чином, сакраментальною числовою субстанцією графіті є число 6: $2+2+2=6$. Книга Буття встановлює, що 6 – число днів створення світу, які належать космічній седмиці.

Оскільки в Апокаліпсисі всі дії є прямо протилежними актам Творіння в Книзі Буття [пор. Волохонский 1994], шістка є апокаліптичною антитезою завершального дня Створення світу, тобто містичним числом Судного дня і Кінця світу. Саме в шостій главі Апокаліпсиса говориться про зняття шести печаток з Книги життя в правиці Господа Судії, що сидів на престолі слави, про з'явлення шести нещасть та загибель світу після розкриття шостої печатки, „бо прийшов це великий день гніву Його, і хто встояти може?” (Об. 6:17). Тут саме говориться про згорнення неба в сувій – цей сюжет традиційно входить до середньовічних зображень Кінця світу (згадаємо, наприклад знамениту фреску XII ст. в Кирилівській церкві у Києві). Так само число 6 означає нищення землі по сурмленні шістьох ангелів, а вже число 7 (день благословенного дня Божого спочинку в Книзі Буття) в Апокаліпсисі є символом приходу Царства Божого – Воскресіння (Об. 8-11).

Останнє слово в софійському записі-графіті сильно пошкоджене, однак збережена частина дозволяє реконструювати його як **прости** – вставши, стоячи прямо. Вживання слова „прѣсти” дозволяє припустити, що напис зроблений трохи раніше зазначеної дати, яку потрібно зустріти гідно, очистившись від гріхів. Це слово – складова частина літургійного проголошення „Премудрість, прѣсти!”, яким перед читанням Святого Писання наголошується на необхідності особливої уваги, духовної напруги та пильності (*прѣсти*) для того, аби Слово Боже (*Премудрість*) було засвоєно розумом і серцем. Імовірно, автор графіті напередодні Кіріюпасхи 1022 р. залишив запис на стіні Георгіївського вітаря – необхідно бути уважним, духовно очиститися, адже незабаром можуть наступити останні дні.

Присутність слова „прѣсти” доволі симптоматична і багатозначна. Як показують дослідження давньоруських текстів, есхатологічні записи в них знищувалися шляхом викреслювання або виривання аркушів рукопису [Романова 2002, с. 235-236]. Справа в тім, що Церква не заохочувала (і не заохочує) пророцтв про час Кінця світу, тому що він відомий лише Богові. Але

есхатологічні очікування та пов'язані з ними розрахунки існували завжди, і в даному випадку досить було нагадати про Друге Пришестя словом „прóсти”. Прикметне, що саме в ньому вжита літер **т** у неординарному написанні, що акцентує на скорому настанні Судного дня. Слово „прóсти” як заклик до особливої духовної пильності в даному випадку асоціюється зі зверненням до учнів поясненням Христа про ознаки Кінця світу і про Друге Пришестя та Його настійним закликом у зв'язку з цим бути напоготові: „Тож пильнуйте, бо не знаєте, котрого дня прийде Господь ваш” (Мт. 24:42); „Тож пильнуйте, бо не знаєте ні дня, ні години, коли прийде Син Людський!” (Мт. 25:13).

І все ж таки, попри неможливість вирахувати день Другого Пришестя, збіг Пасхи і Благовіщення – двох головних християнських свят – здавна віщував людям цю подію і спонукав їх пильнувати чистоту душі. Річ у тім, що Церква розглядає Благовіщення і Пасху як початок і завершення історії Спасіння, тому досить рідкому збігові цих свят (у XI ст. такий збіг стався лише в 1011, 1022 і 1095 рр.) надавалося величезного значення. Саме на Кіріопасху 1022 р., відповідно до досліджень Н. Нікітенко [Никитенко 1999, с. 206-208], перший київський митрополит-„русин” Іларіон, сучасник створення Софії, виголосив своє знамените „Слово про Закон і Благодать”, у якому Софія згадується як уже добре відома „всѣмъ окрѣтъннымъ странамъ” [Іларіон 2004, с. 126]. Оскільки вважалося, що Друге Пришестя Христа (або Кінець світу), коли Він прийде судити живих і мертвих, відбудеться на Кіріопасху, люди очікували її настання зі щиросердним трепетом і хвилюванням, адже після Судного дня праведні підуть у рай, а грішні – в пекло. Праведним приготоване Царство Небесне, тому Кіріопасха – то Пасха золота, бо золото – символ майбутнього золотого віку, віку нетління й безсмертя. Очевидно, цим і пояснюється поява на стіні Софії розглянутого напису.

Над словом **златон** та початком дати помітний ще один напис, що одержав номер 1а і читається нами як **Г(оспод)и помози**. Графіті є початком традиційної молитви, автор якої прагнув розташувати її якнайближче до запису про Кіріопасху.

Неподалік від попереднього графіті С. Висоцький знайшов ще одну дату без супровідного тексту – графіті № 2, – що розглядається нами як вказівка 6544-го р. Над датою розташоване грекомовне графіті № 725: {ἐλέησόν} [ἡμ]ᾱς ὁ ἄγιος Κ(ύρι)ε ‘*помилуй нас, Святий Господь*’, а поруч два записи, виконані кирилицею: **Г(оспод)и помози равоу своємоу Петро/в/ви** (№ 723) та **Г(оспод)и помози равоу своємоу Николи** (№ 723). Симптоматично, що молитви Петра, Ніколи та автора грекомовного напису групуються навколо запису 1036 р., що вказує на їх взаємозв'язок. Можливо, що в 1036 р. очікувалася доленосна для авторів графіті подія Священної історії, що вимагало Господньої допомоги з метою благополучного завершення для них цієї події. У такому самому сенсі варто розглядати розташовані в безпосередній близькості від дати 1022 р. п'ять написів, які, хоча й виконані різними авторами, все ж складають з нею єдиний тематичний комплекс: **Г(оспод)и помози равоу свокмоу [Ио]ано[ви]** (№ 726), **[ра]воу** (№ 727), **помози** (№ 728), **Го(споди) помози равоу** (№ 729), **Г(оспод)[и] {помози} равоу св[оємоу]** (№ 730).

Таким чином, опубліковані під номерами 1 і 2 графіті є не просто датами без супровідного тексту, а комплексами, що складаються з 7-ми (навколо дати 1022 р.) та 4-х (навколо дати 1036 р.) написів.

Крім згаданих комплексів, у процесі дослідження були виявлені ще дві видряпані на стіні ранні дати, які не містять супровідного тексту. Одна

з них знаходиться в Георгіївському вівтарі на тій же фресці з образом св. Василя Великого й включає чотири літери: $\Sigma\Phi\mu\alpha$ (№ 720); цей напис зазначає дату 6541 (1033) р. Супровідного тексту він немає, хоча трохи нижче зберігся фрагмент графіті № 721, що є збереженою частиною молитовної формули $\{K(\acute{\upsilon}p\iota)\epsilon\} [\beta]o(\acute{\eta})\theta(\epsilon)\iota$ (Господи, допоможи). Ще один напис (№ 653), який містить дату, був виявлений у другому ярусі арки віми (на рівні хорів) між головним вівтарем і дияконником, на фресці з образом св. Євстафія Плакіді. Він складається з літер $\Sigma\Phi\mu\alpha$ і, як в попередньому випадку, позначає 6541 (1033) р.

Роки появи на стінах Софії найдавніших датованих графіті можуть бути співвіднесені з часом утвердження на київському столі Ярослава Мудрого, що поклало початок майже 600-літньому правлінню на Русі його власної династії. Ярослав прийшов до влади в результаті перемоги у кривавій усобиці, що розпочалася на Русі після смерті Володимира Великого між його нащадками. Хоча пік усобиці припав на 1015 – 1019 рр., коли загинули Борис, Гліб та Святослав Володимировичі, боротьба за київський стіл продовжувалася з перервами від 1015 р. (рік смерті Володимира) по 1036 р. (рік смерті Мстислава Володимировича і „всаження” Ярославом „у поруб” Судислава Володимировича). Отже, усі три дати найдавніших графіті – 6530, 6541 і 6544 р. – вкладаються в хронологічні рамки князівської міжусобиці.

У присвяченій опису усобиці розповіді „Повісті минулих літ” приводяться біблійні пророцтва про кару, що посиляється Богом на ту землю, князі якої „зли и лукави бывають”, тому що князь „глава есть земли”. Гріх братовбивства, – стверджує літописець, – накликає на руських князів ще страшнішу кару, ніж та, якою Бог покарав Святополка Окаянного [ПСРЛ 2, стлб. 127, 132-133].

Ці дати найдавніших софійських графіті не просто маркують складний період в історії Русі, але, як буде показано нижче, досить точно вписуються в контекст християнської есхатології, що було надзвичайно важливим для людини середньовіччя. Як відомо, з розвитком християнства під впливом текстів Священного Писання, особливо наведених в Євангелії від Матвія пророцтв Христа про Кінець світу та ознаки його наближення (Мт. 24), склалася тенденція асоціювати викликувані злом, взаємною ворожнечею і беззаконнями лиха з ознаками Другого Пришестя, що наближається, та, відповідно, Кінця світу. Есхатологічні очікування особливо посилились у переддень 1000-го року від Різдва Христового [див. наприклад: Алексеев 2006], що було нав'язано апокаліпсичним пророцтвом про тисячолітнє Царство Христа на землі наприкінці історії (Об. 20:1). Неймовірно напружено очікували кінця світу й у 1492, тобто в 7000-му році, оскільки думали, що 7 дням створення світу (космічній седмиці) мають відповідати 7 тисячоліть його існування, тому що, як сказано в апостола Петра, „... в Господа один день - немов тисяча років, а тисяча років - немов один день !” (2 Петр. 3:8).

У той же час, можливість точного розрахунку дати Кінця світу в принципі відкидалася, оскільки за словом Христа „А про день той і годину не знає ніхто: ані анголи небесні, ані Син, - лише Сам Отець” (Мт. 24:36). Проте спроби таких розрахунків робилися неодноразово і визначення конкретної дати Другого Пришестя Христа, як правило, пов'язувалося з часом Його Першого Пришестя. Але Перше Пришестя трактувалося неоднозначно: то як Благовіщення, то як Різдво, то як Воскресіння. У кожному випадку, в основі розрахунків лежало переконання в симетричності подій Священної і земної історії: старозавітній історії символічно відповідала новозавітна, а

останній – історія, сучасна авторам розрахунків дати Кінця світу.

Як вважають, конкретний аналіз есхатологічних поглядів у Давній Русі можливий лише починаючи з кінця XI ст., „когда в источниках, прежде всего в летописи, появляются относительно развернутые тексты эсхатологического содержания и комментарии к ним летописцев” [Карпов 2002, с. 4]. Проаналізувавши ці тексти, А. Карпов дійшов висновку, що „эсхатологические ожидания в Древней Руси были связаны не столько с различного рода хронологическими расчетами и совпадениями, сколько с целенаправленным уяснением тех многочисленных знамений, признаков и примет, которые воспринимались в то время как свидетельство приближающегося светопреставления” [Карпов 2002, с. 4].

Однак розглядувані графіті Софії Київської дозволяють говорити про есхатологічні очікування, що хвилювали давньоруське суспільство вже на початку XI століття та засвідчують тісний зв'язок цих очікувань саме з „хронологічними розрахунками і збігами”. Тобто, вже незабаром після хрещення Русі тут, як видно, існували календарні есхатологічні розрахунки, що цілком відповідало загальнохристиянській традиції, яка бере свій початок з II – III ст. н.е. Наукою встановлено, що давньоруська календарно-обчислювальна традиція відрізнялася сакральним характером і мала есхатологічну семантику, оскільки вся історія Спасіння по своїй суті есхатологічна [Кириллин 2000, с. 64, 119-120, 240 и др.; Шмеман 1996, с. 88-94].

Оскільки на рубежі першого і другого тисячоліть посилились очікування близького Другого Пришестя і Страшного Суду, знову набуло популярності ранньохристиянське вчення про тисячолітнє Царство Христове, що передує Кінцеві світу. Це вчення ґрунтувалося на Об'явленні Івана Богослова про встановлення тисячолітнього Царства для воскреслих мучеників перед останньою битвою з сатаною та наступним загальним відродженням, Страшним Судом і вічним Небесним Єрусалимом (Об. 20:1-3). За вченням Церкви, тисячолітнє Царство вже наступило із втіленням Ісуса Христа: на Заході цей погляд затвердився завдяки авторитетові блаженного Августина, на Сході – св. Іоанна Златоуста. У Літургії св. Іоанна Златоуста ставиться акцент на „вже здійснений” есхатології, оскільки євхаристичний канон служить нагадуванням про Друге Пришестя в низці подій, що вже відбулись – Хреста, Гробу, Воскресіння та Вознесіння [Мейендорф 2007, с. 310]. Златоуст стверджував, що історія закінчиться, коли буде завершене збирання тіла Церкви (Св. Іоанн Златоуст. Бесіда на III послання до ефесян 1, 23). З того часу 1000-літнє Царство стали алегорично розуміти як Церкву в її історичній перспективі – з часу П'ятидесятниці й до Другого Пришестя, тому що „Церковь есть Пасха, переход от ветхого к новому, из мира сего в „невечерний день Царства Божия” [Шмеман 2005, с. 146]. Ця есхатологічна концепція була успадкована Руссю як одна зі складових християнського віровчення.

Але якщо 1022 р., як рік Кіріопасхи, цілком відповідав есхатологічним настроям, то дати 1033 і 1036 р. потребують більш детального пояснення, аналізу чому присвячена окрема публікація В. Корнієнка [Корнієнко 2008в]. Тут наводимо розширене за аргументацією й узагальнене спільне бачення нами усього циклу як своєрідного „есхатологічного календаря” (термін, запропонований Н. Нікітенко).

Дослідник І. Данилевський, розглядаючи питання есхатологічних очікувань в Київській Русі, приводить цитату з першої слов'янської повної

Біблії, названої „Геннадієвою” за ім'ям Новгородського архієпископа, яким було здійснено переклад усіх канонічних книг Священного Писання в 1499 році. В ній як своєрідна післямова до Об'явлення Івана Богослова, наводиться наступний уривок:

Рече євангелист, яко связа днавола на тысящѹ лет. Отнеде же бысть связанне его? От вшествия въ ад Господа нашего Иисуса Христа в лето пять тысящное пятсотное и тридесять третьеє да иже до лета шесть тысящного и пятьсотного и тридесять третиаго, внегода исполнитися тысяща лет. И тако отрешитсѹ сатана по праведному сѹду Божию и прельститъ мир до реченаго ємѹ времени, еже три и пол лета, и потом бѹдетъ конецъ. Аминь. [Данилевский 2001, с. 236-237]

На думку І. Данилевського, даний уривок означає те, що після 6537 р. від Створення світу (очевидно, у 1037 р. н. е.) очікування Кінця світу набуло на Русі особливої напруги, а літописна стаття 1037 р., своєрідне „резюме” діяльності Ярослава, приурочена саме до цієї події [Данилевский 2001, с. 237]. Згідно О. Алексєєва, окрім „Геннадієвої Біблії” деяким підтвердження очікування Кінця світу на 30-ті рр. XI ст. може слугувати сербський рукопис XIII ст. „Збірник попа Драголі” (веде початок від оригіналу X ст.), в якому Кінець світу приурочується до середини сьомої тисячі років, це, як пояснює автор рукопису, означає тисячний рік від Втілення, що припадає на 1000 р. від Р.Х. [Алексєев 2006, с. 246].

Неважко помітити, що в цитованому уривку Біблії рахунок ведеться не за константинопольською (або візантійською) ерою, відповідно до якої від Створення світу до Різдва Христового проминуло 5508 років, а за широко вживаною у давньоруських текстах ерою антіохійською (інакше – александрійською, анніанською), що зводила цю різницю до 5500 років*. Оскільки Христос помер на хресті і воскрес у 33 роки**, від Його „вшествія въ ад” (Воскресіння) у 5533 (тобто 33) року до 6533 (тобто 1033) року пройшло рівно 1000 років. Згідно вище цитованого тексту післямови до Об'явлення (Пор. Об. 20: 2-7), при зішестті в пекло Христос скував сатану на 1000 років, і через 1000 років (тобто в 1033 р.) сатана буде звільнений, щоби „прельстити мир”, а через „три и пол лета” (тобто в 1036 р.) наступить Кінець світу. Ці „три и пол лета”, так само як і вищезгадані 1000 років, відповідають канонічному текстові Біблії, тому що в Об'явленні Івана Богослова сказано, що після звільнення сатани-„звірини” буде „їй дано владу діяти сорок два місяці” (Об. 13:5).

Дати настання Кінця світу в наведеному уривку з Геннадієвої Біблії, як бачимо, тотожні датам графіті 6541 і 6544 рр. У світлі цієї обставини цілком логічно виглядає молитва, написана над датою Кінця світу (6544 р.): „Помилуй нас, Святий Господь”, до якої приєднуються Петро та Нікола.

Відповідно до євангельського тексту, перед самим Кінцем світу

*Св. Іполит Римський (170-235) на підставі ряду віршів Священного Писання та їх тлумачення стверджував, що Різдво Христове відбулось через 5500 років після Створення світу; це літочислення лягло в основу антіохійської ери та перейшло у давньоруську традицію. У давньоруських хронографах та інших історичних творах повідомляється, що Христос народився „въ лето 5500” [Кириллин 2000, с. 62, 243]. Прикметне, що саме ця дата фігурує у літописній Промові філософа, який викладав князеві Володимирі основи християнського віровчення.

**Чіткого історичного переказу про земне життя Христа не існує, оскільки повністю узгодити дані Євангелій із земною історією неможливо. У Євангелії від Луки говориться, що Христос почав своє служіння у 30 років, „у п'ятнадцятий рік панування Тиверія кесаря, коли Понтій Пілат панував над Юдеєю” (Лк. 3:1, 23). Згідно „Церковної історії” Євсевія Кесарійського († 338), служіння Христа тривало 3,5 роки, а помер Він у 33-річному віці. Цієї версії, яка стала канонічною, дотримувалась давньоруська Церква, що й знайшло відображення в тексті Геннадієвої Біблії.

„сонце затьмиться, і місяць не дасть свого світла, і зорі попадають з неба, і сили небесні порушаться” (Мт. 24:29). Оскільки на Кіріопасху 1022 р. Друге Пришествя не відбулося, у 6541 р. очікували звільнення сатани, а в 6544 – Кінця світу. Як ознака цього могло бути сприйняте сонячне затемнення, про яке повідомляється в Густинському літописі [Городецкий 2007, с. 496]: **Въ се же лѣто (6541 – Авт.) бысть затмения солнца страшное, июля 29 от часа шестого до часа осмого.** На думку М. Городецького, в Густинському літописі, де затемнення датується 29-м липня, очевидно є поширена описка, оскільки за сучасними даними ця подія сталась 29-го червня 1033-го року [Городецкий 2007, с. 95, 602]. Дослідження статті 1033 р. Густинського літопису на основі комп’ютерних програм RedShift-3 та Astronomi Lab, на які посилається Р. Симонов, показали високу точність початку та закінчення затемнення, вказаних у „косих” годинах (години, рівні дванадцятій частині окремо дня та окремо ночі; довжина таких годин була змінною і залежала від сезону та географічної широти), що дослідник розглядає як вказівку на раннє використання „косих” годин на Русі [Симонов 2007, с. 151-152, 153]. Проте, в світлі наявних на сьогоднішній день даних з цим твердженням не можна погодитись. Згадувані вище дослідження базувались на визнанні того факту, що в літописі зафіксоване спостереження саме на теренах „западной оконечности Руси”. Однак В. Городецькому вдалося віднайти свідчення про затемнення у Родульфа Глабера з Ключійського абатства, цитату якого дослідник приводить у коментарях до праці Д. Святського „Астрономічні явища в руських літописах”:

„В год 1000 от страстей Господа, в третьи календы июля, в 6 день [29 июня, в пятницу – М. Л. Городецкий] в день 28 луны было затмение или исчезновение Солнца с 6-го по 8-й час дня, чрезвычайно страшное. И, действительно, солнце приняло сапфировый цвет, приняв в верхней части вид Луны на четвертый день после обновления. Каждый, кто смотрел на рядом стоящего человека, видел его бледным, будто бы при смерти, все как будто в шафрановом облаке” [Святский 2007, с. 96-98].

Практична тотожність у наведених даних літопису та свідчень Родульфа, а також допущена укладачем літопису помилка у даті затемнення (29 липня замість 29 червня) цілком справедливо дали підстави М. Городецькому сумніватись в тому, що в літописі зафіксоване саме спостереження на Русі, причому дослідник доволі чітко окреслив гіпотетичні шляхи потрапляння інформації про затемнення до Густинського літопису. Той факт, що в літописі вказане спостереження із Західної Європи, не дозволяє розглядати статтю як прояв раннього свідчення про використання „косих” годин на Русі, як це робить Р. Симонов. Питання застосування косих годин виходить за межі нашого дослідження, однак нам важливо визначити, чи міг автор запису чи його інформатор особисто спостерігати затемнення. Дослідженнями В. Городецького встановлено, що сонячне затемнення було видиме в Києві (та інших містах Київської Русі) у п’ятницю 29 червня 1033 р. з 12:49 по 15:32 [Городецкий 2007, с. 607].

Отже, затемнення відбулося у п’ятницю, „у шостий день” (за біблійною традицією – це п’ятниця), тобто в день Страстей і Розп’яття Ісуса Христа. Як показано вище, шостий день Апокаліпсиса є днем гніву Божого і Кінця світу. До того ж незадовго до нього, у березні 1033 р., було відмічено появу комети, а в грудні – місячне затемнення [Городецкий 2007, с. 624, 635]. У світлі есхатологічних очікувань того часу цей ланцюг небесних явищ, безумовно, сприймався як передвістя Останніх Часів.

Н. Нікітенко звернула увагу на безперечний смисловий (радіше – літургійно-символічний) зв'язок есхатологічних графіті з фресковим розписом Софії. Зовсім не випадково більшість цих графіті розміщено на фресці з образом св. Василя Великого. Святкування його пам'яті 1(14) січня поєднується з великим святом Обрізання Господнього. Обрізання Господнє сталося на 8-й день Різдва Христового з нареченням Його іменем Ісус, тобто Спаситель. Оскільки старозаповітний обряд обрізання як знак Завіту з Богом є прообразом хрещення (Кол. 2: 11-12), фрескове іконне зображення св. Василя Великого асоціювалося в новонаверненій Русі з ідеєю її Спасіння, тим більше що цей святий – небесний патрон князя Володимира Хрестителя. Не випадково й те, що ще один есхатологічний запис – 1033 року – був виконаний на фресці із зображенням св. Євстафія Плакідиди, який виступає в давньоруській літературі („Читання” про Бориса і Гліба Нестора) сакральним прообразом Володимира.

Крім того, Василій Великий як всесвітній Учитель згадувався у візантійському чині літії – сугубому молебні за спасіння народу і послання милості Божої під час лихоліть. Саме творчість Василя Великого відзначена особливою увагою до теми приходу часів Месії – „дня восьмого”, який переборює сакраментальну седмицю, через що виходить за її межу. Так „день восьмий” стає днем першим – початком спасеного й оновленого світу: „День Господень – великий и славный. Писание знает этот день – без вечера, без другого дня, без конца; псалмопевец назвал его днем восьмым, ибо он вне седмиричного времени. Назовешь ли ты его днем или веком, смысл тот же” [Шмеман 1996, с. 88-94]. Доволі цікавим з таких позицій буде поглянути на малюнок кисті руки з випростаним вперед вказівним пальцем (№ 736) прокреслений на цій же фресці з образом св. Василя Великого: цей малюнок символізує жест благословення та означає цифру вісім [Quasquarelli 1973, р. 263-264, fig. 24]. Як відомо, число 8 є сотеріологічним, оскільки саме вісім душ врятувалися в Ноевому ковчезі під час Всесвітнього потопу. Не виключено, що вищезгадане затемнення сонця 29 червня 1033 р. „от часа шестого до часа осмого” з огляду на символічне значення чисел 6 і 8 могло тлумачитися автором графіті 1036 р. як небесне знамення настання періоду від Кінця світу до приходу нового Дня Господнього. Ось чому в есхатологічний календар XI ст. було „вписано” графіті з датою 7-тисячного (1492) року, що знаменує прихід „дня восьмого”.

Цей запис (№ 758) також знаходиться на фресці з образом св. Василя Великого, текст якого може бути реконструйований наступним чином: [В] л(ѣ)то {З}ноє в д(ѣ){нь}... Рік у графіті чітко не зазначений, але завдяки закінченню **ноє** його можна відновити, адже таке закінчення можливе лише в тому випадку, коли в числівнику поставлені тисячі. У даному записі єдино прийнятним варіантом може бути семитисячний рік. Відповідно, автором була пропущена (ймовірно цілком усвідомлено) буква **з** (7) Отже, потаємна табуйована дата, відома лише посвяченим – це 7000-й рік, відтак графіті перекладається як „В літо 7-тисячне в день...”

Дата Кінця світу – рік 7000-й – ґрунтувалася на „Одкровенні Мефодія Патарського” [Слово Мефодия 1863], слов'янський переклад якого став відомий не пізніше початку XII ст. [Словарь книжников 1987, с. 283-285]. Есхатологічні очікування Кінця світу у 7000-му році яскраво ілюструє закінчення грецької пасхалії 1492-им роком: „Увы, увы в конец веком доспевшим” [Васильев, Автушенко 2006, с. 203].

Семитисячний рік вписується у той складний період в історії України,

коли вона входила до складу Великого князівства Литовського і православна Церква перебувала в занепаді через внутрішній розбрат, пограбування і руйнацію церковних маєтностей. Непокоїли Україну і татари, що постійно чинили набіги на її землі. У вересні 1482 р. Київ був спустошений і спалений кримським ханом Менглі-Гіреєм, після чого довгий час не міг оговтатися. „Митрополія руська” зазнала важких збитків: Менглі-Гірей пограбував ризницю Святої Софії і вивіз звідси чимало коштовностей, в тому числі священне євхаристичне начиння – золотий потир та дискос, які послав у дарунок своєму спільникові, московському князеві Івану III [детальніше див.: Нікітенко 2003, с. 215-221]. Літописець пояснює ці лиха Божим попущенням „грех ради наших” [ПСРЛ 35, с. 124].

Протягом усього середньовіччя існувала тенденція ототожнювати навалу іноплеменників зі „злыми” біблійними народами Гог та Магог. Вважалося, що навала „есхатологічних народів” передуює Кінцю світу [Громов 2004, с. 20-42]. Східнослов'янські повір'я про „есхатологічну навалу”, поза сумнівом, мали коріння у біблійному сюжеті про Антихриста і супроводжуючі його народи: „Коли ж скінчиться тисяча років, сатана буде випущений із в'язниці своєї. І вийде він зводити народи, що вони на чотирьох краях землі, Гога й Магога, щоб зібрати їх до бою. А число їхнє – як морський пісок” (Об. 20:7-9). Саме татари порівнюються в літопису з біблійним народом моавитян; під 1224 роком в Іпатіївському списку повідомляється: „Приде неслыханная рать, безбожнии Моавитяне, рекомый Татаръве” [ПСРЛ 2, стлб. 740]. Так само літописець кінця XV століття говорить про набіг у 1497 році на Південно-Західну Русь „безбожних татар”. З огляду на сказане, можна вважати, що графіті виникло під враженням погрому Києва Менглі-Гіреєм у 1482 р., тобто за 10 років до очікуваного Кінця світу.

Як зазначено вище, есхатологічні графіті, зокрема ті, які виникли на образі св. Василя Великого, мали ще й літургійний зміст. Св. Василій Великий, якому приписується „чиноположення молитов”, у своїй книзі про Духа Святого багато говорить про богослужбові перекази і порядки. Він згадує про чинення молитов, *стоячи прямо, без поклонів і колінопреклоніння* (курсив наш. – Авт.) в недільні дні на знак недільної радості і нагадування про вік нестаріючий: „Ибо не только как совоскресшие с Христом и обязанные искать вышних, в воскресный день прямым положением тела во время молитвы напоминаем себе о дарованной нам благодати, но и посему сие делаем, что этот день, по видимому, есть как бы образ ожидаемого нами века. Посему, будучи началом дней, у Моисея назван он не первым, а единым. Ибо сказано: *И был вечер, и было утро: день один* (Быт. 1:5), ибо один и тот же день возвращается многократно. Посему он же есть и единый и восьмой... Посему Церковь по необходимости научает питомцев своих совершать в сей день молитвы стоя...” [Мейендорф 2002, с.154; Скурат 2003, с. 73-74]. Відтак присутність слова-заклику „пробсти” („станьте прямо”) в записі 1022 р. цілком певно вказує на недільний день Пасхи, коли належало молитися стоячи.

Примітно, що образ св. Василя написаний у вівтарі, присвяченому св. великомученикові Георгію, що здавна вважався покровителем землеробства (Георгій – „хлібороб”). Натомість св. Василій Великий шанувався як покровитель скотарства, тому на святки – у „Васильєви вечори” влаштовували обряди родючості, у тому числі – коляди, зображені, до речі, у світському стінописі південної вежі Софії.

Цікаво, що в „Святительському чині” Георгіївського вівтаря фігурують Мартин Сповідник, Папа Римський, котрий помер у засланні

в Корсуні і дуже там шанувався, а також популярний на Русі Власій Севастійський, що вважався, як і св. Василій Великий, покровителем худоби, замінивши собою на Русі язичеського „скотьего бога” Велеса. Тут – і св. Єпифаній Кіпрський, на день пам’яті якого (12 травня) випало освячення Десятинної церкви, а таким хронологічним збігом надавалося сакральній значимості. Недаремно фігура св. Єпифанія починає собою і мозаїчний „Святительський чин” головного вівтаря Святої Софії, і фресковий „Святительський чин” її Георгіївського вівтаря. Знову ж таки проглядається ідея Спасіння народу Русі через місіонерський подвиг князя Володимира, у святому хрещенні Василія. Таким чином, переплетена між собою релігійна та світська календарна обрядовість, накладена на архаїчні культи й вірування, зіграла не останню роль як у вирішенні декоративної програми собору, так і в тісно пов’язаному з нею розміщенні графіті на фресках.

Авторами розглянутих графіті, судячи по всьому, були софійські книжники. Оскільки написи виникли в тих місцях собору, куди мало доступ лише духівництво і церковні служителі, а саме – у вівтарній частині Георгіївського вівтаря та в арці другого ярусу між дияконником і головним вівтарем (сюди був доступ через поміст над дияконником, що вів з Андріївського вівтаря на південних хорах), цими книжниками були люди з оточення митрополита, клірики Святої Софії. Факт появи поруч із графіті XI століття значно пізнішого запису кінця XV ст., у якому згадується 7000-й рік, наводить на думку, що софійські клірики не просто уважно читали і розуміли графіті своїх попередників, але й здебільшого сприймали їх як сакральні тексти, що благотворно впливали на людські долі. Не виключено, зокрема, що найдавніші есхатологічні записи-молитви могли бути сприйняті автором графіті з датою 7000-го року як свідчення милості Бога, що відклав по молитвах Церкви очікуваний в XI столітті кінець грішного світу. Але віра в невідворотний прихід страшного для грішників „останнього дня Господня” залишилася, і книжник вказав точний, на його думку, час цього приходу – „В літо 7000-ное в день...”, чим вніс „корективу” в есхатологічний календар прашчурів.

Екскурс 2.

ЗАПИС 1093 р. ПРО СМЕРТЬ КНЯЗЯ РОСТИСЛАВА ВСЕВОЛОДОВИЧА*.

Запис № 11 розташований на фресці з образом св. мч. Кіра. Він складається з трьох рядків, перші два читаються як М(ѣ)с(а)ца маіа {KS} ѿгопль [к]ъна[зъ] ... *‘Місяця травня у 26-те утонув князь ...’*, третій же наразі не піддається розшифруванню. Відносно інтерпретації графіті, то на сьогоднішній день ми маємо два погляди на особу, про смерть якої повідомляє автор графіті, відтак і на події, з якими запис пов’язаний у смислового аспекті.

Перший висловив С. Висоцький, згідно якого графіті є поминальним записом переяславського князя Ростислава Всеволодовича (1076/1078-1093; версії щодо початкової дати правління князя див. [Переяслав 2007, с. 73]). На користь цих свідчень приводилось два факти.

По-перше, це дата смерті князя. Її дослідник отримав, приєднавши до середнього рядка інше графіті № 116. Дійсно, числове значення літер **кѣ** дорівнює 25. Відповідно до літописних даних, Ростислав втопився при переправі через річку Стугну після поразки об’єднаних князівських сил у битві з половцями на день Вознесіння, 26 травня 1093 р.: *„Си же ся злоба склучи въ день възнесенъа господа нашего Исуса Христа, мѣсяца мая въ 26”* [Бугославский 2006, с. 242]. Дата смерті князя за літописними даними (26 травня) дуже близька до „дати” в графіті.

По-друге, Ростислава поховали у Софійському соборі: *„Ростислава же искавшѣ обретоша в рѣцѣ; и вземше принесоша и къ Києву, и плакася по немъ мати его, и вси людѣе плакахуся, по немъ повелику, чюности его ради. И собращася епископи и попове и черноризци, пѣсни обычныя пѣвше, положиша и у церкви святыя Софьи, у отца своего”* [Бугославский 2006, с. 242].

Смерть юного князя та літописні свідчення великої жалоби за ним, на думку С. Висоцького, вразили невідомого автора графіті, який і залишив запис про це на стіні храму, „зашифрувавши” в третьому рядку його ім’я. Цю версію щодо особи, про яку йдеться у графіті, підтримала Н. Нікітенко [Нікітенко 2000, с. 39-40], в цілому не заперечували такій інтерпретації В. Німчук, В. Орел та А. Кулик, котрі коригували прочитання напису.

Проте аргументація С. Висоцького містить певні неузгодженості. Насамперед, це різниця в датах: якщо князь помер 26 травня, то чому в графіті вказано 25-те? Далі, з якої причини ім’я князя, смерть якого так вразила автора напису, було зашифроване? Тим більше, що вказівка того, як помер князь, робила безглуздим зашифровування його імені, адже сучасникам і так було зрозуміло, про яку людину йдеться в записі.

Спробою відповісти на ці питання стала версія В. Яніна, згодом підтримана та уточнена Є. Кабанцем. На думку дослідників, у графіті мова йде не про Ростислава Всеволодовича, а про монаха Києво-Печерського монастиря Григорія Чудотворця.

Як повідомляє літопис, у 1093 р., готуючись до війни з половцями, київський князь Святополк Ізяславич звернувся по допомогу до Володимира Всеволодовича Мономаха: *„Святополкъ ... посла к Володимеру, да бы*

* В основу екскурсу покладена стаття автора: Корнієнко 2008д.

помогать єму; Володимєрь же собра вон свои и посла по Ростислава, брата своего, Переяславлю, веля єму помогати Гвятополку” [Бугославский 2006, с. 240]. Як повідомляє літописець, з’єднавшись в Києві, князі вирушили на битву з половцями, в якій були розгромлені. Відступаючи, Володимир та Ростислав спробували вброд перетнути р. Стугну: „И привегоша к рѣцѣ Стугнѣ и введе Володимєрь с Ростиславомъ, и нача утопати Ростиславъ предъ очима Володимєрима, и хотѣ похвтити брата своего, и мало не утопу самъ; и тако утопе Ростиславъ, сынъ Всеволожъ” [Бугославский 2006, с. 241]. Далі літописець оповідає про виявлення тіла князя, жалобу по ньому та поховання у Софії, що й вразило автора запису, який побажав залишити графіті на стіні храму. Проте, за версією В. Яніна та Є. Кабанця, автора вразив не сам факт смерті юного князя, а здійснення пророцтва печерського монаха Григорія Чудотворця.

Згідно даних Києво-Печерського Патерика, коли війська Ростислава підійшли до Києва на з’єднання з дружиною Святополка, Григорій Чудотворець спустився до Дніпра по воду, де й зустрів дружинників переяславського князя. Останні почали глузувати над старим ченцем, „говорячи слова сороміцькі”. У відповідь Григорій пророкував їм майбутню загибель у воді разом зі своїм князем, порадивши покаятись у гріхах, щоб „радість прийняти в Страшний День”. Нагадаємо, ця подія сталась 25 травня, напередодні свята Вознесіння. Проте Ростислав, розгнівавшись на такі слова, звелів зв’язати Григорія, повісити йому на шию камінь та втопити. А 26 травня Ростислав Всеволодович разом з дружинниками втопився у річці Стугні, як це пророкував Григорій [Патерик 2001, с. 130-131].

Відповідно до такого перебігу подій, В. Янін вважав за можливе інтерпретувати графіті як запис про смерть Григорія Чудотворця. На користь цієї версії в якості аргументів були залучені дата смерті „князя” – 25 травня – день вбивства Григорія, а також факт зашифровування третього рядка, що було зумовлене необхідністю приховати ім’я померлого. Нижній рядок дослідник розшифровував як аббревіатуру фрази *ar(io)c ц... гре(горін) ро(стиславом)*, в якій літера *ц* розглядалась як початкова слова „чудотворец” (чудотворець), з характерним новгородським цоканням. Є. Кабанець підтримав та розвинув цю версію, змінивши прочитання третього рядка: зашифровані літери мали читатись як *гргорін (Григорій)*. Відповідно, вся фраза відновлювалась як „Місяця травня у 25 день Григорій утоплений єсть князем”. Появу запису Є. Кабанець пов’язував з реакцією на поховання святотатця в храмі, адже графіті, на думку дослідника, коментувало злодіяння князя біля місця його труни в Георгіївському приділі (щоправда така локалізація гробниці виглядає доволі дивною, адже великокнязівська усипальня знаходилась у східній частині північної зовнішньої галереї, а не в Георгіївському приділі). Як видно з коментарів до Києво-Печерського патерика, цю версію прочитання та інтерпретації графіті підтримує І. Жиленко [Патерик 2001, с. 257]. Пізніше не виключав можливості того, що в третьому рядку графіті зашифроване ім’я печерського ченця Григорія і сам С. Висоцький [Висоцький 1998, с. 148].

У світлі сучасних досліджень добре помітно, що залучена аргументація базується на хибному прочитанні в обох версіях дати смерті особи, про яку йде мова у графіті, та, у версії В. Яніна та Є. Кабанця, на неправильній ідентифікації літер третього рядка, що розбиває всю логіку їх розшифрування.

Для інтерпретації напису варто зафіксувати три основні моменти.

По-перше, в графіті чітко вказано, як помер князь. По-друге, ця подія могла статись в травні, у 90-х рр. XI – 20-х рр. XII ст., що підтверджує палеографічне датування. По-третє, впадає у вічі факт свідомого знищення дати смерті князя.

Перші два моменти підтверджують найбільшу вірогідність інтерпретації графіті як запису про смерть Ростислава Всеволодовича. Структура в цілому нагадує пам'ятні графіті за формулою „Місяця такого в такий-то день представився раб Божий такий-то”. Записи, в яких вказувались день та місяць, (рідше рік) та ім'я померлої людини, подібно до формули „Господи, допоможи рабу своєму такому-то”, мають відкриту структуру, здатну включати додаткові або заміняти основні елементи [Рождественская 1992, с. 13]. Ця формула написів на стінах храмів доволі чисельна, що пояснюється прагненням їх авторів або замовників вплинути на долю душі людини відповідно до концепції „малої есхатології”. В подальшому формула була покладена в основу оформлення текстів християнських надгробків, що добре ілюструють пам'ятки XVI – XVII ст. [Русское 2006].

У нашому випадку замість формульних слів „представився раб Божий такий-то” поставлено „утонув князь”. У канонічних формулах необхідно було вказувати християнське ім'я людини, а не княже (титульне), що є більш логічним по відношенню до померлого удільного князя. На нашу думку, саме неможливість включення до канонічної формули княжого імені і зумовлювала необхідність варіативності тексту пам'ятних написів про смерть князів, зокрема, чіткої вказівки або дати смерті, як у записі про смерть Ярослава (№ 4), або причини смерті, як в нашому випадку. Тому, незалежно від того, через які причини (юний вік князя або/та здійснення пророцтва Григорія) киян вразила смерть Ростислава, вказівка на те, як він загинув, робила для сучасників непотрібним запис імені, адже на той момент усі добре розуміли, про кого йдеться мова.

Причину появи графіті саме в цьому місці слід пояснювати не ефемерною наявністю гробниці князя в Георгіївському приділі, а відповідністю між виконаним записом та образом святого на фресці. Дослідженнями Н. Нікітенко встановлено, що тут зображено цілителя св. Кіра, який, разом зі св. Іоанном (образ знаходився навпроти, на північній стороні арки), прийняв вінець мучеництва в 311 р. [Никитенко 2007, с. 276-277]. Мошці святих були покладені в Мануфіні, де від них хворим надходило зцілення [Жития 10, с. 624-631]. Видряпування запису на фресці з образом св. Кіра було обумовлене сподіваннями автора або замовника графіті за посередництвом святого зцілити душу князя, який помер без розкаяння, адже святі цілителі Кір та Іоанн „вса наша страсти рѣкодѣиствіемъ излѣцающе невидимѡ” (Кондак, глас 3). В цьому твердженні немає нічого дивного, адже згідно вчення церкви про душу, вона після відходу від тіла проходить суд над собою, після чого мучиться або блаженствує згідно діянь своїх до Страшного Суду; в цей час можливі зміни у стані душі, особливо завдяки принесенню за них Безкровної Жертви (поминання на Літургії) та інших молитов [Карпов 2008, с. 157-158]. Відповідно, поява напису аж ніяк не могла бути негативною реакцією на поховання Ростислава в Софії. Видряпуючи графіті особисто або на замовлення, невідомий автор прагнув врятувати душу юного князя, а не підкреслити негативний характер його вчинку. Іншими мотивами керувалась особа, яка знищила дату смерті князя. В застосованій у графіті формулі для поминання необхідно було вказати число, місяць та ім'я померлого. Вишкрябавши тиньк на початку другого рядка, хтось знищив

одну з необхідних складових для поминання душі князя. Власне цей факт і фіксує негативне ставлення до Ростислава Всеволодовича, що найбільш яскраво проявилось у записі **Да нѣ приа Ростислава** ' *Нехай не буде прийнято Ростислава* ' (№ 1092), розташованому на тій же фресці. Показово, що він був не помічений або, найімовірніше, свідомо пропущений духовною цензурою. На функціонування останньої вказують окремі ретельно закреслені написи як в самій Софії, так і в інших культових спорудах.

Відповідно до отриманих в ході вивчення записів даних, ми не можемо розділити твердження літописця, що **„вси людѣ плакахуся, по немъ (Ростиславові – В.К.) повеликѣ, ѹности єго ради”** [Бугославский 2006, с. 242], оскільки Ростислав, „не відчуваючи вини з гріху (за вбивство ченця – В.К.), зі злості не пішов в монастир, і не захотів благословіння, а уникнув його; возлюбив прокляття ...” [Патерик 2001, с. 131]. І хоча князя **„епископи и попове и черноризци, пѣсни обычныя пѣвшє, положиша и ѹ церкви святыя Софьи, ѹ отца своего”** [Бугославский 2006, с. 242], через вбивство ченця, не розкайвшись у вчиненому злочині, юний князь позбавив себе можливості бути прийнятим в Царствіє Небесне, що досить лаконічно висловив автор напису № 1092.

Екскурс 3.

ЗАПИС 1147 р. ПРО СМЕРТЬ КНЯЗЯ ІГОРЯ ОЛЬГОВИЧА*.

Графіті № 12 знаходиться в арці-переході між вівтарем та перед-вівтарним компартиментом на фресці з образом св. мч. Кіра, його текст реконструюється нами наступним чином:

М(ѣ)с(ѣц)ѣ октомѣврѣ въ :ѢІ переставилъ сѧ Петр(ъ) а въ К погребенъ.
Місяця жовтня у 19-е представився Петро, а в 20-те був похований.

На підставі палеографічних ознак графіті датується другою третиною XII – початком XIII ст.

Структурно запис складений за традиційною формулою, проте, подібно до № 11, розташованого поруч, з відхиленнями від стандарту: вказано дату поховання людини, відсутні слова „раб Божий“, а ім'я дописане після видряпування основного тексту. Це може наштовхнути на думку, що автор графіті просто забув вказати особу померлого, тому і написав його ім'я поруч. Однак, при такому твердженні впадає у вічі ряд неузгодженостей. Напис чітко структурований, текст складений грамотно, рівні, як на графіті, форми написання літер, вичурний характер окремих з них – все це видає руку людини, що добре володіє грамотою і має непоганий досвід писця. Звичайно ж, і досвідчений книжник міг помилитись, пропустивши слово чи кілька слів. Але в цьому випадку ім'я померлого цілком можна було б дописати праворуч, за словом „похований“, адже тиньк у цьому місці був (і є нині) вільним та непошкодженим. Натомість автор втиснув ім'я у вузький простір між графіті № 12а та третім рядком, причому йому не вистачило місця: замість п'яти літер імені **Петръ** написано лише чотири – **Петр**. З огляду на ці факти, необхідно відмітити не випадковий характер „забудкуватості“ автора. Отже, ім'я померлого було пропущене і дописане поруч не випадково.

Причиною, яка спонукала писця скласти текст за такою структурою, на нашу думку, стало усвідомлення можливого негативного сприйняття появи в соборі графіті з ім'ям саме цієї особи, і як наслідок, його знищення або понівечення, прикладом чому може служити більш ранній запис про загибель Ростислава Всеволодовича (№ 11 та, можливо, № 1090). Оскільки останній хронологічно передує № 12, можна констатувати врахування „помилки“ її автора, чим і пояснюється розташування графіті ближче до вівтарної частини. Доступ сюди був обмежений, що зменшувало ймовірність понівечення напису. Факти пошкодження графіті та спроба уникнути такої можливості свідчать, що в давньоруські часи існувала не лише „офіційна“ церковна цензура, в обов'язки якої входило знищення написів, які не відповідають сакральному характеру храму, а й „неофіційна“, представники якої нівечили записи цілком пристойні з погляду сакральності, своєрідно висловлюючи протест проти їх появи.

Зміни у стандартній структурі пам'ятного напису за формулою „місяця такого-то в такий-то день представився раб Божий такий-то“ на сьогоднішній день фіксуються у записах про смерть князів (Ярослава Володимировича та Ростислава Всеволодовича). Це дало нам підстави зробити припущення, що в графіті № 12 теж згадується князь, який мав

* В основу екскурсу покладена стаття автора: Корнієнко 2008д.

християнське ім'я Петро. Крім імовірного негативного ставлення до постаті цього князя, звертає на себе увагу факт його швидкого поховання, на наступний день після смерті.

Відповідно до отриманої в ході вивчення графіті інформації, ми спробували ідентифікувати постать згадуваного у записі князя Петра, поява пам'ятного напису з ім'ям якого на стіні митрополії руської могла викликати невдоволення принаймні частини киян. Після дослідження літописних даних щодо київських подій цього періоду, серед усіх „князів-претендентів” найбільш відповідною постаттю виявився Ігор Ольгович.

Ігор Ольгович пробув великим київським князем кілька днів у 1146 р., проте, не маючи підтримки киян, невдоволених адміністрацією його попередника Всеволода Ольговича, не зміг втримати владу. Престол посів переяславський князь Ізяслав Мстиславич, представник династії Мономаховичів. Він дозволив Ігорю Ольговичу прийняти чернецтво у київському Федорівському монастирі, розташованому в межах Верхнього міста, на розі нинішніх вулиць Володимирської та Великої Житомирської [Толочко 1983, с. 80], тобто, неподалік від великокнязівської резиденції. У 1147 р. боротьба між Ольговичами та Мономаховичами спалахнула з новою силою, містом поповзли чутки, що чернігівське військо Ольговичів рухається на Київ. Невдоволення вилилось на представника нелюбої киянам династії, який знаходився в цей час у місті. Зібравшись на віче біля Софійського собору, кияни рушили за Ольговичем до Федорова монастиря. Згідно літописних даних, брат великого князя Володимир Мстиславич спробував врятувати Ігоря Ольговича, проте безуспішно: кияни рознесли двір терему вдови Мстислава Володимировича, схопили колишнього князя, забили до півсмерті, а потім, ще живого, потягли на Поділ, кинувши на торговищі, де князь і помер. Вже звідти надвечір тіло Ігоря Ольговича перевезли до Михайлівської церкви, а вранці поховали у Симеонівському монастирі [ПСРЛ 1, стлб. 317-318; ПСРЛ 2, стлб. 352-354].

В Іпатіївському літописі, який більш детально оповідає про події 1147 р., наводяться дати загибелі поховання Ігоря Ольговича: „и тако к Богоу ѿиде . мѣсѧца сѣмѧвѣра въ ѡі . в день пѧтокъ” [ПСРЛ 2, стлб. 353]; „ ... соуботѣ же свѧтаѡщи . посла мѧтрополѧтъ игоѡмена Ѡнанью свѧтого Федора . и приѣѡа игоѡментъ видѧ нагого и ѡвлече и . ѡпѣ надѣ ним ѡвѡчны пѣсни и везе на конецъ града в мѧнастырь свѧтомоу Сѣмѡноу ... и тамо положиша” [ПСРЛ 2, стлб. 354]. Згідно літопису, князь помер 19 вересня, а похований був 20-го, на наступний день після смерті. Як бачимо, дні співпадають з вказаними у графіті, зауваження викликає лише розбіжність в назві місяця: за літописними даними Ігоря Ольговича було вбито у вересні, а в графіті вказано жовтень. За формулою Бережкова ми спробували розрахувати дні, на які припадало 19-20 вересня та 19-20 жовтня у 1147 р. За безрезневим стилем було встановлено, що 19-20 вересня в 1147 р. дійсно припадало на п'ятницю-суботу, як вказано у літописі, в той час як ці ж дні у жовтні – на неділю-понеділок; такі самі дані були отримані за формулою для ультрабезрезневого стилю. Саме ці стилі використовувались при укладанні Іпатіївського та Лаврентіївського літописів [Бережков 1963, с. 47-51, 127-132]. У цьому випадку або доводиться констатувати помилку анонімного автора графіті, який сплутав назви місяців, або визнати не зовсім правильну передачу літописцем днів події. Враховуючи той факт, що автор графіті був сучасником подій, до того ж, як показує аналіз тексту та правильна форма літер, досвідченим писцем, перше пояснення виглядає мало ймовірним.

Помилки у датах доволі часто трапляються серед літописних повідомлень [підбір прикладів див.: Пронштейн, Кияшко 1981, с. 143-147], тому ми можемо припустити факт помилкового написання назви місяця у літописі. Проте навряд чи це пояснить „пересунення” днів смерті та поховання князя з неділі-понеділка на п’ятницю-суботу. Давньоруською людиною будь-яка календарна дата чи день тижня розглядались в контексті її реального або символічного наповнення [Данилевский 2001, с. 233], і саме з цих позицій варто пояснювати певні „помилки” в літописних повідомленнях.

Загалом, епізод із загибеллю Ігоря дуже нагадує опис вбивства князя Бориса в цьому ж літописі [ПСРЛ 2, стлб. 118-121], тобто, літописець свідомо проводить паралель між князями-страстотерпцями Борисом і Глібом та Ігорем Ольговичем. Це змушує інтерпретувати описані в літописі події з позицій самого укладача літопису, розглянувши мотиваційні установки, які спонукали вказати саме п’ятницю та суботу. За церковною традицією п’ятницю християни проводять у пості, вона є нагадуванням страждань та розп’яття Ісуса Христа; субота ж стала прообразом смертного спокою, яким мав упокоїтись у гробі Спаситель після звершень та страждань у земному житті [Дьяченко 1995, с. 532, 683]. Власне тому, на нашу думку, літописець і „пересунув” дату смерті та поховання Ігоря Ольговича з неділі 19 та понеділку 20 жовтня на п’ятницю 19 вересня та суботу 20 вересня, тим самим формально зберігши загальну хронологічну канву й водночас підкресливши мученицький подвиг князя: „в рѣцѣ Божии преда духъ свои . и съвѣкъся ризы тѣлѣнаго чловека . и в нетѣлѣноюю . и многострастьною ризою обоклъся Христа ѿ него же и вѣнцася въсприемъ мучени нетѣлѣнныи вѣнечъ” [ПСРЛ 2, стлб. 353]. Те, що Ігор Ольгович загинув саме як мученик, підкреслює явлення Божої Благодаті над його тілом, покладеним у церкві св. Михаїла: „на тоу ночь Богъ прови над нимъ знамѣнне велико . зажгошася свѣчѣ вси над нимъ в церкви тои” [ПСРЛ 2, стлб. 354]. Саме підкреслення мученицької смерті князя, на нашу думку, зумовило пересування його дати смерті та поховання на більш відповідні, з точки зору християнської традиції, дні. Останній факт, в свою чергу, зумовив і коригування місяця смерті князя. Отже, за наявними даними найбільш вірогідним є датування смерті Ігоря Ольговича неділею 19 жовтня, а його поховання понеділком 20 жовтня.

Проблемою до ідентифікації вказаної у графіті особи є також хрещені ім’я князя, не зафіксоване у літописних джерелах. На підставі даних Любецького синодика чернече ім’я Ігоря Ольговича встановлюється як Гавриїл, а на підставі Єлецького синодика хрестильне ім’я князя визначається як Георгій. Саме ця версія, як найбільш аргументована, набула поширення в історіографії [докладніше див.: Войтович 2006, с. 399-40; Литвина, Успенский 2006, с. 561-562]. Водночас, А. Литвина та Ф. Успенський зазначають, що „у историков XVIII – XIX вв. (Т. Мальгин, М. Хмыров, И. Нехачин, М. Погодин) можно встретить никак необоснованное утверждение, что Игорь Ольгович был в крещении *Петром*, а в иночестве *Давидом*” [Литвина, Успенский 2006а, с. 561]. У світлі дослідження графіті бачимо, що висновок згаданих вище істориків не такий вже небезпідставний. Можливо, вони користувались якимось джерелом, що не збереглося до нашого часу. Проте дані Єлецького синодика, в якому повідомляється про вбивство у Києві князя на ім’я Георгій, також не варто відкидати. Відповідно до наявних даних, ми можемо зробити висновок про подвійне хрестильне ім’я Ігоря Ольговича – Георгій-Петро. Звичай двоїменності практикувався у

Візантії та в країнах візантійського культурного ареалу, в тому числі й на Русі: дитину спочатку називали на 8-й день після народження таємним молитовним ім'ям, а на 40-й – відомим усім хрестильним [Голубинский 1911, с. 517; Дмитриевский 1884, с. 262-263]. Дослідники генеалогії Рюриковичів А. Литвина та Ф. Успенський відмічають поширення традиції двоіменності у XIV – XVI ст. [Литвина. Успенский 2006а, с. 382-390; 2006а], проте вона побутувала набагато раніше. На це вказують дані і софійської епіграфіки, зокрема, згадка в графіті раннього XI ст. подвійного ім'я Меркурій-Іван (№ 30) [Высоцкий 1966, с. 82, табл. XXIX; Нікітенко, Корнієнко 2008а, с. 28, прим. 8]. З визнанням подвійного імені Ігоря Ольговича поглядом добре узгоджується розміщення запису в приділі його небесного покровителя вмч. Георгія з вказівкою в тексті молитовного імені князя. Невипадково, на нашу думку, було обрано для розміщення графіті фреску з образом цілителя мч. Кіра. В літописі зазначено, що, коли тіло князя було кинуте на Подолі, благовірні кияни підходили до нього, щоб набрати крові його або взяти частину від покрову його собі на спасіння та зцілення: „приходяще взимахоу ѿ крове его и ѿ прикрова соущаго на немъ . и на тѣлѣ его . на спасение себе . и на исцѣление” [ПСРЛ 2, стлб. 353]. Отже, згідно літописця, мученицька смерть князя Ігоря Ольговича дарувала йому Благодать рятувати та зцілювати, подібно до св. Кіра. Саме тому в межах Георгіївського приділа для розташування графіті було обране найбільш відповідне місце.

Враховуючи нестабільну політичну ситуацію в Києві, зумовлену незадоволення киян князюванням Ольговичів, що врешті й призвело до загибелі князя Ігоря, а також належність на той час великокнязівського столу противникам Ольговичів Мономаховичам, цілком зрозумілою виглядає можлива негативна реакція на появу в митрополичому храмі графіті зі згадкою про смерть колишнього великого князя, адже воно підкреслювало злочин правлячого князя. З цих же позицій варто пояснювати приведену літописцем розповідь про повеління поставленого князем Ізяславом Мстиславичем митрополита Кліма Смолятича не розголошувати інформацію про диво, яке сталося над тілом князя у Михайлівській церкві, та наказ поховати його на світанку наступного дня.

Таким чином, за сукупністю наявних даних ми маємо всі підстави для ототожнення згадуваного в графіті № 12 Петра з київським князем Ігорем Ольговичем, а, пізніше, ченцем Федорівського монастиря. Завдяки дослідженню напису вдалося уточнити дату смерті князя, визначити його хрестильне та молитовне імена, а також чітко встановити дату видряпування самого графіті, віднісши її до 1147-го року.

Оскільки дослідження графіті дозволило встановити день смерті князя, це дещо проливає світло на події 1147 р., а саме форму проведення віча біля стін Софії Київської, яке завершилось вбивством Ігоря Ольговича. О. Толочко, на підставі порівняння статей Іпатіївського та Лаврентіївського літописів [Толочко 2008], підкреслив, що місце і день збору людей перед собором виявились, вочевидь, суто випадковими: „послы Изяслава Мстиславича прибыли незадолго перед тем поставленному митрополиту Клименту Смолятичу, и именно ему было вменено собрать народ для оглашения грамот” [Толочко 2008, с. 331]. Однак, факт вбивства Ігоря

Ольговича в неділю 19 жовтня дозволяє поставити під сумнів твердження про „випадковість” вибору часу та місця проведення віча: воно було скликане біля стін митрополичої резиденції після недільної служби, що правилась у храмі Святої Софії 19 жовтня 1147 р., тобто, час та місце проведення київського віча були обрані свідомо. Цілком очевидно, що на Русі практикувались збори на подвір'ї церкви (в даному випадку митрополичої резиденції) після недільної служби для оголошення важливої інформації, а звичаєвість цієї практики, поширеної, до речі, і до сьогодення, зумовила мовчання літописів про частоту скликання подібного „віча”.

ПІСЛЯМОВА

У пропонованій читачу першій частині „Корпусу графіті Софії Київської” опубліковані 482 написи та малюнки, що знаходяться у приділі св. Георгія Великомученика. До недавнього часу з них лише 16 були опубліковані С. Висоцьким, решта ж фактично залишалась недослідженою. Відтак, значний за обсягом масив автентичних історичних джерел XI – XVII ст. практично повністю залишався поза увагою дослідників. Втім, розпочате нами новітнє вивчення епіграфіки Софії Київської дозволило переглянути ряд проблем, для вирішення яких графіті набувають вагомого значення.

Так, позитивному розв’язанню дискусійного питання часу зведення храму Святої Софії значно сприяли виявлені в стінах собору датовані написи-графіті, у яких вказані 1018/1021 [Корнієнко 2009б], 1022, 1033 (тричі), 1036 [Нікітенко, Корнієнко 2007; 2008б; 2009; Корнієнко 2008в], 1038 (виявлене О. Євдокімовою [Євдокімова 2008б]). Три з них (з датами 1022, 1033 та 1036 рр.) виконані на фресці з образом свт. Василя Великого, вони формують своєрідний есхатологічний календар, в якому знайшли відображення найбільш поширені дати розрахунку Кінця світу: на Кіріопасху 1022 р. та в канун тисячоліття Страстей Господніх (докладніше див.: екскурс І). Окрім того, на північних хорах знаходиться комплекс графіті, поява якого на підставі згадуваних у текстах осіб відноситься нами до 1019 р. [Нікітенко, Корнієнко 2008а]. Всі означені записи, як вказує форма каналів прорізів, виконані по сухому тиньку, тому вони однозначно вказують, що храм був до цього часу вже розписаний. Отже, літописний 1037-й р. як час заснування Софії Київської вже не може бути прийнята навіть на гіпотетичному рівні, адже доводиться констатувати, що на початок 20-х рр. XI ст. собор вже функціонував. Ці ж записи спростовують і літописний 1017-й р. як дату закладання собору, адже, якщо зважити на дати 20-х рр. XI ст., за неповних чотири роки, враховуючи нестабільну політичну ситуацію в Києві у другому десятилітті XI ст., звести таку споруду як Софійський собор було абсолютно неможливо. Тож Ярослав Володимирович (Мудрий) аж ніяк не може називатись будівничим Софії Київської. Відповідно, підтверджується концепція Н. Нікітенко, згідно якої Софійський собор зведений протягом 1011-1018 рр., а його засновником справедливо називається Володимир Святославич, а не його син Ярослав, що лише завершив розпочате батьком [докладніше див.: Нікітенко 2008; Нікітенко 1999; 2003; Нікітенко Н., Нікітенко М. 1996; Нікітенко, Корнієнко 2007; 2008б; 2009].

Незамінна роль графіті для вивчення стінопису храму, зокрема, для визначення образів святих, адже переважна більшість з них не зберегла супроводжуючих написів. Без цієї інформації надзвичайно складно, а почасти навіть неможливо, встановити чітку картину іконографічної програми фресок собору. При визначенні образів святих для її розуміння Н. Нікітенко залучала як виявлені до неї графіті на фресках, так і раніше невідомі, причому при обов’язковому співставленні цих даних з іконографією [Нікітенко 1999, с. 161-184, 224-240; 2008, с. 183-243], ця ж методика прийнята й іншими дослідниками [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2007, с. 26]. Власне завдяки графіті в межах Георгіївського приділа були ідентифіковані св. Марія Магдалина, пророк Софонія та весь святительський чин апсиди: св. Власій, св. Мартін, св. Прокл, св. Єпифаній, св. Павло Сповідник й св. Васіан. Водночас мусимо констатувати, що у двох випадках маємо розбіжності між зафіксованою у графіті інформацією та іконографією образів на фресці. Так над образом св. апостола Іуди знаходиться напис „Святий Ілля”, а на фресці з образом св. мч. Кіра – „Святий Феоділ”. Не виключено, що такі

записи відображають реально зафіксовані образи святих, які були зображені на фресках поверх попередніх. Втім, це питання потребує додаткового дослідження і, вірогідно, буде розв'язано завдяки подальшим дослідженням.

Детальний аналіз запису про смерть князя Ігоря Ольговича дозволить визначити не лише хрестильне та молитовне імена князя, а й, залучивши літописні дані, встановити реальний перебіг подій київського віча 1147 р. та обставини загибелі колишнього князя, на той момент вже ченця Федорівського монастиря. Інформація запису про загибель переяславського князя Ростислава Всеволодовича та запис-прокляття на його адресу дозволили на документальному рівні зафіксувати негативне ставлення киян до особи князя, а, відтак, і до факту його поховання в Софії.

На думку дослідників давньоруської літератури, від домонгольської Русі до нашого часу дійшло не більше кількох частин відсотка всіх написаних тоді книг, тому для дослідження цього аспекту середньовічної культури також вагомим значення набувають графіті, адже їх автори часто цитують популярні на той час твори. Зокрема, ціла група записів зі згадкою „кози”, на нашу думку, зафіксувала сліди відомого на той час твору фольклорного характеру, в якому можемо виділити кілька персонажів: козу, біса, барана й, очевидно, господаря кози. Крім того, в Георгіївському приділі виявлені написи, які розглядаються нами як фрагменти твору пропедевтичного змісту про апостола Фому та гімнографічного, можливо, присвяченого св. апостолу та євангелісту Іоанну Богослову. Окремо варто виділити два тексти „Херувимської пісні”, відмінні від традиційної редакції і невідомі за писемними пам'ятками, які свідчать про перекладання з грецької мови на руську літургійних книг в софійському скрипторії. До речі, завдяки графіті встановлений факт існування в межах митрополічного храму школи, що засвідчують виконані на стінах собору фрагменти учнівських вправ.

Не можна оминути увагою таку абсолютно групу графіті, як записи обрахунку проведених поминальних служб, які не привертати уваги дослідників. Комплексний аналіз наявної інформації, що включає дані епіграфічних пам'яток, писемних джерел та берестяних грамот, дозволив встановити: практика особистого поминання людей активно застосовувалась починаючи з XI ст. Тому зафіксоване на західноєвропейських матеріалах зростання протягом XII-XIII ст. кількості заупокійних поминальних служб мало місце і на давньоруських теренах. А ці факти повністю перекреслюють твердження щодо слабого розвитку поминального культу в XI-XIV ст., зумовленого, на думку дослідників (О. Алексєєв, О. Капров та ін.), незавершеністю процесів християнізації. Отже, епіграфічні пам'ятки дозволили окреслити набагато складніші духовні орієнтири світоглядних основ давньоруського суспільства.

Окремо слід згадати і про велику кількість малюнків, адже багато з них виконані на дуже високому професійному рівні, відтак по праву можуть посісти чільне місце серед творів давньоруського образотворчого мистецтва. Завдяки дослідженню графіті приділа зафіксоване поширення антидружинної пародії, на кшталт антилицарської західноєвропейської.

Побіжний огляд результатів вивчення графіті Георгіївського приділа доволі добре ілюструє, наскільки епіграфічні джерела можуть бути корисними для історичних досліджень. Звичайно, не всі дослідницькі завдання наразі знайшли повноцінне або однозначне висвітлення, адже в книзі ми вимушені обмежитись аналізом графіті приділа св. Георгія Великомученика. Більш широкі висновки та узагальнення стануть можливими лише по завершенню досліджень епіграфічних пам'яток Софії Київської.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алексеев 2002* – Алексеев А.И. Под знаком конца времен. Очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI вв. – СПб.: „Алетейя”, 2002. – 352 с.
- Алексеев 2006* – Алексеев А.И. Эсхатологические переживания в Западной Европе и на Руси в IX – XV вв. (Синхронно протекавшие процессы или типологическое сходство?) // Исследования по русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова. – М.: Издательский дом „Парад”, 2006. – С. 237-263.
- Алферов, Однороженко 2008* – Алферов О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – 200 с.
- Апостолос-Кападона 2000.* – Апостолос-Кападона Д. Словарь христианского искусства. – Челябинск: „Урал LTD”, 2000. – 272 с.
- Арциховский 1957* – Арциховский А.В. Берестяные грамоты мальчика Онфима // Советская археология. – 1957. – № 3. – С. 215-223.
- Арциховский, Янин 1978* – Арциховский А.В., Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1962-1976 гг.). – М.: „Наука”, 1978. – 192 с.
- Арьес 1992* – Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. – М.: Издательская группа „Прогресс”, „Прогресс-Академия”, 1992. – 526 с.
- Асеев 1979* – Асеев Ю.С. Про дату будівництва київської Софії // Археологія. – 1979. – № 32. – С. 3-12.
- Белецкий 1960* – Белецкий А.А. Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской // Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – М.: „Искусство”, 1960. – С. 159-192.
- Бережков 1963* – Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 376 с.
- Бжустковска 2006* – Бжустковска А. Иконография цистерны – проба прочтения // Херсонесский сборник. Supplement I. Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX – XI вв.). – Севастополь: Издательский дом „Максим”, 2006. – С. 55-84.
- Біблія 1995* – Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Завіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – К.: „Українське біблійне товариство”, 1995. – 296 с.
- Білоус 2008* – Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада та самоврядування. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 360 с.
- Борковский 1966* – Борковский В.И. [рецензия]. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. К.: „Наукова думка”, 1966, 239 с. // Вопросы языкознания. – 1966. – № 5. – С. 121-123.
- Бугославский 2006* – Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. Повесть временных лет. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 312 с.
- Васильев, Автушенко 2006* – Васильев А.В., Автушенко М.Н. Загадка княжества Феодоро. – Севастополь: „Библикстм”, 2006. – 416 с.
- Васильев 1997* – Васильев Б.Г. Древнерусские настенные рисунки-граффити (к постановке вопроса) // Новгород и Новгородская земля: история и археология. – 11/97 // [http:// bibliotekar.ru](http://bibliotekar.ru).

- Васильев 2006 – Васильев Б.Г. Успенский собор XII века в Старой Ладогге. Живописное убранство. Каталог. – Волхов: „Староладожский историко-архитектурный музей-заповедник“, 2006. – 250 с.
- Вздорнов 1978 – Вздорнов Г.В. Исследования о Киевской Псалтири. – М.: „Искусство“, 1978. – 172 с.
- Висоцький 1975 – Висоцький С.О. Графіті та час побудови Софійського собору в Києві // Стародавній Київ. – К.: „Наукова думка“, 1975. – С. 171-181.
- Висоцький 1983 – Висоцький С.О. Київські графіті XI – XII ст. // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. X Міжнародний з'їзд славістів. – К.: „Наукова думка“, 1983. – С. 132-145.
- Висоцький 1998a – Висоцький С.О. Київська писемна школа X – XII ст. (до історії української писемності). – Львів-Київ-Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коця, 1998. – 248 с.
- Висоцький 1998b – Висоцький С.О. Декілька зауважень до „нотаток про давні київські графіті“ // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 130-135.
- Высоцкий 1959 – Высоцкий С.А. Научный отчет по теме: „Надписи-граффити XI – XIV вв. в Софии Киевской“ К., 1959 // Національний заповідник „Софія Київська“, Науково-фондовий відділ. – НАДР 86/1. – 91 арк.
- Высоцкий 1966 – Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. – К.: „Наукова думка“, 1966. – 240 с.
- Высоцкий 1976 – Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). – К.: „Наукова думка“, 1976. – 456 с.
- Высоцкий 1985 – Высоцкий С.А. Киевские граффити XI – XVII вв. – К.: „Наукова думка“, 1985. – 208 с.
- Высоцкий 1989 – Высоцкий С.А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К.: „Наукова думка“, 1989. – 216 с.
- Владышевская 2006 – Владышевская Т.Ф. Музыкальная культура Древней Руси. – М.: „Знак“, 2006. – 472 с.
- Войтович 2006 – Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
- Волохонский 1994 – Волохонский А. Бытие и Апокалипсис. Комментарий к книгам Бытия, Творения и откровения Иоанна. – Иерусалим: «Малер», 1984. – 192 с.
- Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2007 – Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи // Византийский временник. – 2007. – № 66 (91). – С. 24-59.
- Гийу 2005 – Гийу А. Византийская цивилизация. – Екатеринбург: „У-Фактория“, 2005. – 552 с.
- Головко 2006 – Головко О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: Видавничий дім „Стилос“, 2006. – 575 с.
- Голубинский 1911 – Голубинский Е. История Русской церкви. – М., 1911. – Т. 2, ч. 2. – 616 с.
- Городецкий 2007 – Городецкий М.Л. Каталог астрономических известий в русских летописях // Святский Д.О. Астрономия древней Руси –

М.: НП ИД „Русская панорама“, 2007. – С. 493-643.

Григорян 1979 – Григорян Г. Армянские надписи Киевского собора святой Софии // Вестник общественных наук. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1979. – № 4. – С. 85-93.

Громов 2004 – Громов Д. В. Образ „эсхатологического нашествия“ в восточнославянских поверьях в древности и современности // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 20-42.

Гуревич 1992 – Гуревич А.Я. Предисловие. Филипп Арьес: смерть как проблема исторической антропологии // Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. – М.: Издательская группа „Прогресс“, „Прогресс-Академия“, 1992. – С. 5-32.

Данилевский 2001 – Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.). Курс лекций. – М.: „Аспект-Пресс“, 2001. – 339 с.

Даркевич 2004 – Даркевич В.П. Народная культура Средневековья: Пародия в литературе и искусстве IX – XVI вв. – М.: ООО „ИТИ ТЕХНОЛОГИИ“, 2004. – 238 с.

Дебольский 2002 – Дебольский Г., протоиерей. Дни богослужения православной католической восточной церкви. – Б.м.: ООО „Харвест“, 2002. – 848 с.

Дергачова 2004 – Дергачова И.В. Посмертная судьба и „иной мир“ в древнерусской книжности. – М.: Изд-во „Круг“, 2004. – 352 с.

Дмитриевский 1884 – Дмитриевский А. Богослужение в Русской церкви в XVI веке. – Казань, 1884. – Ч. 1. Службы круга седмичного и годичного и чинопоследования таинств: историко-археологическое исследование.

Довженко 1950 – Довженко В.Й. Військова справа в Київській Русі: Науково-популярний нарис. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – 88 с.

Дьяченко 1993 – Дьяченко Г., протоиерей. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений). – М.: „Отчий дом“, 1993. – 1122 с.

Евдокимова 2008а – Евдокимова А.А. Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Автореф... канд. филологических наук. – СПб., 2008. – 24 с.

Евдокимова 2008б – Евдокимова А.А. Греческие граффити Софии Киевской (публикация) // *Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Выпуск XIX. Аспекты компаративистики III*. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2008. – С. 609-648.

Еманов 2004 – Еманов А.Г. Граффити солдайского храма // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной научной конференции (12-16 сентября 2004 г.) – Ч. II. – К.-Судак: „Академперіодика“, 2004. – С. 84-90.

Житие Василия 2004 – Житие Василия Нового // Дергачова И.В. Посмертная судьба и „иной мир“ в древнерусской книжности. – М.: Изд-во „Круг“, 2004. – С. 205-326.

Житѣ и хоженѣ 1883 – Житѣ и хоженѣ Даниила Русьскыя земли игумена: 1106-1108 гг. // Православный палестинский сборник. – 1885. – Т. III, вып. 3 (9). – С. 97-297.

Жития 3 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-

- Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 3 (ноябрь). – 830 с.
- Жития 4* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четых-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 4 (декабрь). – 894 с.
- Жития 6* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четых-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 6 (февраль). – 542 с.
- Жития 8* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четых-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 8 (апрель). – 550 с.
- Жития 9* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четых-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 9 (май). – 894 с.
- Жития 10* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четых-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 10 (июнь). – 706 с.
- Жития 11* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четых-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 11 (июль). – 782 с.
- Жития 12* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четых-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 12 (август). – 814 с.
- Зализняк 2000* – Зализняк А.А. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990 – 1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М.: „Русские словари“, 2000. – С. 134-429.
- Зализняк 2004a* – Зализняк А.А. К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: „Русские словари“, 2004. – С. 233-287.
- Зализняк 2004б* – Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995-2003 гг. – М.: Языки русской культуры, 2004. – 872 с.
- Запаско 1995* – Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів: „Світ“, 1995. – 480 с.
- Захаров 2004* – Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. – М.: „Индрик“, 2004. – 592 с.
- Зоценко 1979* – Зоценко В.М. Медальйон київського виробництва початку XII ст. // Археологія Києва: дослідження та матеріали. – К.: „Наукова думка“, 1979. – С. 104-107.
- Иванов 2003* – Иванов Г.П. Библиейские числа. – СПб.: Христианское общество „Библия для всех“ РС ЕХБ, 2003. – 368 с.
- Иванов 2006* – Иванов С.А. „Апостольская сирена“: память Симеона Метафраста на апостола Фому (ВНГ, 1835) // Византийский временник. – М., 2006. – Т. 65 (90). – С. 309-324.
- Иванов 2005* – Иванова Т.А. Старославянский язык: Учебник. – СПб.: „Авалон“, „Азбука-классика“, 2005. – 240 с.
- История 2007* – История русского искусства. – Т. 1: Искусство киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – М.: „Северный паломник“, 2007. – 664 с.

- Іван Ужевич 2006 – Іван Ужевич та його „Грамати́ка словенська” 1643, 1645 рр., або перші кроки духовної інтеграції в Європу // Дослідження з історичними коментарями проф. А.П. Яреценка. – Харків: „Прапор”, 2006. – 256 с.
- Іларіон 2004 – Іларіон, митрополит. Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених. – К.: МАУП, 2004. – 176 с.
- Кабанец 1992 – Кабанец Е.П. Тайна софийского граффито (упоминание лаврской истории в Софийской эпиграфике) // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. – К.: Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник, 1992. – С. 89-99.
- Карпов 2002 – Карпов А. Ю. Об эсхатологических ожиданиях в Киевской Руси в конце XI – начале XII века // Отечественная история. – М., 2002. – № 2. – С. 3-15.
- Карпов 2008 – Карпов А.В. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX – XI веках. – СПб.: „Алетейя”, 2008. – 184 с.
- Карский 1928 – Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. – 494 с.
- Кирилл 1998 – Кирилл Александрийский, свт. Слово о исходе души и Страшном Суде. Ефрем Сирин, прп. Слово на пришествие Господне, на скончание мира и на пришествие антихристо. – К.: Информационно-издательский центр УПЦ, 1998. – 24 с.
- Кириллин 2000 – Кириллин В. М. Символика чисел в литературе Древней Руси (XI – XVI века). – СПб.: „Алетейя”, 2000. – 320 с.
- Климовський 2004 – Климовський С.І. Будівельна кераміка Успенського і Софійського соборів Києва // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К.: ВІПОЛ, 2004. – Вип. 11. – С. 48-51.
- Колесов 1978 – Колесов В.В. [рецензия]. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). К., 1976. // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 149-151.
- Колпакова 2007 – Колпакова Г.С. Искусство Древней Руси: Домонгольский период. – СПб.: „Азбука-классика”, 2007. – 600 с.
- Комеч 1987 – Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – М.: „Наука”, 1987. – 320 с.
- Корнієнко 2008а – Корнієнко В.В. Відображення подій 1147 р. в епіграфіці Софії Київської: графіті із записом про смерть Ігоря Ольговича // Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: Матеріали науково-практичної конференції „Михайлівський Золотоверхий монастир: історія і сьогодення”. – К.: „Архангельський глас”, 2008. – С. 145-149.
- Корнієнко 2008б – Корнієнко В.В. Графіті та визначення образів святих у святительському чині Георгіївського олтаря Софії Київської // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів: „Логос”, 2008. – Книга II. – С 521-529.
- Корнієнко 2008в – Корнієнко В.В. Датовані графіті 30-х рр. XI ст. із Софії Київської в контексті давньоруської есхатології // „1020-ліття хрещення Русі-України – із Києва по всій Русі”: Збірник матеріалів науково-практичної конференції (Київ, 21 жовтня 2008 р.). – К.:

„Архангельський глас”, 2008. – С. 208-216.

Корнієнко 2008г – Корнієнко В.В. Два графіті із записами „Херувимської пісні” з Софії Київської: до питання еволюції християнських літургійних текстів // Могилянські читання 2007 року: Музейники ХХ століття – дослідники української сакральної культури. – К.: „Фенікс”, 2008. – С. 293-298.

Корнієнко 2008д – Графіті Георгіївського приділа Софії Київської із записом про смерть Ростислава Всеволодовича в світлі нових досліджень // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К.: „Фенікс”, 2008. – Вип. 22. – С. 36-41.

Корнієнко 2009а – Корнієнко В.В. Графіті – малюнки вояків як зразки середньовічної пародії (за матеріалами епіграфіки Софії Київської та церкви Спаса на Берестовім) // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: „Логос”, 2009. – Книга II. – С. 515-520.

Корнієнко 2009б – Корнієнко В.В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: „Видавництво „Горобець”, 2009. – С. 444-445.

Корнієнко 2009в – Корнієнко В.В. Нововиявлені пам’ятки давньоруської літератури на фресках Георгіївського приділу Софії Київської // Могилянські читання 2008 року: Збірник наукових праць: Церква і музеї: втрати ХХ століття. – К.: „Фенікс”, 2009. – С. 325-330.

Краткое 1991 – Краткое объяснение всенощной, литургии или обедни, последование таинств, погребения усопших, водоосвящения и молебнов / составитель прот. И. Бухарев. / Репринтное издание 1904 г. – М.: МПО „МЕТТЭМ”, 1991. – 192 с.

Купер 1995 – Купер Дж. Энциклопедия символов. – М.: Изд-во Ассоциации Духовного Единения „Золотой век”, 1995. – 412 с.

Керлот 1994 – Керлот Х. Э. Словарь символов. – М.: „REFL-book”, 1994. – 192 с.

Лазарев 1960 – Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – М.: „Искусство”, 1960. – 314 с.

Лазарев 1973 – Лазарев В.Н. Древнерусские мозаики и фрески XI – XV вв. – М.: „Искусство”, 1973. – 158 с.

Лазарев 1978 – Лазарев В.Н. Византийское и древнерусское искусство: Статьи и материалы. – М.: „Наука”, 1978. – 335 с.

Ле Гофф 2007 – Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. Переклад з франц. Яреми Кравця – Львів: „Літопис”, 2007. – 350 с.

Литвина, Успенский 2006а – Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М.: „Индрик”, 2006. – 904 с.

Литвина, Успенский 2006б – Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Заметки о дополнительных христианских именах и почитании святых в культуре средневековой Руси // Вереница литер: К 60-летию В.М. Живова. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – С. 273-291.

Майоров 2006 – Майоров А.В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – 209 с.

- Майоров 2008 – Майоров А.В. Из истории внешней политики галицко-волынского князя Романа Мстиславича // **Дньєслово**. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К.: „Корвінпрес”, 2008. – С. 51-57.
- Материалы 1960 – Материалы реставрации древних фресок, живописи в Георгиевском приделе Софийского собора в г. Киеве: Научно-технический отчет по теме № 4: Исследование и реставрация памятников архитектуры и монументального искусства. Киев, 1960. // Національний заповідник „Софія Київська”, Науково-фондовий відділ. – НАДР 295/1. – 248 арк.
- Медынцева 1968 – Медынцева А.А. Древнерусские надписи из церкви Федора Стратилата в Новгороде // Славяне и Русь. – М.: „Наука”, 1968. – С. 440-450.
- Медынцева 1978 – Медынцева А.А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI – XIV века. – М.: „Наука”, 1978. – 312 с.
- Медынцева, Попконстантинов 1984 – Медынцева А.А., Попконстантинов К.К. Надписи из Круглой церкви в Преславе. – София: Изд-во Болгарской академии наук, 1984. – 132 с.
- Мейендорф 2002 – Мейендорф И., протопресвитер. Введение в святоотеческое богословие. – К.: Храм прп. Агапита Печерского, 2002. – 360 с.
- Мейендорф 2007 – Мейендорф И., протоиерей. Византийское богословие: исторические тенденции и доктринальные темы. – Минск: „Лучи Софии”, 2007. – 336 с.
- Мурьянов 2003 – Мурьянов М.Ф. Гимнография Киевской Руси. – М.: „Наука”, 2003. – 451 с.
- Мусин 2004 – Мусин А.Е. Послесловие литургиста // Чукова Т.А. Алтарь древнерусского храма конца X – первой трети XIII в. Основные архитектурные элементы по археологическим данным. – СПб.: „Петербургское Востоковедение”, 2004. – С. 135-154.
- Мусин 2005 – Мусин А.Е. *Milites christi* Древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета. – СПб.: „Петербургское востоковедение”, 2005. – 368 с.
- Никитенко 1999 – Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К.: Институт украинской историографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, 1999. – 294 с.
- Никитенко 2004 – Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика – К.: Издательский Дом „Слово”, 2004 (2-е изд.). – 416 с.
- Никитенко 2006 – Никитенко Н.Н. „Символический синтаксис” орнаментальной декорации центральной апсиды Софии Киевской // Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти. – К.: Видавничий дім „Киево-Могилянська академія”, 2006. – С. 343-356.
- Никитенко 2007 – Никитенко Н. Святые целители в стенописи Софии Киевской // Человеческая целостность и встреча культур. – К.: „ДУХ І ЛІТЕРА”, 2007. – С. 265-281.
- Никитенко 2008 – Никитенко Н. Святая София Киевская. – К.: „Городец”, 2008. – 384 с.
- Никитенко М. 2008 – Никитенко М.М. Византийский бестиарий в

пейзажної живописи Троїцької надвратної церкви Києво-Печерської лаври // Сутейський збірник. – К.-Судак: „Академперіодика”, 2008. – Вип. III. – С. 496-502.

Никитина 1990 – Никитина Ю.І. Рисунки-графіти з Софії Новгородської // Советська археологія. – 1990. – № 3. – С. 220-232.

Нікітенко 2000 – Нікітенко Н.М. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К.: Українське товариство охорони пам’яток історії та культури / Український центр біографічної некрополістики, 2000. – 96 с.

Нікітенко 2003 – Нікітенко Н.Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К.: „Академперіодика”, 2003. – 332 с.

Нікітенко, Корнієнко 2007 – Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші датовані графіти Софії Київської // Праці Центру пам’яткознавства. – К.: Центр пам’яткознавства НАН України та УТОПІК, 2007. – Вип. 12. – С. 244-260.

Нікітенко, Корнієнко 2008а – Нікітенко Н., Корнієнко В. Графіти „групи Олісави” на північних хорах Софії Київської // Пам’ятки України: історія та культура. – 2008. – № 1 (158). – С. 19-29.

Нікітенко, Корнієнко 2008б – Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші графіти Софії Київської та її датування // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7: До ювілею професора Василя Іринаровича Ульяновського. – С. 365-399.

Нікітенко, Корнієнко 2009 – Нікітенко Н. М., Корнієнко В.В. Найдавніші графіти Софії Київської та датування собору // Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: „Видавництво „Горобець”, 2009. – С. 417-443.

Нікітенко, Корнієнко 2009а – Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Есхатологічні дати в графіти Софії Київської на фресках Софії Київської як історичне джерело. – Архіви України. – Вип. 5-6 (262). – С. 43-63.

Нікітенко, Нікітенко 1996 – Нікітенко Н.М., Нікітенко М.М. Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень // Архітектурна спадщина України. 3, ч. 1. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. – К.: „Українознавство”, 1996. – С. 25-36.

Нікітенко М. 2007 – Нікітенко М.М. Бестіарій Троїцької надбрамної церкви в контексті теологічної програми її розписів // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К.: „Фенікс”, 2007. – Вип. 17. – С. 80-91.

Німчук 1967 – Німчук В. [рецензія]. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. К.: „Наукова думка”, 1966, 239 с. // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 86-91.

Німчук 1983 – Німчук В.В. Київські глаголичні листки. Найдавніша пам’ятка слов’янської писемності. – К.: „Наукова думка”, 1983. – 144 с.

Німчук 1988 – Німчук В.В. Давньоруські написи – пам’ятки літератури XI – XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. Збірник наукових праць. – К.: „Наукова думка”, 1988. – С. 24-32.

Однороженко 2008 – Однороженко О. Князівська геральдика Волині сере-

дини XIV – XVIII ст. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – 180 с.

Однороженко 2009 – Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2009. – 312 с.

Орел, Кулик 1995 – Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити // Археология. – 1995. – № 1. – С. 124-132.

Остромирово евангелие 2007 – Остромирово евангелие 1056-1057 года по изданию А.Х. Востокова. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 968 с.

Панащенко 1974 – Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). – К.: „Наукова думка”, 1974. – 112 с.

Патерик 2001 – Патерик Києво-Печерський / ред. І. Жиленко. – К.: Видавничий дім „KM Academia”, 2001. – 348 с.

Переяслав 2007 – Переяслав у віках / авт.-упор. В. Коцур, О. Колибенко. – К.: „Світ успіху”, 2007. – 422 с.

Поменник 2004 – Поменник Софії Київської: публікація рукописної пам’ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / упор. О. Прокоп’юк. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2004. – 264 с.

Поменник 2007 – Поменник Введенської церкви на Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам’ятки другої половини XVII ст. / Упор. О. Кузьмук / Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К.: „Фенікс”, 2007. – Вип. 18, спецвипуск 7. – 120 с.

Попов 1984 – Попов А. Царевград Търнов: Средневековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика Лавра” – София: Издателство на Българската академия на науките, 1984. – Т. 4. – 188 с.

Попова 2008 – Попова О.С. Образ и стиль в мозаиках Софии Киевской // Труды Государственного Эрмитажа: [Т.] 42: Византия в контексте мировой культуры: К 100-летию со дня рождения Алисы Владимировны Банк (1906-1984): Материалы конференции. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2008. – С. 386-419.

Поппе 1968 – Поппе А. Граффіті й дата спорудження Софії Київської // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 93-98.

Поппе 1989 – Поппе А.В. Митрополиты Киевские и всея Руси (988 – 1305) / Авторизированный перевод с немецкого Назаренко В.А. // Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. – М.: „Наука”, 1989. – С. 191-206.

ПСРЛ 1 – Полное собрание русских летописей. Том I. Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 496 с.

ПСРЛ 2 – Полное собрание русских летописей. Том II. Ипатьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 648 с.

ПСРЛ 3 – Полное собрание русских летописей. Т. III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: „Языки русской культуры”, 2000. – 720 с.

ПСРЛ 11 – Полное собрание русских летописей. Том XI. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью

/ С прил. извлечений из монографии Б.М. Клосса „Никоновский свод и русские летописи XVI – XVII веков”. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 264 с.

ПСРЛ. 35 – Полное собрание русских летописей. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: „Наука”, 1980. – 308 с.

Пронштейн, Кияшко 1981 – Пронштейн А.П., Кияшко В.Я. Хронология: Учебное пособие. – М.: „Просвещение”, 1981. – 192 с.

Рибаків 1947 – Рибаків Б.А. Іменні написи XII ст. в київському софійському соборі // Археологія. – 1947. – № 1. – С. 53-64.

Рождественская 1989 – Рождественская Т.В. Эпиграфика и книжная культура средневекового Новгорода // История и культура древнерусского города. – М.: „Изд-во Московского Государственного Университета”, 1989. – С. 128-133.

Рождественская 1992 – Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI-XV вв. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1992. – 166 с.

Рождественская 1999 – Рождественская Т.В. Богослужебные тексты в не-книжной письменности средневекового Новгорода: перспективы изучения // Великий Новгород в истории средневековой Европы (к 70-летию Валентина Лаврентьевича Янина). – М.: „Русские словари”, 1999. – С. 338-344.

Рождественская 2007 – Рождественская Т.В. Надписи и рисунки в церкви Феодора Стратилата на Ручью // Царевская Т.Ю. Роспись церкви Феодора Стратилата на Ручью в Новгороде и ее место в искусстве Византии и Руси второй половины XIV века. – М.: „Северный паломник”, 2007. – С. 338-382.

Рождественская, Тур 1978 – Рождественская Т.В., Тур А.М. Граффити из Псковского Спасо-Великопустынского монастыря // Памятники культуры: Новые открытия. – Л.: „Наука”, 1978. – С. 31-36.

Романова 2002 – Романова А.А. Эсхатологические записи XV в. и записи в пасхалиях // Российское государство в XIV - XVII вв.: сборник статей, посвященных 75-летию со дня рождения Алексева Ю.Г. – СПб.: ДБ, 2002.

Рыбаков 1963 – Рыбаков Б.А. Русская эпиграфика X – XIV вв. (Состояние, возможности, задачи) // История, фольклор, Искусство славянских народов. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 34-72.

Рыбаков 1964 – Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI – XIV веков / Свод археологических источников, вып. Е – 144. – М.: „Наука”, 1964. – 48 с.

Русская азбука 1998 – Русская азбука в инициалах XI – XVI веков. – М.: НИЦ „Скрипторий”, 1998. – 160 с.

Русское 2006 – Русское средневековое надгробие XIII – XVII века: материалы к своду / Ин-т археологии РАН. – М.: „Наука”, 2006. – Вып. 1. – 359 с.

Сапрыкин, Масленников 2007 – Сапрыкин С.Ю., Масленников А.А. Граффити и дипинти хоры античного Боспора. – К.: „АДЕФ-Україна”, 2007. – 320 с.

Святский 2007 – Святский Д.О. Астрономия древней Руси / Автор предисловий, комментариев и дополнений – М.Л. Городецкий. –

М.: НП ИД „Русская панорама”, 2007. – 664 с.

Симонов 2007 – Симонов Р.А. Математическая и календарно-астрономическая мысль в Древней Руси (по данным средневековой книжной культуры). – М.: „Наука”, 2007. – 431 с.

Симфонія 2004 – Повна симфонія до Святого Письма Старого та Нового Завіту. – Укладач і відповідальний редактор Павло Смуk. – Львів: „Свічадо”, 2004. – 1312 с.

Сінкевич, Корнієнко 2009 – Сінкевич Н.О., Корнієнко В.В. Латиничні графіті XVI-XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – Число 5: Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Матеріали науково-практичної конференції „Гетьман Іван Мазепа – будівничий Української Православної Церкви” (22-23 вересня 2009 р., м. Київ). – С. 165-171.

Скржинская 2000 – Скржинская Е.Ч. Русь, Италия и Византия в Средневековье. – СПб.: „Аллетей”, 2000. – 288 с.

Скурат 2003 – Скурат К. Е. Золотой век святоотеческой письменности (IV – V вв.). – М.: Свято-Троицкая Сергеева Лавра, Московская. Духовная Академия, 2003. – 320 с.

Словарь книжников 1987 – Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. I (XI – первая половина XIV ст.). – Л.: „Наука”, 1987. – 496 с.

Словарь 1 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. I. – 950 с.

Словарь 2 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. II. – 648 с.

Словарь 3 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. III. – 680 с.

Словарь 4 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. IV. – 1054 с.

Словник 1977 – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1. – К.: „Наукова думка”, 1977. – 632 с.

Словник 1978 – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 2. – К.: „Наукова думка”, 1978. – 592 с.

Слово Мефодия 1863 – Слово Мефодия Патарского о царській язык последних времен // Памятники отреченной русской литературы / Собраны и изданы Н. Тихонравовым. – М., 1863. – Т. II. – С. 213-226.

Смирнова 2007 – Смирнова И.М. Тайная история креста. – М.: „Эксмо”, 2007. – 320 с.

Собор 2001 – Собор Святої Софії в Києві: [Книга-альбом] / Автор тексту Г. Логвин. – К.: „Мистецтво”, 2001. – 352 с.

Сорочан 2005 – Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. – Харьков: „Майдан”, 2005. – Ч. 2. – С. 679-1646.

Сотникова, Спасский – Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X-XI веков. – Л.: „Искусство”, 1983. – 240 с.

Степанова 2006 – Степанова Е.В. Печати латинскими и греко-латинскими надписями VI – VIII вв. из собрания Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2006. – 171 с.

Столярова 1998 – Столярова Л.В. Древнерусские надписи XI-XIV вв. на

- пергаментних кодексів. – М.: „Наука”, 1998. – 414 с.
- Столярова 2000 – Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI – XIV веков. – М.: „Наука”, 2000. – 544 с.
- Толочко 2008 – Толочко А.П. „Седоша слышати” или „воставши въ вѣщи”? Как происходило киевское вече 1147 г. // Анфологион: власть, общество, культура в славянском мире в средние века. К 70-летию Бориса Николаевича Флори. Выпуск 12. – М.: „Индрик”, 2008. – С. 330-333.
- Толочко 1983 – Толочко П.П. Древний Киев. – К.: „Наукова думка”, 1983. – 227 с.
- Тоцька 1996 – Тоцька І.Ф. Граффіті Софійського собору та церковні співи на Русі // Пам’ятки архітектури та мистецтва в світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника „Софія Київська”. – К.: Державний комітет України в справах містобудування та архітектури, 1996. – С. 22-23.
- Тоцька 2003 – Тоцька І.Ф. До питання про час побудови Софії Київської // Нові дослідження давніх пам’яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника „Софія Київська” (Київ, 22-23 листопада 2001 р.). – К.: Держбуд України / Національний заповідник „Софія Київська”, 2003. – С. 198-204.
- Турилов 2000 – Турилов А.А. Заметки о киевских граффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 26-58.
- Турилов, Чернецов 1985 – Отреченная книга Рафли // Труды Отдела древнерусской литературы. – Л.: „Наука”, 1985. – Т. XL. – С. 260-344.
- Уваров 2001 – Уваров А.С. Христианская символика. Символика раннехристианского периода. – М.: УНИК; СПб.: „Алетейя”, 2001. – 256 с.
- Удальцова 1984 – Удальцова З.В. Из византийской хронографии VII в. // Византийский временник. – Т.45. – М., 1984. С. 54-65.
- Ульяновський 2004 – Ульяновський В.І. Митрополит київський Спиридон: образ крізь епоху, епоха крізь образ. – К.: „Либідь”, 2004. – 376 с.
- Факкани 1999 – Факкани Р. Graeco-Novogorodensia. I (позднеантичные греческие и византийские параллели некоторых формул, выражений и графических символов новгородских грамот на бересте) // Великий Новгород в истории средневековой Европы. К 70-летию Валентина Лаврентьевича Янина. – М.: „Русские словари”, 1999. – С. 329-337.
- Фергюсон 1998 – Фергюсон Д. Христианский символизм. – М.: Изд-во Ассоциации Духовного Единения „Золотой век”, 1998. – 332 с.
- Холл 1999 – Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве. – М.: „Крон-Пресс”, 1999. – 656 с.
- Черепнин 1956 – Черепнин Л.В. Русская палеография. – М.: Госполитиздат, 1956. – 616 с.
- Царевская 2007 – Царевская Т.Ю. Роспись церкви Феодора Стратилата на Ручью в Новгороде и ее место в искусстве Византии и Руси второй половины XIV века. – М.: „Северный паломник”, 2007. – 616 с.
- Церква Богородиці 1996 – Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К.: „АртЕк”, 1996. – 224 с.
- Цігенаус 2006 – Цігенаус А. Есхатологія: Майбутнє сотвореного в Бозі. –

Львів: „Свічадо”, 2006. – 352 с.

Шмеман 1996 – Шмеман А., протоиерей. Введение в литургическое богословие. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 248 с.

Шмеман 2005 – Шмеман А., протоиерей. Литургия и предание. – К.: „Пролог”, 2005. – 206 с.

Шульц 2002 – Шульц Г.Й. Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів. – Львів: Видавничий відділ „Свічадо”, 2002. – 240 с.

Щепкин 1999 – Щепкин В.Н. Русская палеография. – М.: „Аспект Пресс”, 1999. – 270 с.

Яковенко 2006 – Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: „Критика”, 2006. – 584 с.

Яковенко 2008 – Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К.: „Критика”, 2008. – 472 с.

Янин 1983 – Янин В.Л. 25 мая 1093 года // Знание-сила. – 1983. – № 4. – С. 31-32.

Янин 1992 – Янин В.Л. Эпиграфические заметки // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 21-36.

Янин, Зализняк 1986 – Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977 – 1983 гг.). – М.: „Наука”, 1986. – 312 с.

Янин, Зализняк 2004 – Янин В. Л., Зализняк А.А. Берестяная иконка (=грамота № 914-И) // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гишпиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: „Русские словари”, 2004. – С. 108-109.

Boniecki 2002 – Boniecki A. Herbarz Polski: wydanie nowe, elektroniczne / Dr Minakowski Publikacje Elektroniczne. – Kraków 2002 // www.przodkowie.com.

Jaksic 2006 – Jaksic N. Prvich pet stolijeca hrvatske umjeynosti. – Zagreb: Galerija Klovcevi dvori, 2006. – 320 s.

Horvat 2006 – Horvat J. Kultura Hrvata kroz 1000 godina. Knjiga prva. – Zagreb: Naklada Fran, 2006. – 648 s.

Katicic, Novak 1988 – Katicic R., Novak S. Dva tisuciljeca pismene kulture na tlu hrvatske. – Zagreb: SNL, 1988. – 180 s.

Niesiecki 1 – Korona Polska przy złotey wolnoscі starożytnemi Wszstkich Kathedr, Prowincyi, y Rycerstwa kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, naywyższymi Honorami; a naypierwey Cnotą, Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1728.

Niesiecki 2 – Korona Polska przy złotey wolnoscі starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM DRUGI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1738.

Niesiecki 3 – Korona Polska przy złotey wolnoscі starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi

Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM TRZECI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1740.

Niesiecki 4 – Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM CZWARTY Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1743.

Ozerkov 2006 – Ozerkov D. Flourishing croos: a hierotopical motif in Jerusalem, Rome, and Russia // Новые Иерусалимы. Перенесение Сакральных пространств в христианской культуре. Материалы международного симпозиума / ред.-сост. А.М. Лидов. – М.: „Индрик”, 2006. – С. 82-87.

Quacquarelli 1973 – Quacquarelli A. L’ogdoade patristica e suoi riflessi nella liturgia e nei monument // Rivista di archeologia cristiana. – Citta del Vaticano: Pontificio istituto di archeologia cristiana, 1973. – A. XLIX. – P. 211-269/

Urzednicy 2002 – Urzednicy dawnej Rzechypospolitej XII – XVIII wieku. T. III, z. 4: Urzednicy wojewodztw Kijowskiego i Chernihowskiego XV – XVIII wieku: spisy. – Kornik: Biblioteka Kornika, Instytut historii, 2002. – 344 s.

**Додаток. Координати розташування
графіті приділа
св. Георгія Великомученика**

I.1. Фреска з образом св. Василя Великого		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1	137,5	19,5
1a	138	18
2	145	19,5
15	157,5	24
720	170,5	23
721	168	21,5
722	163,5	15
723	148,5	19,5
724	148,5	25
725	147	19,5
726	142	21
727	142	25,5
728	143	17,5
729	140	26,5
730	135,5	22,5
731	133,5	17,5
732	124	17
733	126	14,5
734	162	7
735	154,5	3,5
736	135	12,5
737	161,5	24
738	154,5	16,5
739	178	20,5
740	177	6,5
741	178	11
742	184	12

743	190	17
744	183,5	22
744a	180	20
745	153,5	7
746	190	17
747	192	15
748	190,5	4
749	193	3
750	199	15
751	199,5	15
752	205	18
753	211	7
754	212	12
755	217	12,5
756	221	14
757	227	20
758	156	81
759	152	83
760	147	86
761	191	83
762	181	83,5
763	165	76,5
764	165	80,5
765	228,5	94
766	248,5	85

I.2. Фреска з зображенням Чесного хреста

№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
141	185	57
141a	184	58
214	217	52
767	186	57

768	181	66
769	198	53
770	172	57,5
771	166	56,5
772	164	60
773	168	42
774	139	13,5
775	169	55
776	162	45
777	230	21
778	217	27
779	239	50
780	237,5	50
781	220	52
782	190	60
783	177,5	57
784	174,5	57
785	177,5	50
786	178	56
787	225	51

I.3. Південна сторона апсиди

<i>N₂</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра виступу апсиди (см)</i>
124	165	102
124a	163	105
125	169,5	47
126	153	109,5
126a	152	109,5
127	153	120
155	165	102
251	154	129
251a	152	132

788	90	15
789	90	9
790	106	39
791	161	37,5
792	172	14
793	156,5	52
794	164	14
795	168	19
796	142	44
797	142	44
798	152	35
799	143,5	18
800	142	12
801	137	14
802	123	22
803	162	8
804	158,5	8
805	154,5	8,5
806	157,5	15
807	155,5	17
808	159	15
809	156	29,5
810	155	28
811	152,5	26
812	156	25
813	175,5	14
814	193	8
815	180	5
816	168	8,5
817	170	22,5
818	178	23
819	174	20,5
820	173,5	13,5

821	167	25
822	166	34
823	164	31
824	170,5	28
825	168,5	32
826	172,5	52
827	172	39,5
828	171	45
829	166,5	44
830	164	46,5
831	163	51,5
832	174	32
833	181	30
834	184	31
835	186	33
836	190	30
837	195	32
838	198,5	35
839	202,5	24
840	206	25
841	213	23
842	211	17
843	204	44
844	210	49,5
845	208,5	46
846	219	56
847	217,5	53
848	213	49
849	215	48
850	207	46
851	128	40
852	182	64
853	207	21

854	115	45
855	224,5	63
856	221	64
857	217	61
858	217	73
859	201,5	84
860	182	56
861	189	55
862	200	74
863	163	60
864	159	61
865	168	57,5
866	177,5	85
867	179	89
868	181	81
869	184	85
870	179,5	60
871	187,5	89
872	175,5	85
873	173,5	81
874	171,5	84,5
875	170	85
876	170	74
877	168	84
878	165	84
879	162,5	84
880	161	84
881	159	84
882	158	89
883	152,5	85,5
884	149,5	85
885	146,5	67
886	146,5	85,5

887	144,5	90
888	142	61
889	142	80
890	140	87
891	138	70,5
892	138	88
893	133,5	84
894	131	86
895	128	86,5
896	125	88
897	124	90
898	155	106
899	152	58
900	156	52,5
901	158	57
902	155,5	65,5
903	155,5	62,5
904	130	63
904a	133	63
905	199	106
906	195	103,5
907	191,5	106
908	189,5	104
909	185	106
910	182	113
911	178,5	107
912	177,5	108
913	164,5	110
914	162,5	108
915	163	115,5
916	159	106,5
917	150,5	99
918	150	105,5

919	147,5	103
920	144	111
921	134	101,5
922	252	139
923	246	141
924	206	123
925	181	137
926	171	127,5
927	164	132
928	162	140
929	155	141
930	234	219
931	144	115
932	146	129
933	144	125
934	142,5	128
935	134	134
936	142	138
937	169	153
938	169	153
939	190,5	176
940	161,5	159
941	162	259

I.4. Північна сторона апсиди

<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра виступу апсиди (см)</i>
942	160,5	10
943	163	12
944	171,5	8
945	166	10
946	173	5,5
947	168,5	11
948	168	5,5

949	168	6,5
950	174	16
951	183	36
952	182	23
953	169	30
954	166	30
955	185	85,5
956	188	9,5
957	189	26
958	187	34,5
959	192	20
960	196	28
961	198	15
962	200	13
963	203	44
964	200	45
965	209	45
966	218	52
967	216	13,5
968	220	17
969	224	18
970	227	59
971	230	26
972	216	136
973	181	152
974	165	160
975	151	169
976	160,5	130
977	233	138
978	246	211

I.5. Фреска з образом невідомого святого		
<i>N₂</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра стіни (см)</i>
979	165	178
980	163	193
980a	208	180
I.6. Фреска із зображенням сцени мучеництва		
<i>N₂</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра арки-переходу до північної внутрішньої галереї (см)</i>
981	136	195
982	131	43
983	133	44
984	139	42,5
985	147	32
986	150	54
987	180	55
988	172	19
989	173	28
990	176	23
991	178	23
992	184	20,5
I.7. Фреска із зображенням сцени увірування		
<i>N₂</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра арки-переходу до північної внутрішньої галереї (см)</i>
993	139	49
994	122	40
995	106	70

I.8. Фреска з образами трьох іудейських мучеників-отроків Ананії, Азарії та Мисаїла		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого кута стіни (см)</i>
996	133,5	98
I.9. Фреска з образом пророка Софонії		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
997	144,5	91
998	125	88
999	121	45
I.10. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого кута між стіною та лопаткою (см)</i>
1000	155	33,5
1001	113	35,5
I.11. Фреска з образами мч. Софії та Любові		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого кута між стіною та лопаткою (см)</i>
260	135	36
270	138	94
270a	139	92
1002	124	76
1003	117	97
1004	128,5	104
1005	126	82
1006	133	112
1007	180	40
1008	203	81

1163	102	107
1164	102	102
I.12. Фреска з образами мч. Надії та Віри		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого кута між стіною та лопаткою (см)</i>
1009	190	30
1009a	190,5	33
I.13. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1010	198	42
1010a	196	53
I.14. Фреска з образом св. рівноапостольної Марії Магдалини		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
44	153	21
1011	119	62
1012	146	20
I.15. Фреска з образом св. Ірини		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1013	168	97
1014	124	102
1015	116,5	93
1016	154	63,5
1017	113,5	65
1018	116	49
1019	119,5	45,5
1020	119	40,5
1021	154	24

I.16. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1022	140	11
1023	88	19
1024	97	46
I.17. Фреска із зображенням Чесного хреста		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1025	141	53
1026	177	22
1027	198	29
1028	130,5	13
I.18. Фреска з образом св. апостола Іакова, брата Господнього		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1029	151	52
1030	159	15
1030a	160	17
I.19. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1031	120	7
I.20. Фреска з образом св. апостола Іуди, брата Господнього		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1032a	322	22
1032b	322	85

1033	160	13
1034	74	47
I.21. Фреска з образом св. первосвященника Аарона		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1035	130	21
1036	114	36
1037	127	85
1038	113	90
1039	117	83,5
1040	154,5	105
1041	111	26
1042	73	30
1043	101	6,5
1044	84	38
1045	113	104
I.22. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1046	157	45
1047	135,5	28
1048	126	2,5
1049	125,5	23
1050	124	20
1051	112	22
1052	119	20
1053	105	14
1054	117	47
1055	110	36
1056	117	69,5
1057	100,5	57
1058	131	45

I.23. Фреска з образом св. Онуфрія		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1059	105	39,5
1060	151	19,5
I.24. Ділянка личкувального розчину на південно-західній грані південно-західного восьмигранного стовпа потрійної аркади		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра (см)</i>
1061	101	6
1062	104	15
I.25. Ділянка личкувального розчину на південній грані південно-західного восьмигранного стовпа потрійної аркади		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра (см)</i>
1063	129,5	4,5
1064	113,5	22,5
1065	143	26,5
1066	99	27
I.26. Ділянка личкувального розчину на південно-східній грані південно-західного восьмигранного стовпа потрійної аркади		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра (см)</i>
1067	130	29,5
1068	126,5	27
1069	126,5	22,5

**I.27. Фреска з образом
св. Іоанна Предтечі**

<i>№</i>	<i>Відстань від стародавньої підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1070	212	13
1071	157	37
1072	210	90
1073	205	93
1074	196	70
1165	228	109
1166	235	105

I.28. Фреска із зображенням орнаменту

<i>№</i>	<i>Відстань від стародавньої підлоги (см)</i>	<i>Відстань від кута стіни (см)</i>
1075	107,5	33

I.29. Фреска з образом пророка Авакума

<i>№</i>	<i>Відстань від стародавньої підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1076	164,5	13,5
1076a	164	14,5
1077	170	8
1078	165	48

I.30. Фреска з образом св. Кіра

<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
11	190	97
11a	191	98
11б	190	90
12	158	21
12a	158	19
1079	142	104,5
1080	152	108

1081	147	90
1082	147,5	91
1083	147,5	87
1084	158,5	83,5
1085	158	90
1086	154	90
1086a	152	87
1087	160	103
1088	168,5	101
1089	168	95
1090	166	91
1091	176	82
1092	170	102
1093	164	90
1094	164	90
1095	163	101,5
1096	163	90
1097	162	99
1098	169	93
1099	171,5	95
1100	173,5	92
1101	173,5	99
1102	175	96
1103	179	102
1104	178	97
1105	183	95
1106	210	90
1107	162	57
1108	140	20
1108a	140	16
1109	152,5	82
1110	141	32
1111	147	39,5

1112	153	32,5
1113	147	17
1114	150,5	20
1115	145	23,5
1116	155	26
1117	164	27
1118	161	15,5
1119	156	36
1120	171	25
1121	163	40
1122	172	21
1123	165,5	7,5
1124	170,5	7,5
1125	166	13
1126	183	13
1127	173	11
1128	178	4,5
1129	179,5	27
1130	181,5	26
1131	185	7
1132	189	22
1133	187,5	7,5
1134	189,5	7
1135	190,5	11,5
1136	193	17,5
1137	194	11,5
1138	198	8
1139	125	26
1140	218	16
I.31. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>N₂</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1141	225	5,5

1142	213	4,5
1143	184	4,5
1144	176	22
1145	172	16
1146	175,5	5,5
1147	171	10
1148	234	4
1149	153	24
1150	159	14
1151	165	9
1152	54	10
1153	143,5	12
1154	133	14
1155	134	24
1156	156	24
1157	133	16,5
1158	129	25
1159	127	34
1160	143	4,5
1161	127	25
1162	166	12

Вказівник слів до графіті приділа св. Георгія Великомученика

Укладаючи вказівник слів до графіті, ми спирались на основні принципи побудови словників [Словник 1977, с. 11], тобто, кожне відмінюване слово, яке виступає в реєстрі, подається в його основній формі: іменники та займенники іменникового типу в називному відмінку однині, кількісні числівники в називному, прикметники, числівники, займенники прикметникової відміни в називному однини чоловічого роду, дієслова в інфінітиві однини. Вони визначались відповідно до давньоруських та староукраїнських словників [Словарь 1, 2, 3, 4; Словник 1977; Словник 1978]. Форми, в яких вживані ці слова авторами графіті, наводяться далі з вказівкою порядкового номеру останніх. До „Вказівника слів” не включені дані написів, що відносяться нами до категорій абеток, складів та окремих літер, зображень хрестів, монограм та теонімограм, а також скорочені форми імен в записях обчислення кількості проведених поминальних служб, позаяк їх вірогідні повні форми наводяться в окремій таблиці у другому розділі.

А

а *спол.* – № 12: **а**

а *цифр.*, 1 – № 737 (10 разів), № 773 (3 рази), № 786 (5 разів): **а**; № 1030: **ia**

Агъгъѣи *особ.*, *ч.* – № 795, № 831 (двічі): **А(гъ)гъѣа**; № 825: **[А](гъ)гъѣа**

азъ *займ.* – № 861: **ѣ{зъ}**; № 760: **ми**; № 800, № 1027: **ма**

аминь *вишук, букв.* ‘нехай так буде’ – № 1093: **аминъ**

ангельскъ *прикм.* – № 796: **ангельскъ**

Анна *особ.*, *ж.* – № 1078: **Ани**

Аньдръи *особ.*, *ч.* – № 141: **Андр[ѣѣ]**; № 1009: **Анд(рѣи) Мѣтк[овичъ]**

априль *ч.* – № 1147: **април[а]**

аще *спол.* – № 1012: **аще на чѣто творимъ**

Б

баранъ *ч.* – № 927: **баран(ъ)**

Богородица *ж.* – № 124: **Богородици**

Богъ *ч.* – № 861: **Богоу**

Божин *прикм.* – № 1078: **о раѣ Б(о)[ж](иє)[и]**

быти *недок.* – № 1092: **нѣ п[ри]а**

бѣсъ *ч.* – № 927: **с(ъ) бѣсом(ъ)**

В

Василни *особ.*, *ч.* – № 1002: **Василєи**

Власни *особ.*, *ч.* – № 1030: **{въ д(ѣ)нъ} Вла[сна]**

вонна *ж.* – № 251: **на воннѣ**

въсь *займ.* – № 796: **[вс]ѣхъ**

въсѣако *присл.* – № 796, № 1091: **всѣако**

въ *прийм.* – № 12 (двічі), № 214, № 1090: **въ**; № 758 (двічі): **в**

въскоуриги *док.* – № 861: **[в]оскоуриу**

вѣдѣти *недок.* – № 1012: **[иє] вѣмъ**

Г

Георгии *особ., ч.* – № 251а: Г[е]орги

горѣшь *ч.* – № 1105: м(ѣсѧ)ца горѣша

Господь *ч.* – № 800: Г(оспод)а; № 1027 (двічі), № 1069: Г(оспо)ди; № 1а, № 723, № 724, № 726, № 735, № 793; № 820, № 853; № 855, № 986, № 1002, № 1003, № 1004, № 1005, № 1015, № 1023, № 1058, № 1089, № 1093, № 1106, № 1113 (двічі), № 1117, № 1133, № 1149, № 1153, № 1156: Г(оспод)и; № 730, № 921: Г(оспод)[и]; № 804, № 1041, № 1098: [Г](оспод)и; № 729, № 812: Го(споди)

господьствънь *прикм.* – № 1: о пас[цѣ] г(осподьствено)и

Григории *особ., ч.* – № 855: Григор[и]ю

грѣшьнь *прикм.* – № 800: за ма [грѣ]шъ[наго]; № 1101: [г]рѣшън[аго]; № 921: грѣс[ънамѹ]

Д

д *цифр., 4* – № 214: д; № 2: сфмд

да *спол.* – № 1092: да нѣ п[ри]а

даръ *ч.* – № 796: дары

дати *док.* – № 126, № 127: даі

Дмитръ *особ., ч.* – № 919: [Д]ь[ми]тѣроу; № 1013: Димко Феѡдоров[ъ]

день *ч.* – № 1105: о де[не]; № 861: д(ѣ)нь; № 758: д(ѣ)[нь]; № 1: д(ь)и

Ж

животворивъ *прикм.* – № 796: животворѣе Троици; № 1091: животворѣеі

Жизновоудъ *особ., ч.* – № 15: Жизновоуд[ъ].

Є

є *цифр., 5* – № 1094: є

Євѣстатни *особ., ч.* – № 1009а: Оста(тни)

єдинъ *числ.* – № 1105: о де[не] енде

єи *вигук, 'так, безперечно'* – № 927: єи

єноуаръ *ч.* – № 1095: єн[в]{арѧ}; № 1132: єнѣ{риѧ}; № 1071: ѧ[нварѧ]

Ѕ

ѕ *цифр., 6* – № 831: ѕі; № 795: ѕ[і]

ѕ *цифр., 6000* – № 1: ѕѧ; № 2: сфмд

З

з *цифр., 7000* – № 758: [в] л(ѣ)то {З}ное

за *прийм.* – № 800: за ма; № 1114: за р{ава}

зѣмьскъ *прикм.* – № 796: зѣмноє т[е]ло

златъ *прикм.* – № 1: о пас[цѣ] з[а]атон

зълъ *прикм.* – № 251: [зъ]лон ѣд[е]

И

Иаковъ *особ., ч.* – № 1161: Іак(овъ)

игоумень *ч.* – № 944: и[г]ѹ[м]єнѹ

Игънатни *особ., ч.* – № 141: ИгнатиѸ

иже *займ.* – № 796: ижен хѣровимъ; № 1091: іжеі

Иларнонъ *особ., ч.* – № 1102: Иларнона

инъ *займ.* – № 1091: о іни

Иона особ., ч. – № 270а: **Ионоу**
ити недок. – № 251: [зъ]лон ꙗд[е]
июнини ч. – № 799: **июна**

І

і цифр., 10 – № 1030: № **іа**; № 831: **іі**; № 795: **і[і]**; № 12: **іі**
Іванъ особ., ч. – № 214: **Ів(анъ)**; № 998: **Ива(нъ)**; № 1160: **[І]в[а]н[ови]**; № 741:
Іван[ъ]; № 761: **Иван[ъ]**; № 1068: **Ива(нъ)**; № 934: **[И]ван[ъ]**; № 1015:
Ив[анови]; № 792: **Ивана**; № 726: **[Иоа]но[ви]**; № 1100: **И[оаносѣ]**

К

к цифр., 20 – № 12, № 1147: **к**
кивати недок. – № 927: **кива**
коза ж. – № 927, № 1076а: **коза**; № 126, № 127, № 851, № 904: **козү**; № 854:
коз[ү]
крълошанинъ ч. – № 124: **крълошан/[н]/нинъ**
къ прийм. – № 1078: **ко Ѣвѣтоѣ Ѣофик**
къназъ ч. – № 11: **[к]ъна[зъ]**; **к(ъна)зе**
Күръ особ., ч. – № 1100: **Кіро{с}**

Л

л цифр., 30 – № 1: **ѡл**
лѣто с. – № 758: **[в] л(ѣ)то**; № 1058: **на монога [лѣ]та**; № 1160: **[на] мно[га л]ѣта**

М

м цифр., 40 – № 2: **ѡмд**
Магдалыни особ., ж. – № 44: **Марна Магдал[и]ни** або **Марна Магдал[ы]ни**
ман ч. – № 11: **маіа**; № 991: **маі[а]**; № 861, № 1090: **маа**; № 1046: **[ма]а**
Марина особ., ж. – № 44: **Марна Магдал[и]ни** або **Марна Магдал[ы]ни**; № 141:
Мари[и]; № 963: **[М]ари[и]**
мартъ ч. – № 214: **марта**
Митрофанъ особ., ч. – № 922: **Митрофа[и]ъ**
младенецъ ч. – № 1008: **младенецъ**
многогрѣшнь прикм. – № 971: **мно(го)грѣшныи Ф(є)д(оръ)**
мон займ. – № 126, № 127, № 904: **козү мою**; № 851: **[м]{ою}**
Монсин особ., ч. – № 762: **Мо[иси](и)**; № 759: **Монск[є]ви**
моление с. – № 1078: **моление**
молити недок. – № 800: **[мо]л[и]те**
мъного присл. – № 1058: **на монога [лѣ]та**; № 1160: **[на] мно[га л]ѣта**
мѣсѣцъ ч. – № 992: **мє(сѣ)ца**; № 991: **мє(сѣ)ца**; № 799, № 1030, № 1147: **м(ѣсѣ)ца**; № 770: **м(ѣ)с(ѣ)ць**; № 861: **[м]ѣсѣца**; № 990: **[м]ѣс(ѣ)ца**; № 11, № 1095: **м(ѣ)с(ѣ)ца**; № 1144: **м(ѣ)с(ѣ)[ца]**; № 12: **м(ѣ)с(ѣ)ца**; № 1046: **м(ѣ)с(ѣ)ца**; № 214, № 1071, № 1090, № 1105: **м(ѣсѣ)ца**; № 1132: **[м](ѣсѣ)ца**

Мѣтк[овичъ] особ., ч. – № 1009: **Анд(ръ)и Мѣтк[овичъ]**

Н

на прийм. – № 251: **на воинү**; № 861: **на осъ[м]ъ д(ѣ)нь**; № 1012: **аще на чѣто**
творимъ; № 1058: **на монога [лѣ]та**
напрестоіе с. – № 941: **напрѣ{стоіе}**

не частка – № 1012: [нє] вѣмъ

невидимо присл. – № 796: нѣвидимо

Никола особ., ч. – № 979: Нико[л]а; № 969: Нико(ла); № 1083: Никол(є); № 724:

Николи; № 1023: Николѣ; № 904а: Нікола

носити недок. – № 796: носѣще

нынѣ присл. – № 796: ныне; № 1091: ны{нє}

О

о прийм. – № 1: о пас[цѣ]; № 1078: о раве; № 1078: о сдрави[и] {и} с[п]ас[є]нии;

№ 1091: о ини; № 1105: о де[нє] енде

о вигук. – № 1100: о {аг}и{и}

образовати недок. – № 796: образующе; № 1091: образующеі

октябрь ч. – № 12: октомъвра

осьмъ числ. – № 861: ось[м]ъ д(ѣ)нь

отъврѣшти док. – № 796: ѿврѣци

отъдати док. – № 904: ѿ(д)а[и]; № 920: отда...

П

пасха ж. – № 1: о пас[цѣ]

Петръ особ., ч. – № 12: Петръ(ъ); № 723: Петро/в/ви; № 141: Петръ[Ѹ]

погребати недок. – № 12: погрѣвенъ

понти недок. – № 927: поити

помагати недок. – № 1а, № 723, № 724, № 726, № 728, № 729, № 735, № 760,

№ 1003, № 1005, № 1015, № 1041, № 1058, № 1089, № 1093, № 1117, №

1133, № 1156: помози; № 732, № 921, № 1113: помоз[и]; № 1023: пом[о]зи;

№ 270а: [п]омози; №1034: п[о]мози; № 855: помо[зи]; № 126а: по[м]о[з]и;

№ 1097: пом[ози]; № 1080, № 1126: [п]омо[зи]; № 759: [пом]о[з]и; № 746:

[помо]з[и]; № 1098, № 1143: по[мози]; № 804: п[омози]; № 986, № 1004:

помо[зи]; № 1106: пом{ози}; № 1149: по{мози}; № 793: п{омози}; № 863:

[помоз]и; № 1002: помъз[и]

помилувати док. – № 1113: по[милѹи]тє; № 1100: {п}о{мил}Ѹ{и}тє

попъ ч. – № 904: попо[ви]

прѣставити сѧ док. – № 12: переставилъ сѧ; № 1090: прѣста[вилъ сѧ]

приносити недок. – № 796: приносѣще; № 1091: приносимо

приѧти док. – № 1092: нѣ п[ри]ѧ; № 796: приѧмлю[ще]

Прокопини особ., ч. – № 155: Прокопѣ

простити док. – № 1012: прос[т]ѧтъ

прости вигук, букв. ‘установи, стоячи прямо’ – № 1: [пр]ости; № 827: [п]рости

пѣсати недок. – № 971: п(и)с(а)л(ъ); № 1103: ѷа(лъ)

пѣснь ж. – № 796: пѣс(нь); № 1091: пѣс[нь]

Р

раба ж. – № 1078: о раве

равъ ч. – № 903: рав(ъ); № 1096: рава; №1114: р{ава}; № 863, № 1002,

№ 1015, № 1058, № 1089: равѹ; № 1006: [р]авѹ; № 1034: рав[ѹ]; № 270а,

№ 723, № 724, № 726, № 729, № 730, № 759, № 1041, № 1093, № 1129:

равоѹ; № 727: [ра]воѹ; № 728: [ра]во[ѹ]; № 735, № 1117: рав{оѹ}; № 1005:

ра{воѹ}; № 746: ра[в]оѹ; № 1143: [рав]оѹ; № 1099: [р]аво[ѹ]; № 744а: ра[в]Ѹ;

№ 1023: равѧ

решти недок. – № 861: [рѣх]омъ

Романъ особ., ч. – № 141: Ро/м/манѸ

рокъ ч. – № 740: рок[ʃ]

Ростиславъ особ., ч. – № 1092: Ростислава

Г

Гава особ., ч. – № 124: Г{ава}

свои займ. – № 1069: сво[єго]; № 1113: св[о]є[го]; № 270а; № 723, № 724: рабоу
своемоу; № 855: своемоу; № 759: св[о]ємоу; № 1093: [св]о[є]моу; № 730,
№ 1143: св[оємоу]; № 746: [сво]є[моу]; № 126а: [св]оє[моу]; № 804: [с]в[о]
є[моу]; № 863, № 1002, № 1015, № 1058: своємү; № 1089: [с]во[є]мү; №
921: [свое]мү; № 1006: свое{мү}; № 1023: сво[ємж]; № 726: свокмоу

свѣтъ прикм. – № 1072: свѣтъ; № 1123: свѣт(ъ); № 124: св/[ѧ]/ѧтні Богородици;
№ 1078: ко Гвѣтѡе Гофик; № 1113: с(вѧ)т(и)и; № 1143: [Г]в(ѧтѣ)и
Г(ѡспѡд)и; № 1100: о {аг}и{и}

Глепко особ., ч. – № 214: Іw(анъ) Глепъко

Гофонниа особ., ч. – № 997: Гофонни[ѧ]

Гофниа особ., ж. – № 1007: [Г]офи[ѧ];

Гофниа особ., ж., в знач. 'Премудрість Бога', вжив. по відношенню до храму – №
1078: ко Гвѣтѡе Гофик

съ прийм. – № 927: с(ъ)

сѣдравик с. – № 1078: о сдрави[и] {и} с[п]ас[є]нни

сѣпасеник с. – № 1078: о сдрави[и] {и} с[п]ас[є]нни

сѣпрашивати сѧ недок. – № 927: спрашиваѣт(ъ) сѧ

сжцѣнъ прикм. – № 861: [рѣх]омъ соуціє

Т

танно присл. – № 796: танно образующе

творити недок. – № 1012: творимъ

Тимоѡєи особ., ч. – № 1103: Т(и)м(ѡѡє)и

трисвѣтъ прикм. – № 796: трис(вѧ)тоую; № 1091: три(с)вѣтѡі

Тронца ж. – № 796: Тронци; № 1091: Трон/і/іци

ты займ. – № 731: тѣе

тѣло с. – № 796: т[є]ло

ОҮ

ОҮлиана особ., ж. – № 155: ОҮльяны

оҮгонжти док. – № 11: Үтопѧ

Ф

ф цифр., 500 – № 1: ѡфл; № 2: ѡфмд

фѣварь ч. – № 990: фѣвр[арѧ]; № 214: фѣв[рарѧ]; № 1030: [ф]є[вр]арѧ

Фѣдоровъ особ., ч. – № 1013: Димко Фѣдоров[ъ]

Филипъ особ., ч. – № 155: Филипа

Х

хѣроувимъ ч. – № 796: ижен хѣровимъ; № 1091: хѣровимо

хо вигук – № 124: хо хо хо

Христина особ., ж. – № 830: Христ{ины}

Ц

царь ч. – № 796: Царю

Υ

чинѣ ч. – № 796: [чи]нѣма

чѣто займ. – № 1012: аще на чѣто творимъ

ΓΑ

га займ., ж. – № 251: є(и)

ко спол. – № 796: ко

Φ

φ, ψιφρ., 9 – № 12: φι

Φεοдоръ особ., ч. – № 1058: Φεδοροκн; № 971: Φ(ε)Δ(ορѣ)

Φεοδογѣ особ., ч. – № 863: ΦεΔγ{λγ}

Φεοφιλακτѣ особ., ч. – № 1143: [Φεοφил]актовн

Φομα особ., ч. – № 1012: [Φ]ομѣ

Α

α ψιφρ., 1 – № 720: σφμα

ἄγιος ‘свѣтъ’ – № 725, № 1120: ο αγιος; № 1158: αγιος; № 1032: Ηλη[α](ς)
αγηος; № 1108a (тричі): α(γηος)

Β

Βασιανός особ., ч., ‘Васианъ’ – № 977: Βασ[ηαν](ος)

Βλάσιος особ., ч., ‘Власин’ – № 856: Βλαση(ος)

βοηθεῖν ‘помагати’ – № 1085: βοηθη; № 1082: βοηθ[η]; № 1081: βο[η]θ[η]; №
721: [β]ο(η)θη; № 1116: βο(η)θ[η]; № 1158: β[οη]θη; № 823: β[οηθη]

Δ

δοῦλος ‘рабъ’ – № 1116: τω(ν) [δου]λος; № 803: το(ν) δου[λον]; № 1158: τον
[δουλον]; № 1085: [δ]ο[υλον]

Ε

Ἐπιφάνιος особ., ч., ‘Επιφανни’ – № 970: Επηφανη(ος)

ἐλεεῖν ‘помилувати’ – № 1125: ελεη[σον]

ἐορτή ‘праздникъ’ – № 745: εορτη

Σ

Σ ψιφρ., 6000 – № 720: σφμα; № 803: σφο{α-θ}

Η

Ἠλίας особ., ч., ‘Илиа’ – № 1033a: Ηληας; № 1032: Ηλη[α](ς)

ἡμεῖς ‘мы’ – № 725: {Ελεησον} [ημ]ας

Ι

Ἰάκωβος особ., ч., ‘Иковъ’ – № 1125: Ηακ(ο)[β]ο[υ]

Ἰγνάτιος особ., ч., ‘Игънатин’ – № 1158: [Ιγ]νατ(η)ο

Θ

Θεός ‘Богъ’ – № 1086: Θεοσ

Θεόφιλος особ., ч., ‘Φεοфилъ’ – № 1120: Θεοφιλος

Κ

Καλοκίρος особ., ч., ‘Καλοκίръ’ – № 808: Κολοκиро[ς].

Κύριος ‘Господь’ – № 725: ο αγιος Κ(υρι)ε; № 1158: αγιος Κ(υρι)ε; № 116, №

823, № 1075, № 1085, № 1137, № 1162: Κ(υρι)ε; № 1082, № 1125:
[Κ](υρι)ε

Μ

μ *μικρ.*, 40 – № 720: σφμα

Μαρτῖνος особ., ч., ‘Мартинъ’ – № 923: Μαρτην(ος)

Μήτηρ Θεοῦ ‘Богородица’, досл. ‘матн Бога’ – № 141: Μ(ήτηρ) Θεοῦ

Ο

ο *μικρ.*, 70 – № 803: σφο{α-θ}

‘Ομολογητής ‘исповѣдникъ’ – № 977: Παβελ[ο]ς Ομολογητ(ης)

Π

Παῦλος особ., ч., ‘Павълъ’ – № 977: Παβελ[ο]ς Ομολογητ(ης)

Σ

σός ‘тѡн’ – № 1116: τω(ν) σου [δου]λος; № 1158: τον [δουλον σ]ο[υ]

Φ

φ *μικρ.*, 500 – № 720: σφμα; № 803: σφο{α-θ}

В

Bartosz особ., ч. ‘Бартош’ – № 1067: Floria(n) Bartos(z) Sosnowsky

С

Cepolowsky особ., ч. ‘Цеполовський’ – № 1010: Cepol[ow]s[ky]

F

Florian особ., ч. ‘Флоріан’ – № 1067: Floria(n) Bartos(z) Sosnowsky

I

Ian особ., ч. ‘Ян’ – № 1021: Ian Kalcky / Katcky; № 1166: Jan O[b]odrynsky; № 1074: Jan

К

Kalcky / Katcky особ., ч. ‘Кальський / Катський’ – № 1021: Ian Kalcky / Katcky

М

manu propria , *букв.* ‘рукою власною’ – № 1010: m(anu) p(ropria)

О

Obodrynsky особ., ч. ‘Ободринський’ – № 1166: Jan O[b]odrynsky

october ‘жовтень’ – № 1166: octo[b](e)[r] 1622

S

Sosnowsky особ., ч. ‘Сосновський’ – № 1067: Floria(n) Bartos(z) Sosnowsky

1 – № 741: 1591

2 – № 1166: 1622

20 – № 1166: 1622

90 – № 741: 1591

500 – № 741: 1591

600 – № 1166: 1622

1000 – № 741: 1591; № 1166: 1622

AFTERWORD

In the first part of *The Collection of Graffito of St. Sophia of Kyiv* offered to the reader, 482 inscriptions and drawings located in the chapel of St. George the Great Martyr are published. Until recently, only 16 of them have been published by S. Vysotsky. Actually, the rest of them were undiscovered. Afterwards, a considerable volume of authentic historical sources of the 11th – 17th centuries was practically completely unconsidered by researchers. However, recent study of epigraphy of St. Sophia of Kyiv launched by us, enabled to reconsider a variety of problems, in response to which, the graffito acquire significance.

The discovered on the walls of the cathedral graffito, dated back to 1018/1021, 1022, 1033, 1036 and 1038, significantly facilitated the decision of an issue concerning the erection of St. Sophia. Three of them (with the dates 1022, 1033 and 1036) executed in the fresco with portrayal of St. Basil the Great form a peculiar Eschatological calendar, in which the most commonly encountered dates of Judgement day are specified: on Kyrio-Pascha (in Greek Κύριο Πάσχα) 1022, and on the eve of millenium of the Passion. Moreover, on the north choir loft there is a complex of graffito, the appearance of which on the grounds of the persons mentioned in the texts dates back to 1019. All records indicate that by that time the murals had been already executed in the church. Therefore, the annalistic year of 1037 should not be regarded as the time of foundation of St. Sophia of Kyiv even at a theoretical level, as we can state that at the beginning of the 20-s of the 11th century, the cathedral was functioning. Namely these records disprove the annalistic year of 1017 as the date of foundation laying of the cathedral, because if we consider the dates of the 20-s of the 11th century, taking into account unstable political situation in Kyiv in the second decade of the 11th century, it was absolutely impossible to erect such structure as St. Sophia Cathedral in almost four years. Therefore, Yaroslav Volodymyrovych (the Wise) cannot be considered a constructor of St. Sophia of Kyiv. Correspondingly, the concept by N. Nikitenko is being confirmed, according to which St. Sophia Cathedral was erected during 1011-1018, and Volodymyr Svyatoslavych is fairly considered to be its founder rather than his son Yaroslav that only completed his father's deeds.

An irreplaceable role of graffito for studying the murals of the cathedral, in particular, to define the images of the saints, because the majority of them hasn't preserved captions. Without this information, it is very difficult and partly impossible to trace the iconographic programme of frescoes of the cathedral. While defining the images of saints, N. Nikitenko used graffito discovered before her as well as those that were unknown. Besides, she compared data with iconography. Such technique was accepted by other researchers. Owing to graffito, within St. George's Chapel, St. Maria Magdalen, prophet Sophonias and the whole church fathers order of the apse: St. Blaise, St. Martin, St. Proclus, St. Epiphanius, St. Paul the Confessor and St. Bassian were identified. Simultaneously, we can state that in two cases we have discrepancies between the information in graffito and iconography of images in the fresco. Thus, above the image of Jude, the inscription "St. Elias" and in the fresco with portrayal of St. Kyra – "St. Theophilus" are located. It is possible for such records to reflect real images of saints, which were depicted in the frescoes over the previous ones. However, this issue requires additional research and probably will be brought to a close owing to follow-up studies.

A detailed analysis of inscription concerning the death of prince Ihor Olhovych enabled to determine not only baptismal and devout names of the prince

and having involved annalistic data to define a real course of events of Kyivan veche (a popular assembly) in 1147 and circumstances of death of the former prince, a monk of Theodore Monastery at that moment in time. Information of inscription about the death of Rostyslav Vsevolodovych prince of Pereyaslav and a curse record in his address enabled to document a negative attitude of Kyivans towards the prince and afterwards to the fact of his burial in St. Sophia.

According to researchers of Old Rus literature, from pre-Mongolian Rus till nowadays not more than several parts of the percentage of books written at that time has survived. Therefore, in order to study this aspect of medieval culture, the graffito is also of great value, because their authors often cite works that were popular at that time. In particular, the entire group of records with mention of "goat", in our opinion, noted the traces of the famous work of folk character, in which we can emphasize a goat, a devil, a sheep and, apparently, the goat owner. Moreover, in St. George's Chapel, the inscriptions were discovered, which are regarded by us as fragments of work of propaedeutic content about St. Thomas the Apostle and hymnographic, probably, dedicated to St. John the Evangelist. It is necessary to lay emphasis on two texts of "Cherubic Hymn", different from traditional version and unknown by written monuments. They bear record to the translation of liturgical books from Greek into Rus in St. Sophia scriptorium. By the way, owing to graffito the fact of existence of a school in the Metropolitan's Residence was established (fragments of pupils' exercises on the walls of the cathedral).

One should also direct attention to such group of graffito as records about calculation of conducted memorial services, which didn't draw attention of the researchers. The complex analysis of existing information that includes data of epigraphical monuments, sources and birchbark manuscripts enabled to establish a fact that the practice of individual commemoration of people was extensively used from the 11th century. Therefore, stated increase of burial services, during the 12th – 13th centuries, based on west-european documents, were in evidence on the territory of Old Rus as well. These very facts entirely cross out the arguments concerning poor development of commemorative cult in the 11th – 14th centuries, caused, as many scientists consider (O. Alexeyev, O. Kaprov), by incompleteness of Christianization processes. Hence, epigraphical monuments enabled to define much more complicated spiritual orienting points of ideological basis of Old Rus society.

One should also remember a great number of drawings, because many of them are executed in a professional manner. Therefore, they can justly occupy the leading positions among the works of Old Rus fine arts. Due to graffito research of the chapel, the spread of anti-troop parody like west-european anti-knight one was recorded.

The examination of results concerning the study of graffito of St. George's Chapel sufficiently illustrates, how epigraphic sources can be useful for historical research. Of course, not all research tasks are highlighted, because in the book we are restricted to analysis of graffito of the chapel of St. George the Great Martyr. More inclusive conclusions and summing up will be possible upon completion of research of epigraphical monuments of St. Sophia of Kyiv.

Зміст

Передмова

Розділ I.

Графіті приділа святого Георгія Великомученика

Розділ II.

Коментарі та дослідження графіті Георгіївського приділа

Екскурс 1.

Есхатологічний календар на фресках Софії Київської

Екскурс 2.

Запис 1093 р. про смерть князя Ростислава Всеволодовича

Екскурс 3.

Запис 1147 р. про смерть князя Ігоря Ольговича

Післямова

Бібліографія.....

Додаток

Координати розташування графіті приділа св. Георгія Великомученика.....

Вказівник слів до графіті приділа св. Георгія Великомученика.....

Afterword